

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

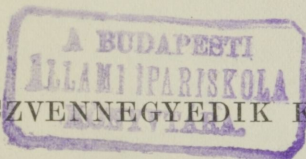
92

2193

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

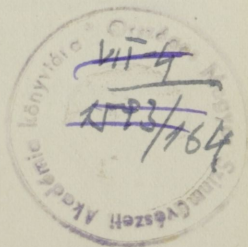
GYULAI PÁL.

KILENCZVENNEGYEDIK KÖTET.

(256. 257. 258. SZÁM)

dy

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

Leltárnapló 4800
téléle alatt bevételezve.
Bp. 195 3 IV. 22

26.-

1895h 6i

TARTALOM.

CCLVI. SZÁM.

	Lap
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS. (I.) — ifj. Návay Lajostól	1
KÉPZŐMŰVÉSZETI UJABB ELMÉLETEK. — Éber Lászlótól	22
AZ ORSZÁGGYŰLÉSI PÁRTOK 1606 TAVASZÁN, KASSÁN. — Károlyi Árpádtól	48
DOMENICO GHIRLANDAJÓNAK UJABBAN FÖLFEDEZETT FALKÉPE FLÓRENCZBEN. — Wollanka Józseftől	76
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (III.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból — B. P.-től	82
KÖLTEMÉNYEK: <i>Fenyvesben.</i> — Szász Károlytól. — <i>Henrik és Katalin.</i> — Népballada, angolból. — Léway Józseftől... ..	119
AZ ORVOSOK FELELŐSSÉGE. — Grósz Emiltől	122
VERESCSAGIN NAPOLEON-CYCLUSÁRÓL. — Krenner V.-től	131
ÉRTESITŐ: Dr. Madarász Gyula: <i>Ceyloni gyűjtésem madártani ered- ménye</i> — Herman Ottótól. — Benkó Imre: <i>Arany János tanársága Nagy-Kőrösön.</i> — r.-től. — Jókai M.: <i>The Lion of Janina, or The last days of the Janissaries.</i> — Kropf Lajostól. — Sebestyén Károly: <i>A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig.</i> — L — s-től. — Walter Savage Landor: <i>Letters and other un published writings.</i> — Kropf Lajostól. — Roebuck: <i>Life and Letters.</i> — Kr.-től. — <i>Nyilatkozat.</i> — Wodianer F. fiaitól. — <i>Új magyar könyvek</i>	135

CCLVII. SZÁM

NYUGOTI VETÉLYTÁRSÁK KELETI ÁZSIÁBAN.—VámbéryÁrmintól 161	
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS. (II.) — Ifj. Návay Lajostól	178
ITÁLIA. (III.) — Berzeviczy Alberttől	203
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (IV.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-től	235
TARNÓCZINÉ. — Költői elbeszélés. — Vértessy Jenőtől... ..	273
A RÉGI NÉPEK NAPTÁRAIRÓL. — Mahler Edétől... ..	287

ÉRTESITŐ: Timár Szaniszló: *Selyem es rongy.* — cs. k.-tól. — Hegyesi Márton: *Az 1848/49-iki harmadik zászlóalj története.* — Márki Sándortól. — Dr. Sylvester: *A parasztsocialismusról és mezőgazdaságunk egyéb bajairól.* — Joób Lajostól. — Gustave Fagniez: *L'économie sociale de la France sous Henri IV., 1589—1610.* — Lőrincz Bélától. — *Új magyar könyvek* 304 40

CCLVIII. SZÁM.

A RENAISSANCE-KORI MŰVÉSZET FŐJELLEMVONÁSAI. — Jánosi Bélától	321	18
PÁLFFY ALBERT EMLÉKEZETE. — Vadnay Károlytól	363	88
A GYERMEKÜGY. — Nagyiványi Fekete Gyulától	383	88
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (V.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-tól	397	76
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tinódi halála.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Veled!</i> — Lecky után, angolból, Szász Károlytól	441	14
HÁROM MONOGRAPHIA. — c-r.-tól	444	14
AZ ÚJABB ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE. — Kégl Sándortól	459	66
ÉRTESITŐ: Zalár József: <i>A honvédvilágból.</i> — z.-tól. — Dr. Gaal Jenő: <i>A socialis kérdés megoldása.</i> — Joób Lajostól. — Radó-Rothfeld: <i>Die ungarische Verfassung geschichtlich dargestellt.</i> — F.-tól. — Kún Sámuel: <i>A positivismus népszerű előadásban.</i> — L-s.-tól. — A «Magyarország» igazságszeretete. — Szily Kálmántól. <i>Új magyar könyvek</i>	463	88

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS.

AZ 1897. ÉV ÉS AZ ÚJ MUNKÁSTÖRVÉNY.

Első közlemény.

I.

Ha van kérdés, a mely szükségképen újra meg újra visszatér a közérdeklődés terére, — ha van kérdés, mely hivatalosan a sürgős megoldásra váró nagy országos kérdések közt előkelő helyet elfoglalni, úgy bizonyára az alföldi munkás mozgalom kérdése az. Mert nem tekintve ezen évről-évre mind nagyobb arányokat öltő mozgalom általános társadalmi fontosságát, a munka-viszonyok megrázkódtatása magában véve is oly komoly és hazánk közgazdasági viszonyainál fogva annyira a nemzet életébe vágó jelenség, hogy természetes, ha mind többen és többen vannak azok, a kik e kérdés megvitatásával foglalkoznak, s így remélhető is, hogy a közvetítés és kiegyenlítés az ellentétes fölfogások és érdekek közt a közérdek javára elérhető lesz.

Az alföldi munkásnép mozgalma tudvalevően az 1891-ik évben jelentkezett első ízben, de ekkor maga a társadalom tájékozatlan volt magának a mozgalomnak természete és indító okai felől is, s az izgalom lecsillapultával azon hitben ringattuk magunkat, hogy a mozgalom tisztán helyi okokban gyökeredzik, s a kérdésnek nem is tulajdonítottunk komolyabb jelentőséget. E könnyelmű fölfogáshoz járult még az a tévhit is, mely magát a legutóbbi évekig makacsul főtartotta és mely oly kellemesen hangzik, hogy az alföldi nép tejből-vajból úszik, hogy nincs az alföldön nyomor, tehát

nincs és nem is lehet ok az elégedetlenség terjedésére sem. Bizonyára nem a társadalom rideg és mások nyomorával nem törődő önzésének volt tulajdonítható e fölfogás, sőt meg vagyunk győződve, hogy a felsőbb körök jóhiszeműleg jártak el akkor, a midőn még a régi időből fönmaradt hagyományok alapján látták az alföldi munkásnép helyzetét, feledve azt a befolyást, a melyet egyrészt a művelődés terjedésével járó nagyobb igények, másrészt a megélhetési viszonyok drágulása e nép lelkére szükségképen gyakoroltak. S ha talán harmincz-negyven évvel ezelőtt az alföldi munkásnép helyzete csakugyan rózsás volt is, noha részünkről azt hiszszük, hogy az a jólét akkor is inkább a földmives-gazda osztályról állhatott, míg az úgynevezett zsellér, mint «*misera plebs contribuens*», a teljesen műveletlenek módjára szenvedő nyomorgását hallgatagon tűrte, úgy ma bizonyára többé nem az, ha ma tehát a vezető körök a való állapotokat fölismerve, a munkásnép helyzetét ma már olyannak vagy megközelítőleg olyannak látják, a milyen az valóban, így az alföldi munkáskérdés megoldásához az első lépés, mely ezúttal is a legnehezebb — meg volna téve. Különben magának a munkás mozgalomnak legutóbbi fejleményei nem kis mértékben járultak ahhoz, hogy a munkásmozgalom helyesebb elbírálás alá essék, még pedig úgy eredetére, mint céljaira nézve is. Mert bármily sajnálatosak legyenek is az elmúlt nyár eseményei, bármily elszomorító jelenség legyen is a félrevezetett és igaz érdekeit, szintúgy elvállalt kötelességeit megtagadó munkásnép, egyben azonban a lefolyt év az elmúlttal szemben határozott előrehaladást jelent és ez abban nyilvánult, hogy míg 1891-ben és 1894-ben a munkásmozgalom kizárólag anarchikus irányban mozgott és a lázadók előtt mint kívánatos végezel, a jog és birtokrend teljes fölforgatása állott, addig az ez idei mozgalomban, még ott is, a hol a munkások strike-ja a legjogosulatlanabb bérkövetelések kieroszakolására vezetett, a munka útján való megélhetés kedvezőbb biztosítása volt a tulajdonképeni vezérlő irányelv. És mi a munka fogalmának, mint a megélhetés biztosításának, előtérbe lépését s határozott kidomborodását örvendetes jelenségnek tartjuk, daczára a követelmények túlzásának, daczára a követelmények hangoztatásával karöltve járó visszatetsző és a munkás nép egy részének józan-ságát rossz világításba helyező viselkedésnek. Mert ha a tár-

sadalom felsőbb körei, a mint azt föltenni jogosítva vagyunk, csakugyan beismerik, miszerint az alföldi munkásnép mai helyzete sok tekintetben istápolásra és javításra szorul, ha viszont a munkásnép fölismerve sanyarú helyzetének tulajdonképeni okait, a munkakeresmény megfelelő fokozása útján iparkodik sorsán, mint szorgalmas munkás segíteni, azaz, ha egyik oldalon a méltányos és a valódi viszonyokhoz mért belátás, a másik oldalon pedig a munka fogalmának, mint a munkásnépnél a megélhetés egyedül jogosult eszközének, tisztelete, de egyúttal értéke is fokozódik, úgy bizalommal tekinthetünk a jövő elé, mivel akkor az ellentétek, a melyek ma oly élesen szembetűnnek, ki fognak egyenlítődni, s a munkásnép helyzetének javulása várható, a mint hogy várható is, a munkaadó osztály létérdekeinek károsodása és romlása nélkül. Nézetünk szerint tehát mielőtt bárki is az alföldi munkáskérdés szövevényes útjaira lépne, tisztában kell lennie azzal, hogy először: a munkásnép megélhetési és kereseti viszonyai távol attól, hogy a még néhány év előtt elterjedt rózsás nézeteknek megfelelőnének, igen sok helyütt nem elegendők arra, hogy a munkásnép megélhetését a létminimum elvének szemmel tartásával biztosítsák, másodsor: hogy az alföldi munkásnép ma már általában fölismerve baját, nem a fönnálló jogrend fölbontására törekszik, nem tekintve az e mozgalom terén neolog meggyéket, hanem igenis iparkodik e jogrend keretén belül magának, mint a nemzetföntartó elemek egyikének, megillető helyet és elbánást biztosítani. Minden oly fölfogás tehát, mely akár egyik, akár másik irányban a részrehajló álláspontra helyezkednék, s ennek folytán vagy tagadná a munkásnép bajainak létezését és panaszainak jogosultságát vagy pedig szövetkezve a munkásnép legtűzőbb elemeivel az egyedül létföntartó munkát, mint olyant, tagadásba venné, egyaránt kárhoztatandó, s mint ilyen, azok által, kik a kérdés megoldására törekszenek, föltétlenül mellőzendő. Jelen fejtegetéseink célja: e fönjelzett irányban haladva a munkásnép 1897. évi mozgalmából kiválasztani azt, mi nézetünk szerint jogosult követelmények kielégítésére és biztosítására vonatkozik s az elkeseredés s félrevezetés rovására irandó tulzások leszállításával kutatni, vajjon melyek azon újítások, melyeket úgy a munkásnép, mint önérdékünkben is tennünk lehet, sőt tennünk kell. Fejtegetésünk tárgyát e szerint nem képezheti a

szoros értelemben vett munkásmozgalom a maga vétkes cselekvényeivel, mert hisz ott, hol az erőszak az értelem helyét, hol a megfélemlítés a békés alkú és szerződés helyét foglalta el, ott egyelőre csak erélyről és nem méltányosságról lehet szó, de hitünk erős és tekintve a munkásnép nagy részének becsületes, józan magatartását, mondhatnók meggyőződésünk is az, hogy a mily mértékben fog sikerülni az illetékes köröknek a munkásnép jogos panaszait méltányos eljárással, sőt itt-ott áldozatkészséggel elosztatni, ugyanoly mértékben fog elmúlni a vak szenvedély, mely tápot eddig is az izgatók műve mellett, a társadalom könnyelmű közönyében talált.

II.

Az alföldi munkásnép munkájának egyoldalúsága sokkal ismertebb, semhogy annak újabb fejtegetésére szükség lenne. Hisz a ki csak némileg járatos az alföldi nép szokásaiban, tudja, hogy e nép, a mely kora tavasztól késő őszig, a leg-erőltetettebb munkát ritka szorgalommal és kitartással teljesíti és a munka képesség oly fokát árulja el, a mely máshol talán sehol sem található, hogy e nép a téli idők beálltával hosszú három-négy hónapon keresztül tétlenül él, s hogy például a háziipar, a mely más vidékeken egyes családok anyagi helyzetének javításához oly nagy mérvben járul, az alföldön nem tud tért hódítani. A fajbéli és öröklött szokások mellett kétségtelenül lényeges szerepe jut e jelenség földkezésében a külső mezei munka által nagy mérvben kimerített munkaerőnek is, mert a mezei munkás, a ki hét-nyolcz hónapon át a legnagyobb erőmegfeszítéssel dolgozik, kétségtelenül örömet leli a teljes pihenésben, még ha ezúttal elesik is a keresettől. Nem hisszük, hogy e tekintetben lényeges javításra számíthatnánk és nem osztozunk ennél fogva azok nézetében sem, a kik hol a házi, hol meg a gyáripar meghonosításától várják az alföldi munkának kedvezőbb eloszlását és ezzel a munkások elégedetlenségének csillapítását. S ha egyáltalán bekövetkezik ez átalakulás, úgy ez kétségen kívül csak egy-két nemzedék múlva lesz észlelhető, ma azonban még az alföldi munkásnép nagy része oly annyira csak a mezei munkától teszi függővé

megélhetését, hogy azoknak, a kik a kérdés sürgős orvoslását óhajtják, első sorban oda kell törekedniök, elfogadva a munkaviszonyok egyoldalúságát, a meglevő, de egykönnyen nem módosítható kereten belül biztosítsák a tisztességes munkás megélhetését. Épen oly kevéssé felelhet meg a gyakorlati tapasztalatnak azon némely kiváló tudósunk által sürgetett orvoslási mód, a mely a földbirtok szerzést nagymérvű telepítések és parcellált bérletek útján akarja a munkás osztálynak lehetővé tenni. Kétségtelenül nagy mérvben emeli erkölcsi tudatunkat a tulajdonnak érzése és bizonyára fölemelő hatású a munkás lelkére az a kis föld, az a szerény ház, mely az övé, melynek megmunkálását nem parancs szóra, de mint nemzeti vagy önálló részese teljesíti. S ha arról van szó, adjuk meg a munkásnak a lehetőséget, hogy egy emberöltő szorgalmas munkája által magának és családjának ily otthont szerezhessen, úgy nincs ki nálunk jobban méltányolná az erkölcsi rugót, a melyet ez által a munkásnak nyújtunk, mert hisz mindaz, mi a munka czélját megnemesíti, egyúttal a munkást is emelni fogja. De a föld, a birtokszerzés, csak folyománya, végcélja lehet a munkának s minden oly intézkedés, mely megelőzve a valódi fejlődést, a nem létező jólétet akarja kerülő úton a munkásnak biztosítani, nem hogy tisztázná a helyzetet, mint inkább fokozná a munkásnép lappangó tévhitét. Nekünk, kik e kérdéssel nem az elvont elméletek szemüvegén keresztül, hanem a gyakorlati élet tapasztalatainak alapján foglalkozunk, kötelességünk a munkásnépet, mint olyant fölismerni, s a munkáskérdés megoldását első sorban a munka föltételeinek szabályozásától, létföntartási képességének fokozásától várni. A nemzet békéje itt a vagy — vagy szigorú logikája alatt áll. Vagy sikerül a munkásnépet sorsával és a munkásnép nem mindig könnyű helyzetével kibékíteni üdvös törvényhozási intézkedésekkel, és még üdvösebb társadalmi tevékenységgel és akkor a munkája által és munkájában boldoguló munkás részére biztosítunk a lehetőséget munkája gyümölcsei élvezésére, otthona megállapítására; vagy nem leszünk képesek e föladat megoldására és akkor oly alakulatok következnek, melyek mellett doctrinaire-eink reformjai épen oly kevéssé fognak megfelelni, mint általában a mai társadalom bármely intézménye.

Hogy e vaglyagosság második részének sötét képét elhárítsuk, teljes komolysággal kell hozzálátnunk az első rész biztosításához, nem töredve azokkal, kik a jelzett irányt csekélynek, szűk látkörűnek jelzik, mert meggyőződésünk, hogy a társadalmi doctrinák napja csak akkor virradhat föl, ha már a köznapi gyakorlatiasság kötelességét teljesítette.

Az alföldi munkásnép anyagi helyzete és boldogulása első sorban azon nagyobb szakmáymunkáktól függvén, minők az aratási és kukoricza művelési munkák, csak természetes, hogy a mikor a munkásnép megélhetési viszonyait teszszük bírálatunk tárgyává, ezt az említett szakmunkákkal kapcsolatosan tesszük. Fejtegetésünk alapjául a ma még főnnálló gyakorlatot vesszszük, megjelölve az irányt, a melyben a módosítás kívánatos lenne és vizsgálva, hogy e módosítások mennyiben találnak megvalósulásra az új munkástörvényben.

III.

A szerződéses (szak) munkák, mint azt nevük is kifejezi, szerződésen alapulván, e munkák megítélésénél első sorban a szerződés természetére kell figyelemmel lennünk. Mint minden kétoldalú szerződés, úgy a munkaszerződés is a felek szabad egyezményén alapszik, melynek kapcsán mindkét fél igyekszik a maga jogait a másik fél elvállalt kötelességei útján lehetően biztosítani. Szükséges tehát, hogy a szerződésnek alaki kelléke mindenképen megfeleljen a nagyfontosságú anyagi résznek, szükséges, hogy megkötési formája olyan legyen, a mely mindkét részben a szerződés forgalmának kölcsönösen kötelező jellegét fölkeltse. De nem kevésbbé szükséges, hogy a szerződés anyagi része is világos legyen, azaz, hogy a kellő alakban megkötött szerződésben pontosan körülírassanak azon jogok és kötelességek, melyeket az egyes szerződő felek egymással szemben és egymás iránt biztosítanak és elvállalnak. S ha mindennek daczára azt tapasztaljuk, hogy az alföldön a munkaszerződések mindeddig kötelezően szabályozva nem voltak, hogy legtöbb szerződés munkaadó és munkások közt az ellenőrzés elkerülésével igen sok helyütt csak megbeszélés alapján kötötett, úgy nem csodálhatjuk,

hogy a munkaszerződéseknek sem volt meg azon jellege, hogy az elvállalt (szerződött) munka teljesítése körül biztos zsinórmértékül szolgálhattak volna. Munkaadó és munkások jó termés esetén nem sokat törődtek magával a szerződéssel és békében örültek a mindkét félre nézve kedvező termés eredményének. Mihelyt azonban a termés megromlott, mihelyt a termés-kilátások a munkaadóra, a kereset-kilátások pedig a munkásokra csökkentek, előkerült az a «bizonyos» szerződés vagy szóbeli megállapodás, de nem azért, hogy a föltámadt kételyek eloszlására vezessen, hanem, hogy tért nyisson mindenféle belemagyarázásnak, melylyel mindkét fél veszélyeztetett érdekét biztosítani kívánta. Ezen eljárási mód nem maradhatott visszahatás nélkül a munkásnép lelkére és keservesen visszatükröződött a munkásnép egy részének ez idei magatartásán, a midőn e munkásnép amúgy is megingott kötelezettség érzetéhez a lelketlen izgatók bűnös üzelmek járultak. Munkaadók és munkások érdeke, szintúgy a társadalom békéje megköveteli, hogy véget vetve a jelen szabálytalan eljárásnak, a szerződéskötésnek oly alakja mondassék ki kötelezőnek, a mely ha nem is jelentheti még a munkásviszályok megszüntetését, de legalább is érvényre juttatja a jogi szempontnak azon szükséges mérvét, a melynek egy szerződéses jogügyletből sem szabad hiányoznia. A mi a szerződéskötés alakszerűségét illeti, úgy föltétlenül kívánatos, hogy az nyilvános hatósági ellenőrzés alatt álljon. Nem lehet és nem szabad a szerződő felek kénye-kedvére bízni, hogy a munka-szerződést az illetékes községi előljárásság előtt kössék-e vagy nem, hanem kell, hogy mindenkire nézve egyaránt kötelezően mondassék ki, hogy csak azon szerződés tekintetik jogi következményeiben is olyannak, a mely a község előljárássága előtt mindkét fél együttes jelenlétében és az előljárásság által pontról-pontra megmagyarázva köttetett, és mint ilyen iratott alá. Kétszeresen szükséges ez ellenőrzés, már csak azért is, mivel, mint azt az alábbiakban ki fogjuk fejteni, a munka-szerződések különös természete és a létföntartás biztosító jellege az anyagi részt illetőleg a szerződési szabadságot némiképen korlátozó intézkedéseket követel. Annak elbírálása tehát, hogy egy szerződés mily mértékben felel meg a munka-szerződések általános kellékeinek, kétségkívül megilleti a hatóságot, még pedig leghelyesebben a szerződés-

kötés perczében. De nem csak az ellenőrzés az, a mi a szerződéskötések kötelezően nyilvános jellegét megállapítja. Az általános, tehát meg sem változtatható intézkedések dacára, marad még elég tér a szerződéskötésnek, a hol az ellentétes érdekek egymással szemben állva, lehető kedvező kiegyenlítésre törekszenek. A nélkül, hogy a szerződéskötésnél közreműködő előljárást a békebíró szerepével fölruházni óhajtanók, még sem tagadhatjuk, hogy főként a műveletlenebb elemeknél egy pártatlan fél higgadt, tárgyilagos fölvilágosítása eloszlathat kételyeket, a melyek különben vizálynak és torzsalkodásnak csiráivá válhattak volna. Sokat igen sokat elérünk ezzel, ha a szerződő felek előtt világosan fog állani, a mire vállalkoztak, a mi csak fokozódni fog azzal, ha a szerződésileg elvállalt munka teljesítése alkalmával a közmegállapodással kötött szerződésnek föltétlenül kötelező jellege mindkét féllel szemben helyes kifejezésre talál.

Tekintve azonban, hogy a szerződés teljesítése körül esetleg fölmerülendő, mindennemű vitás pont elbírálása I. fokban a járási tisztviselőt (főszolgabíró, rendőrkapitányt) illeti meg, épen ezért az eljárás egyszerűsítése, valamint a következetes észszerűség is azt látszanak indokolni, hogy az I. fokú illetékes hatóság tudomással birjon azon szerződésekről, melyek fölött esetleg dönteni lesz kénytelen. A nélkül, hogy a községi előljárák képességéről elítélőleg akarnánk nyilatkozni, mégis úgy véljük, hogy az előljárást figyelmét könnyen elkerülheti egy vagy más lényeges pont, melynek hiánya később a szerződés elbírálását, sőt talán védelmét is megnehezíti, egy szóval, hogy a kellő ellenőrzés híján a szerződéskötés módja nem fog mindenütt oly pontosan eszközöltetni, a mint azt a fönnebbiek alapján kívánatosnak jeleztük; kimondandó volna tehát, hogy a község előljárása köteleztetik az előtte megkötött minden szerződésnek harmad példányát a járási tisztviselőnek azonnal bemutatni, ki is az ekként előterjesztett szerződést fölülbírálva, azt vagy jóváhagyólag nyilvántartja vagy tapasztalt hiányok esetén a benyújtó községi előljárást a szükséges pótlások eszközésére föl hívja. A községi előljárást a pótlás keresztülvitelénél úgy tartozik eljárni, a mint az eredeti szerződés megkötésénél, felelősség terhe alatt tartozik figyelni arra, hogy a pótlás mind-

két fél szerződésébe pontosan beiktattassék. De nem csak pusztán rendészeti szempontok vezérelnek* e — talán sokaktól nehézkesnek jelzett javaslat szerkesztésénél. Mert a járási tisztviselő nem csak közigazgatási közege járásának, de kell, hogy annak hivatott irányítója, befolyásos vezetője is legyen. Szükséges, hogy a járási tisztviselő a járása területén előforduló minden fontosabb és a közérdeket érintő ügyről tájékozást szerezzon, szükséges, hogy a járás lakói előtt ne csak mint szigorú hivatalnok, de mint a járás lakóinak érdekét szívén hordó tisztviselő is álljon. S különösen nagyok kötelességei a szegényebb, vezetésre és támogatásra szoruló munkásnéppel szemben. E nép csak akkor lehet megelégedett és hű fia a hazának, csak akkor lehet biztos tartalék alap a nagy nemzeti törekvések kivívására, ha azon szerény körben, melyben élete foly, a boldogulásnak, megnyugvásnak előfeltételeit föltalálja. Minden oly szál tehát, a mely e népet közvetlen hatóságával egybefűzi, egyszersmind láncza a nemzeti eszmének, a mely ily kerülő úton bár, de a nemzet leghívebb fiává képes avatni a legszegényebb zsellért is. S vajjon lehet-e az alföldi munkásnak nagyobb érdeke, mint a munka, s vajon lehet-e tér, melyben inkább szorúl védelemre, mint a munkáé, illetve e munka sikerét biztosító mindennemű intézkedésé? S ebből folyólag a járási tisztviselőnek kötelessége ellenőrizni, gyámolítani a népet ez érdekkörében, mely kötelesség sokkal nagyobb és sokkal inkább egybeforrt az igazi autonómia lényegével, semhogy e téren a tisztviselő újabb megterhelhetéséről szólni szabad lenne. A tisztviselő, a ki megterhelhetésnek nevezi az érdeklődést, melylyel járása munkásviszonyait kíséri, a ki sokalja a munkát, a melylyel e nép érdekeinek adózik, nem hivatott s nem érdemes arra, hogy oly nehéz perczben, mint a milyen az alföld legtöbb vidékén a jelen, honfitársai bizalmából a járás ügyeit sikeresen vezesse. A mi az ekként nyilvános ellenőrzés alatt megkötött szerződések anyagi részét illeti, itt általában irányadóknak kell tekintenünk a szabad egyezmény jellegzetes kellékeit, azaz el kell ismernünk a «megalkuvási» szabadságot, a mely a munkakeresletet a munkakinálattal szemben és viszont megilleti. De csak általában, mert nem szabad felednünk, hogy a szerződések a szerződő felek egyikére — a munkáséra — a megélhetés biztosítását jelentik, hogy tehát e munkásfélre megvan egy kér-

lelhetetlen határ, melyen túl reá nézve küzdelem nem, hanem csak bukás létezhet. S a mily végzetes hiba lenne bármily törvény részéről, ha útját állva az egyezkedés szabadságának, a kereslet és kínálat mérvét kifejező munkabért szilárd korlátok közé akarná szorítani, épen oly hiba lenne, ha a törvény szemet húnnya a szerződő felek közt mindenkor létező különbség fölött, nem részesítené oltalmában a gyöngébbet. De miben álljon ez oltalom? Abban-e, hogy a törvény, mint döntő bíró álljon a szerződő felek közé, imperative megszabva, hogy a munkásnak legalább ennyit vagy ennyit kell juttatni, avagy csak abban, hogy a törvény bizonyos általános s a munkabért közvetve befolyásoló kellékek megtartásához köti a szerződések érvényességét? Bizonyára az utóbbiban, mert nem lehet olyan törvényhozásilag megállapított minimális bér, mely előbb vagy utóbb hátrányossá ne váljék, még pedig épen úgy a munkaadókra, mint a munkásokra nézve is. Szükséges ennek folytán, hogy minden munka (aratási stb.) szerződésben kifejezésre jusson a munkásnak a munka utáni tisztességes megélhetéshez való elvitázhatatlan joga, s hogy ezen joga szerződés keretén belül kellően biztosított is. A tétel helyes megvilágosítására ismét csak a gyakorlati élethez kell folyamodnunk. Az alföldön divó szerződéses munkák közt kétségkívül legnagyobb fontosságú az aratási munka, mely az eddigi mozgalmaknak tulajdonképeni központja volt. Így tehát joggal tehetjük az aratási munkaszerződéseket vizsgálatunk tárgyává. A maig divó szerződéseket figyelemmel elolvasva, föl fog tűnni, hogy azokban a munka területe legtöbbször csak körülbelül, de pontos körülírás nélkül állapított meg, s hogy ennél fogva a vállalkozó munkáscsapat sokszor az aratás megkezdésének perczéig sem tudhatta voltaképen, melyik terület terméséből fog részesülni. Ez természetszerűen csak ott állhatott elő, a hol a gazdaság nagysága több munkáskéz alkalmazását tette szükségessé, a hol tehát a vállalkozó csapat nem az egész termésben, de annak csupán egy részében részesedett. Tekintve pedig, hogy egyes düllők hozama között sokszor igen nagy az eltérés, megtörténhetett, hogy a vállalkozó csapatot a birtokos a gyöngébb hozamú düllők learatására útasította, miglen a termés java részét olesőbb munkaerővel, mint például az aratás idejében foglalkozás nélküli dohánykertészekkel arattatta

le, mi által a vállalkozó csapat keresménye lényeges csökkenést szenvedett. E csökkenés pedig, mely a munkaadóra nézve a munka olcsóbbodásával volt egyértelmű, nem volt kifolyása a kereslet és kínálat szabad versenyének, hanem igenis gyümölcse volt a munkaadó olyan eljárásának, mely eljárás érthetővé teszi az ellenszenvet, melylyel a munkások a munkaadó társadalommal szemben ily körülmények közt viseltetnek. Ezen visszaélés korlátozása igenis az általunk szükségesnek jelzett oltalom körébe esik, s ezért kívánatos, hogy a jövőben kötendő szerződésekben a munkaterület mindenkor pontosan körülírassék, azon dűllők (táblák) föltüntetésével, melyek learatására a szerződő munkáscsapat a reménybeli termésre nézve vállalkozott. Fejtegetésünk e pontján eljutottunk a munkáskérdés tulajdonképeni góczpontjához, a munkabér kérdéséhez, hogy azonban a munkabérrel kapcsolatos nagy fontosságú újítás egész lényegét átláthatassuk, ehhez szükséges, hogy magát a munkabért, ennek mérvét, illetve különböző alakjait, a pénz- és termény hányadbért lényeges vonásaiban érintsük.

IV.

Az elmúlt nyári munkásmozgalom — mint azt már említettük — legtöbb helyütt az aratási munkabér erőszakos kényszerének fölemelésére irányult. A tél folyamán az ország több városában tartott munkás-congressus által kiadott jelszónak tulajdonítható, hogy egyes vidékeken a munkások strikeja szerveződött, mi által a gazdákat azon kényszerhelyzet elé állították, hogy vagy kénytelenek voltak az eddigi munkabéretet — hányadot — tetemesen emelni, vagy azon veszélynek voltak kitéve, hogy termésük a maga egészében a szükséges munkaerő híján veszendőbe megy. Növelte a «munkaszüntetés» komoly jellegét a munkások titokzatos és leplezett eljárása, a mely abban nyilvánult, hogy a szerződéseket a régi alapon megkötötték, s csak a munkába állás percében jelentették be, még pedig a munka-megkezdés «sine qua non»-jaként tulzó és a gazdaság egyenes kora nélkül meg nem valósítható követeléseiket. S ha ehhez hozzá tesszük, hogy az ez idei termés silánysága már magában véve is nagy károsodást jelen-

tett a munkaadókra, s hogy a július elején beálliott rendkívüli meleg az amúgy is beteg gabonát hirtelen megérlelte, úgy érthetőnek fogjuk találni a munkaadók nagy izalmát, s a sürgős fölterjesztéseknek egész tömegét, melylyel a megszorult gazdák a miniszteriumtól kezdve a hatóság minden fokát elárasztották. Kétségtelenül nagy érdeme volt a szüntetés megszorításában a földművelésügyi miniszter azon intézkedésének, a mely a fölvidékről tartalék munkáscsoportokat rendelt Mezőhegyesre, a szüntetés által veszélyeztetett termés learatására. Mert a munkások látva, hogy a szüntetés nem jelenti még a meggyűlölt gazda bukását, mivel gondoskodás történt a munkáspótlásról, de másrészt meggyőződve, hogy a munka elhagyása által önmagok esnek el a megélhetés kenyerétől, tartózkodóbbakká lettek követeléseikkel és megelégedtek a részhányadnak a rossz termés által indokolható kisebb-nagyobb mérvű fölemelésével. Mindazáltal így is sok helyütt oly aránytalanul magas munkabért fizettek a munkásoknak, hogy e munkabért normalisnak nem nevezhetjük, s már a többi mindezeideig békében dolgozó munkás érdekében kell reménylenünk, hogy az egyensúly munka és munkabér közt mielőbb helyreálland. Mert az, hogy egyes arató csapatok hét, sőt nyolcz mm. fejenkénti keresményért lássák el kizárólag az aratási munkát, míg a közvetlen szomszédban öt mm. fejenkénti részkeresettel megelégszik az aratást és cséplést is teljesítő munkáscsapat, egészséges jelenségnek nem nevezhető, s állandósulva a munkásviszonyok oly elfajulását jelentené, mely végzetes eredményekkel járna az ország közgazdasági viszonyaira nézve. Azok, a kik a szüntetésben, föltéve persze, hogy nem fajul el büntetendő cselekménnyé, csakis a munkások megélhetésének fokozására irányított eszközök látanak, azaz a munkától való tömeges tartózkodást mint a munkás keresettel szemben aránytalanul csekély munkáskínálat nyomatékos tényezőjét fogják föl, azok a baj orvoslását egyedül a szabad versenytől várhatják, s a munkások szervezkedését az esetben szükségképen nyomon kell követnie a munkaadók ellenszervezkedésének is. Azaz szembe kell néznünk a társadalom e két nagy osztályának végleges elválásával, a hol érdekkiegyenlítésről többé szó nem lehet, hanem csakis harczi, illetve létért való küzdelem folyamán kötött rövidebb-hosszabb időtartamú fegyverszünetekről. Azok azonban, a

kik az alföldi munkáskérdésben kezdettől fogva nem kizárólag a megélhetési harcz rugóit látják közreműködni, hanem e nyilvánvaló jelenségek szülő okait kutatva, azon meggyőződésre jutottak, hogy az alföldi munkásnép elégedetlensége jórészt azon visszaéléseknek is kifolyása, melyekkel e nép annyiszor és oly sok féle alakban találkozott azok részéről, kiknek támogatására és jóakarataira lett volna utalva, azaz, a kik még a mai viszonyok közt nem tartják kizártnak a kiegyenlítésnek és békének lehetőségét, azok aggódva kísérik a szabad verseny fejleményeit, s inkább fölálodva a tudomány tiszta doctrináit, bizonyos felsőbb beavatkozás szükségét sürgetik, remélve, hogy a mily mértékben fogja a méltányos jóakarát a munkások elégedetlenségét csillapítani, épen oly mértékben járul a munkaadók jogos érdekeinek megóvásához is. S ez utóbbiakhoz tartozunk mi is. Hitünk és meggyőződésünk, hogy a mult évi «szüntetés» nemcsak a munkások megélhetési harczának volt fegyvere, hanem, hogy igenis nagy része volt benne az elkeseredett izgatottságnak is, mely szítva és izgatók által körültekintéssel táplálva, tévútra vezette a magyar nép sokszor tapasztalt józanságát. És tápot nyert e föltevésünk a tapasztalat által is, a midőn ez izgalmas nyáron, hasonló rossz természeti viszonyok közt számtalan munkásnak becsületes és a szerződéshez alkalmazkodó munkáját láttuk, nem mintha e munkások kevésbé lettek volna a munka hozama által érdekelve, de mivel több évi tapasztalat már meggyőzte őket arról, hogy a munkaadó méltányos belátása pótolni tudja azt, mit a természet esetleg megtagadott. Azaz e munkások híven és becsületesen dolgoztak, mert biztosítva látták kényszer és új alku nélkül is a megélhetésükre szükséges kereset — minimumát. Ezek szerint a részkereset minimumának szerződésileg leendő biztosításában véljük azon kapcsot fölismerni, a mely a munkaadó és munkás érdekeit kiegyenlíti oly képen, hogy az utóbbiét különös védelemben részesíti ott, a hol a lét biztosításának határa kezdődik. Az arató munkás munkabére az alföld legtöbb részén a szerződésileg megállapított terméshányadból áll. A munkabér e nemének az alább kifejtendő előnyök mellett még azon különös előnye is van, hogy a munkaadó és munkás érdekeit némileg azonosítja, mert hisz mi jó az egyikre nézve, az a másakra nézve is kétségtelenül az lesz. A szigorú logika meg-

követelné, hogy ugyanez álljon teljes mérvben a rosszra is, azaz, hogy azon munkás, ki gazdájának tíz mázsás termésében részesedett, részesedjék annak három mázsás termésében is. Csakhogy itt a logika ellenére is különbséget kell tennünk a két fél egymástól lényegesen különböző helyzete között. Mert míglen a munkaadó birtokosra nézve a rossz termés csupán érzékeny jövedelem-csökkenést jelent, a nélkül azonban, hogy anyagi megélhetése egy rossz termés miatt — rendszerint legalább — veszélyeztetve látszanék, addig a munkásra nézve a terméshányadban kifejezett bércsökkenés legtöbbször egyértelmű az elégtelen keresettel, s ezért szülő anyjává válik a munkás ez esetben jogosult elégedetlenségének is. Nem tartjuk tehát méltányossági szempontból megengedhetőnek, hogy a munkás keresete teljesen a véletlen körülményeknek legyen kiszolgáltatva, s nem tartjuk a socialis béke szempontjából sem megengedhetőnek, hogy a munkás oly körülmények közé juthasson, hogy szorgalmas, verejtékes munkája mellett se legyen képes úgy maga, mint családja föntartását biztosítani. Mert, ha a socialis békét a mai jog és társadalmi viszonyok föntartásával kívánatosnak és szükségesnek ismerjük is, úgy kötelességünk oda törekedni, hogy a létbiztosító munka mint ilyen elismertessék és kellően meg is védessék. S ezért, noha a részesedés fogalma eddig mint a jóban és rosszban egyaránt való részesedés tekintett, nem habozunk kijelenteni, hogy e visszás állapottal és téves fölfogással szemben a jelen igenis áldozatot vagy helyesebben szólva méltányosabb belátást követel a munkaadó osztály részéről, mert elvégre is jobban van fölfegyverkezve az elemi csapásokkal szemben azon szerződő fél, a mely a termés $\frac{9}{10}$ része fölött rendelkezik, mint az, a mely az $\frac{1}{10}$ vagy $\frac{1}{11}$ rész hányadban a megélhetés legfőbb biztosítékát bírja. A létminimum elvének fölállítása természetesen annak megvalósítását is követeli, még pedig mindenütt, minden aratási és cséplési szerződésben kötelezően. Eldöntendő mindenekelőtt azon kérdés, hogy miben álljon e «minimum» pénzben-e avagy terményben. S itt csak természetes, hogy eltérők lesznek nézeteink a szerint, a mint egy vagy más vidék szokásaiból és divó nézeteiből ítéljük meg a kérdést. Biztos, határozott választ erre legföljebb csak egyes vidékekre tehetünk, mint például akkor, a midőn Csanád-megyében

föltétlenül a termény-minimumnak adjuk az elsőbbséget, mivel ismerjük egyrészt népünk előszeretettét a «terménykereset» iránt, ismerjük másrészt népünk könnyen költekező természetét is, a mely az esetben, ha egyszerre nagyobb mennyiségű pénz van kezében, könnyebben enged terjedő fényűzési hajlamának és a két hónapi jó kereset benyomása alatt megfelelkezik az év többi tíz hónapjáról. E népnek a megélhetés biztosítására föltétlenül élelmi terményre van szüksége, melyből csak a fölösleges kerül eladásra és a szoros értelemben vett megélhetést fölülmuló igények kielégítésére. Más vidékeken azonban a munkásnép hajlamai inkább a pénzér felé irányulnak, s ezért e szempontból bírálva a kérdést, csakugyan az alternatív módon megállapított «minimum» tűnik föl előnyösnek.

Egy pont van mindazonáltal, a mely a minimális kereset biztosításánál az elsőbbséget föltétlenül a termény-minimumnak nyújtja, még pedig munkaadók és munkások érdekében egyaránt. Az általunk javasolt minimum ugyanis azon esetre akar orvoslást nyújtani, a midőn a megállapított részesedési hányad elégtelennek bizonyúlna a tisztességes és méltányos kereset biztosítására, a midőn a gyöngébb fél (munkás) érdeke oltalomra szorúl, az erősebb fél (munkaadó) érdekével szemben. Ez pedig be fog állani a rossz termés esetén. A nélkül, hogy ez idei ár-alakulásokból végleges következményeket akarnánk levonni, mivel tudvalevőleg a magyarországi rossz termés csak azért járt oly nagy áremelkedéssel, mivel a hazai rossz termés csak egy része volt a világ rossz termésének, mindazonáltal valószínű, hogy rossz termés esetén az árak emelkedő irányzatot fognak a jövőben is követni. Már most ez esetben nemcsak a búza lesz drága, hanem a pénz is olcsó lesz a búzához arányítva, mi által a kialakított pénzminimumot okvetlenül befolyásolják az áralakulatok s megtörténhetik, hogy a pénzér, melyet a munkások többsége mint minimumot elfogadott, nem lesz képes tulajdonképeni célzatának megfelelni, azaz a minimális létfontartást biztosítani. Vegyük például a múlt évet a nyolcz forintos búza árral, a midőn az aratás kezdődött, a midőn tehát a munkásoknak nyilatkozniok kellett volna a «minimum» alakjára nézve. A kikötött pénzér úgy a munkások követelésében, mint a munkaadók ajánlatában valószínűleg

alkalmazkodott volna az akkori árakhoz, míglen akkor, a midőn a nyári munka bevégeződött, a búza ára nyolcz forintról tizenkét forintra emelkedve ötven százalék emelkedést ért el, a mely emelkedés ugyanannyi százalék csökkenésben jutott volna kifejezésre a bona fide megállapított és elfogadott pénz-minimumban. És szükségtelen a bővebb indokolása annak, hogy az esetben a munkások megélhetése nem lett volna kellően biztosítva. Szem előtt tartva tehát a biztosított kereset lényegét, a mely a munkást minden esetre akarja védeni, szem előtt tartva a munkaadók érdekét is, a kik ellenkező esetben nem lennének megóva a munkások fokozódó követelésétől és épen rossz termés esetén lennének kényszerítve oly magas munkabéreket fizetni, a melyek a munkabérek további alakulására is zavaros befolyással lehetnének: magunk részéről a minimalis keresetet csakis terményben véljük megállapítandónak. A mi a «minimum» mérvét illeti, úgy ennek alakulásának függni kell az egyes vidékek megélhetési és termési viszonyaitól és lehetetlenségre vállalkoznék az, ki például a minimum mérvére nézve kötelező országos szabályok fölállítását kísérlené meg. Mindazonáltal, ha az alábbiakban a minimum vidéki mérvével foglalkozunk, történik ez azon okból, mivel a lefolyt nyáron a munkaadók kényszerhelyzete sok helyütt oly magas biztosított kereset engedélyezésére vezetett, a mely távol van attól, hogy a reális számításnak alapjául szolgálhasson, sőt azok állandósulása gazdasági lehetetlenség. Hisz több példát lehetne fölhozni, a midőn arató munkások kizárólag aratási munka fejében, tehát tiz-tizenkét napi munka teljesítéséért a kialakult élelmen kívül nyolcz mm. részkeresetben részesültek, a mi még az aratási nyolcz-forintos búza árakat is véve, hatvannégy forintnak, azaz napi 6—6·50 forint keresetnek felelt meg. Az ilyen kieroszakolt kereset normalis idők beálltával, pedig ezt reméljük az új intézkedésektől, a minimum mérvére nézve tekintetbe nem jöhet, hanem igenis döntő tekintetbe kell jönniök az egyes vidékek megélhetési viszonyainak. Csanádmegyében a hol a nép aránylagos jóllétnek örvend és a hol a nép táplálkozásában oly nagy szerep jut a tészta, jó búzakenyérnek, egy kisebb család búzaszükséglete, körülbelül hat mm., e szükséglet természetszerűen fokozódik, ha a családban több fejlettebb gyermek is van, de viszont az ily családnak kereseti képessége is tetemesen és a nagyobb

fogyasztást meghaladó módon emelkedik. Tekintve a nyári aratási és cséplési munkálatoknak már fönnnebb is esetelt létfontartási fontosságát, a szerződésileg kikötött minimumnak a fönjelzett szükségletből nemcsak annyit kellene fedeznie, a mennyit az aratási és cséplési kereset általában a munkás egyéb keresetével szemben képvisel, hanem tekintve a munkás egyéb kiadásait, a tisztán élelmi szükségleteknek túlnyomó részben a nyári keresetből kellene fedeződnie. Különben a rész-minimum megállapítása szükségképen kapcsolatban van azon átlagos keresettel, a melyet egyes vidékek munkásai, az aratási és cséplési munkálatokkal megszoktak keresni, s úgy hisszük, leghelyesebb eljárás az, a mely a megélhetési viszonyok szemmel tartásával, egyúttal az átlagos, közép termés-eredményeket veszi számítása kiinduló pontjául, mely átlagos eredményekre alkalmazva a szokásos és elfogadott hányados kulcsot, a vidékenként megállapítandó minimum helyes mérvét nyerjük. És itt nem zárkozhatunk el azon kapcsolat fölismerésétől sem, a mely a munka és munkabér, a biztosított minimum és megmunkált terület közt létezik. Ismételjük, hogy szerintünk a munkáskérdés békés megoldása annál inkább valószínű mennél inkább leszünk képesek a munkának, mint létfontartónak erkölcsi fogalmát mindenki előtt s így első sorban magok a munkások előtt kidomborítani. S ezért mi a minimális keresetben nem csupán a munkás anyagi megélhetését látjuk biztosítva, de egyúttal benne és általa látjuk kifejtve a munka igaz értékét is, azon szoros és ezentúl mindinkább kifejezésre jutó vonatkozásnál fogva, a mely a biztosított kereset czimén egyúttal a munkás kellő munkáját is biztosítani fogja. A biztosított minimális kereset okvetlenül hatással fog lenni az egy-egy munkásra jutó terület kérdésére is, mert az csak természetes, hogy a munkaadó, a ki munkásának fix-keresetet biztosít, e biztosíték ellenértékében a munkás aránylagos munkáját is igénybe fogja venni. A mai állapotoknak nem egyik legkisebb visszassága volt, hogy a munkaadó csakis a lehető gyors munkát tartva szem előtt, a learatandó területre több munkást fogadott, a helyett, hogy ezáltal az egyes munkásnak kellő munkát és keresetet biztosított volna és így gyakori eset volt, hogy egész munkás csapatok elégtelen munka következtében nemcsak keresetükben rövidültek meg, hanem tétlen-

ségben voltak kénytelenek élni az év azon szakában is, a mely különben az alföldi munkásra nézve a szorgalmi időt jelentené. S ha már a téli tétlen élet ellen, a mint azt fönnebb kifejtettük, csak vajmi kevés ellenszer fölött rendelkezünk, úgy kétszeresen kívánatos és a munkás erkölcsi életének szempontjából elkerülhetetlenül szükséges is, hogy az alföldi munkásnép a mezei munkák időszakában lehetőleg folytonosan munkában álljon. Ezen czél lehető biztosítása oly nagy társadalmi kötelesség, hogy ennek kedvéért a munkaadóknak áldozatot is kell hozni s nem szabad a gazdasági üzemet kizárólag az önérdék szempontjából fölfogni, hanem igenis szükséges, hogy át legyenek hatva gazdaságuk létfontartó és munkát biztosító hivatásától is, melyet ez a keze munkája után megélni akaró munkásnéppel szemben képvisel. Minden földbirtoknak egyéni értéke mellett, meg van socialis jelentősége is, s ha ez előbbi észszerű azaz legnagyobb jövedelmet biztosító gazdálkodásra ösztönöz, úgy az utóbbinak e gazdálkodást oly irányba kell terelni, a mely az egyéni érdek mellett a társadalmi munkás szempontokra is kellő figyelemmel van. Az alföld nem egy törekvő gazdájától hallhattuk, hogy például az arató gépek ma már tényleg nagy tökélyt értek el és nagy munkást pótló képességgel bírnak, de azért ezek használata rendes munkáskörülmények közt mellőzendő, mivel különben számtalan munkáscsalád esnék el mindennapi kenyerétől. Ugyanezen helyes fölfogás nyilvánult abban is, hogy a munkaadók emberiesebb része az arató terület kiadásánál nemcsak arra volt tekintettel, hogy a munka minél hamarább befejeződjék, hanem ellenkezőleg elfogadta a némileg húzamosabb munkaidőt, csak hogy munkásainak az illő keresetet biztosítsa. Az mi eddig helyenként a jobb munkaadóknál volt szokás, az a minimális biztosított kereset útján általánosságra fog emeltetni, s úgy hisszük, hogy a munkások panasza a nagyon kevés munka iránt oly mértékben fog csökkenni, a mily mértékben a «kikötött minimum» a munkaadó érdekét a munkás érdekével e ponton azonosítandja. S ebben egy nagy jelentőségű vívmányt látunk. Ugyanaz a mit a biztosított kereset mérvének általános megállapításáról mondtunk, ugyanaz áll a terület mérvére is. Itt nem lehet általános szabályokról szó, itt minden vidék, sőt minden járás is a maga különleges viszonyainak méltatásával

járhat el leghelyesebben. Minimalis kereset és ezzel kapcsolatos terület lehet egyes vidékeken mindenben megfelelő, míg ugyanezen mérték más vidékeken a gazdasági lehetetlenségek közé tartoznának. Ha mindemellett e vidékek különleges munkabér és munkaképesség viszonyait röviden érintjük, tesszük ezt azon okból, hogy az elmúlt nyár túlzott igényeit és követeléseit a való állapotok szembeállításával a magok kellő értékére leszállítsuk. Csanádmegyében általában négy féle rész munkást szoktak megkülönböztetni; *a)* olyanokat, a kik csupán az aratásra, *b)* olyanokat, a kik az aratáson kívül a hordásra is, *c)* olyanokat a kik az aratásra és cséplésre, és végül *d)* olyanokat, a kik a jelzett munkák mind három nemére, azaz az aratásra, behordásra és cséplésre is a kialakult részhányad fejében vállalkoznak. Nem változtat ez osztályzáson a körülmény, hogy sok helyütt a rész munkások a kialakult részhányad mellett még bizonyos százalékért szerződésileg a learatott vagy az — összes gabona elcséplésére is vállalkoznak, mert az esetben a cséplési munkálat külön szerződéses munkát képez, a mely a részhányad mellett külön kialakult százalékban is kellő kifejezésre jut. A részesedési arány az említett osztályozás alapján a következő *a)* munkásokra nézve az ősziékből $\frac{1}{14}$, a tavasziékból $\frac{1}{13}$; *b)* munkásokra nézve az ősziékből $\frac{1}{13}$, a tavasziékból $\frac{1}{12}$; *c)* munkásokra nézve az ősziékből $\frac{1}{11}$; a tavasziékból $\frac{1}{10}$; *d)* munkásokra nézve ősziékből $\frac{1}{10}$, tavasziékból $\frac{1}{9}$. E munka-hányadokhoz járul még e vidéken a következő élelmezés az aratás idejére hetenkint és a marokverő (segéd) munkással páronként harmincz liter búza, $1\frac{1}{2}$ kilogramm szalonna és egy kilogramm só, a többi munkanemre nézve, mivel ezeknél a munkás segéd nélkül áll munkában, a fönnebbi élelmezés fele. Szokás ezenkívül — több helyütt — az élelmezést általában az egész időtartamra kikötni, mi által azonban a munkás rendszerint rövideget szenved, mivel például rossz idő vagy bármely véletlen munka-meghosszabbítási körülmény esetén a munkás a szerződés által lekötött idő egy részére élelmezés nélkül maradhat, s ezért a méltányossági szempontból föltétlenül az első módozatnak nyújtandó az elsőbbség, természetesen annak kikötésével, hogy a munkaadó élelmezési kötelezettsége minden hétre egyaránt — az időjárástól függetlenül — terjed ki. A mi már most a biztosítandó minimalis

kereset mérvét illeti, úgy ennek kiszámítása a fönti arányok alapján egy kis közép-termési év átlagának számításba vonásával eszközölhető. Hogy azonban e számítás realis alappal bírjon, ehhez a munkaképességnek, azaz a munkára fölvállalt területnek hozzávetőleges megjelölése is szükséges, azaz megjelölendő a terület, melyet egy-egy munkás a fönti arányok szerint elvállalt, s a minimalis kereset holdanként megállapítva az összes holdak számában fogja azon kereset mérvét leg-helyesebben kifejezni, melyre munkásaink a megélhetési szempontból igényt tarthatnak. Közvetlen tapasztalatból és gyakorlatból ismerve munkásnépünk munkaképességét, e vidék átlag-területét egy munkásra nézve tíz katasztrált holdban állapítjuk meg, még pedig oly formán, hogy az ősziékből (buzából) hét, a tavasziakból (árpa és zab) pedig három katasztrált holdat számítunk. A buza termést katasztrált holdanként e vidéken bizonyára nem túl magas nyolcz mm. ban véve esik *a)* munkásra holdanként ötvenhét kilogramm, azaz hét holdra körülbelül négy mm. *b)* munkásra holdanként hat kilogramm, azaz a területre 4·2 mm. *c)* munkásra körülbelül hetvenkét kilogramm, azaz a területre öt mm. *d)* munkásra nyolczvan kilogramm, azaz a területre 5·6 mm. mint szerződésileg biztosítandó minimális részkereset. A tavasziaknál hason számítást az ország átlagos (10 évi) termés hozamával eszközölve, esik learatott holdanként: *a)* munkásra $43 \text{ kg} \times 3 = 1·3$ mm. *b)* munkásra $50 \text{ kg} \times 3 = 1·5$ mm. *c)* munkásra $60 \text{ kg} \times 3 = 1·8$ mm. *d)* munkásra pedig $66 \times 3 =$ körülbelül 2 mm. A létminimum biztosítása tehát a fönti számítások alapján megfejtve csupán egy határozottan rossz termésű évben jelentene a munkaadóra nézve áldozatot, egyúttal pedig megközelíti azon föllállított irányelvünket, miszerint a nyári munkálatnak túlnyomó részben biztosítani kellene a munkás élelmezési — kenyér — szükségletét még pedig akként, hogy a nyári munka-időszakra nézve a munkásnak kellő munkáját biztosítja. Azon látszólagos nagyobb eltérés, a mely az *a)* és *b)* csoport munkásaira nézve a biztosítandó kereset és tényleges szükséglet között mutatkozik, elenyészik, ha számításba vesszük, hogy e munkások részint a már említett cséplési százalékban, melynek szintén meg lehet a minimuma, részint a nagy nyári napszámokban lelik kárpótlásukat, s szerezhetik meg a pótlékát annak, mit számukra a szerző-

désileg biztosított kereset minden eshetőséggel szemben, mint teljesített munkájok minimális bérét megállapít.

A ki az általunk most fölsorolt és a gyakorlati életen alapuló adatokat kellő figyelemre méltatja, az meggyőződést szerezhet egyúttal, hogy mindaz, mit fönnebb a terménykeresetnek a pénzkereset fölötti különleges előnyeiről kockáztattunk, igazolást nyer az életben, mivel e minimalis tételekre az áralakulásokat alkalmazva oly eltérő képet nyerünk az év különböző időszakaira, hogy ezáltal a «biztonság» érzetét a munkáskeresetre nézve teljesen elveszítjük. Már pedig a «biztonság» érzete az, mely hivatva látszik a munkabér-viszonyok jövő alakulására nézve csillapító és méltányos befolyást gyakorolni, még pedig az által, hogy a munkást a termés szeszélyeitől bizonyos mérvig függetlenítve a munkásban a munkát mindenkor megóvja, a munkaadót ellenben megvédi a munkások túlzott követeléseivel szemben, mely követelések a megélhetésében annyiszor fenyegetett munkás lelkének természetes és megbocsátható folyományai.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

KÉPZŐMŰVÉSZETI ÚJABB ELMÉLETEK.

Néhány évvel ezelőtt jelent meg Muther Richárd nagy, három kötetes könyve a tizenkilencedik század festészetének történetéről, tehát olyan munka, a mely részben történeti, részben kritikai jellegű. Épen olyan lelkesedéssel fogadta a nagy közönség — nemcsak hazájában, hanem Európa-szerte — a milyen ellenséges bírálatban részesítette a szakemberek nagy többsége. Egyik félnek sem volt igaza. A művészet iránt érdeklődő közönség nagyot csalódott abban a hitében, hogy olyan könyvet kapott, mely megbízható vezére lesz majd korunk festészeti productiójának szédítő változatosságában. És vajon jogosult volt-e a szakembereknek az a vádja, hogy Muther könyve tudományos szellem nélkül szükölködik? Talán igen, de akkor magok ellen is fordították fegyveröket. Nem avval vét Muther a tudományos szellem ellen, hogy irányja sokszor nagyon is virágos, hanem avval, hogy nincsen szilárd, egységes elméleti alapja, egységes, megállapodott æsthetikai meggyőződése. És e nélkül a művészet bírálata, nemkülönbén története is lélektelen, holt anyag, épen úgy, mint a politikai történet szilárd politikai elvek nélkül.

De ez a hiány, a mely a tudományos szempontból alighanem a legnagyobb, egyedül a Muther hibája-e? Nézzünk csak végig az újabbkori művészet történetének oly fiatal és máris oly gazdag irodalmán és mit találunk? Számtalan, egészen speciális tárgyú, magában véve sokszor rendkívül becses kritikai dolgozaton kívül kisebb-nagyobb körű és terjedelmű monographiakat és nagy kézikönyveket, melyek mint anyaggyűjtemények megbecsülhetetlenek, de nem felelnek meg annak a követelésnek, a melyet minden valóban törté-

neti munkával szemben táplálnunk kell. Az anyag megvan, csak az éltető szikra hiányzik belőle.

Hol keressük ezt az éltető elemet? Az *æsthetikában*. Bizony, a múlt század vége és a jelen század eleje művészi fölfogásának megvolt az az előnye, hogy egységes *æsthetikai* alapon épült föl, akármilyen félszegnek tünik is ma föl az a fölfogás, és korhadtnak az alapja. Mi mást követelünk, de valamit kell, hogy helyébe állítsunk, különben nem tudjuk, hová leszünk gazdagságunkkal.

Természetes, hogy nem folyamodhatunk a régi *æsthetiká*-hoz, a mely egy szellemes német író, *Justi Károly* találó megjegyzése szerint a tuskés scholastikának és hiú szöböségnek később oly gyakran jelentkező kettős ábrázatát már bölcsejében magán viselte. Nem követhetjük itt nyomról-nyomra a német képzőművészeti elméletek fejlődését. Már *Lotze* híres könyvének idevágó fejezetei is bőségesen meggyőzhetnek arról, hogy a század közepéig alig találunk valamit, a minek e téren hasznát vehetnők. Talán a lángeszű *Semper Gottfried* volt az, a ki egyoldalú — igaz hogy követőitől még túlhajtott — anyagi fölfogása daczára is leginkább előkészítette a talajt. De, bár későbbben is nem egyszer látjuk az ő gondolatait föltűnni, érezzük az ő szellemének hatását, mindazáltal a német *æsthetika* nem az ő útján haladt tovább. A *psychophysika*, az a modern tudomány, a melyben a *psychologia* föltámadt halottaiból, adott új életet az *æsthetikának* is. *Semper* elmélete szerint az ember művészi tevékenységét az anyag sajátságai korlátozzák, irányítják; e sajátságoknak döntő szerepök van abban, hogy az ember az anyagnak milyen formát ad. Az emberi alkotó szellem, a kezdetleges ember művészi ösztöne alig képes az anyag ellenséges *dæmonait* leküzdeni. Az új *psychologiai* fölfogás nem az anyag sajátságaiból, hanem az emberi *organisatio* törvényeiből indul ki. 1876-ban, ugyanazon évben, mikor *Fechnernek*, a *psychophysika* nagynevű előharczosának *æsthetikai* kézikönyve napvilágot látott, adta ki *Helmholtz* fölolvasásainak gyűjteményében a festészet optikájáról irt kis értekezését. *Fechner* félig a régi, félig az új idő embere. Igaz, ő az embert *associatiók* gyűjtőpontjának tekinti, belevitte az *æsthetikába* az *associatiók* és az érzések határainak fontos törvényeit, módszere sokszor nagyon is empirikus, de azért még nem szabadult föl a régi, iskolás

formulák nyűge alól, semmi esetre sem ad kimerítő képzőművészeti elméletet. Helmholtz idézett értekezésének egyik helyén azt mondja: «Valóban, annak a módnak a physiologiai tanulmányozása, hogy a kívülről jövő benyomások micsoda folyamaton mennek keresztül idegeinkben, mint változnak el ez által ez utóbbiak is, sok esetben kapcsolatban áll a művészetek elméletével». Hogy vele egyidejűleg és azóta egyes természettudósok, physiologusok és anatomusok, csak Brücke, Bezold, Henke idevágó dolgozataira emlékeztetek, a képzőművészet körébe tartozó kérdésekkel is foglalkoznak, az csak egyik oldala a megindult mozgalomnak. A másik és sokkal becsesebb következménye az, hogy az æsthetika sem zárkózik el immár a modern psychologiai kutatás eredményei elől. A régi, iskolás izű meghatározások, a tartalmatlan, érzelgős, rhetorikai szólásmódok mindinkább elvesztik értéküket. Megbecsülhetetlen az a haszon, a melyet a modern æsthetika Helmholtz physiologiai optikájából vagy éppen Wundt korszakalkotó physiologiai psychológiájából húzott. Lipps Tivadar egy mintaszerű kis munkájában*) megmutatta, miként lehet és kell a psychophysika vívmányait a képzőművészet kérdéseire is alkalmazni. Hirth György, az ügyes müncheni író, meg éppen a physiologiai kutatás eredményeinek a művészeti elmélet terén való általános értékesítését kísérlette meg**) több-kevesebb sikerrel. Hirth könyve különben a francia irodalomra is nagy hatást gyakorolt, ha az idevágó francia munkák nagy része nem is mondható éppen szerencsésnek.

Nem tagadhatjuk tehát, hogy új, gazdag eredménnyel kecsegtető munkásság indult meg a tudomány ez ágában is, ha nem is jutottunk még odáig, hogy az érett gyümölcsöt élvezhessük. Mindenesetre azonban éppen olyan örvendetes, mint figyelemre méltó jelenség, hogy az utolsó években olyanok is akadtak Németországban, a kik az új szempontoknak, a művészet mélyebb, tudományosabb, a mellett természetesebb fölfogásának a képzőművészet egyes ágaira való alkalmazását is megkísérelték. Különös, jellemző körülmény, hogy

---

*) *Aesthetische Factoren der Raumschauung. Beiträge zur Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane, H. v. Helmholtz als Festgruss*, stb. Hamburg és Lipsee, 1891.

**) *Aufgaben der Kunstphysiologie*. München, 1893.

első sorban két kiváló művész, Hildebrand Adolf és Klinger Miksa nevével találkozunk. Büszkén hivatkozhatnak nagy elődjök, Leonardo da Vinci példájára, a kinek egyes művészet-elméleti megjegyzései csak napjainkban, a modern tudomány világításában tűnnek föl teljes mélységökben. Ennek a páratlan lángésznek a töredékes, formátlan bölcsesége túlragyogja Hogarth, Mengs vagy Reynolds elméleti műveinek pompás retorikáját, kerek, tetszetős eklekticismusát. Sem Hildebrand, sem Klinger nem választotta ez utóbbiak útját.

A legfontosabb művészeti kérdések egyikével, a forma problémájával foglalkozik Hildebrand Adolf, a Firenzében élő kitünő német szobrász.*) Igazi szobrászszal van dolgunk, a kinek egész elmélete a tér és a forma megismerése és az ebből származó képzetek föltételein alapul. «A természet színessége bizonyos tekintetben csak mint a természetnek, a testnek színes ruhája jöhet számba és a változó színes jelenség értéke attól függ, mennyire járul hozzá a térbeli kifejezés tisztázásához.» Festők, a modern festői fölfogás hívei, bizonyosan fejöket rázzák hitvallásának hallatára, de csakhamar tisztába jövünk avval, hogy ez az egyoldalúság épen erős, eredeti művészi egyéniségének következménye. Van mondani valója és szavai művészi meggyöződésének mélyéből fakadnak.

A forma problémája? Egészen általános kifejezés; szerencsére Hildebrand már könyve elején világosan kimondja, mit ért alatta. «Miképen viszi a művészt a térbeli és formai megjelenés világos kifejezésének szüksége a képzetek megalkotásának bizonyos módjára, miként fejlődik ki ez által a művészetek minden korszakában a művészi megjelenésnek egy bizonyos jellemző módja a természetes megjelenések sokaságával szemben; ez a tartalma a jelen munkának, a hogy az a saját művészi tapasztalatból kifejlődött.**)

A dolgoknak csak akkor nyerhetjük a tér mindhárom kiterjedésére vonatkozó egységes képét, ha távolról nézzük őket. Az így keletkező kép (Fernbild) a dolgoknak csak magasságát és szélességét adja vissza közvetlenül, míg mélységökről csak közvetve nyerünk tudomást. Az egy síkban jelent-

*) *Das Problem der Form in der bildenden Kunst.* Strassburg, 1893.

***) I. h. 6. l.

kező kép azon tapasztalatainkra utal, melyeket a közlől való látásnál, szemünk mozgatása által szereztünk. Ettől függ azután, hogy az ábrázolás «plasticus»-e vagy sem. A képzőművészet legfőbb rendeltetése, hogy a térnek és a formáknak ezt az egységét világosan ábrázolja: a szobrász, mikor mintáz vagy farag, a közlől való látásból, a tapintásból indul ki, de egységes, távolról, közvetlenül csak két kiterjedésében ható képet akar előidézni, a festő ellenben közvetlenül egy síkban dolgozik, de midőn formaérzékünkre hat, a szemünk mozgatása által nyert tapasztalatainkban bízunk. Természetes, hogy más a szobrász eljárása, más a festőé, de céljok — legalább Hildebrand fölfogása szerint — ugyanaz, «plastikus problémájok» látszólag ellenkező, de végelemzésben mégis közös.

A szemünk mozgatásából származó benyomások arra indítanak, hogy a dolgoknak változatlan, tényleg létező formát (Daseinsform) tulajdonítsunk, de mihelyt tekintetbe vesszük a világitás, a változó helyzet és egyéb külső körülmények hatását, az eredeti forma a körülmények szerint ható formává (Wirkungsform) változik át. Hildebrand szerint a művészi ábrázolás nem egyéb a kétféle forma között vont egyenletnél, a mely csak úgy lehetséges, ha az összes tényezők együttes hatását adjuk vissza, nem pedig a tényezőket egyenként. Hiszen már a pusztá csoportosítás is egészen különös jelentőséget ad az egyiknek vagy másiknak: a tényleges forma ugyanaz marad, de megváltozik a hatás és egyes tényezők szerepének fontossága a többieké fölé emelkedik. A kifejezésnek egy másik fontos eszköze, mikor valamely dolog ellentétben áll környezetével. Minél normálisabb, tipikusabb ez az ellentét, minél kevésbé kivételes, esetleges, annál nagyobb, tisztább értéke van a művészi alkotásra nézve.

Az egyes formáknak a szemmel való lemérése nem művészi látás. A formák értékét csak úgy állapíthatjuk meg, ha egymáshoz viszonyítjuk őket; ez pedig csak a távolról ható képben történhetik helyes módon. A művészi szemlélet tehát abstraháló eljárás és az alkotásnak a föladata, hogy az ilyen módon nyert képzeteket ismét szemlélhetőkké tegye. Tiszta képet igazán csak a művészet adhat, míg a természetben a kép tisztasága teljesen a véletlenségtől függ.

Ez a nagy fokú művészi idealismus, mely Hildebrandnak a formák ábrázolására vonatkozó nézeteiben nyilatkozik,

jellemzi a térbeli képzetek kifejezéséről szóló fejtegetéseit is. A legáltalánosabb, legfontosabb képzet, melyet a nagy természet bennünk kelt, a térnek elkerülhetlen képzete. Ezen képzet kifejezése az építészet alapja; kivüle a festői alkotásban, a dombor- és szoborműben érvényesül. Az építészettel nem foglalkozik Hildebrand; fejtegetései csak az utóbbiakra vonatkoznak. Minél határozottabban, egységesebben lép föl a három kiterjedésű tér képzetének kifejezése a művészi ábrázolásban, annál erősebben hat reánk. Ez az alapföltétel. Csak akkor nyerjük a természet eleven képét, ha plastikai és térbeli érzékünk ki van elégítve. A művészet abban egyezik meg a természettel, hogy mind a kettő egyaránt fölkelti bennünk a tér képzetét és a természeti tárgyak művészi jelentősége első sorban térbeli értékektől függ. A művészet abban múlja fölül a természetet, hogy összefoglalva egységesen ábrázolja azokat a térbeli jelenségeket, a melyek a valóságban elszórva, rendetlenül jelentkeznek. A tér kifejlesztése intenciójának kell meglennie minden művészi ábrázolásban. A tér egységes ábrázolása akkor jön létre, ha a kép a maga keretén belül egységesen vonzza szemünket a harmadik dimensio irányában, ennek föltétele pedig a térbeli értékek czéltudatos elrendezése. Mik ezek a térbeli értékek? Vonalak, sötétség és világosság, színek, de Hildebrandnak a lélektanon alapuló finom megkülönböztetése szerint csak akkor, ha valamely tárgy képzetét keltik bennünk; a nélkül nem szabadulhatunk meg a puszta sík benyomásától, a mint a keleti szönyegek tárgytalan mintái színeik változatos árnyalatai daczára is mindig egy síkban maradnak. Szükséges tehát, hogy az egyes tárgyak ábrázolása jellemző legyen, fölismerésök könnyen, megerőltetés nélkül történhessék. Ha ezeket a térbeli értékeket alkalmasan rendezzük el, beáll a szem egységes vonzása a harmadik dimensio irányában és evvel az egységes térhatás. Az egyes tárgyakat közös síkokban csoportosítjuk, melyeknek metszése összeköti őket egymással; az egységet hangsúlyozhatja a fény iránya is. Ilyen módon keletkezik a művészi elrendezés számtalan formája — a legegyszerűbb közöttök a convex és concav elrendezés — melyeknek mindegyike sajátos pszichologiai hatásnak a forrása. De a függélyes és vízszintes irány is szerepet játszik az egységes, harmonikus képességben. Amaz, mint a mely testünk alkatának megfelel, ez,

mint szemünk helyzetének eredménye, alapvető pszichológiai jelentőségű és érvényre kell jutnia a képben, ha egyébként nem is, legalább rejtve, «úgy mint a csontváz a szervezetben».

Egyoldalúvá válik, tisztán plastikus gondolkodását árulja el Hildebrand, mikor a színeket is egészen a térhatásnak veti alá. «Nyilvánvaló, hogy a szín szolgálati viszonyban áll a térbeli képzettel és a képnél csak annyiban lehet egységes színezésről szó, a mennyiben ez a térbeli egység alkotásának nagy munkájában részt vesz.»*) Az építészet és a díszítő szobrászat polychromiája tisztán a formai hatás szolgálatában áll, az önálló szobormű pedig csak anyagánál fogva lehet színes: a természet utánzására törekvő színezése durvaság.

Ez az elmélet képezi Hildebrand egész művészi fölfogásának alapját, egyedül ezt tartja üdvöztetőnek minden képzőművészeti alkotásban, legtisztább megvalósítását pedig a görög szobrászatban látja. Egészen elemében van, mikor az egységes, három dimensionális, tiszta, távolról ható térbenyomás törvényét a domborműre alkalmazza. Akár magas, akár lapos a dombormű, szükséges, hogy legmagasabb pontjainak bizonyos száma egy közös síkba essék. A mi ezen a képzelt síkon kívül esik, kiesik az ábrázolás keretéből és az egységes térbenyomást zavarja. Tehát nem a dombormű hátsó lapja a fő sík, hanem az a mellső, képzelt sík, a melyben az ábrázolás legmagasabb pontjai találkoznak. Kapcsolatban áll ezzel az egyes formák magasságának viszonya az egész dombormű mélységével. Nem a tényleges különbség, hanem csakis a hatás a döntő; a dombormű elhelyezésétől, a fény erejétől függ, hogy magas vagy lapos dombormű-e a megfelelő formája az ábrázolásnak.

De ez a fölfogás a szoborműben is érvényesül. Az ábrázolt alaknak vagy csoportnak különböző szempontból mint domborműnek kell hatnia a szemlélőre; az ábrázolás tárgyának könnyen fölismerhető képét kell adnia egy egységes síkban. Másrészt azonban bizonyos, hogy minden szobormű csak egy bizonyos szempontból hat teljes erővel, motivumának egész tisztaságával és szükséges, hogy a szemlélőt álláspontja megválasztására kényszerítse.

---

*) I. h. 60. 1.

A mi a tárgyi megismerést illeti, bizonyos, hogy a nagy távolságból ható szoborműnek határozott, kifejező rajzolatall kell birnia, míg a közelebről, elzárt helyen ható szobormű külső rajzolata egészen általános maradhat és a belső formák veszik át a fő szerepet. Ebből következik az is, miért alkalmasabb távolról a bronz, közlelől a márvány használata. Örömmel üdvözöljük Hildebrand fejtegetéseit, a melyek, minthogy tapasztalt, gondolkodó művésztől erednek, talán nemcsak elméleti szempontból értékesek, hanem üdvös befolyást fognak gyakorolni korunk nem épen következetes szobrászi productiójára is.

A művészi ábrázolásban a térbeli képzetek kifejezése a fő dolog; de míg egyrészt ennek előfeltétele a tárgyi megismerés, másrészt csak úgy látjuk igazán elevennek, ha a formák mint térbeli értékek egyszersmind valamely functio kifejezései és ha a térbeli értékek egysége egyszersmind a functio értékeinek egysége is. Minden jelenséget úgy fogunk föl, mint valamely lelki mozzanat, mechanikai működés vagy szervi, anyagi állapot következményét. Polytonos tapasztalatlunkra, saját testünk érzéseire támaszkodva ismerjük föl mások mozdulatainak, helyzetének mimikai értékét és a művészi ábrázolás is csak akkor elégit ki, ha arra emlékeztet, a mit magunkon tapasztaltunk vagy tapasztalhattunk. Olyan erős ez a követelés, hogy a művész sok esetben kénytelen a természet adta egyes jelenségtől eltérni, hogy érdeklődésünket fölkeltsé és bizonyos formáknak, bizonyos mozdulatoknak határozott jelentőséget tulajdonítunk akkor is, ha eredetileg a valóságban nem felelnek is meg képzetünknek. A nyugvó formákban is fölismerjük működésök módját, a szerves testben határozott functiókra képes formák összeségét látjuk. Csak így lehetséges, hogy a képzőművészet, még a szobrászat is, a mely pedig mindig határozott, tiszta formát ad, gyors mozdulatot is képes ábrázolni és hogy az ábrázolásnak ez a módja jobban kielégit bennünket, mint a fényképész pillanatnyi fölvétele, a mely nem a mozgás képzetét kelti bennünk, hanem annak közvetlen benyomását nyugtalanító, sokszor érthetetlen módon másolja. Ebbe a hibába esik a művész is, mikor csak a mozdulat hű kifejezésével törődik és nem gondol arra, világos, egységes benyomást gyakorol-e a szemléelőre. «Az úgynevezett realismus durvasága» — mondja Hildebrand —

«abban rejlik, hogy ez a művészileg szükséges átváltozás nem ment végbe és csak a kifejező mozdulat valóságosságát tartják szem előtt».*) Canovának világhírű síremlékeire hivatkozik, melyeken az építészet és szobrászat egy cselekvény részeit képezik, a nélkül, hogy az egységes térhatást kielégítőnek és ez a hibája a modern emlékszobrok nagy részének is, a melyeknek mellékalakjai olyan művészietlen viszonyban állanak a fő alakkal.

Tényleg sohasem követtek el ebben a tekintetben annyi hibát, mint napjainkban. «Szobormű alatt csak tér közepén álló alakot ért a modern ember. E szerencsétlen emlékszobrok alkotása az egyetlen alkalom, a hol a szobrász phantasiája érvényesülhet és ha nem akarja eszméjét föláldozni, művészileg lehetetlen formához kénytelen folyamodni».**) Monumentális szobrászatunk szálnalmas állapota igazolja Hildebrand állításának jogosultságát. Emlékszobraink nagy része nem annyira korunk művészi fejlettségének, mint inkább művészi gyámszalanságunknak szomorú emléke. Egységes, a környezettel együtt ható, művészi benyomásról a legkritkább esetben lehet szó. A körülöttök álló épületek eltörpítik őket vagy szinte ijesztő plastikájokkal kétségbeesetten merednek ég felé. A művészi megoldás helyét a magas polczon álló okvetetlenkedő emlékszerűség, üres hivalkodás foglalja el. A kevésbbé föltűnő dombormű a modern szobrászat mostoha gyermeke és ha néha mégis szerényen követeli a maga részét, szobrászaink, a kik érzembereik alkotása közben alig jöhetnek avval tisztába, miként kell egy jelenetet, cselekvényt plastikus módon ábrázolni, a szomszéd művészethez, a festészethez folyamodnak segítségért és megalkotják azokat a félszeg festői domborműveket, melyek annyira jellemzik korunk művészi fölfogását.

Hildebrand könyvének utolsó fejezete a szobrászat technikájára vonatkozik. Azt a kérdést tárgyalja, melyik anyagnak van meg leginkább a szobrász művészi fölfogásának kedvező sajátsága. Ha a szobrász kőből kezdi alakját kifraggni, concret módon áll előtte az a tér, a melyben alakja hatni fog. A legfontosabb oldalról kezdván el a munkát, síkról-

---

*) I. h. 95. l.

**) I. h. 99. l.

sikra halad előre és keze alatt a holt anyagból lassanként kibontakozik az alak, mint egységes térbeli megjelenés. Munkájában folyton ellenőrizheti azt a hatást, melyet műve, mint távolról ható kép, gyakorolni fog. A mintázásnál ellenben semmi sem kényszeríti a szobrászt arra, hogy a térbeli megjelenést folyton szem előtt tartsa. Alakját lassanként építi föl, nem is sikonként, hanem minden oldalról egyszerre, a mi rendkívül megnehezíti, bizonytalanná teszi a leendő hatás megítélését. A kőalak a nyers kő formája által meghatározott térben jelenik meg, a mintázott alak végtelen térbe nő bele: nem nehéz kitalálni, melyik eljárásnál érvényesül könnyebben a művész fő célja, egységes, távolról, a tér három kiterjedésében ható kép előidézése.

Természetes, hogy Hildebrand megkülönböztetése csak arra az esetre vonatkozik, ha a faragás az alkotó kéz és nem a minta után, pontozó géppel reprodukáló mesterember munkája. Fájdalom, érzezalakjaink annyira elszoktatták a szobrászokat a faragástól, hogy kínálkozó alkalommal is többnyire csak a mintát készítik el, a faragást pedig a mesterember véssője, meg kedvelt reszelője végzi. Szobrászaink agyaggal dolgoznak, nem márvánnyal; mintáik sokszor hatásosak, tökéleteseknek látszanak, de ha a munka a faragó keze alól kikerül, meglátszik, hogy annak technikai ügyessége, kivitelének tetszetős, de erőtlen simasága daczára is boszút áll a nemes anyag.

Michelangelo volt az a művész, a kinek szobrai a legfényesebb bizonytságot szolgáltatják az anyag és a térbeli megjelenés követelése mellett. Az ő műveinek szakszerű, szellemes méltatásával végződik Hildebrand könyve.

*

A saját művészete érdekében szólal meg Klinger Miksa*) is, a kiváló német festő és szobrász, kinek hírneve főleg rézmaratásai révén terjedt el világszerte. A rajzolásnak, (Griffelkunst) mint önálló művészetnek a törvényeit vizsgálja, annak a többi művészethez, első sorban a festészethez való viszonyát akarja megállapítani. Először avval kell tisztába

*) *Malerei und Zeichnung*. 2. kiad. Lipse, 1805.

jönnünk, mit ért Klinger a rajzolásnak, mint önálló művészetnek, alkotásai alatt. Mindazokat az ábrázolásokat, melyek a valóság formáit, a fényt és árnyékot egy színnel, vagy jobban mondva szintelenül adják vissza, de csak akkor, ha az ábrázolásnak ez a módja belső művészi kényszerűsége alapján. Ha a művész festményének első gondolatát papírra veti, nem ad önálló értékű művet, mert gondolatát csak a festmény nyel fejezi ki teljesen, tisztán. Valamely festménynek még oly tökéletes fa- vagy rézmetszetű másolata, rézmaratása vagy könyomata sem elégíti ki teljesen, mert azt, a mit a művész színesen alkotott meg, szintelenül adja vissza. Élvezetünk nem tökéletes, csak halovány mását látjuk annak, a mi képes volna igazán kielégíteni, akármilyen finoman utánozza is a szintelen másolat a színes eredeti mű árnyalatait. Az illusztrátor is rendesen színes hatásra törekszik, a mennyire azt épen anyaga megengedi. Úgy rajzol, mint a hogy festene, ábrázolásának módja daczol az anyaggal, azért művészete nem is önálló, eredeti, hanem külső körülmények következménye. De ha Dürer metszeteit, Rembrandt, Goya vagy akár Klinger rézmaratásait szemléljük, nem jut eszünkbe, hogy olyan alkotásokkal állunk szemben, a melyeket közönségesen a sokszorosító, reprodukáló művészet termékeinek szoktak tekinteni. Művészi élvezetünk tökéletes, érezzük, hogy a művész nem adhatta volna más formában azt, a mit ábrázolni, kifejezni akart.

Képzőművészeti társulatunk téli kiállításán néhány évvel ezelőtt egy német festőnek a Valpurgis-éjt ábrázoló festményét láttuk. Minden megvolt rajta, — a hogy Goethe a boszorkányok farsangját leírja: a kopár, sziklás vidék, Faust és Mephistopheles kitünően jellemzett alakjai, a földön és a légtelenben hemzsegő rémek sokasága; — és mégis hidegen állottunk előtte, nem éreztük azt a borzalmas meggyőződést, a melyet a valóban phantastikus ábrázolások szoktak bennünk kelteni. A színezés volt az oka annak a prózai benyomásnak, melyet a kép reánk gyakorolt. Képzeljük el viszont Holbein *Haláltánczát*, Rembrandt *Száz forintos lapját* vagy Klinger *Brahms phantasiáját* színes képek formájában és érezzük, hogy titokzatos varázsuk menten elenyészik. A tisztán rajzoló művészetnek is megvannak a maga æsthetikai jogai a festészettel, a szintelenségnek a színnel szemben.

A festészetnek — Klinger szerint — az a föladata, hogy a színes jelenségeket, harmonikus, egységes módon ábrázolja. Hatása a formák, a szín, a kifejezés és a hangulat tökéletességén alapul. A festő alkotó erejének nem az a föltétele, hogy képével mennél több, szellemesebb gondolatot fejezzen ki; ha a látható dolgokat, a természet jelenségeit elfogulatlanul, minden czélzattól menten adja vissza, elérte czélját. A szűkebb értelemben vett «kép» tisztán önmagában, önmagával hat, a diszitó és a monumentális festészet szellemi kapcsolatban áll környezetével, avval a térrel, a melylyel együtt hatni hivatva van. Amaz önmagában, ez a kettő környezetével együtt teljesíti a festészet hivatását, a természet harmonikus, egységes, színes ábrázolását.

Klingernek ez a fölfogása éles ellentétben áll korunk művészi gyakorlatával. A «népies genrefestés», művészi elkorcsosulásunknak ez a szomorú bizonyítéka, kimúlófélben van ugyan, — de mit kaptunk helyébe? A festőből socialista lett, a ki az elnyomott nép érdekében festi meg röpiratait; spiritista, a ki a negyedik dimensio rejtelmes lényeivel kaczerkodik; ethnographus, a ki útleírásokba való, életnagyságú illusztrációkkal oktat; novellairó, a ki művészietlen kíváncsiságunkat a végletekig akarja fokozni; történetbuvár, a ki élő képekben állítja elénk nemzeti nagyságunk bizonyítékait. Hol van az igazi festészet, a hogy Klinger nevezi, «az életben való örömnünknek legtökéletesebb kifejezése»?

Igaz, a lét nemcsak örömnök a forrása, hanem a küzdelemé, a töprengésé, a bánaté is. Ott vannak az élet, a társadalom nagy problémái, az emberi természet sötét oldalai. Lemondjon-e a művész ezeknek kifejezéséről, mert a festészet optimismusa elutasítja magától ezt a föladatot? Képtelennek érezze-e magát a képzelet könnyed, légies gyermekei vagy grotesk rémei, a lelkünkben lakó dæmoni erők ábrázolására? Itt jön segítségére a rajzolás művészete. A rajzolás szabadabb viszonyban áll a világgal, mint a festészet. «A képzeletnek engedi át, hogy az ábrázolás színeit kiegészítse; — azokat a formákat, melyek nem tartoznak közvetlenül a fő dologhoz, sőt ezt a fő dolgot is olyan szabadon fejezheti ki, hogy itt is a képzelet lép jogába; — ábrázolásának tárgyát annyira elszigetelheti, hogy a tér alkotásának a munkája is a képzeletre hárul; — és mindezen eszközöket egyenként vagy együttesen

alkalmazhatja, a nélkül, hogy a rajz művészi értékéből vagy tökéletességéből legkevesebbet is vesztené.*) Míg a festmény a létező dolgokat a maguk teljes, színes megjelenésében állítja a szemlélő elé, addig a rajz képzeletünkre bizza, hogy az ábrázolást kiegészítse, a jelenségeket a maguk teljességében megalkossa. A rajzban erősebben nyilatkozik a művész subjectivitása, mint a festményben, de jobban igénybe veszi a szemlélő képzeletét, egyéni fölfogását is. Sok mindent ábrázolhat a művész, sok mindent elhiszünk, a minek ábrázolása a festmény korlátain belül lehetetlen vagy legalább is haszontalan volna.

Ha a festett kép harmonikus, egységes módon ábrázolja a természet jelenségeit, akkor elérte célját; a rajz költői ereje a megjelenés fölé emelkedik, titokzatos associatiókkal, rejtett symbolumokkal hat reánk. Egy kis, fehér korongban a napot ismerjük föl és nem csupán a világító égi testet, hanem az élet forrását, a természet éltető erejét látjuk benne. Néhány vonás, sötét folt az éjt jelenti és azonnal vagy az éj nyugalomára gondolunk, vagy a sötétben leskelődő ellenséges dæmonokhoz száll képzeletünk. A festő alig képes a lobogó lángokat meggyőzően ábrázolni; a rajzoló néhány vonásában a pusztító elemet látjuk, a mely akár az egész világot is fölémésztheti. Rembrandt rézkarczain gyakran csudáljuk, milyen egyszerű eszközökkel képes a vakító napfény hatását előidézni. Különbén épen Rembrandt volt az, a ki, teljes tudatával annak a bűvös, suggestiv hatásnak, melyet a szintelen rajz képzeletünkre gyakorol, az ábrázolás szintelen módja előnyének mély gondolatok kifejezésére, festményeiben is néha elhagyja a színes ábrázolást és úgy fest, a hogy rajzolna. Ez az oka némely festménye különös, mély pszichológiai hatásának, de nem egyszer annak is, hogy a mi rézkarcaiban egész természetesen hat, az festményeiben különcségnek, befejezetlenségnek tünik föl.

A tiszta, szintelen rajzolat végtelenül kifejező, jellemző ereje, a szintelen, alakatlan, semleges háttér, a mely az előtte lévő jelenetet kiemeli a tér és az idő föltételeiből, azok a diszitó hatású, jelentőségteljes, magasztaló vagy satirikus keretek, a melyekkel a XVII. és XVIII. század metszői olyan

---

*) I. h. 28. köv. 1.

gyakran vették körül képmásaikat, — csupa olyan eszköz, a mely a rajzolásnak, mint költői jellegű, eszmei tartalmú művészetnek áll a szolgálatában, de a festészetben, a természet jelenségeinek reális, színes ábrázolásában csak kivételképen jut érvényre.

Ha a rajzolásnak olyan nagy önállósága, saját rendeltetése és saját æsthetikai értéke van a festészettel szemben, könnyen merül föl az a kérdés, miért jutott aránylag olyan későn érvényre. Könnyű a felelet is, ha a külső körülményeket vesszük tekintetbe. Klinger is reá mutat arra a körülményre, hogy a rajzolás csak a nyomtatás, a sokszorosító eljárások föltalálása és kifejlesztése után léphetett föl, mint önálló műfaj. Csak elvétve találunk olyan művészeket, a kik megkockáztatták azt, hogy gondolataikat ónnal vagy tollal vessék papírra, — hiszen tudhatták, hogy alkotásuk a könyvtárak porában fog elkallódni és nem tarthat számot arra az elismerésre, a mely művészi és költői értékénél fogva megilletné. Hogyan is versenyezhetett volna az igénytelen rajz a pompás festményekkel, melyek mindenki szeme láttára díszlettek a templomokban, palotákban! De más, mélyebben gyökeredző oka is van ennek a dolognak. Klinger ezt is kifejti, — kár, hogy olyan röviden, hiszen a legérdekesebb művészeti kérdések egyikéről van szó. Az olasz renaissance nagy mestereinek fölfogása tisztán művészi. Náluk az építészet, szobrászat és festészet összeműködött, hogy a leghatalmasabb, legharmonikusabb hatás létrejöjjön. A gondolati elem, a mély eszmei tartalom, a mely például Signorellinak az orvietói székesegyházban festett falképeiben vagy a Sixtus-féle kápolna mennyezetén olyan megkapó módon nyilatkozik, sohasem érvényesül annyira, hogy a jelenségek művészi érdeke fölé kerekednék. A Signorelli-féle híres «*terribilità*» megrendít, érezzük annak a szellemnek szinte félelmes nagyságát, a ki ős szülőink drámáját szemünk elé varázsolta, — de azért a művészetnek ugyanaz az optimismusa ragad magával, a mely a Laokoont és a pergamoni oltár legyőzött óriásait is első sorban szépeknek alkotta meg. A rézmetszés is majdnem kizárólag reproductiv jellegű az olaszoknál: nem volt mondani valójok, a mit a festészettel ki nem fejezhetek volna.

Mennyivel más a Dürer művészete! A reformatio forrongó korában élő német ember gondolatvilágának legtöké-

letesebb művészi kifejezése. Nem győzi ismételni, változtatni, módosítani a Megváltó gyermekségének és kinszenvedésének történetét; küzködik, hogy hitét megfelelő formában fejezze ki. A jelenések könyvének borzalmi testet öltének az ő phantasiájában. Híres metszetei, a lovag a halál és az ördög között, a melancholia, szent Jeromos mind lelki küzdelmeinek és végre megnyugvásának kifejezései. Ha fest, a gondolati elem rendesen széttöri a festészet æsthetikai törvényeinek a gátját; egész szellemét, gondolatainak teljességét csak metszeteivel képes kifejezni.

Rubens, a germán faj életkedvének ez az elemi erejű kifejezője, számtalan festményében örökölte meg eszményét, az erőt, szépséget, az élet örömét. A rajzolásra, mint önálló műfajra nem volt szüksége, megelégedett avval, hogy a metszést műveinek sokszorosítására használja föl. Rembrandt, a magába vonult, töprengő különcz, rézkarczaiban adja szellemének legjavát. Gondolatai megszabadulnak az anyag nyűgétől, visiói a színtelenség suggestiv erejével hatnak képzeletünkre. Fényűzésben elmerült, rothadó társadalomban gyökeredzik Goya dæmoni művészete, nem a természet szépségének dicsőítője, hanem a gonoszság, a butaság, a hiúság kegyetlen ostromozója.

És ha okát keressük annak a föllendülésnek, a mely korunkban épen az úgynevezett sokszorosító művészetek terén mutatkozik, szintén nem elégedhetünk meg annak tisztán külső körülményeken alapuló magyarázatával. A sokszorosító eljárások szinte beláthatlan változatossága, — ez a modern technika fejlődésének az eredménye és érdeme, de a rajznak, mint önálló műfajnak, újból való elterjedése és népszerűsége, — ennek alapját korunk szellemében kell keresnünk. Tagadhatatlan tény az, hogy nem követeljük, nem ismerjük a művészetek olyatén szerves összeműködését, a mely minden nagy, egységes művészeti hatásnak a forrása. Találóan mondja Klinger: «Vannak művészeink, de nincs művészetünk». A festészetben az a fő törekvésünk, hogy gondolatainkat, érzéseinket, hangulatainkat minél határozottabban fejezzük ki. A festő szinte elejét veszi annak a lelki folyamatnak, a melyet műve bennünk megindítani hivatva van. Megelégszik avval, ha azonnal kitaláljuk, mit akart mondani, mi pedig megelégszünk avval, ha kitaláltuk, a mit mondani akart és

édes keveset törődünk a festői ábrázolás igazi lényegével. Nagyon kevesen vannak, a kik egy tájkép vagy az emberi test művészi ábrázolásának szépségét élvezni képesek, ha semmi «jelentőség» sem kelti föl kíváncsiságukat. És épen a jelentőségnek érvényrejutása az a mi korunknak nem annyira művészi, mint inkább tárgyi, mondjuk költői érdeklődését elégíti ki a szintelen ábrázolásokban, a rajzban, az éleztlapok torzképeiben, díszes kiállítású könyveink illusztrációiban, Klinger vagy Rops szellemes, mély eszmei tartalmú rézkarczaiban.

*

Sehol sem tapasztaljuk annyira, milyen kevéssé elégíthet ki a tisztán speculativ alapon fölépülő æsthetika, mint mikor az építészet alkotásainak magyarázatát, definitióit tekintjük. A nagy philosophiai rendszerek alkotói az azoknak keretébe illesztett æsthetikában az építészetre is kiterjesztették elméleteiket. Mély definitiókat adtak, de alig járultak hozzá művészi fölfogásunk, ítélő képességünk növeléséhez. Hogyan méltassuk kellőképen az építészetet, mikor Kant egyenesen a szobrászathoz számítja? Hegelnek vannak ugyan egyes, nagy művészi érzékről tanuskodó észrevételei, de csak a classicus művészetet méltányolja; minden későbbi építészet elfajulás az ő szemében. Schopenhauer, a ki a művészetekben az akarat objectivatiójának egyes fokait ismeri föl, megfelelően a szervesetlen természetről való tanainak, a nehézség, cohæsio, merevség és keménység, a nehézség és merevség küzdelme, másfelől pedig a fény eszméjének kifejezésében látja az építészet æsthetikai föladatát. Hartmann tagadja az építészetnek, mint önálló, «szabad» művészetnek a jogosultságát és a művészi iparhoz sorozza. Legfőbb törvénye a czélszerűség: az igazi építészeti szépség minden egyes rész valóban czélszerű alkotásától függ.

Az æsthetika leghivatottabb művelői is sajátos, bizonytalan álláspontot foglalnak el az építészettel szemben. Lotze, bár fölismerte a subjectiv, psychologiai tényező, a modern æsthetika e kiváló szempontjának, fontosságát, szintén az épület egyes tagjainak mechanikai jelentőségét tartja a fő dolognak. Ezen mechanikai fölfogással szemben áll Bøetichernek, a *Tektonik der Hellenen* tudós, de elfogult szerzőjének symbolistikus magyarázata. Az építészeti alkotás anyaga

szerinte holt anyag; csak kölcsönzött symbolumokkal fejzheti ki a forma és fogalom analogiáját, a forma szépségének ezen egyedüli követelményét. Semper Gottfried, a ki minden művészi tevékenység kútfejét a szövő iparban kereste, annak a mai napig is uralkodó fölfogásnak az atyja, mely az építészetben burkoló művészetet (Bekleidungskunst) lát. Burckhardt is, a renaissance művészetének ez a szellemes ismerte tője, ezen az állásponton áll, mikor az egyes formákhoz ragaszkodva szerves és levezetett, egyházi és világi jellegű építészeti stílusokat különböztet meg, mikor a térbeli hatásokkal, «geometriai és köbviszonyokkal» dolgozó stílusokat szembe állítja a szerves stílusokkal.

Mindezen magyarázatok alig elégithetnek ki bennünket, a kiket a művészet története megtanított arra, hogy minden kor, minden nép kezdetleges vagy kifejlődött művészetében egyaránt megtaláljuk a művészi alkotás alapvető föltételeit, törekvéseit. Minden művészet az ember psychophysikai szervezetében gyökeredzik. A modern æsthetikai kutatás azért csak úgy vezethet czélhoz, ha a régi, speculativ jellegű æsthetika «fölről», Fechner empirikus æsthetikája «alulról» kiinduló magyarázatát «belülről», a művészi alkotás és æsthetikai élvezet lelkünkben fészkelő föltételeiből kiinduló, genetikus magyarázattal helyettesítjük. Ennek a követelésnek az építészetre alkalmazott határozott, világos kifejezése, a követendő út szabatos megjelölése a fő érdeme Schmarsow Ágost, a lipcei egyetem tanára, székfoglaló értekezésének.*)

Már Schopenhauernak van erre a kérdésre vonatkozó, elvi jelentőségű nyilatkozata. «A matematikai fönségességnek benyomását egész közvetlen módon nyerjük az olyan tértől, mely a világegyetemhez képest kicsiny, de a mely azáltal, hogy közvetlenül, teljesen megismerjük, mindhárom kiterjedésében, teljes nagyságával hat reánk, úgy hogy saját testünk mértéke majdnem végtelen kicsinynyé törpül. Erre a hatásra az üres, a nyílt tér nem képes, csak az olyan, melyet mindhárom kiterjedésében határoltnak látunk, tehát nagyon magas és nagy boltozat, mint a római szent Péter templomé vagy a londoni szent Pál templomé.***)

*) *Das Wesen der architektonischen Schöpfung.* — Lipcse, 1894.

**) *Die Welt als Wille und Vorstellung,* I. köt. 3. könyv, 39. fejt.

A három kiterjedésű, határolt tér pszichológiai hatásában, — a mely természetesen nemcsak a föntségességre szorítkozik — találja Schmarsow minden építészeti alkotásnak alapját. Az ő ember barlangja, a nomád arab sátra, az egyiptomi és a hellén, a román és a csúcsos ívű templom, az olasz renaissance alkotásai, valamint legmodernebb épületeink, a vasúti pályaházak és vásárcsarnokok, — valamennyi első sorban és lényegében térbeli alkotás, akármilyen is az anyaga, szerkezete, az egyes részek művészi kidolgozása, maradandósága. Szembeszáll Hartmann utilitáris szempontjával: a gyakorlati cél csak a külső alkalmat szolgáltatja arra, hogy az építészeti alkotás belső, a három kiterjedésű tér megismerésén alapuló követelménye érvényesüljön.

• A tér folytonos tudatán kívül testünk függélyes helyzetéből eredő térbeli rend érzetének követelése nyilatkozik épületeink szabályosságában, áttekinthetőségében. «Az építészet az ember térbeli megismerésének ideális formái szerinti tért alkotó művészet». Az építészeti mű mindig viszonyban áll alkotójával. Folyton magunkkal hordjuk az első dimensio tengelyét, annak mértékét alkalmazzuk épületeinkre, akár saját magunknak, akár valamely elvont fogalomnak, eszmének szolgálnak lakásul. Ennek a személynek vagy eszmének a körülzárása a fő dolog. Szabad mozgásunk mértékét ebben a körülzárt térben előre, a harmadik dimensio irányában való pillantásunk állapítja meg; ennek a követelése érvényesül a két oldal felé is, hiszen csak egy fél fordulat szükséges, hogy a második dimensio harmadikká váljék. A mindennapi élet tapasztalatából tudjuk, mekkora fontossága van a tér pszichológiai hatásának. Nem csupán gyakorlati szempontok azok, melyek lakásunk beosztásánál vezérelnek. Más és más pszichológiai hatása van a négyzetes alaprajzú, a mély és a széles szobának; az ajtó- és ablaknyílások száma befolyásolja lelkünk állapotát. Senki sem vállalkoznék arra, hogy túlságosan magas és szűk szobában lakjék és a háromszögletű szoba nem kevésbé tűrhetetlen a legsötétebb börtönnél.

De az alkotás, a mely ily módon, pusztán a tér pszichológiai hatása tekintetbe vételével épül föl, még hideg, élettelen, — mi pedig mindennek, a mi körülöttünk létezik, életet kölcsönzünk a mi életünkől. Azért alkotjuk épületeink egyes részeit olyan módon, hogy azok testünk statikájára, dynami-

kájára emlékeztetnek, ellátjuk őket tagozatokkal, melyek a holt anyagban az eleven erő látszatát keltik. De ez az emberi szellemnek csak másodrangú követelése, mely csak akkor érvényesülhet, ha az elsőnek eleget tettünk és a régi æsthetikának tisztán az egyes részek mechanikáján alapuló magyarázata megfeleltetett arról, a mi a leglényegesebb. Mert nem a tért bezáró alkotmány kifejlesztése a fő dolog, hanem maga a tér, akárhogy érvényesül is az. A görög, mikor templomának szűk czelláját fölépítette, az Isten szobrának alkotott tért; az óriási, csúcsos ívű csarnoktemplom helyet adott a nagy községnak, mely együtt, egyszerre imádja Istenét.

Nem szabadulunk meg a három kiterjedésű tér gondolatától akkor sem, ha kívülről szemléljük az épületet. Képzletünk áttöri a falakat, a külső megjelenésből a belső elrendezésre következtetünk. Csak akkor látjuk igazán épületnek, ha tudatára jutunk annak, mi van a külső szín alatt. «Mig öntudatunknak ezt a megkettőzését, külső álláspontunknak a belsővel való kiegészítését nem hajthatjuk végre, addig az épület merev kristályként áll előttünk, akár a kőszikla, nézzük bár előlről, oldalról vagy épen fölülről.»*) Minél határozottabban jut érvényre az első dimensio, annál nehezebb a szemléletnek ez a módja és az építészeti hatást a tektonikai, plasztikus hatás váltja föl. Az építő művészet története ilyképen az emberiség térbeli érzékének a története is. Ennek az érzéknek a követelése érvényesül nemcsak az egyes épületekben, hanem az utcák, terek, városok berendezésében is. Ez az érzék az, a mely a vad népek kezdetleges alkotmányaiban is nyilatkozik, de kifejlődött, művészi, emlékszerű kifejezésre csak a művelt népek építő művészetének nagy alkotásaiban jut.

Tagadhatatlan, hogy Schmarsow elmélete nem egészen új, meglepő, a mint azt ő maga is beismeri; hiszen hogyan is volna képzelhető, hogy mindeddig elzárkóztak a nagy építészeti alkotások hatalmas térhatása elől.***) De a téralkotás elvé-

*) Schmarsow, i. h. 23. l.

**) Schopenhauer idézett megjegyzésén kívül v. ö. például Burchardt, *Der Cicerone*, VI. kiad. I. köt. 17. l. jegyzet (!): «Ez — a római Pantheon belseje — csak egy példája a térbeli viszonyok törvényszerűségének, a mi nem pusztán agyvrém, hanem kifejezése a leggyorsabb igazságoknak, a melyeket minden igazán művészi korszak építészete megértett és szabadon alkalmazott».

nek, mint az építő művészet uralkodó kriteriumának határozott megjelölése, éles logikával való megvilágítása, meglepően találó alkalmazása az ő nagy érdeme marad.

Még tovább is halad a megkezdett úton. Az ő definitiója szerint «az építészet az embernek térbeli környezetéhez, a külvilághoz, mint a tér összeségéhez való, az emberi természet legmélyében gyökeredző viszonyának kifejezése».*) Meglepő eredményt mutathat föl, mikor a térbeli dimenziók pszichológiai hatását, művészi jelentőségét vizsgálja.

Az építészeti alkotásban, úgy mint a természetben, sohasem léphet föl egy-egy dimensio önmagában, de az egyik vagy másik túlsúlyra jut a másik kettő fölött. Már Semper kifejtette, hogy a térbeli kiterjedés mindegyik tengelyének megvan a maga sajátos művészi principiuma: a magasságé az arányosság, a szélességé a symmetria, a mélységé az irány. Micsoda elvi jelentőségű különbséget okoz az, ha az egyik vagy másik érezhetően érvényre jut, — természetesen a térbeli egység keretén belül?

Az ember saját testének alkatában hordja magával az első dimensio tengelyét. Mindenütt, a hol az kívülünk föllép, saját testünkre emlékeztet. Az épület belsejében is fontos szerepe van a függélyes iránynak, a magasságnak. Szilárd, egyenes talajt követelünk lábunk alá, többé-kevésbé magas üres tért akarunk érezni fejünk fölött, de a falakon belül utunkat állja, bennünket helyettesít mindaz, a mi a függélyes kiterjedésnek állandó, helyhez kötött, szilárd megtestesítése. Az építészet nem az emberi test ábrázolója, nem is annak mintájára alkotó művészet. Mihelyt az épület külsején egy rész magasságával és tömegével uralkodik a többi fölött, mihelyt a szemlélő érdeklődését az első dimensio köti le, az épület plastikussá válik, egy másik művészet alapvető motívumát veszi igénybe. Az első dimensio a szobrászat pszichológiai alapja, azé a művészeté, a melynek legfőbb rendeltetése, hogy testet, a miénkhez hasonló testet ábrázoljon. Az olasz renaissance, az egyéniség érvényesülésének nagy kora, az építészetben is legfőbb eszményvé emelte a nagy egyénis ég uralmát

---

*) *Ueber den Werth der Dimensionen im menschlichen Raumgebilde* (Berichte der königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. 1896. 44. köv. II.)

A hatalmas kupolák, a központi elrendezésű templomok, az egyéniség diadalának hirdetői, egyszersmind kifejezései az olasz művészet plastikus, önérzetünknek legjobban megfelelő irányának is.

A távlatban törvényeire hivatkozik Schmarsow, mikor kimondja, hogy a festői alkotás pszichológiai alapja a szélesség kiterjedése. A szélesség a külvilágnak az a tulajdonsága, mely szemeink helyzetével párhuzamos síkban jelentkezik előttünk. Mondhatjuk, hogy míg a másik két kiterjedést szemeink convergens állásával vesszük észre, addig a szélesség fölfogása szemeink divergentiáján alapul. Testünk tengelyétől számítjuk a külvilág szélességét; a mi ettől a tengelytől jobbra és balra esik, annak az összege a szélesség. De nemcsak a jelenségek tényleges szélessége jelentkezik ily módon előttünk. A természetnek, valamely épület belsejének távrolról való szemléleténél a harmadik kiterjedés másodikká változik át. A mi a valóságban egymás mögött van, az egy síkban, egymás mellett jelentkezik előttünk és csak az egységes kép egyes jeleihez fűződő tapasztalatunk kelti föl tudatunkban a valóságos térbeli rendet. A festészet az a művészet, a mely a dolgok illetén optikai átváltozásán alapul, a festői távlat az eszköz, a melyel a művész a mélységet szélességgé varázsolja át.

Azután a magyarázat után, melyet Schmarsow az építészeti alkotás lényegéről adott, csak természetesnek, következetesnek találjuk, hogy az építészet pszichológiai alapját a harmadik dimenzióban, a mélységben ismeri föl. Ha igaz az, hogy minden épület első sorban és lényegében térbeli alkotás, akkor csakugyan a mélység, a térben való előrehaladásunk, tehát a tér közvetlen megismerésének iránya veszi át a fő szerepet. Térbeli érzékünk, minden építészeti alkotás és élvezet alapja, csak akkor érvényesül igazán, ha a tér hatását testünk helyváltozása által tapasztaljuk. Az első kiterjedés, a szobrászat alapja, a második, a festészet principiuma, az építészetben látszat marad, látó érzékünkre hat, de a térbe csak a mélység irányában «élhetjük bele» magunkat.

Egy újabb könyvében *) részletesebben és világosabban

---

*) *Zur Frage nach dem Malerischen — sein Grundbegriff und seine Entwicklung.* (A. Schmarsow, *Beiträge zur Aesthetik der bildenden Künste I.*) Lipse, 1896.

is kifejti elméletét, de a könyv legértékesebb, legtanulságosabb fejezete az, a melyben tanának a festészet történetére való alkalmazását kíséri meg. Örömmel üdvözljük, hogy olyan kérdésből indul ki, a mely méltán számot tarthat érdeklődésünkre. Tényleg, alig van elterjedtebb, közkeletűbb, többször értelmezett és félreértett művészeti kifejezés, mint a «festői, festőiség». A modern művészet fő jellemző vonásának tekintjük a régi művészettel szemben, beszélünk a festészet lényegéről, festői szobrászatról, építészetről, gyakran a nélkül, hogy tisztában volnánk kifejezésünk valódi értelme felől. Schmarsow röviden, nagy vonásokban rajzolja a festőiségnek, mint a festészet valódi lényegének történeti fejlődését és egyúttal megmutatja, hogy æsthetikai hitvallása szerves kapcsolatban áll történeti fölfogásával.

A középkor könyvfestészete kópírás a szó szoros értelmében. A diszes kezdő betűk cikornyái mellett a szent történet, a legendák alakjai jelennek meg; — élénk színezésű tarka képek, melyek szép sorjával, az elbeszélés menete szerint vezetik a jámbor olvasó képzeletét. A jeleneteknek többnyire nincs háttérök, vagy ha van is, teljesen általános, határozatlan; semmi sem köti le az olvasó figyelmét annyira, hogy egy képnél megakadjon. Hasonló jellegű a középkor monumentális festészete is: jelenet jelenet mellett, egy sorban vagy több párhuzamos sorban egymás fölött, — nagy könyv, a melyből a szemlélő szinte megállapodás nélkül olvassa ki az elbeszélést. Itt-ott a Madonna, a keresztre feszített Megváltó, az utolsó ítélet, a paradicsom és a pokol képe köti le hosszabb időre figyelmét, — csupa olyan ábrázolás, a mely kívül esik a tér és az idő rendes föltételein. Giottonak is az a korszakalkotó érdeme, hogy az elbeszélést elevenné, drámaivá teszi és követői is, egész a XIV. század végéig, nem annyira festők, mint elbeszélők. A pisai Camposanto falfestményein a jelenetek alakjai és térbeli környezetök hosszú sorokban vonulnak el mellettünk és folyton tovahaladásra nógatnak.

A XV. század realismusa változtat a dolgon. Nemcsak az emberi testet ábrázolja hívebben, természetesebben, hanem érvényre akarja juttatni térbeli környezetét is. A festészet nem akar tovább successiv hatású művészet maradni, — simultánna pedig csak a három kiterjedésű tér ábrázolása teheti. Ez a törekvés a rúgója Brunelleschi távlattani tanulmá-

nyainak, melyeket először Masaccio alkalmazott akkora sikerrel. A tér szigorú geometriai törvényein alapuló egység veszi körül az alakokat, melyek eddig csak két kiterjedésű lények voltak, — olyan következetességgel kénytelenek beleilleszkedni a térbe, akár az épület szerkezeti tagjai. A természet ábrázolása is a szigorú, tektonikai szerkesztés törvényei alá esik. Megvan tehát a tér egysége, de ebbe a térbe még nem hatott be a levegő és a fény, az élet föltétele. Már Masaccio, később pedig Piero della Francesca, Perugino, Melozzo da Forlì, főleg pedig Giovanni Bellini sejtették ezt a hiányt, de a XV. század művészetének szerkesztő, rajzoló jellege útját állotta festői irányú törekvéseknek. — Németalföld festészete is a könyvfestésből indult ki, majd ott is a rajzoló, egyoldalúan realista irány uralkodik, de a festői fölfogás előbb érvényre jut, mint Olaszországban: első nagy, bár még nem döntő diadalát a genti oltárnak a bárány imadását ábrázoló képében aratja. Ott van «a festőiség fölfedezése», a külvilágnak a levegő közegében jelentkező tárgyai kapcsolatos, egységes, színes ábrázolása, igaz, hogy sok tekintetben még kezdetleges, de fejlődésre képes formabari. Ezen az úton haladt tovább Hugo van der Gœs és Memling, de a XVI. század olasz befolyása megakasztja ezt a fejlődést. Olaszországban pedig a latin faj plastikus tehetsége mind határozottabban jutott érvényre a festészetben is. Leonardo festői törekvéseit elhomályosítja Michelangelo ellenállhatatlan szobrászi fölfogása. A mezitelen emberi test ábrázolása fölébe kerekedik a quattrocento geometriai jellegű művészetének. A fürdő katonák cartonja és a Sixtus-kápolna hatalmas mennyezetképei nem a festői, hanem a szobrászi, első sorban testet alkotó ábrázolás diadalai. Ráfael is, a kinek műveiben pedig — gondoljunk csak szent Péter kiszabadítására, Heliodorus kiűzetésére, Péter halászatára vagy épen a Sixtus-féle Madonnára — a tiszta festőiség nem egyszer jelentkezik, alapjában hű maradt az olasz művészet hagyományaihoz: érezzük, hogy a quattrocento szerkesztő művészete és Michelangelo plastikája mellett a természet valóságos, egységes, színes, complex megjelenése háttérbe szorul.

És mennyire fejlődött ki a tiszta festőiség Velencében, az olasz colorismus hazájában? A szép színek szeretete magában véve még nem volt elégséges, míg a szigorú szerkesztés

szolgálatában állott, de mihelyt lerázza annak nyűgét és átvevén szerepét, a merev constructio helyett a színek finom árnyalataival igyekszik a külvilág kapcsolatát, optikai egységét föltüntetni, megindul az új élet. Az ember megszűnik a mindenség föltétlen ura, a festői ábrázolás egyetlen tárgya lenni, beleilleszkedik a szabad természet ábrázolásába, nincsen több joga, mint a kéklő hegyeknek, a csillogó tengernek, a növényzetnek. A kép elveszti az egységes, de rideg, józan, kívülről jövő világitást; a fény forrása magában a képben van es rezgő, változatos színekkel csillogó levegő veszi körül a szerves és szervetlen testet egyaránt. Ez a jellege Giovanni Bellini utolsó képeinek, főleg a firenzei Uffizi képtár híres *Keresztyén allegoriájának*, ezen az úton haladtak tovább tanítványai, Giorgione és Tizian, de Michelangelo végzetes művészete ellenállhatlan erővel hódít Velenczében is és az emberi test dicsőítése visszavívja fenyegetett uralmát. De hogy a velenceziek legalább részben megóvták azt, a mit megszerettek, annak legvilágosabb bizonyosága talán Paolo Veronese művészete. Az ő műveiből kiszorult a szabad természet, egyedüli tárgya az ember, ünnepi szépségében, formáinak ragyogó teljességében, de az emberi test elveszti plastikus nehézségét és a mindenen keresztül szűrődő ezüstös fény bűvös, festői jelenséggé varázsolja át. Ebben az értelemben beszélhetünk Correggióról is, mint az olasz festészet legfestőibb képviselőjéről. Festményeiben az árnyékos fény (clairobscur) titokzatos ereje föloldja a testek szilárd structuráját, de a szabad természet csak másodrangú szerepet játszik bennök, kíséret gyanánt járul szépségtől ittas lelkének érzéki symphoniáihoz.

Michelangelo végrendelete, az *Utolsó ítélet*, a melyben a festészet teljesen mint testet alkotó művészet érvényesül, egyedül üdvözítő kánonja marad késő nemzedékeknek is. Rubensben látjuk szellemét föltámadni. Tagadhatatlan, hogy az ő erőtől és szépségtől duzzadó alakjai plastikus, az emberi testhez kötött phantasiának a szülöttei. Ragyogó színei csak elevenebbekké teszik őket; ellenállhatlan erővel érvényesül bennök a mozgás, az élet nyilvánulásának ösztöne. Szám-talan festményében valóságos orgiát ünnepel a szép, a hatalmas, a viruló ember, a természet és művészet korlátlan ura. Tájképei — és Rubens elsőrangú tájképfestő volt — szinte elvarázsolt élő lények: olyan erővel nyilatkozik bennök a

mozgás ösztöne. Ez az emberi psyche különbözteti meg őket a nagy németalföldi tájképfestők, részben Ruysdæl, még inkább Hobbema vagy Goyen alkotásaitól. A mit a van Eyck testvérek csak távolról sejtettek, csak kísérletszerűleg értek el, az bennök valósággá válik. A festészet elérte célját: a nagy természet, a mindenség ábrázolójává válik, — a holt anyag és a vegetatív élet épen annyira tárgya, mint az ember, a kinek a látható dolgok színes, egységes ábrázolásában nincsen több joga, mint akár a fának vagy az útszéli kőnek. Minden látható dolog egyenjogúsága, együttes megjelenésének célzattól ment ábrázolása, ez a művészi pantheismus: a festőség. Rembrandt a nagy apostola ennek az új vallásnak. Az ő szemében nincsen semmi, a mi az ábrázolásra méltatlan volna. Még azon festményeiben, rézkarczaiban is, a hol történeti, bibliai cselekvényt ábrázol, a dráma szereplői olyan határozottsággal, okvetetlenséggel jelennek meg térbeli környezetökkel együtt, hogy nem is képzelhetnők őket másképen. És mikor a festő lelkében ilyenképen együtt születnek meg az alakok térbeli környezetökkel, mikor a nagy világ nem pusztá színpadja az emberi cselekvésnek, az élettelen dolgok nem pusztá járulékok, mikor a fény, ez az éltető elem, veszi át birodalmát, akkor a festészet, az igazi festészet üli diadalát.

Talán már ez a rövid ismertetés is példáját adhatta annak, miképen alkalmazhatja a művészet története az æsthetika eredményeit. Művészi érzékünk, izlésünk növelését igazán csak e kettőnek szövetkezésétől, kölcsönös támogatásától várhatjuk. Valamint az æsthetikának sok viszontagságon, változáson kellett keresztül mennie, hogy a modern kritikai módszerrel dolgozó művészettörténeti kutatás anyagát a maga köré vonhassa, úgy a művészet történetének is megvan a maga története és csak fejlődésének legújabb phasisa keltheti föl bennünk azt a reményt, hogy rendeltetése megvalósításának helyes útjára tért. A régi, önálló tudomány nevét meg nem érdemlő művészettörténet nem egyéb életrajzok gyűjteményénél, a művészet egyes alkotásainak többé-kevésbé találó leírásánál, többé-kevésbé lelkesült hangú, de inkább költői, mint tudományos értékű méltatásánál. Majd a positivismus kora következik, mikor — főleg Taine szellemes, de talán túlbecsült és félreértett elmélete nyomán — a művészet fejlő-

désének magyarázata az ethnographia, a művelődéstörténet és politikai történet túlságos közreműködését követeli. A művészi szempont háttérbe szorul. E közben a kritikai kutatás halomra gyűjti a megrostált anyagot, a mely csak rendező kézre vár. A legújabb törekvés eredménye a tisztán művészi szempont hangsúlyozása, a művészettörténet végleges fölszabadítása. De célját még nem érte el.

ÉBER LÁSZLÓ.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI PÁRTOK 1606 TAVASZÁN, KASSÁN.★)

A korponai országgyűlés meghatalmazottai, Illésházy István és Mladossewith Horváth Péter 1606. január elején érkeztek Bécsbe azokkal a föltételekkel, a melyek alapján a korona és a Bocskay-párti magyarság közötti kiegyezés megkötendő volt. Hosszas tárgyalások után a kiegyezés buzgó hívének, Illésházynak, talán túlságos engedékenysége mellett február havában létre is jött az az egység, melyet hazai történetünkben az első bécsi békének hívunk.

A király helyettesének, Mátyás főherczegnek, kettős föladat terhe nehezedett most vállaira. Az egyik az volt, hogy a februári egységet a császár-királylyal, Rudolfal elfogadtassa, a mi hosszas küzdelmek után, (melyek elmondása nem ide tartozik) s bizonyos föltételek alatt végre márczius végére sikerült is. A másik föladat pedig abból állott, hogy Bocskay s általa a vele tartó magyarság is elfogadja és megerősítse az egységet, melynek első része a magyar közjogra, a szorosb értelemben vett Magyarország jogaira és szabadságára vonatkozó megállapodásokat foglalta magában; míg második része az erdélyi fejedelem kormánybotja alatti területet s Erdély hűbéri és nemzetközi viszonyait szabályozá.

A főherczeg azt hitte, hogy bátyjával, az iránta bizalmatlankodó, kedélybeteg Rudolfal sokkal keményebb küzdelme fog lenni a februári egység megerősítettése dolgában,

---

*) Jegyzetek és kútfőidézetek elhagyásával átdolgozott mutatóvány szerzőnek *Bocskay és a kassai országgyűlés 1606 tavaszán* című dolgozatából, mely a *Magy. Országgy. Emlékekben* és külön kiadásban is rövid időn megjelenik.

mint Bocskayval. Mert abból a teljesen elhibázott alapból indult ki, hogy az Illésházyval stipulált föltételeket Bocskay sajátmagától, a fejedelmi tanácsot képező főurak és nemesek egyetértésével ratificálhatja, sőt a mi több ratificálni köteles. Nagy volt bosszúsága és igen kellemetlen a meglepetése, midőn Bocskay szokása szerint szigorúan alkotmányos fölfogását követvén, az egyesség elfogadását vagy módosítását az országgyűléstől tette függővé, a melyet e czélból 1606 április 16-ikára, Kassára, hívott egybe.

Ez a nevezetes gyűlés, mely (az előző korponaival és az 1608-iki koronázó országgyűléssel egyetemben) országunk többszázados, de már roskadozó alkotmányát újra — 250 esztendőre — erős alapokra fekteté, s mely az 1606 februári bécsi egyesség pontozatait annyira megváltoztatá, hogy egy újabb szerződésre, a javított s végleges juniusi (1606) kiegyezésre lőn szükség, a Bocskay tartotta országgyűlések legnépesebbike volt. Egyaránt özönlöttek be rája barátai és ellenségei a koronával való kiegyezésnek; ezek is, azok is reménykedve tekintvén a gondos fejedelemre, a kit Illésházy művének sem Magyarországra vonatkozó pontjai nem nyugtattak meg, sem az erdélyi fejedelemségről szóló stipulatiói nem elégitettek ki.

Főleg bántották és az adott körülmények közt méltán bánthatták a fejedelmet az utóbbiak. És pedig két okból. Először azért, mert az a terület, melyet a februári szerződés a szorosb értelemben vett Magyarország testéből Erdélyhez engedett, nem volt akkora, mint a mekkorát Bocskay csupán csak azért kívánt, hogy e nagyobb terület, a kibővitendő Részek, jövedelmeiből a török elleni végváratok föntarthassa, Erdély és a keletrészi magyarság tényleges függetlenségét a porta netáni túlkapásai és titkos szándékai ellen biztosíthassa, és a magyar korona főnhatóságát Moldva és különösen Havasalfölde fölött elismertethesse. Másodszer bántották Bocskayt azok a föltételek, a melyeket Erdély birtokának átengedéséhez kötött az udvar; mert e föltételek teljesítése egyrészt csak a porta bosszúját vonta volna Erdélyre és fejedelmére, másrészt olyan pæcarius helyzetbe sodorta volna az erdélyi fejedelmet, hogy esetleg — ha a prágai udvari köröknek a jövőben valamikor úgy tetszik — egy fölbujtott oláh condottieri hospodárral, egy második Mihály vajdával szemben épen úgy

a rövidebbet húzhatja, mint Báthory András az első Mihály vajdával szemben.

De nem elégedhetett meg a fejedelmi rangú magyar főúr az egyességnek Magyarországra vonatkozó pontjaival sem, mert sem nemzete jogos kívánságát, sem vallása szabadságát nem látta bennök és általok kifogástalan mértékben biztosítva.

A gyűlésre szállingózó főurak és nemesek előtt nem is üzött titkot ez érzelmeiből a fejedelem. S a mily buzgón igyekvék Illésházy a rendeket a februári egyesség változatlan elfogadására ösztönözni: épen oly hidegen s kedvetlenül nyilatkozott arról Bocskay; noha mindketten egyet értettek abban, hogy az őszinte és tartós kibékülés a nemzet és a király között elodázhatatlan érdeke a magyarságnak.*)

I.

(A kiegyezés ellenzői. — Jellemzésök. — A legszélsőbb elemek nem állnak erkölcsi alapon. — A kik a kiegyezést politikai okokból kárhoztatják. — A török ágensek üzelmei. — A hajdúság beavatkozása és pártütése. — A szélső elemek minden incidenst kihasználnak. — A lópor-összeesküvés. — Nagymérvű izgatások. — Czippellősházy és a «német kutyák». — Rémuralom.)

Bizony nem tehetek róla, ha eszembe jut itten a régi latin közmondás: a capite foetet piscis.

Mert a fejedelem e lelki állapota kapóra jött mindazoknak a túlzó elemeknek, melyek már a korponai gyűlésen is erősen izgattak a kiegyezés föltételeinek fölcsigázása mellett, csak azért, hogy a kiegyezés megghiúsuljon; de a melyeket a békére hajló hatalmas többség akkor háttérbe szorított. Pártállásuknak azóta szikkadt malmára vizet hajtott most a fejedelem elégedetlensége s a malom ugyancsak megkezdte a zakatolást. Nemcsak azok hordták belé az örölni valót, a kiknek zsákja a becsületes meggyőződés tiszta buzájával volt tele, hanem azok is, a kik csak ocsút vagy konkolyos szemet tudtak önteni a garatra.

Ez utóbbiak közt első sorban azok a hizelgők tűnnek föl

---

*) Az eddig elmondottak csak rövid bevezetést képeznek az átdolgozott mutatóvány-részlethez, mely tulajdonképp itt kezdődik.

a fejedelem legközvetlenebb közelében, a kik kedves dolgot vélték cselekedni Bocskaynak, ha minduntalan azt susogták fülébe, hogy ne csak követelései mellől ne álljon el, hanem a közvetlen hatalma alatt és birtokában levő összes területet, — tehát a Dunántúl kivételével az egész királyi Magyarországot! — igyekezzék a maga részére megnyerni az uralkodótól, miután a törökkel kötött szövetség szerint bizton számíthat arra, hogy a szultán őt e terület birtokában, ha tőle azt a császár megtagadná, szíves örömet megvédelmezi. S ha Bocskaynak sem józan megfontolással követett politikája irányítására befolyjni, sem jelleméhez hozzáférni nem volt is képes az e fajta banális hizelgés; annál inkább tetszett a gondolat a zavarosban halászni szeretőknek, a kik a forradalmi mozgalmak alatt a baráttól s ellenségtől egyaránt elrabolt értékekből egyet s más magukhoz kaparintván, a háború folytatásától vagyoni gyarapodásukat remélték, — azoknak, a kik a gyámoltalanok, a vihar elől menekülők birtokait jogtalanul elfoglalván, a háború folytatásától várták a törvénytelen tényleges birtokállapotok törvényesítését. Kevesen voltak ugyan, a magyarság becsületére legyen mondva, e derék urak; de súlyukat növelé az erőszakos rablólovag Nádasdy Tamás és más két, névszerint sajnos nem ismert előbbkelő nemes viselkedése, a kik pláne (ha igaz, a mit róluk Velenceze prágai követe mond) a legridegebb sőt visszataszító önzésből azt hirdették, hogy ha Bocskay István Erdély és a Részek birtokát nyeri a fölkelés vezetéseért, hát a kiegyezésbe addig ők sem nyugosznak belé, míg jutalmát nem veszik hasznos vagy kevésbé hasznos viselkedésüknek. Önzés, noha nem ily megvetendő formájú, sőt talán érthető önzés volt az alapja azok ellenzéki magatartásának is, a kik nem egészen ok nélkül féltek a bécsi czíkket miatt attól, hogy azon jószágokat, melyeket Bocskaytól akár teljesített szolgálatokért megérdemelt jutalom fejében, akár vegyes adomány (donatio mixta) alakjában szolgálat és lefizetett pénzösszeg fejében nyertek, előbbi tulajdonosaik kezébe meg nem felelő, sőt esetleg csak pör útján érvényesítendő, tehát nagyon kérdéses kárpótlás mellett lesznek majd a kiegyezés után kénytelenek visszabocsátani; miután nem volt titok előttük, hogy a nemesség e részben conservatív fölfogású, ez a fölfogás pedig a jövő általános, rendes országgyűlésen, a hol a dunántúli megyék, a király-

párti főurak és a főpapság is jelen fognak lenni, könnyen érvényre juthat.

Az ország ilyen gondolkodású lakosai képviselőinek kised csoportjánál tekintélyesebbre rúgott az országgyűlés azon tagjainak száma, a kik, küldőik megbízásából, már politikai okokból tartoztak a túlzók pártjához. Ezek Felső-Magyarország keleti megyéiből toborzódtak össze s hozzájok, épen úgy, mint a korponai gyűlésen, az erdélyiek és Kassa város követei csatlakoztak. Érdekes jelenség azonban az, hogy a túlzó megyék legtúlzóbb elemei sem bírtak akár az erdélyieken, akár Kassa követein túltenni. A Thurzó Györgyhöz érkezett hírek szerint az egész gyűlés folyamában Erdély küldöttei voltak a leghajthatatlanabbak s Illésházy is panaszosan említi a gyűlés végén, hogy különösen az erdélyiek a legszívósb ellenzői a kiegyezésnek. Természetes oka ennek abban keresendő, hogy az erdélyiek a februári egyességnek Erdélyt illető pontjaival épen úgy nem voltak megelégedve, mint a fejedelem; a nélkül, hogy őket érzelmeik hangos nyilvánításában bármi tekintet korlátozta volna, mint korlátolá állása, fejedelmi tiszte Bocskayt. A mi pedig Kassát illeti, itt — szintén figyelemre méltó — maga a városi nép ment elől a jóakaró, de kissé lármas hazafiságban. Semmi sem mutatja jobban az erősen magyar jellegűvé vált város hangulatát, mint az, hogy a végleges (a juniusi) bécsi béke megkötése után is, mely a februáriusnál sokkalta kedvezőbb föltételeket szabott, a béke vagy kiegyezés végrehajtása közben is megtartá ellenzéki érzelmeit: nemcsak megtagadta a királyi biztosoktól az engedelmességet, hanem irtózatosszidalmak között halállal fenyegette őket, úgy hogy a fegyveres erő szaporítása lön szükségessé.

Az, a mi e különfajú elemeket a zajos, de becsületes politikai túlbuzgóságra ösztönzé, az a kívánság volt, hogy megmaradhassanak Bocskay kormánybotja alatt, mint Partium az erdélyi fejedelemséghez csatolva, mely ekként — és innen az erdélyiek támogatása — hatalmas magyar államtestté válnék. Nekik azért kevés volt az, a mivel Bocskay megelégedett volna, hogy tudniillik a Részek a Tisza és Erdély közti királyi ditiót foglalják magukban. Ők azt akarták, különösen a mióta a tokaji német őrség (1606 márcziusában) megadta magát Bocskaynak és így e fontos vár a magyarság kezeibe került, hogy a Tiszán innen is mindazt a földet, mely Kassától,

Tokajtól és a hozzátartozó uradalmaktól keletre esik, minden ezután következő erdélyi fejedelemnek és nem csupán Bocskaynak engedje át Partium gyanánt a király. E terület központja, metropolisa természetesen Kassa lesz vala, mely városról azt a nézetet vallotta ez a párt, a melyet azelőtt Bocskay, de persze csak az alkudozások folyamán taktikából — hangoztatott, hogy tudniillik ha a magyar király kezébe kerülne vissza, okvetetlenül a török támadás veszélyének lenne a jövőben kitéve s ha aztán ez a város is vidékestől török ditióvá válnék, akkor végórája is ütne a magyarságnak. Ezért azt tartá ez a párt, hogy inkább akár Győr, akár Komárom veszszen el, mint Kassa; mert azok elvesztéséből, török kézre való jutásából a németeknek, Kassa vesztéből pedig csak a magyaroknak támad kára s veszedelme.

De ha a hazafias aggodalom és szorgos előrelátás ilyen furcsa megnyilatkozását, a rövidlátás ekkora mértékét, (noha kétségtelen adataink vannak róla), nem akarnók is elhinni e párt embereiről; azt már kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a «ditio», a «Partium» kérdésénél a miatt a lángoló s minden fogalmat fölülhaladó gyűlölet miatt sem engedtek, melylyel a Bocskay támadását megelőző császári kormányzat tényei és emlékei, sőt némi részben maga az uralkodó személye iránt eltelve valának. Az erdélyiek akárhányszor keserű megjegyzések kíséretében emlegették Illésházy előtt, hogy Bástá az ő országgyűléseiken nem egyszer, hanem ismételten is a szemük közé vágta, hogy a császár haragszik rá, a mért kegyetlenebbül nem bánik velük. «Az effélet pedig — írja Illésházy Trautsohn miniszternek Bécsbe — nem egykönnyen lehet kiirtani az emberek szívéből». Felsőmagyarországiak és erdélyiek annyira irtóztak a Básták, a Belgiojosok, a Krauseneggek uralma visszatérhetésének még gondolalától is, hogy némelyik hevesebb megyei követ a szemébe mondá Bocskaynak, hogy inkább százszor adják a török pártfogása alá magukat, mintsem még egyszer eltűnjék a császári generalis-kapitányok francia és vallon meg olasz katonaságának istentelen kicsapongásait. Inkább a török basa jó pénzen megvett védelme, mint Krausenegg zsarolása, a ki — mint Illésházynek elmondák, — még az utczára kimenő asszonyok kontyából is kihúzatta a hajtüt, ha ezüst volt, csakhogy telhetetlen pénzvágyát kielégítse. És százszor inkább a pusztulás, mint

egy újabb Belgiojoso uralma, a ki vallon katonát ad a hódító útra kelt püspökök mellé, hogy fegyverrel tehessenek erőszakot a protestans lakosság lelkiismeretén.

Ezt az utóbbi argumentumot különösen a kálvinista papság ösztökélésére hangoztatta a túlzók pártja, mely hatalmas erkölcsi támaszt nyert azon, szónokolni jól tudó s nagy becsületben álló felsőmagyarországi prédikátorokban. E harczias lelki pásztorok a kassai gyűlés tárgyalására az egész messze környékből betódultak s a három hétig tartó gyűlés alatt naponkint fölváltva mondtak minden ülés előtt s így napjában sokszor kétszer is, imát és szent beszédet. Egyikük mindjárt a gyűlés első napjaiban, mikor az előző (április 25-diki) ülésen a viták a mérsékeltbb elemek nagy súlyáról tanuskodának és így attól vélték a prédikátorok tarthatni, hogy a vallásszabadságról szóló czikk nem a kellő garancia mellett fog megalkottatni, másnapra rá villámlo szavakban fordult a szent beszéd folyamán azok ellen, a kik a háború alkalmatlanságaitól félvén, ismét német uralom alá vágyakoznak. Éles gúnnyal hasonlítá őket a pusztában bolyongó zsidó néphez, mely elcsüggedve, az egyiptomi húsos fazekakhoz áhitozott vissza.

Súlyt kölcsönzött aztán a pártnak némely vezéregyéniség viselkedése. Így például Kátay Mihályé, a fejedelem cancellárjáé, Kellemessy Mihályé a személynöké, e fáradhatatlan szónoké és Segnyey Miklósé az erőszakos, de mégis népszerű katonáé, a kik a politika sikamlós talaján már azelőtt is, ha szabad így szólnom: a támadás hevenykorában, oly messzire mentek, hogy a februári egyesség alapján kötendő kiegyezés esetére birtokaik fekvésénél fogva újra a király alattvalóivá válván, mindenj közbocsánat ellenére sem hihették, hogy szereplésüket az udvar feledni fogja. Különösen czikázott pedig a februári egyezkedés ellen a cancellár, a ki a protestáns világ közepett katolikusként megmaradván, talán inkább számításból, minden gyanakodás elhárítása czéljából volt a legmesszebbmenő politikai követelések heves szószólója s még egy külföldi barátjához, Lubomirski Sebestyén lublói starostához irt levelében is azt fejtegette, hogy a magyarság es az osztrák-ház között a februári egyezkedés alapján ki van zárva a kiegyezés lehetősége; mert — úgymond a czélon túllövő politikus — «e föltételek nem szabadságot, hanem min-

den szabad ember előtt gyűlöletes szolgaságot helyeznek kilátásba; pedig ha már egyszer sikerült ezt a jármot összetörnünk, inkább tovább is fegyverrel védjük magunkat, mintsem fejtet hajtsunk e méltatlan föltételek előtt».

A ki a túlzók ezen gondolkodásmódjában a legnagyobb örömét találta, az a török volt. Gondoskodott is róla Bocskay e szövetséges társa, hogy bő táplálékuk legyen a vérmeseknek. Diplomatiái ügynököt küldött a budai vezérbasa Kassára, a jó Memhet tihát, a ki követ uraimékkal örömet üritgette a borral telt öblös czinkupákat, ha a decorum kedvéért (a próféta parancsára való tekintettel) sörhabot raktak a hegyaljai nektár fölszínére, mintha sört innék. Ezt pedig szívesen megcselekedték a jókedvű urak még a fejedelem asztalánál is és így velük poharazgathattak s szitogathatta elégtelenségük parázsát — a budai basa üzeneteivel, leveleivel s a sajátmaga érveléseivel.

Mert a töröknek sehogysem tetszett a gondolat, hogy a kiegyezés a magyarok és törvényes királyuk között még bizony sikerül s olcsóbban kell majd a békét neki is megkötnie a német császár öcsésével, a «bécsi király»-lyal. Azt szerette volna a budai basa, ha Bocskay legalább még az 1606. év folyamán nem juthat vala egyetértésre Mátyás főherczeggel. Nem csupán az ozmán birodalom világpolitikai constellatiója, a padisah seregeinek az eretnek perzsák ellen folyó harczi kívántatták vele a német hadak lekötöttségét, hanem erős reménye volt a fényes porta e derék hívének, hogy a zavarok alatt Győr és Komárom török kézre kerülhet. Ha majd ez megtörtént: ám béküljenek ki akkor a magyarok is királyukkal, akkor majd a szultán is örömet nyújtja a kezét a Magyarországból csaknem egészen kiszorított német császárnak békülésre. — Ez a terv megérdemelte a fáradságot; a tihák és csauszok folytonos járatását Kassa meg Buda között, meg a fejedelemhez és a rendekhez való sok irást.

Ünnepélyes leveleit a kassai rendek előtt két izben is fölolvasták: a gyűlés első felében április 29-ikén és a gyűlés vége felé május 13-ikán. Gúnnyal emlegette az előbbieken a jó basa, hogy Mátyás főherczeg «két tarisznyára való» irással sürgeti a békekötést s ugyancsak izengeti, hogy Bocskayval már kiegyezett. Bizony rosszul tennék a magyarok — mondá a török levél — ha valóban kiegyeznének a főherczeggel;

mert a hatalmas szultán el van tökélve pénzzel és haddal segíteni magyar szövetségeseit az egészen kedvük szerinti jó és biztos egyesség kikényszerítésére. Nemsokára megindulnak török és tatár csapatai, hogy a magyaroknak szolgáljanak; de ha a magyarok békét akarnak, ám jól van, a hatalmas padisah ígérete szerint ebben sem tart ellent, hanem visszaparancsolja majd a készülő hadat.

Ez a nagylelkűség azonban csak erőltetett, színleges volt. A török komolyan félt, hogy a magyarok elszakadnak a kiegyezés miatt tőle s gondja volt rá, hogy a padisah nagylelkű lemondására ne kerüljön a sor. A túlzóknak és Bocskay környezetének füleibe a török ágensek sugdosták azt, hogy mindent, a mit Magyarország földjéből kezében tart a fölkelő magyarság, követelni kell a kiegyezésben Bocskay számára, a kit a szultán meg fog e tényleges birtoklásban védelmezni. Eget-földet, pénzt, katonát pazar ígérekkel kínált a jó török ágens — s valóban nem csoda, ha a túlzók, a kiket annál, a mire a budai basa ösztönözte őket, jóval kevesebb is kielégített volna, nézetük szerint jogos és szerény kívánalmaikhoz hát annál konokabban ragaszkodtak. Sőt tenyéren fekvő és természetes dolog még az is, hogy a kiegyezés igazi barátjainak, a rendek nagy többségének hangulatára és gondolkodásmódjára sem maradhatott minden befolyás nélkül a porta ezen viselkedése.

A szélső, vérmes elemek e titkos és nyílt törekvései, önző és becsületes rajongásuk azonban komolyabb veszedelmet nem rejtettek volna magukban. Végső elemzésben talán káros tényezőknek nem is mondhatók. Mert, mint a politikai harcok közt nálunk máskor is megtörtént, most is inkább erőslíthetik vala azok állását, a kik az országon kívüli központi hatalommal szemben a mérsékeltőbb követelések talajára helyezkedtek. E mérsékelt követelések súlyának csak növekednie, kielégítésük szükséges voltának csak kidomborodni lehetett volna a túlzó elemek képezte háttérből. A veszedelem hát nem innen, hanem épen úgy, mint Korponán, az országgyűlésen kívül álló, az ország képviselőit keretén kívül eső elemek beavatkozásából, abból a politikai vegyfolyamatból volt keletkezőben, mely előállhat, ha a legszélsőbb elemek ezélezatai az újra nyugtalankodó hajdúság ürügyeivel összekeverednek.

Mert a mult (1605) évi deczemberi nagy adománylevéllel csak futólag tudta Bocskay a hajdúságot lecsillapítani. A hajdúság magna chartája a küzdelmek közepett persze csak ígervénynek maradt, a mit a jövőben kell majd beváltani. S minél jobban múlt az idő, annál többre gyült zsoldhátraleka a fizetetlen hajdúságnak. De minél inkább kezdett megvalósulás felé közeledni a nemzeti jogok biztosításának, a rendes és törvényes állapotok helyreállításának ideje, annál erősebbé dagadt e jogok és állapotok kivívóinak, a hajdúságnak amúgy is erős önérzete, melyet csak keveseknél mérsékelte és tett nemessé a haza iránti köteletségnek tudata. Nem a hon- és fajszeretet hiányzott e fegyveres, vad népből, hanem az az ethikai fölfogás, mely szükséges arra, hogy egyesek és osztályok vagy rétegek képesek legyenek magukat az «egész» céljainak alárendelni. Az igaz, hogy e fölfogás még nem verhetett gyökeret a magyar társadalom ez osztályában azon rövid idő alatt, mely Bocskay szabadságharcza s az előző század azon utolsó éveit közt lefolyt, melyekben, — mint már egyszer hangoztattam, — a még szervezetlen, rabló hajdúkat bitang gonosztevőknek nyilvánítá a törvényhozás, olyanoknak, a kiket, mint a fenevadat irtani szabad, sőt érdem. — Hijával hát az erkölcsi szempontoknak, a helyett azonban birtokában a nem alaptalan, de túlonúlhajtott önérzetnek, a hajdúság 1605 vége óta azt a gyűlöletes valamit fejleszté ki kebelében, melyet a modern történelem a «soldatesca» fogalommal fejez ki. — Fegyver, mely hordozója ellen kész fordulni; eszköz, mely a cél fölé törekszik kerekedni: ez volt 1606 elején a hajdúság. Tisztán és kizárólag a maga kaszt-érdekeit tartván szeméi előtt, már a kassai gyűlés előtt állást foglalt a kiegyezés ellen s ereje teljes brutalitását súly gyanánt igyekvék bedobni a gyűlés tanácskozásainak és elhatározásainak mérlegébe.

Tüstént, a mint hire ment a februári egység megkötésének, a törökökkel egyenes összeköttetésben álló és Nádasdy Tamással czimboráló dunántúli hajdúk voltak azok, a kik a kiegyezés ellen legelsőb szót emeltek — s kevés idő múlva velük érzett, velük tartott csaknem az összes hajdúság, vagy legalább túlnyomó része. Nemcsak azért gyűlölték a békét, mert a béke nem volt kenyerük, hanem azért is, mert attól tartának, hogy hátralekos zsoldjuk, (melyért ugyan rablásaik-

kal búsában kárpótlást szereztek maguknak) majd elvész, nem lesz, a ki megfizesse. Roppant fenyegetődzések közt izenték be Bocskayhoz és a pártjabeli főurakhoz, hogy zsoldjuk folyóvá tétessenek, mielőtt a kiegyezés megkötetik. Ha a katonai fegyelem szempontját tekinteten kívül hagyjuk, hát ez az eljárás még menthető volna talán mi előttünk, a kik tudjuk, a mit a hajdúság nem tudott, hogy a zsoldhátralékból a királyi kormánya még három, sőt két óra valót sem volt hajlandó elvállalni. Megdöbönt azonban bennünket az, mikor a hajdúság nagy részét — valami tizenkét ezeret — a legrútább emberi szenvedély, az irigység mezében látjuk. Nem elégedtek meg a zsold követelésével; jutalmat sürgettek a fejedelem addigi adományain felől is azért, a mért részt vőnek a nemzeti küzdelemben. Ám jól van. De mintha Nádasdy Tamást akarták volna utánozni, rossz epével, s hazug mosdatlan szájjal azt kezdék kiabálni, hogy ha a fejedelem oly szépen tudott magáról a bécsi egyességben gondoskodni, hát akkor ő tőlük se sajnálja a jutalmat azokért a szolgálatokért, a melyeknek köszönheti, kizárólag, hogy a saját maga óhajai teljesülni fognak! . . . Hasonló fenyegetődzések hallatszottak aztán — (hisz' az efféle lelki betegség szintén ragadós) némely várak őrségei részéről is, a kik keményen fogadkoztak, hogy mondjon bármit a bécsi egyesség, ők ugyan a várat senkinek át nem adják, míg ők is jutalmat nem kapnak. Valóságos katonai összeküvés volt keletkezőben, — s pedig sokkal komolyabb és mélyebbre ható, mint a korponai gyűlés folyamán, — a «polgári», azaz nem hajdú-elemek, a kiegyezés és — Bocskay ellen. A tiszántúli hajdúság a ravasz és alattomos Rákóczy Lajosra, Bocskay kállai várparancsnokára s a hajdúk egyik főkapitányára vetette szemét, őt akarván a fejedelem ellen vezérré választani, hogy csikarja ki számukra és élükön mindazt, a mit követelnek és akadályozza meg egyszersmind a kiegyezést; míg a nyugati részeken kalandozó hajdúság a nagyravágyó hajdúkapitányt, Király Jánost, a ki azt hirdeté magáról, hogy ő Korvin János ivadéka, már tényleg ki is kiáltá fejéül. Ezek is, azok is egyformán zajongottak és egyformán fenyegetődztek Bocskaynál s a főuraknál a kiegyezés ellen; úgy hogy Bocskay a szó teljes értelmében gond és aggodalom közt nézett az országgyűlés megnyitása elé (melyre több okból a hajdúkapitányok nagy részét is be kellett hívnia) már azért is, mert

mint láttuk, Bécsben a hajdúság kielégítését megtagadták, a fejedelem pénztára pedig csakugyan üres volt.

Az az erély azonban, mely Bocskayt változatos élete kritikus fordulójánál mindig jellemezte, nem hagyá el most sem. Ha körülzúgták is a fékevesztett soldatesca hullámai, feje fölött nem csaptak el, mint azt sokan már bizonyosnak tartották. Csaknem emberfölötti erővel, de Illésházy hűségese segédkezése mellett sikerült a gyűlés megnyitáig valami 160 ezer tallérnyi összeget, kis tapaszt a sajtó sebre, összehoznia és pedig felében a templomi kincsek fölhasználása, felében a szepesi és egyéb városok kölcsönei útján, melylyel azután a nyílt katonai lázadásnak a hajdúság tömegénél elejét vehette. Nem rettent azonban vissza a leglármasabb és konokabb elemek példás megfenyítésétől sem, mikor közülok a lázadás szítóit fölakasztatá.

Azt persze, hogy a hajdúság elégedetlen «polgári» szószólói, katona- s «polgári» rendbeliek, befolyásukat a törvényes korlátokon belől a gyűlés alatt a rendek közt, mint a kiegyezés engesztelhetetlen ellenségei, érvényesíthessék, már nem volt képes megakadályozni a fejedelem s ekként találkoznak a gyűlésen a legrakonczátlanabb, bár szám szerint csekély töredékkel, a hajdúság nézeteinek képviselőivel is, a kik a többi túlzókkal egy húron pendülvén, a kiegyezés művének teljes meghiusítására mindent elkövettek. Kedvelt argumentumuk volt ő nekik már a korponai gyűlésen is az a hamis suppositio, mely Rudolf lelki állapotából indult ki, s melylyel most újra előhozakodtak, hogy tudniillik ha erősen, kérlelhetetlenül tartják magukat a magyarok és a béke gondolatát föltétlenül elvetik maguktól, a császár utóvégre is oda fogja dobni nekik Magyarország azon kicsiny töredékét, mely még kezei közt van s így aztán megszabadulnak az osztrák-ház uralmától.

... Ez a sokféle elemből összerakott, épen nem egyöntetű nagy ellenzék, melynek egyes csoportjai, mint láttuk, egészen más-más, erkölcsi szempontból nézve nagyon is különböző alapon fejlődtek és különböző végcélokért is küzdöttek, a negatióban egy volt. Egyforma hévvel ragadott meg minden kínálkozó alkalmat és eszközt álláspontja erősbitésére, a kiegyezés, a bécsi és prágai udvarok hitelének s ajánlatainak discreditalására, volt légyen az az alkalom komolyabb

háttérrel bíró ok vagy csak futólagos jelentőséggel bíró véletlen. Így például mindjárt a gyűlés elején hír érkezett Németországból, hogy a kassai főbíró, Bocatius Jánost, Bocskay kedvelt latin poétáját és a német fejedelmekhez küldött követét, a császár egyik birodalmi fejedelem területén, tehát a német közjog ellenére, elfogatta, aztán börtönbe veté s kizsátoztatja. Mivel Bocatius a német udvaroknál Bocskay és a korponai rendek megbizásából járt s a korponai gyűlés azon tiltakozó leveleit vitte magával, melyekben a rendek a támadás okait előadják és fejedelmüket a lázadás viszketegének vádjai ellen védelmezik: hát a hír, természetesen, roppant kellemetlenül hatott a fejedelemre s az összes rendekre. A hangulatot nem is késett az ellenzék kihasználni, úgy hogy Illésházy jónak vélte sürgősen kérni a főherceget Bocatius minél gyorsabb szabadon-bocsátására, nehogy ez az ügy szintén olajat öntsön az amúgy is lánggal égő tűzre. Még kínosabban hatott az az ugyanakkor érkezett másik hír, hogy a sárosmegyei királpárti Szinnyey Merse Györgyöt Eperjesen elfogták, Prágába vitték s börtönbe vetették csak azért, mert a múlt télen valami magánügyben Kassán járt. A császári kormány politikai ügynököt, lázítót vélt benne s ezért nyúlt az erőszakos, jogtalan rendszabályhoz, melyet a túlzók már csak a miatt is haszonnal aknázhattak ki, mivel Szinnyey csak Bástia menedéklevelében bizva (mely a királynak meghódolókat teljes szabadságról biztosítá) vállalkozott arra, hogy családi dolga rendbehozatala végett a «rebellisek» főfészkébe menjen. Mikor, mint látni fogjuk, még a kiegyezés őszinte barátainak lelkére is ránehezedett a császári kormány iránt való bizalmatlanság köde, gondolhatni mily kapóra jöhetett az afféle «kellemetlen incidens» a túlzóknak. S mennyire malmukra hajtotta a vizet az, mikor tudomására jutott a gyűlésnek, hogy Bocskay élete ellen merényletet kovácsoltak ismeretlen kalandorok a császári család sógorának, a szomszéd lengyel királynak birodalmában! Hát még mikor a szerencsés véletlen fölfödözte a tokaji meghódolt német őrség Kassára szállított tagjainak pokoli tervét, a rendek és a fejedelem ellen szőtt lőpor-összeesküvést! A Bocskay zsoldjába gyanútlanul átvett német katonák közül ugyanis négyen, azon ürügy alatt, hogy a pattantyúsokban nem épen bővelkedő magyar hadak szolgálatára a tüzérség mesterségében akarják magukat kiképezni, engedélyt nyer-

tek a lőporkészlethez szabadon hozzáférni s ezt aztán arra használták föl, hogy a fejedelem lakásának pinczéjébe lőporos hordókat rejtettek el a czélből, hogy a mint kedvező alkalom kínálkozik, a palotát a fejedelemmel s a kápolnát a benne ülésező országgyűléssel együtt levegőbe röpítsék. Az egész gyűlést megrázta ez a fölfödözés és az ellenzék, természetesen, még ha oly nagyon nem akarta volna is, hasznot tudott az izgatottságból húzni.

Sajnos azonban, hogy a legszélsőbb elemek, épen azok, a kiknek ellenzékeskedése minden erkölcsi alap hijával volt, e körülmények kiaknázásában csak úgy, mint az agitációban már a szabadosság tág mezejére csapkodtak át. Talán csak a mohácsi vést közvetlenül megelőző idők pártélete hasonlítható össze azzal az elfajulással, melybe a szélsők Kassán a politikai tusákat beteretltek. Személyes és gyűlöletes éle kezdett mutatkozni a pártharczoknak. Eleintén csak a politikai humor nyilatkozott meg egyes egyének, a kiegyezési párt egyes befolyásosb tagjai irányában, s mint napjainkban a «mameluk» vagy atyáink «pecsovics» jelzője, úgy kapott föl az ellenzék ajkain Illésháznak, a bécsi egyesség megkötőjének és szorosabb párthiveinek «Czipellősházy» gúnynéve, az érdemes hazafiak «czipellős», azaz «német» pártállására czélozván. Később azonban eltűnt a humor s beállított helyébe a mogorva gyűlölet. Így például Illésháznak nem volt tanácsos (nem is tette) Kassa falai közül a gyűlés folyama alatt kimozdulni, mert a hajdúpártiak, a kik őt kimondhatatlanul gyűlölték, életére leskelődtek s bizony kérdés, sikerül-e neki, ha kimozdul a városból, a hajdúság körmei közül másodsor is kimenedni, mint első ízben, a gyűlésre, Kassára való utaztában sikerült. A Czipellősházy gúnynév hamarosan át is változott a az alkotmányos elemek sópredéke szájában és «német kutyák» lön azok neve, a kik a kiegyezés barátai voltak. Majd egy időre valóságos rémuralom látszott a gyűlés előtt és alatt lábrakapni; gyanú és gyanúsítás mindenki ellen, a ki a kiegyezést óhajtá, mindenki ellen, a ki nem a túlzók gárdájához tartozik. Illésházy nem is igen mert már levelezni Mátyás főherczeggel, noha levelei mind a legtisztább hazafiúi aggodalom szüleménye s Bocskay követeléseinek teljesítését tanácsoló; mert joggal tarthatott attól, hogy hitele, becsülete, tekintélye teljesen meging és elvész a túlzók képtelen

gyanúsításai miatt. És egy felsőmagyarországi békebarát panaszosan említi a tűrhetetlen igát, melyet a rémuralom, — sokkal rosszabb, úgymond, a Belgiojosok uralmánál, — Kassán az emberek lelkére rakott. «Tele mindenki gyanakodással és gyanúsítással, úgy annyira, hogy az emberek már egymáshoz látogatóba menni is rettegnek s a szomszédos megyék alig mernek egymás közt az országgyűlések előtt, mint ennekelőtte szokásban vala, közös értekezletet tartani». Ezt tudva érthetjük csak Illésházyt, mikor a gyűlés után Kassáról való távoztával azt írja, hogy a purgatoriumból szabadult ki. S ha nem hiszszük is el, de mint a helyzetre jellemzőt fölemlíthetjük azt a kósza hirt, hogy a fejedelem az immár tűrhetetlenné vált állapotoknak végét vetendő egy pillanatra államcsinyt forgatott elméjében s meg akarta volna öletni a hajdúságnak Kassán bujtogató kapitányait és szószólóit, — a rémuralom szítóit és vezetőit, — ha a tervébe beleavatott rendek e gyökeres kúraba beleegyeznek vala . . . .

II.

(A kiegyezés párthívei. — Különféle árnyalatok. — A két főcsoport: Bocskaysták és Illésházysták. — Jellemzésük. — A conservatívak növekvő befolyása. — A kiegyezés barátainak aggodalma. — A két első összemérkőzés az ellenzékkel: Illésházy bizalmi ügyében és a hajdúkapitányok országgyűlési szavazatjoga tárgyában. Biztató jel, hogy a kiegyezés hívei győznek.)

A tevékeny és kiméletlen ellenzéki elemek e zsarnoksága alatt, kardcsörtető zajos tüntetések lármája között, a melyben a békésb elemek működése teljesen elveszett, nem csoda, ha a kiegyezés reménye időről-időre tűnni, hamvadni látszott, s még a legvérmesebben bizók is legföljebb csak azt mondták, hogy «minden bizonytalan». És azon sem csodálkozhatunk, ha Bocskay és a magyarság konok rosszakarói a fejedelemnek a bécsi februári egység irányában mutatott hideg kedvetlenségét a minden kiegyezést elvető pártok magatartásával párhuzamba téve, arra a persze keresve-keresett következtetésre jutottak, hogy mindebben Bocskay ármányt szövő keze rejlik, s hogy a gonosz, nagyravágyó ember Magyarország koronáját áhitozza.

Pedig e vád igazságtalan volt. Mert a mint Bocskaynak még álmában sem fordult meg e hóbortos gondolat, épen úgy a rendek között is az örült tánczot a tájékozó hullámok csak a fölszínen járták. Lent, a mélyben talán zavaros volt a tó vize, de nagy tömegében csöndesen, méltóságosan viselte magát.

Ez a nagy tömeg, a gyűlésnek körülbelől két harmada, most is, mint Korponán, a kiegyezés őszinte híveiből áll. Ugyanazon józan, hazafias elemekkel találkozunk Kassán is, mint a melyeket Korponán láttunk.

A Kassától nyugatra fekvő megyék küldöttei, a városok követi Kassa kivételével, a személy szerint hivatalosok nagyobb része s a főurak túlnyomó többsége épen oly határozott barátja volt a kiegyezésnek most is, mint a múlt év decemberében. Érthető, ha Illésházy ezekbe helyezé bizalmát; érthető, ha a főherczeg és a királpárti magyarság csak úgy mint maga Bocskay, ezeket az elemeket tarták legfőképp szem előtt a béketárgyalások felől való döntésnél. Megengedem, nem egy lehetett közöttük, a kinél kicsinyesb szempontok voltak mérvadók. Megengedem, hogy némelyik közülök, különösen a nyugati megyékből valók, ép úgy mint Korponán, talán túlságos hévvel óhajtották a békés állapotok beálltát. Voltak olyanok, s épen a főurak közt, a kik a török ágensek üzelmeire való tekintettel, mintegy visszahőkölve a fényes kapu pazar ígéreteitől, még a török béke létrejötte nélkül is hajlandók valának nyugalmat szerezni a polgárháborúba fúló országnak s így messzemenő hazafiúi aggodalmaik által üzelve jóakaratukban mintegy ellentétbe helyezkedtek a török békére irányuló közóhajjal. Másokat a félénkebb és békésebb természetűek bizonyára meggyőztek a hatalmas és nagytekintélyű Thurzó György nevében beszélő Keczer Ambrus okoskodásai, a ki azzal korteskedett, hogy mindazt, a mi a februári egyességben kedvezőtlennek látszik, a legközelebb egybehívandó általános és törvényes országgyűlésen az ország érdekeivel összhangzásba hozni az immár kormányzóvá kinevezett, jóakarató Mátyás főherczeg segítségével könnyű dolog lesz. Nem egynél hathatott a királyára mindig tisztelettel tekintő magyarok közül, a februári egyességnek Rudolf által történt megerősítése után, ugyancsak Thurzó Györgynek az a tetszetős argumentuma, hogy az egyességet elfogadó koronás királylyal ellenkezni inkább bűn mint hazafiság. S ki ítélné el azokat, a kik főleg azért óhajták a békét,

mert rossz szemmel látták, mint válnak a zavarok alatt a birtokviszonyok ziláltakká; mert féltették a sok, szerintök kivétel nélkül törvénytelen birtokfoglalás miatt azt a szilárd társadalmi rendet, melyen a politikai nemzet fölépült? Vagy végül, ki vetne követ azokra, a kiket a hajdúk minden képzelmet fölülmuló, s a vallon seregekével versenyző pusztításai tettek talán a kiegyezés türelmetlen barátjaivá?

Ha mindezen aggodalmasabb elemek «tárt karokkal» várták is a kiegyezést s nem tudtak mindenben fölemelkedni a politikai belátás azon magaslatára, melyből Bocskay s a vele tartók zöme a nemzet jövőjének biztosítására irányzott gondolatlanul tekinték a kiegyezés ügyét: aggodalmuk a közjónak csak hasznára vált; óhajaik csak jótékony ellensúlyt képeztek az engesztelhetetlen elemek fékevesztett követeléseiivel szemben. Közreműködésük csak megerősíté annak a nagy és hatalmas középpártnak az állását, mely a méltányos és a jövő minden eshetőségei ellen jól biztosított kiegyezés hordozója és megteremtője volt.

Magában e döntő erejű pártban két árnyalatot különböztethetünk meg, a nélkül azonban, hogy közöttük komolyabb ellentéttről lehetne szó. A nagyobb csoport Bocskay föltétlen követőit foglalta magában. Azokat, kik a Bocskay vezette mozgalomból a következményeket nemcsak Magyarországra, hanem Erdélyre is levonták; a kik helyesnek, méltányosnak és jogosnak tartván a fejedelem Erdélyre vonatkozó kívánságait, a kiegyezési ügyek két körét csupán csak és minden körülmények közt együttesen — mint a mai publicistikai műszóval mondanók — «junctim» szándékoztak megoldani; az egyikről való végezés érvényét a másikról hozott határozatok elfogadása és végrehajtása nélkül el nem ismerték. Tőlük eltérően a kisebb, conservatívabb fölfogású csoport nem idegenkedett volna attól, hogy a magyar kiegyezés ügyétől az erdélyi kérdés elválasztassék s végleges megoldást, mint a bécsi februári egyesség is contemplálta, a kiegyezés megkötése után a magyar országgyűlésen nyerjen, elismervén egyébként a fejedelem Erdélyre vonatkozó kívánságainak alapos voltát. S habár óhajtotta ez a csoport, hogy a fejedelem úgy a magyar korona főnhatósága, mint a Részek területe kérdésében engedményeket tegyen, a mérséklet ez erényét nemcsak az erdélyiektől meg a fejedelemtől kívánta, hanem önmagára is alkalmazta a

magyarországi követelések dolgában, a mennyiben ezt tartá, hogy abban a mi nem vág — hogy modern kifejezéssel éljek — a magyar közjog lényegébe és a mivel Mátyást a nemzet és ország iránt jobb indulatra lehet hangolni, a nemzet érdekeihez erősebben hozzá lehet csatolni, a kiegyezés gyors létrejötté s a jövőre való reális biztosítása kedvéért engedni politikai okosság.

S ne higgye senki, hogy itt olyan emberekkel van dolgunk, a kik kényszerűségből csatlakozván a forradalomhoz, titkon, bensejükben «aulikusok», az udvar kegyeit szomjúhozók, tehát a közmondással ellenkezően farkasbőrbe öltözött bárányok valának. Függetlenebb s tiszteletreméltóbb pártot, mint ez, nem mutat föl a magyar politikai élet története egy időszakban sem. Képzeltetni-e a férfias függetlenség, a méltóságos önérzet szebb példáját annál, a melyet ez a csoport akkor adott, a mikor a kiegyezés föltételeinek azon pontjáról volt szó, melyben a király a támadásban résztvevők büntetlenségét elismerni s a támadásra a feledés fátylát borítani kéretett föl. A király *kegyelmet* ígért a Bocskay-pártiaknak, ha hívek lesznek s maradnak hozzá. «Ő fölsége e kegyességét — így feleltek erre a conservatívabb elemek — hűséges szolgálatainkkal igyekszünk meghálálni; de *kegyelmet* ő fölségétől semmiképen nem fogadunk el; mert *bűnt*, a melyre lehet *kegyelem* a válasz, ő fölsége ellen nem követtünk el. Megelégszünk azért azzal, ha ő fölsége atyai kegyessége *feledést* borít a forradalomra!» . . . S hasonló férfias függetlenséget tanusított ez a párt, ha kellett, Bocskayval szemben is, pl. akkor, a midőn a még királypárti nemesek azon birtokainak ügye került tárgyalás alá, a melyeket a hajdúk a szerencsi országgyűlés (1605. ápril) előtt már elfoglaltak, s a melyeket a szerencsi gyűlés végzése értelmében 1605 pünkösdjéig jogos tulajdonosaik kezébe kellett volna visszabocsátani, de Bocskay kapitányai eladományozták. Miután az ekként kifosztottak 1605 végeig, természetesen, nem csatlakoztak Bocskay támadásához, arról folyt a szó, hogy az új birtokosok a javak birtokában megmaradhassanak. A conservatívok ezeket az adományozásokat egyáltalán törvényteleneknek tarták s bátran ki is mondták a túlzók e kívánsága előtt szemet hűynyi akaró Bocskay szemébe véleményüket. «Mivelhogy — így szoltak — mi épen efféle és egyéb jogaink és szabadságaink védelmére övezünk

föl karddal derekunkat, hát e követelésbe semmikép nem egyezünk bele s nem akarjuk, hogy véreink csak azért, mert eddigelé nem csatlakozhattak hozzánk, kárt szenvedjenek.»

A nemzetnek épen az volt a szerencséje, hogy 1606 közepétől kezdve az 1608-diki koronázó országgyűlés nagy alkotásáig e mérsékeltebb s méltányos fölfogású csoport nézetei a legtöbb kérdésben nyomot hagytak, sőt érvényre jutottak.

Kezdődő befolyását e pártcsoportnak, melynek élén Illésházy állott s melyhez Wizkelethy Tamás, Ostrossith András, Apponyi Pál, Mágocsy Ferencz és Mladossewith Horváth Péter tartoztak, mutatja az a körülmény, hogy a kassai gyűlés tárgyalásai folyamán a megyék nemessége Bocskayhoz bizottságot menesztett s ennek szónoka férfias beszédben fejtegeté a fejedelem előtt, hogy a mint a megyék szívvel-lélekkel csatlakoztak hozzá szabadságuk és hitük védelme céljából, addig míg a király organumai ezekben őket szorongatták, épen oly szívvel-lélekkel kívánják a kiegyezést most, mikor uruk-királyuk békejobbot nyújt feléjük. — Ugyancsak e párt befolyásának számlájára irandó továbbá az, hogy a kiegyezés összes hívei személyes sérelmeik és életbevágó egyéni érdekeik hátratólásával a kiegyezési pontok tárgyalását vették elő, mikor a magán-panaszok és kérvények tárgyalása volt volna május 6-dikán a napirenden. S mikor végre mélyreható, lelkiismeretes viták és eszmecserék után a nagy kiegyezési párt egyértelműleg arra az eredményre jutott, hogy a februári egyességet, úgy a mint van, nem lehet elfogadni: a kassai gyűlés törvénykönyvének kilenczedik cikkébe bizonyára a conservativ csoport indítványára lőn a fejedelemhez intézett azon kérés beigtatva, hogy a Mátyás főherczeggel újra kezdendő kiegyezési alkú fonalát haladéék nélkül vegye kezébe.

Nem volna azonban teljes a kép, melyet a kiegyezési pártról alkothatunk magunknak, ha megfeledeknénk egy kedvezőtlen körülményről. Erre czéloztam föntebb, midőn azt mondtam, hogy a tó mélyén a nyugodt víztömeg kissé zavaros volt. A bécsi egyesség föltételei nem elégitének ki, a minden áron békét akaró egy-két félénkebb hazafin kívül, senkit. Röviden és jellemzően, de joggal írja róluk Bocskay Rákóczy Zsigmondhoz Erdélybe: «Nem tetszenek, a mint látjuk, senkinek». Nehéz köd, a csalódás, a levertség köde ült a legjobbak lelkén is. Csalódásé, hogy Illésházynak, Forgács Zsigmond remény-

keltő korponai missiója után, ily több tekintetben szűkmarkú engedményekkel kelle Bécsből visszatérnie. S levertségé, mert tudta minden békebarát, hogy e szerint a kassai gyűlés most már nem az utolsó állomás a váravárt kiegyezés előtt, mint a gyűlésre való egybesereglésnél örömmel hitte s hihette mindegyikök, hanem újabb, erősb küzdelmek színtere. S noha némely, e küzdelmek színhelyétől távol álló prágai államférfiak optimismusa a Bocskay-párti magyarság e kebelbeli politikai harcainak nem is látszott valami nagyobb súlyt tulajdonítani: azok ott Kassán, a kiknek szíven feküdt az ország jövője, fekete aggodalommal néztek e harcok elé, a melyekből esetleg a szélső elemek kerülhetnek majd ki győzelmesen.

És ez az, a mi a helyzetet Kassán, Korponával szemben, jelzi. A bizonytalanság; a szélső elemek megnövekedett esélyei; az a veszély, hogy a senkinek nem tetsző februári pontok tárgyalása alkalmával egyes, nagyon lényeges vagy nagyon kényes kérdéseknél a túlzók nézetei találnak túlsúlyra vergődni s a teljes szakadás király és nemzet között elháríthatatlanná válik.

. . . . A két nagy párt összemérkőzésére, erejének kipróbálására a gyűlés kezdetén mihamar két alkalom is kínálkozott. Az egyik az Illésházy fölvetette bizalmi kérdés fölött való döntés, a másik pedig a hajdúkapitányok ülési és szavazati jogának kényes ügye volt.

Az előbbire mindjárt a gyűlés legelső napján rákerült a sor.

Az eddigiekből*) is bőven láthattuk, hogy Illésházy István, a fejedelem és a korponai gyűlési rendek megbízottja, a kiegyezés nagy művén egész lelkéből, bámulatos energiája teljes megfeszítésével dolgozott, a mint Mátyás főherczegnek és Trautsohn miniszternek Bécsből való távozásakor és Kassán a gyűlés előtt ismételve is megígérte. Mint a legmérsékeltebb elemek vezére igyekvék a februári egyességét, bár az mindenben saját magának sem volt inyére, ha nem is a maga egészében, de legalább minél kevesebb változtatással elfogadtatni; abból a nézetből indulván ki, hogy — mint még február 6-dikán Bocskayhoz írá — «nem jó a jószerencsét sokszor megpróbálni s nehezebb is vele bírni, hogysen a gonosz szerencsés-

*) Ez «eddigiek» alatt azon fejezetek értendők, a melyek munkámban a jelen mutatvány-részleteket megelőzik.

vel»; meg hogy a kiegyezés létrejötte után az egyesült nemzetnek elég alkalmá és ereje lesz óhajait majd a legközelebbi országgyűlésen keresztülvinni. Láttuk, hogy túlbuzgósága még a fejedelem nemtetszését is kihívta; *) láttuk, hogy a hajdúk őt kézrekeríteni törekvének, tudjuk, hogy egyenest halállal is fenyegették; az imént mondók el, hogy a szélsők «Czipellősházy» gúnynévvel illeték; maga panaszkodik leveleiben, hogy Bocskay egy időben azzal a gyanúval terhelé, hogy el akarja tőle a rendeket szakítani, hogy a rendek némely része még a túlzó, de tiszteletreméltó hazafiak közül is, azt veté szemére a tanácskozások folyamán, hogy inkább a némettel mint honfitársaival tart; fönmaradt aztán egy tudósítás arról is, hogy a benne nagyon bízó, erősen békepartí városi elemek őt «jó császári s osztrák érzelműnek» ismerék, a mit Kassán nem épen a dicséretes tulajdonságok közé soroltak s végül azt is mondja egy eléggé megbízható kútfő, hogy a vitéz Bosnyák Tamást, Érsekújvár kapitányát, e szélső elemek kívánságára csak azért menté föl e tisztség, e bizalmi állás alól Bocskay, mert a gyanúba vett Illésházynek rokona és lekötelezettje volt. Ha mindehhez hozzá veszszük még azt a körülményt, hogy a mint a kiegyezés létrejö, a bécsi egység 12. pontja értelmében Illésházynek, mint sok másnak, vissza kell vala kapnia azokat a roppant uradalmakat, melyeket tőle hamisított ítélet alapján, törvénytelenül és jogtalanul kobzott el a kamara: hát könnyen megérthetjük, hogy személyes ellenségei közül azok, a kiknek kenyerük a rágalmazás volt, ellene azzal a csunya váddal léptek föl, hogy működésében csak javai visszaszerzésének óhaja vezeti; hogy Bécsben magánügyei, nem pedig az ország érdekei feküdtek szívéen, mikor a februári egységet aláírta. Különösen kitűnt pedig a vádaskodásban és efféle rágalmak terjesztésében Kassán valami Lőkös László nevű buzgó hazafi, a ki azt a positiv adatot is fölhozta Illésházy ellen, hogy Mátyás főherczeg neki Bécsben kétszázezer forintot adott s azért szít a főúr inkább a németekhez mint a magyarokhoz.

Távol van tőlünk azt állítani, hogy Illésházy működésének rúgói közt nem szerepelt elvesztett birtokai visszaszerzésének gondolata. Azt is elismerjük, hogy a köszvényes, beteges,

---

*) Ezt is az előző fejezetekben.

65 esztendőös öreg embernek jó részben ez a gondolat adta az emberfölötti erőt, melyet a Bocskay forradalom organizálásában, Bocskay intézkedéseinek sikeres támogatásában, a hajdúk decemberi lecsendesítésében, aztán az országgyűlési vitákban, a bécsi alkudozásokban, a terhes és gyakran hetekig tartó s minduntalan megújuló ide-oda utazgatásban kifejtett, s hogy ebben a reménységben koczkáztatá vagyona utolsó morzsáit, melyeket Lengyelországba való futásakor a kamarák körmei elől megmentenie sikerült, s melyek élte végén tőle a nyomort, a koldusbotot valának elhárítandók. Sőt elhiszszük, hogy ez a reménység iratta vele azt a térítvényt is alá, melyet már talán a bécsi békealkudozások előtt, nem tudjuk mikor, követeltek tőle s a melyben hűséget, becsületes és jóakaró közvetítést fogadott a királynak, talán Bocskay tudta, mindenesetre Bocskay előzetes beleegyezése nélkül. Tudjuk azt is, hogy e térítvény aláírása után 1606 január 16-dikán parancsot küldött volt Mátyás főherczeg a kamarákhoz, hogy Illésháznak még ott lévő ezüstneműi, drága szőnyegei s egyéb ingóságai tüstént kiadásának. Előttünk fekszik ugyancsak Mátyás főherczegnek egy meleg ajánlata Illésházy számára Rudolf királyhoz, javai visszaadása tárgyában és ismerjük Rudolf egy leiratát Mátyás főherczeghez, melylyel ez ajánlat következtében megerősíti a Mátyástól február 15-dikén, tehát a februári bécsi egység aláírása után kiállított főherczegi decretumot, mely a magyar kiegyezés sikeres létrejötte esetére Illésháznak még morvaországi gyönyörű uradalma, Hodolin (németül Göding) visszaadását, itt szenvedett kárai megtérítését, s azon 200,000 tallér birság-pénz elengedését is kilátásba helyezé, a melynek lefizetésére őt a császári udvari kamara teljesen joggalanul, a morva országos törvények ellenére rá akarta kényszeríteni. S végül azt is jól tudjuk, hogy midőn a kassai gyűlés végeztével újra Bécsbe ment s itt Bocskay-párti biztostársaival együtt junius 23-dikán a végleges bécsi békét megkötötte, mindaddig nem akarta aláírni a kiegyezés okmányát, míg a sz.-györgyi és bazini uradalmak többször megígért átadását újra meg nem ígérte neki a főherczeg.

Ne feledjük el azonban azt se, hogy a mit a maga számára kért és kívánt, az nemcsak jogos és legitim kívánság volt, hanem a korponai és kassai országos követelések 12. pontjában, a kiegyezés föltételeinek egyik kiegészítő részét foglalta

magában. És ez a pont, mely a Bocskay támadása előtt törvénytelenül elkobzott javak visszaadását mondá ki, nekie épen semmivel sem használt többet, mint a Bánffyoknak és Dersffyeknek, a Kapyaknak és Deregnyeyeknek, a Mágocsyaknak és Kállayaknak, meg a hosszú létánia többi tagjainak, kik valamenynyien vissza valának nyerendők tőlük törvénytelenül elkobzott birtokaikat. A különbség azok és Illésházy között csak az, hogy ő érettök is Illésházy fáradozott, de nekik nem volt részük azokban a rágalmakban, melyekből Illésházynak itt is, ott is — Bécsben meg Kassán — bőven kijutott a szenvedélyükben elvakultaktól, a kik a forradalmi idők izgatottsága alatt a becsületes alkuszon, a mérsékletre intő, jóakaró közvetítőkön vágtak végig azért, mert nem az ő kívánságuk szerint dőlt el a közügy egészen jobbra vagy egészen balra.

Mert a mint Kassán a magyarságot az udvar kívánságai felé törekvők hajlítani az agg államférfi, épen oly becsületesen igyekezett Bécsben a főhercegi udvart minden áron a fejedelem és a rendek kívánságainak teljesítésére rábírní. Még ha méltánytalanoknak látszanának is a magyarok követelései, mondá Bécsben a főherceghez benyújtott egy emlékiratában, akkor is teljesíteni kellene azokat, már csak azért is, hogy az esetre, ha a török súlyos, el nem fogadható békefeltételeket szab, a kielégített magyarságot el lehessen mellőle téríteni. Még ha világos kárával járna is a kiegyezés ő fölségének, írta Kolonics Siegfriedhez Kassáról, meg kell kötnie s nem szabad bosszúvágynak lennie; mert ha egyszer elvesz Magyarország, nem igen lesz visszaszerezhető. Azt tegye a király, a mit atyai és királyi kötelessége parancsol; ne a Bocskay ellen való gyűlölet, se egyéb sérelem érzése ne vezesse elhatározásában, hanem a keresztyénség közjavát viselje szemei előtt. Ne tegye a pótolhatót a pótolhatatlannak elébe; azt a mit Bocskaynak enged át, később ügyis visszakapja, de ha Magyarország elvesz «és a magyarság törökké válik, mint a bosnyákok, akkor vége mindennek».

Nem egyszer, ha' szászszor ismételte mindezt szóval és írásban. De a mint Kassán a szélsők németnek, úgy Bécsben a túlzók hitszegő lázadónak tarták. S a mint a Lőkös Lászlók Kassán, úgy rágalmazták őt a Forgács Ferenczek és Szuhay Istvánok Bécsben meg Prágában. E rágalmak befolyása alatt Mátyást maga az uralkodó intette, hogy a tárgyalások folyamán

csak mértékkel higgyen Illésháznak. A hyperloyális magyar tanács pedig Mátyás főhercegnél azzal vádolá, hogy tértívénye ellenére ugyancsak káros szolgálatokkal mutatja ki ígért hűségét királya iránt; mert megbírságolta a bányavárosokat Bocskay pénztára részére, mert Korponán adózást eszközölt ki a rája hallgató rendeknél Bocskay számára; hogy szétosztatá a hajdúkat ő fölsége birtokaira s a mi fő, pénzt teremtett elő decemberben a hajdúk kielégítésére «a kik ha nem kaptak volna zsoldfizetést, vagy tüstént szétosztottak volna, vagy (— és itt valóban nem tudja az ember mit gondoljon a magyar tanács logikájáról —) Bocskay és Illésházy ellen támadtak volna». — Ugyanez a magyar tanács, épen akkor, mikor Bocskay Illésházy túlbuzgóságát a februári egyesség elfogadtatása végetti agitációjában rossz szemmel nézi, újból bizalmatlanságot igyekszik kelteni ellene a főhercegben, mert, úgymond, «nem csupán hidegen kell vele referálnia Kassán a bécsi alkudozásokról, hanem azon igyekeznie, hogy a februári pontozatok el is fogadtassanak!»! Mig a németbarát Czipellősházyt a szélsők Kassán köznevetség és közgyűlölet tárgyává igyekeznek tenni: Szuhay püspök a pápa prágai nuntiusához írt levelében gúnyosan jegyzi meg, hogy a német tanácsosok a békére annyira éhesek, hogy legfőbb reményüket Illésházyba, a németek esküdt ellenségébe helyezik. S mikor Kassán a választási cikk ki nem elégítő fogalmazása miatt Illésházy ellen, a saját hitsorsosa, Tökölyi Sebestyén, a nagy orthodox lutheránus mennydörög, a túlzó kálvinisták pedig Illésházyt pláne a «pápáskodók» közé sorolják: ugyanakkor Bécsben Forgács Ferencz és barátja az eгри püspök azon keseregnek, hogy Bocskaynál a katolikus vallás és egyház életbevágó érdekeiről a katolikusok legnagyobb ellensége, Illésházy István tárgyal. Mikor a kassai rendek többsége a gyűlésben azt jelenti ki, hogy Illésházy a bécsi alkudozásoknál túlságos engedékeny volt s áthágta megbízatása határait: Khlesl püspök azt írja Mária főhercegnőnek Grácba, hogy a magyarok megbízásából megint Illésházy jó Bécsbe alkudozni, menedéklevelet kér az útra, hogy «bennünket még jobban befonjon, mint előbb». A hajdúk kézre akarják keríteni és megölni a szerintök mindenáron békecsináló főurat, a durva Khlesl pedig azt írja ugyancsak Mária főhercegnőnek, hogy «elhiggye fönséged, Bocskay egész rebelliójának ez a hitvány ember — már mint

Illésházy — a szerzője.» A vaskalapos kálvinista papok az egyiptomi húsos fazekakra visszasóhajtozó zsidókhöz hasonlítják a német-békére áhítózó Illésházyt, a piszkos szájú bécsi püspök pedig «vakmerő magyar bestiának» nevezi. S hogy végre a kép, az ellentétek a szemenszedett harmoniája teljes legyen, Lőkös László hazaárulójáról, a ki 200,000 forintért eladta honát a németnek, a hasonszőrű Khlesl azt mondja, hogy magánügyei miatt képes az egész országot romlásba dönteni.

Az ellenpárt politikai kiméletlensége nagyon fájt Illésházynek; de tudta, hogy rászolgált, midőn a kiegyezés mellett oly hévvel kardoskodott s tudta, hogy lesz, a minthogy volt is elég alkalma álláspontját védelmeznie. Nem is panaszkodott a politikai támadások miatt tudtunkkal, csak egy ízben, midőn visszatekintve a kassai gyűlésen lefolyt tusákra, azt írta Bocskaynak, hogy «ha a békesség útjához szállottam, a mennyire én [ahhoz hozzá] érttem, nem láthatom be, hogy azzal fölségednek vagy hazámnak úgy vétettem volna, hogy méltán suspectusnak kellene itéltetnem. Még mikor csak igen ifjú voltam is, tökéletlenségemért meg nem pirult az orcám. Most immár a mikor 65 esztendő s korban vagyok, az én istenem segítségével elhiggye fölséged, hogy [még] inkább nem [pirul meg]».

Annál jobban bántották azonban Lőkös Lászlónak és társainak egyéni becsületébe vágó rágalmai, melyeket magán száradni már nem hagyhatott. Nem elégedett meg azzal, hogy a vakmerő rágalmazónak, a ki az önkényesen és jogtalanul kivetett morvaországi birság, a 200,000 tallér elengedéséről hallhatott valami tökéletlen hírt a magyar kamarák embereitől, Bocskay és a főurak jelenlétében már a gyűlés megnyitása előtt szemére hányta rágalmazásait; hanem, miután a rágalmak nem nyugvának el, elhatározá, hogy az egész ügyet a gyűlés elé terjeszti s fölveti a bizalmi kérdést. Könnyen tehetette ezt, mert lelkiismerete tiszta volt. Mert soha senki előtt nem volt oka tagadnia azt, a mit 1603-ban és 1604-ben az országgyűléshez, a megyékhez stb. intézett, panaszzaiban, folyamodásaiban és írásaiban nyíltan hirdetett, hogy tudniillik a császári és a magyar királyi kamarákon elkobzott ingóságai, nyájai, ménesei, gulyái, kifosztott magtárai fejében sokkal többet követel Lőkös László 200,000 forintjánál. Bár kapott volna —

mondá — 200,000 frtot a főhercegtől, mert ez részlete lesz vala a neki járó kártérítésnek.

Mikor azért ápril 24-én az országos ülésen a bécsi egyeség czikkeinek fölolvása végét érte: fölállott Illésházy; előadá az elmondottak szerint az ügy állását és a rágalmakat, a nélkül, hogy Lőkös László nevét megnevezte volna s fölszólitá azokat, a kiknek az előadottak után ellene kifogása, gyanúja van, vagy a kik bármit is tudnak róla mondani, hogy ott a gyűlés színe előtt álljanak elé s vádolják be őt vagy követeljenek tőle fölvilágosítást, magyarázatot.

A legjobb alkalom volt volna ez most a szélsőknek Illésházy teljes tönkretételére. De a rágalmazók megszeppentek a férfias nyíltság és tisztesség előtt. Senki nem mozdult, ajkát senki föl nem nyitá. «*Altum erat — mint a bányavárosok követeinek naplója mondja — omnium silentium*» . . . . Az ünnepélyes jelenet lélekemelő benyomása alatt a gyűlést vezető fejedelem fölkelvén, bezárta az ülést; Illésházy pártja pedig, ép úgy mint a kiegyezés összes hívei az erkölcsi győzelem tudatának jól eső érzetével oszoltak szállásaikra.

. . . . . A másik alkalmat a két nagy párt összemétközésére, mint röviden említém, a hajdúkapitányok ügye szolgáltatá. Bocskay ugyanis a gyűlés idejére Kassára (sőt úgy látszik magára a gyűlésre is) meghívta a négy főkapitányon, tudniillik a népszerű Rhédey Ferenczen és a szintén népszerű Segnyey Miklóson meg Dengeleghy Mihályon és Rákóczy Lajoson kívül a hajdúkapitányok jelesbjeit, a kik összesen valami 20 ezer főnyi hajdúság képét viselték. Köztük találjuk Desewffy Jánost, Eleky Jánost, Kemény Pált, Dekinyi Andrást, Magyar Istvánt, Rác Benedeket, Horvát Istvánt, Káli Pált és Vinczét, Rác Jánost és Ábrahámot, Nagy Amburst, Gönczy Györgyöt, Buday Mátyást, Ujváry Miklóst és Imrét, Kécskey Andrást, Kap Györgyöt, Gagy Györgyöt és Somody Györgyöt. A fejedelem czélja a hajdúandárok parancsnokainak Kassára való berendelésével hármast volt. Egyrészt meg akarta gátolni azt, hogy egyikük vagy másikuk magát a gyűlés folyama alatt kint a csapatoknál a kiegyezés miatt lázongó hajdúság élére tolhassa föl, mint azt már a gyűlés előtt a lajstromból és Kassáról csakugyan hiányzó Király János, mint említők, megcselekedte. Másodszer a rendek és főurak segélyével meg akarta a hajdúkapitányokat a kiegyezés

gondolatával barátkoztatni. Harmadszortárgyalni s megegyezni óhajtott velük a hajdúság zsoldjának legalább részben való törlesztése s a dandárok szállásra-osztása felől. Ha szándékai elsejét teljesen, harmadikát pedig nagyjából sikerült is elérnie: annál keményebb dió volt céljainak másodikika. Csak-hogy bele nem tört a fejedelem kése. S ha netán volt volna (a mi nem valószínű) a fejedelemnek még egy negyedik rejtett célja is a hajdú kapitányok beparancsolásával, hogy tudni-illik eszközök legyenek kezében az esetre, ha a gyűlés többsége a februári egyesség változatlan elfogadására volna hajlandó: bizony majd feje fölé kerekedtek. Láttuk, hogy a hajdúkapitányok nagyobb része a legtúlzóbb elemek kürtjébe fűtt s a fejedelem egy pillanatban erőszakos módon akarta őket ártalmatlanokká tenni. A gyűlés legelején azonban még nagyon szörmentén, nagyon kegyesen bánt velük. Köztük a legelőkelőbbet, a különben is előkelő származású Rhédey Ferenczet, hű és odaadó tábornokát, maradékival egyetemben a mágnások sorába emelé, a mely kitüntetést a fejedelem kivánságára a gyűlés törvénykönyve is megerősített, ezzel mintegy az egész hajdúságot tisztelvén meg.

Bizonyára a fejedelem tudtával és akaratával kívánták a hajdúkapitányok mindjárt a gyűlés második napján azt, hogy az üléseken részt vehessenek. A szélsők zajos helyeslése kísérte ezt a kivánságot, de ez a helyeslés nemcsak általános nem lőn, hanem talán várakozás ellen nagyon is élénk ellenmondásra talált. A megyei nemesség épenséggel nem volt barátja a kardcsörtető, erőszakos kapitányoknak, a kik kockára tették ugyan, s nem egyszer, életüket az ország szabadságáért, de hallatlan kegyetlenkedéseikkel, pusztításaikkal és rablásaikkal érdemeiket beszenyezni s így a császári zsoldosok legdurvább elemével, a vallonokkal versenyezni sem átalottak. A nemesség idegenkedését a városi elem szent borzadása az «ördög emez apostolaitól», még felül is múlta. Azt, a mi megilleté őket, megadta különben nekik, pedig készségesen, az országgyűlés. Beleegyezett abba, hogy a fejedelem a hajdú-tisztek közül az érdemeseket megnemesítse s csak az ellen tőn óvást, hogy a nemeslevelekbe az illetők érdemetlen atyafiságát is belefoglalja s a mennyiben ez mégis már előbb nem egyszer a megyék informatiója nélkül megtörtént, elég udvariatlanul rosszalá a fejedelem ez «indiscret» (sic!) eljárását.

Mikor hát a nyers erő e kissé szilaj képviselői be óhajtottak tódulni a gyűlés kebelébe s ott aztán lábat vetni: a megyei és városi követek nem alaptalanul félvén az erőszakos elem végzetes befolyásától, élénk vita és a szélsők heves erőlködései ellen tagadó értelemben válaszoltak a föltett kérdésre. A mennyiben katonák a tisztek, nincs az országgyűlésen helyük; a mennyiben pedig nemesek, hát megyéikben van szavuk és helyük — mondá a határozat. Mindazonáltal részben a fejedelem kedvéért, részben az illetők érdemeire és népszerűségére való tekintettel beleegyezett az országgyűlés abba, hogy Rhédey, Rákóczy, Segnyey és Dengeleghy főkapitányok részt vehessenek azokban a tárgyalásokban, a melyeken a hajdúság ügyei lesznek napirenden. A fejedelem, a kivel a határozatot tudatták, kedvezni akarván vezéreinek, azt vélte, hogy a közjó ügyében kivívt hadi érdemeikre való tekintettel nem illenék a hajdúkapitányokat egészen kizárni. Nevében Kátay kancellár azt a közvetítő javaslatot nyújtá be, hogy minden hadi ügy tárgyalásánál minden hajdúkapitány részt vehessen az illető ülésben, mert hiszen — úgymond — a fejedelem azért hívta be őket Kassára; de a szavazáskor valamennyinek együttesen csak egy szavazata legyen; szabadságukban állhasson azonban visszavonulni tanácskozássra, a célból, hogy közülök melyik és mily értelemben adja be azt az egy szavazatot. Miután úgy a hajdúkapitányok mint a fejedelem beletnyugodtak abba, hogy nem-hadi ügyekben és így főkép a kiegyezési tárgyalásokban semmi részük nem lehet: a megnyugtatót rendek elfogadták a kancellár közvetítő javaslatát, mely e szerint a szélső elemek nagy bosszúságára végérvényes határozattá vált.

A két összemérkőzésnél kivívt diadal kimutatá, hogy a kiegyezés elvi barátai (bár magukkal a februári pontokkal nincsenek is megelégedve) mégis csak többségben vannak. Annál jobb kedvvel és annál elemzőbb tárgyilagossággal kezdhettek hát a kiegyezés föltételeinek, a februári bécsi egyesség pontjainak megrostálásába.

KÁROLYI ÁRPÁD.

DOMENICO GHIRLANDAJÓNAK ÚJABBAN FÖL- FEDEZETT FALKÉPE FLORENCZBEN.

Florenczben, az Ogniranti-templomban ez év február 3-ikán egészen váratlanul került napvilágra egy régi falkép. Azóta, hogy a XVII. század elején barokkizlés szerint átalakították Florencz ez egyik kisebb templomát, a falkép Matteo Rossellinek egy gyöngé oltárképétől eltakarva várta a föltámadás óráját. A régi mester őszinteségét unalmasnak, böles mértéktudását élettelennek tartotta a későbbi művészet, a mely mindenben, fölfogásban és jellemzésben épen úgy, mint rajzban és színezésben élénkebb, sőt szertelen hatásra törekedett. De az utókor, szerencsés véletlen folytán, most igazságot szolgáltatott a XV. századi renaissance-festészet egyik legkiválóbb mesterének és az eclecticus Rosselli aligha részeseül újra abban a kitüntetésben, hogy jeles képet rongáljanak meg miatta. Mert kiméletlenül bántak a XV. századbeli falképpel. Durva kőmives keze letördelte a kép széleit, nem kimélve a szélső alakokat sem, sőt közbül is megrontotta sok helyt a festéket. De a főszemélyek szerencsére megmaradtak épségökben, úgy hogy a kép, melynek alakjai háromnegyed természetes nagyságúak, nem fogyatkozott meg sem érthetőségében, s voltaképp művészi becsében sem. Két részből áll; a felső félköralakú fogadalmi képe a Vespucci-családnak, a mely az alsó nagyobb képet is festeté. Ez a Megváltó siratását ábrázolja. Mária, János apostol és Magdolna lehozták a halottat a Golgotháról, de kitörő fájdalomok miatt le kell tenniök a földre, hogy szabad folyást engedjenek keservöknek. A szent anya vitte a test nemesebb és súlyosabb felső részét, mert az ő szeretete a legnagyobb. De a fájdalma is a legerősebb. Ennek és a halottnak terhe alatt a földre rogyott

és szerető karjával magához szorítja szent fiát. Szelid, gyöngéd arcvonásaiba mély nyomokat véstek a gyötrelmek. Sűrű könnyek áztatják az arcz rezgő izmait; szemét összekulcsolta kimondhatatlan fájdalomban, hogy ne lássa a borzasztót, csak érzi a holt testet; ajka sóhajra nyilott. Mily megrendítő ellentét a megdermedt hideg halott és a fájdalomtól lázas gyöngéd nő között. És mindezt torzítás nélkül képes a művész kifejezni; azért oly mély és tiszta a hatása. Az anya szeretetét és fájalmát épen oly meggyőző erővel ábrázolta, mint Fra Bartolomeo a Pitti palotabeli gyűjteményben levő híres Pietáján; csakhogy ez utóbbin az érzelem csendesebb és inkább apadó félben van, míg amott lázasabb és a következő pillanatban jajokra fog fakadni. Fra Bartolomeo festményén nyugodtabb hangulatra vall már a tökéletes compositió is, a melylyel sehogysem mérközhetik falképünk. De nem rejlik-e több igazság és érzés abban, hogy itt maga Mária vitte és tartja fiát, míg amott a kitekintő János karjában nyugszik a Megváltó? Egyebekben persze Fra Bartolomeo jóval fölötte áll mesterünknek. Képünkön a megdermedt halott ábrázolása rajzban is, színben és meglepően igaz ugyan, de nem kevésbé rút. Igazságtalanság volna Magdolna alakját, a ki letérdelt, hogy gyöngéden a földre ereszsze a halott lábát, Fra Bartolomeo páratlan Magdolnájához mérni. Szent János lehajlik, hogy lebecsássa a Megváltó balkarját. Mellette egy apostol társa, valószínűen Jakab, összekulcsolt kezekkel siratja Krisztust; Magdolna mögött pedig más szent férfi, talán Szent Jeromos, szintén sűrű könyeket hullat. Ez alakokon, a kik legközelebb vannak a halotthoz, igyekezett a művész a leg-erősebb fájdalmat kifejezni, a mit a könnyezéssel is jelzett. A többi szenteknek, a kik távolabb is állanak a holttesttől, jóval kevesebb közük van a cselekvényhez. Ker. János és jobbfelől Szent Antal szomorú elmélkedésbe mélyedtek; a képből felénk kitekintő vértanú *) pedig pálmával a kezében s mögötte egy fiatal szent inkább csak mint pompás arczképek szerepelnek; erre vall a többiektől eltérő öltözetük is. A háttérben a Kálvária és dombos vidéken Jeruzsálem tornyai látszanak.

A kép több fogyatkozása mellett is kiváló művész alko-

---

*) Talán Sándor vértanú, kinek hamvai az oltár alatt nyugsznak.

tása. És ha nem emlitené is Vasari, hogy Domenico Ghirlandajo egy halott Krisztust néhány szenttel s fölötte egy Misericordiát festett az Ognissanti-templomban, mégis ennek a művésznek kellene tulajdonítani a fölfedezett falképet, anynyira ő reá vall benne a csoportosítás és jellemzés épen úgy, mint a festés módja. Vasarinak az az általános megjegyzése, hogy Ghirlandajo a Vespucci-család kápolnájában festette falképét Amerigo Vespucci, a híres hajós arczképével, későbbben sok félreértésre adott okot, mert a Vespucci családnak két kápolnája volt a kereszthajóban és egy oltára *) a főhajóban, mint az emlékkövek jelzik, a melyek közül a legrégebbs 1376-ból,**) a legkésőbbi pedig Amerigo Vespucci, a hajós nagvatyjának nevével 1471-ből***) való. Minthogy pedig ez utóbbival volt hajdan jelezve a családnak épen az az oltára, a melyen most a falképet találták, Vasari is bizonyára azt értette. De a későbbi írók, a kik e kérdéssel foglalkoztak, nem tudni mi okból, a Jézusról elnevezett kápolnában (a kereszthajóban) keresték Ghirlandajo falképét, jóllehet nemcsak arról volt tudomásuk, hogy a fő hajóban van az öreg Amerigo Vespucci oltára, hanem azt is tudták, hogy hajdan egy Pietà volt azon. Sőt maga Padre Roberto Razzoli sem sejtette, hogy Ghirlandajónak sokat keresett képét fogja felföldözni, a midőn az oltárról levétette Rosselli vásznát. Az emlékkönek évszáma tájékoztat bennünket egyszersmind a falkép keletkezésének idejéről is. Mert ha nem szükséges is a képet 1471-ből keltezni, viszont alig lehet kétség az iránt, hogy a hetvenes évekből való, minthogy Ghirlandajo ez időtájt, 1480-ig festette az Ognissanti-templomban levő egyéb falképeit is, a melyeknek kivált technikájával teljesen megegyezik a most fölfedezett fresko. De van lényeges különbség is közöttük. Falképünknek épen fő jelességét alig találjuk meg oly teljes mértékben Ghirlandajo többi művein. Ez az érzelemnek köz-

---

*) Az olaszban cappella oltárt is jelent; ezért említ Vasari kápolnát, noha a falkép a főhajónak jobboldalt levő második oltárát díszíti. Cappella di S. Elisabetta di Portogallo a neve, s a Vespucciak czimere most is rajta van.

***) A Capella del Nome di Gesù-ban; Sepulorum Simonis Petri de Vespuccis mercatoris . . .

***) Jelenleg a Cappella del Presepio-ban.

vetlen, természetes kifejezése minden hideg előkelőség és méltóság nélkül. Ha már a halottnak ábrázolása is meglepő, még jóval váratlanabbul hat ránk a művésznek az a forró érzelme, a mely Mária alakjából sugárzik. Mert Ghirlandajo egyebütt nyugodt, előkelő alakokat ábrázol; kerülni látszik a szenvedély kitörését, a minthogy a drámaiságnak sincs hatalmában. És ime az anya alakjában teljesen és megrázóan juttatta kifejezésre fiatal lelkének tiszta, forró érzelmét. A Siratásnak belső compositiója is jobb, mint egyéb fiatalkori műveiben. Noha nem a bibliai eseményt ábrázolta a festő, hanem tisztán ájtatossági képet alkotott — ezért csoportosít a halott köré oly szenteket is, a kik nem voltak jelen Krisztus sirbatételénél — mégis némi drámaisággal is élénkítette a jelenetet, a mennyiben a siratók épen a földre teszik a Megváltót, mert keservök elhatalmasodott rajtuk. Több alakja a képnek, persze e cselekvény körén kívül egymagában és önmagáért van jelen. Itt is nyilvánul a festőnek az a fogyatkozása, a mely főkép első képein tűnik föl, hogy egyes alakjai, noha önmagokra kiváló alkotások, mint részesei a cselekvénynek, jóval kevésbé sikerültek. Nincs a kép javára az sem, hogy az alakok alig férnek el rajta, a minek látszatát persze csak növelik a jobbról s balról durván belefestett fülkék, jóval későbbi időnek rút mázolásai. De mint Ghirlandajo minden képén, úgy itt is valóban jeles alkotások a fejek. Egyéniségök nem, kor és jellem szerint jut kifejezésre, a nélkül, hogy épen arczképek volnának. Csak a két baloldalt álló szentben érvényesül a művész arczképfestő hajlama, a melynek különben oly bő mértékben, néha a túlságig hódolt.

A kidolgozás rendkívül gondos, itt-ott aprólékos. Mindazon sajátosságai, melyeket az ötvös technikából szokás származtatni: a kemény, sőt néha száraz rajz, a szálanként rajzolt haj, a ruhának élesen tört s többnyire egyenesen haladó hajtékai megvannak Ghirlandajo egyéb korábbi műveiben is. Ő reá vall némileg a pontozott dicsfény is, de távolról sem oly jellemzően, mint a kis újjnak sajátzerű meggörbülése, a mely sok képén látható, leginkább szembetűnően az Uffizi-gyűjteményben levő egyik oltárképén (*Sala di Lorenzo Monaco*, 1297. szám). A festés módja finom ecsetű, sok helyt vonalos. A színek tartalmasak és az arczokban is jóval üdőbbek, mint más falképein, a melyek többnyire megfakultak az

időnek és nedvességnek hatása alatt. Oly meleg színt, mint például Szent Jakab arcán, oly tüzes színű ruhát, a milyen ez apostol meg Magdolna vörös palástja, alig találunk Ghirlandajo többi freskóin. Egyrészt a falnak száraz volta, másrészt a képnek hosszas elfödése sokat megörzött a színek eredeti élénkségéből. Persze csak ép részeit értjük a képnek, a milyenek szerencsére a fejek és nagyrészt az alakok is, kivéve Magdolna bal karját és ruhájának alsó részét, Mária jobb karját, János apostol haját és köpenyegének közepét, melyeken elég szembetűnő a későbbi ráfestés. Ellenben a kék festék Mária és János ruháján megromlott, a bal oldalt álló fiatal szent öltözetén pedig már alig látszik valami szín. A háttérben, fájdalom, alig ismerni meg Ghirlandajo ecsetét, mert ott később valami szobafestő fejtette ki kétes művészetét. Ettől valók az oldalt különálló szentek fülkéje és talapzata is; mindez utálatos mázolás. De maga a két szent, különben csak az egyikből látszik még valami, Ghirlandajo műve, kivéve a szárnyat, a melylyel későbben angyallá alakították át e gyönyörű alakot.

A Sírátás fölött félkörben a Vespucci-családnak tizenkét tagja imádja Máriát, a ki közbül alacsony talapzaton áll, melyen e szavak olvashatók: *Misericordia Domini plena est terra.* A Szent Szűz mennyei fönségében van ábrázolva; kegyesen tekint az esdőkre s karját védően kitarja fölöttük; zöld palástját pedig két angyal tartja kifizítve az imádók fölött. De a méltóság a szerény leány bájos szépségétől enyhül Mária alakjában; szelid fönsége valóban megható. Mily szép ellentét lent a szenvedő anya és fönt a megdicsőült királynő között; de mindkét Márián ugyanaz a szelid, gyöngéd kifejezés. A képnek többi alakjai is a csendes elmélyedés hangulatát keltik a nézőben. Nem kis része van ebben a gyönyörű compositionnak, melylyel a művész symmetricusan bár, de mégis szabadon helyezte el a sok alakot a meglehetősen szűk térben. Balról hat férfi, jobbról hat nő térdelve imádja a Szent Szűzet, de csak a család feje, az elől térdelő nemes ősz emeli föl szemét Máriához, mintegy az egész család nevében esdve kegyéért. Ez Amerigo di Stagio Vespucci, az oltár alapítója és a híres hajós nagyatyja, a ki 1471-ben 73 éves volt; ily idősnek van ábrázolva képünkön is. Vele szemközt térdel egy élénk kifejezésű, szép ifjú, minden valószínűség

szerint Amerigo nevű unokája, ki nevét adta az új világrésznek.*) 1471-ben tizenhat éves volt; körülbelől ily korban mutatja őt képünk is. Ez adatok szintén megerősítik azt a föltevést, hogy Ghirlandajo a hetvenes években festette e falképet. A többi személy nevét is hozzávetően meg lehet ugyan határozni, de azok már alig érdekelnek bennünket. Valamennyi kitünő arczkép; meglátszik rajtok, mily kedvvel fejtette ki a művész kiváló tehetségét az arczképfestésben. A kidolgozás itt is gondos, de nem oly finom, mint a Siratáson, mivel a kép jóval magasabban van. Több férfi arca nagyon kemény s száraz ugyan, Máriának két karja pedig föltünően hosszú, mindamellett kiváló tehetségre s gyakorlott kézre vall a képnek rajza és színe egyaránt. Még emeli e kellemes hatást az is, hogy a kép, noha sok helyt van megromlva, mégis ment maradt a ráfestéstől, kivéve alján a nyers szalagot, a mely elválasztja az alsó képtől.

Szerencsés véletlen következtében épen most jutott napvilágra Ghirlandajo falképe, a midőn a florencziek fényes ünnepélylyel készülnek megtisztelni Amerigo Vespucci négyszáz éves emlékét. De nagyobb és tartósabb hatása lesz a kép első értékének, s azon művészettörténeti fontosságának, hogy oly kiváló festőnek, mint Ghirlandajónak derít fényt fiatalágára, a midőn művészi ereje ugyan gyöngébb, de érzése melegebb volt, mint meglelt korában.

Florenz, február havában.

WOLLANKA JÓZSEF.

---

*) Vasari megemlíti ugyan, hogy a hajós is rajta van a Misericordián, de közelebről nem határozza meg.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

VII. FEJEZET.

Az éj királynője.

Vye Eustacia jó istennőnek való anyag volt. Egy kis változtatással bizvást odaillett volna az Olympusra. Megvoltak benne az indulatok, ösztönök, a melyek a tökéletes istennőt jellemzik, más szóval azok, a melyek a tökéletes asszonyra épen nem jellemzők. Ha véletlenül hatalmába kerül a föld és az emberiség, ha kénye-kedve szerint bánhat a rokkával, orsóval és ollóval, kevesen vették volna észre, hogy változás állott be a kormányban. Ő sem egyforma kézzel osztotta volna ki a sorsot, az egyik embert kegyeivel halmozta volna el, a másikat gyalázattal, akkor is örökös dilemmák közt élt volna az ember, s a czirógatást nyomon követte volna a csapás.

Eustacia telt idomú, szépen megtermett alak volt; nem piros, de nem is sápadt, s bőre puha, mint a bársony. Hajára nézve az a gondolat ébredt föl az emberben, hogy az egész álló télnak nincs annyi sötétsége, hogy annak árnyéka lehessen. Olyan volt az, homlokán összeborulva, mint a nyugati ég alkonyfényét kioltó éjtszaka.

Idegei elhatottak fürteibe is, s mindig lecsillapodott, ha a haját megsimogatták. Fésülködés után tüstént hallgatásba

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254. és 255. füzetében.

merült, s olyan volt, mint egy sphinx. Midőn Egdon partjai alatt az Ulex Europæus szürös galya megfogta valamelyik dús fürtjét, mindig visszalépett néhányat, s neki ment másodsor is.

Pogány szemei voltak, tele éji mysteriumokkal. Föl-föllobbanó s megint kialuvó fényöket némileg elfogták szemhéjai és pillái; e szemhéjak közül az alsók sokkal teltebbek valának, mint az angol lányoké rendszeren. Ez tette őt képessé arra, hogy el-elábrándozzék a nélkül, hogy valaki észrevenné, s szinte azt hitte az ember, hogy el tud aludni is, ha össze nem csukja is őket. Ha a férfiak és asszonyok lelke látható valami, az Eustraciáét lángszínűnek kell képzelnünk. A szikrák, melyek abból szemébe fölszállottak, ugyanazt a hatást tették.

Szája inkább remegésre látszott teremtvé, mint arra, hogy beszéljen, s inkább arra, hogy csókoljon, mint remegésre. Némelyek hozzátehetnék volna, hogy reszketésre inkább, mint arra, hogy csókoljon. Oldalról nézve ajkai találkozó vonala majdnem geometriai pontossággal mutatta azt a görbe vonalat, a mely a képvisők előtt cima recta néven ismeretes. E finom ív a mogorva Egdonon valósággal tünemény számba ment. Egyszerre átlátta az ember, hogy ez a száj nem jöhetett Schleswigból egy szász kalózbándával, a kiknek az ajkai úgy találkoznak, mint a muffin két fele. Az a gondolat ébredt a szemlélőben, hogy ilyen ajakgörbületek többnyire csak délen találhatók, a föld alatt, elfeledett márványtörsonkon. Teljesek voltak ez ajkak, s vonalai mégis oly élesek, hogy a szájszögletek metszése finomságra vetekedett a lánshegygyel. S élük csak akkor tompult el, ha borongás vett a leányon erőt, az a sötét elmélyedés, a melyet éveihez képest nagyon is jól ismert.

Megjelenése a Bourbon-rózsára, tropicus éjtszakára, a napfogyatkozásra emlékeztetett; lélekállapotai a lotos-evöket, az «Athalia» indulóját, mozdulatai a tengerárt és apályt, hangja a violát juttatta eszünkbe. Homályos világításban, haját egy kissé megigazgatva, bármelyik istennőt személyesíthette volna; fölötte az újhald sarlója, fején egy régi sisak, homloka körül harmatcsöpp diadém elég lett volna ahhoz, hogy Athenaenek, Artemisnek vagy Herának tünjék föl, s bizonyára lett volna annyira classicus, mint egyik-másik híres kép istennői.

De az istennőhöz illő parancsoló modor, szerelem, gyűlölet, szenvedélyesség, némileg kárbavesztett adományok valának az Egdonon. Korlátolt volt Eustacia hatalma, s e korlátoltság tudata gátat vetett fejlődése elé. Egdon Hades volt reá nézve, s mióta idekerült, sok nyomot hagyott rajta a pusztaság komorsága, noha bensőleg sohasem tudott kibékülni ezzel a tájjal. Megjelenése jól illett lappangó, szilajságra hajló természetéhez, szépségének borongó fénye méltó külső volt lelkének emésztődő, elfojtott tüzéhez. Homlokán igazi tartarusi méltóság honolt, a mely egyáltalán nem volt mesterkéltség és erőltetett, esztendőket adták azt neki.

Homloka fölött egy vékony fekete bársony-szalagot viselt, visszaszorítva gazdag árnyékos haját, a mely halántékaira omolva nem kevésbé növelte arcának sajátos méltóságát. «Semmi sem tehet szebbé egy szép arcot, mint egy keskeny szalag a homlokon» mondja Richter. A szomszédságban nem egy leány ugyan-e célból színes szalagot hordott, arany, ezüst ékszert akasztott magára, de ha Eustaciának ajánlott valaki színes szalagot s ilyféle ékszereket, elnevette magát és szó nélkül odább ment.

Miért élt ez a leány az Egdon pusztán? Szülővárosa Buttmouth volt, divatos üdülőhely a tengerpartján, húsz-harmincz mérföldnyire onnan. Apja egy ott állomásozó század karmestere vala, itt ismerkedett meg a feleségével. Üdülni jött az e fürdőcskébe atyjával a kapitánynyal. A házasság nem igen volt inyére az öreg embernek, mert a karmester zsebe épen oly könnyű volt, mint hivatala. De a karmester megtette, a mi tőle telt, letelepedett Buttmouthban, nagy gondot fordított gyermeke nevelésére, a melynek költségeit ipa fedezte s boldogult is, első muzsikusa volt a városnak egészen neje haláláig, a mikor kedvét vesztve, itálnak adta magát és meg is halt. A leány nagyapja gondjára maradt, ki, a mióta egy hajótörés alkalmával három oldalbordáját összetörte, Egdon szellős magaslatán élt. Azért szerette meg ezt a helyet, mert jóformán ingyen jutott hozzá, s mert e házikó ajtajához odalátaszott valami kékes sáv a látóhatár peremén, a halmok között, a melyet a hagyomány a La-Manche csatornának tartott. A leány előtt gyűlöletes volt a helyváltoztatás, száműzöttnek érezte magát, de nem volt miben válogatnia.

Így történt, hogy Eustacia agyában a legkülönfélébb ideák

kerültek össze az elmúlt napokból és a jelenből. Középtávolság az ő perspektívájában nem volt. Regényes visszaemlékezések a sétatéren töltött verőfényes délutánokra, katonabandákkal, tisztekkel, gavallérokkal, aranyos nagy betűkként állottak a körötte elterülő Egdon sötét tábláján. A mi bizarrság a fürdőhely hiú ragyogásának s a puszta magasztos ünnepiességének összeszővéséből kelhet, mind megvolt ő benne. Semmit sem látván az emberi életből ez idő szerint, annál többet képzelt arról, a mit valaha látott.

Előkelőségét honnan szerezte? Valami nagyuri család sarja nem volt. Az ég adománya volt az, a természet törvényeinek szerencsés találkozása. Egyebek között az utolsó években meg volt tagadva tőle az az alkalom, hogy megtanuljon közönséges lenni, mert egyedül volt. A pusztán való elszigeteltség majdnem lehetetlenné teszi a hétköznapiasságot. Épen úgy nem lehetett mindennapi, mint a puszta lovai, denevérei és kigyói. A budmouthi kicsinyes életmód egészen lealacsonyíthatta volna.]

Annak, hogy királynőnek lássék valaki, ha nincs országa és szívek, a melyeken uralkodjék, egy módja van: azt a hatást tegye, mintha elvesztette volna őket; s Eustaciának ez csodálatosan sikerült. A kapitány házikójában oly kastélyokat juttatott az ember eszébe, a minőket ő maga sohasem látott. Talán azért, mert fölségesebb lakóhelye volt minden palotánál, a nyílt halmok. Mint a körötte terülő táj nyáron, ő is megtestesülése volt azon szólamnak «népes pusztaság», látszólag oly közönyös, üres, nyugodt, valójában élénk és tartalmas.

Szerettetni az örülésig — ez volt vágyainak netovábbja. A szerelem volt számára az egyetlen vigasztaló, csak ez üzhette el napjainak emésztő magánosságát. S úgy látszott, inkább magáért a szenvedélyes szerelemért sóvárgott, mint valamely szerető után.

Olykor-olykor igen elkeseredett, de ez elkeseredés nem annyira az emberekre irányult, mint képzeletének egyik-másik alkotása ellen, a melyek között első helyen a végzet állt; az a homályos gondolat élt benne, hogy ennek a műve az, hogy a szerelem csupán a tünő ifjúság társa, s hogy minden szerelem, a miben része lehet, csakhamar leperreg az óra homokjával. El-eltünődve ilyfelől, mind jobban érezte, mily kegyetlen a sors. Ez érzet hatása alatt a lehető legszabadosabban

viselkedett csupán azért, hogy az alatt a rövid idő alatt, míg ifjúsága tart, akárhogyan szerelemhez jusson, ha csak egy évre, egy hétre vagy egy napra, egy órára is. Mivel ez hiányzott, dalolt a nélkül, hogy vidám lett volna, szép volt a nélkül, hogy örömét lelte volna benne, ragyogott a nélkül, hogy valaha diadalt aratott volna. Egdonon a leghidegebb, leghitványabb csókokat is csupán óriási áron lehetett megszerezni. S hol találhatott volna oly ajkat, a mely méltó párja lett volna az övének?

Hűség a szerelemben magának a hűségnek a kedvéért, kevesebb vonzó erővel bírt reá, mint az asszonyokra általában, a szerelem heve volt az, a mire vágyva-vágyott. A fényesen föllobbanó s kialuvó szenvedély becsebb volt neki, mint az, a mely pislogva mint a mécs, éveken át hinti gyér világát. E téren ösztönszerűleg tudta azt, a mit a legtöbb asszony tapasztalásból tanul meg. Szellemileg bejárta a szerelem országát, számba vette tornyait, megtekintette kastélyait, s arra a következtetésre jutott, hogy csupán fájdalmas gyönyörűség az egész. Igen, epedett utána, mint a hogy a pusztá vándora hálát adna egy korty sós vizért is.

Gyakran imádkozott, de nem meghatározott időben, hanem igaz hívó módjára akkor, midőn az imádkozás vágya megszállotta. Könyörgése mindig önkénytelen volt, s nem egyszer így hazgott: «Oh szabadítsd meg az én szívemet ettől a gyötrő komorságtól és magányosságtól, adj nagy szerelmet, másképen meghalok».

Bálványai Hódító Vilmos, Strafford és Bonaparte Napoleon voltak, a hogyan abban a történetben megjelentek előtte, a melyet a nevelőben tanult volt. Ha anya lett volna, fiait inkább Saulnak vagy Siserának keresztelte volna, mint Jákobnak vagy Dávidnak, a kik közül egyiket sem esodálta. Mint iskolás leány a filisteusokhoz szegődött és sokszor eltűnődött azon, vajjon Pontius Pilatus volt-e olyan csinos, a mily derék és igazságos.

Így tehát némileg koraérett leány volt, sőt figyelembe véve helyzetét, hogy, a legkisebb szabású gondolkozók között élt, igen eredeti észjárású is. Álláspontját a társadalom általános fölfogásával szemben dissidensnek lehetett volna mondani. A mi a pihenő napokat nézi, úgy volt velök, mint a legelőre kicsapott lovak, a melyek abban lelik gyönyörű-

ségöket, hogy az országúton dolgozó társaikat nézegetik. Csak akkor becsülte a nyugalmat, ha körülötte mindenki munkálkodott. S épen ezért halálosan gyűlölte a vasárnapokat, a melyeken minden pihent. Valóságos gyötrelem volt reá nézve vasárnapi állapotban látni a puszta lakóit, a mint fényesre kent csizmájukban, zsebredugott kézzel jártak-keltek a hét folyamán vágott tőzeg és rekettyecsomók közt, kicsinylőleg rúgva egyet-egyet rajtuk, mintha azt sem tudnák, mire valók. Hogy enyhítse e nem-szeretem napok undorát, fölhányta a szekrényeket, melyek nagyapja térképeit s más ilyféle limlomot tartalmaztak, s közbe a puszta dalait dudolgatta. Hétköznap azonban gyakran énekelt zsoltárokat is, s csak ilyenkor olvasta a bibliát, nehogy valamikép reátaláljon nehezülni a kötelesség-teljesítés tudata.

Természetes volt, hogy az ő helyzetében, oly egyéniség, mint az övé, ily életnézetekre jutott. Pusztán élni a nélkül, hogy megértésére törekednénk, annyi, mint külföldi emberhez menni nőül, a nélkül, hogy nyelvét megtanulnók. Eustacia a puszta finom szépségeit nem tudta élvezni, csak melancholiaját érezte. Az a környezet, a mely egy elégedett asszonyt költővé tett volna, egy szenvedő asszonyt ájtatos hívővé, egy vallásos asszonyt rajongóvá s egy könnyelmű asszonyt is elmélkedővé változtatott volna, ezt a szilaj leányt komorrá tette.

Eustacia nem ábrándozott már többé valami ragyogó házasságról, s ámbár érzései most is teljes erőben voltak, közönségeset sem vágyott kötni. Így sajátságosan isolált helyzetben találjuk őt.

Ilyenformán Eustaciánkat — mert voltak neki szertetremelő tulajdonságai is — a fölvilágosodottságnak azon a fokán látjuk, hogy értéktelennek tart mindent, s alkalmasabb tárgy híján Wildeve eszményítésével tölti összes óráit. S egyszerűs mind ez volt az egyetlen oka annak, hogy Wildeve előtérbe jutott, s Eustacia maga is tudta ezt. Büszkesége néha-néha föllázadt e szenvedély ellen, s vágyva-vágyott arra, hogy szakítson vele. De ezt csak egy kiválóbb férfi föltünése tette volna lehetővé.

Egyébiránt gyakran el-elcsüggedt s ilyenkor lassú sétákban keresett enyhülést, a melyekre magával vitte nagyatyja látesővét s nagyanyja homokóráját, az utóbbit azért a sajátságos gyönyörűségért, a melyet akkor élvezett, ha az idő

múlásának physikai megjelenését nézte. Terveket nem igen szokott szőni, de ha szőtt, inkább valamely kiváló tábornok stratagemájára emlékeztettek azok, mint az asszonyok kicsinyes leleményére. Ámbár ha nem tartotta czélszerűnek az öszinteséget, pythiai homályossággal tudott nyilatkozni. A másvilágon valószínűleg a Heloiseok és a Cleopatrák közt fog ülni.

VIII. FEJEZET.

A puszta sem teljesen puszta.

A szomorú kis fiú, mihelyt ott hagyta a tüzet, jó erősen markába szoritotta a pénzdarabot, mintha az növelné bátorságát és futásnak eredt. Csakugyan nem sok veszély volt abban, hogy egy gyermeket egyedül eresszenek haza az Egdon-puszta e részén. A gyermek lakása nem igen volt tovább háromnyolczad mértföldnél; az ő atyjának a viskója s még egy ház egy pár yarddal tovább egy kicsike községhez tartozván, a melyet Mistover Knapnek neveztek; a harmadik és utolsó ház a Drew kapitányé és Eustaciáé volt, a mely egészen távol állt az apró kunyhóktól s a legmagánosabb vala e gyéren lakott lejtő magános hajlékai között.

A fiú szaladt, míg csak léleketéből ki nem fogyott, aztán bátorságra kapván, csöndesebben ballagott előre, egy régi dalt dudolgatva, valami matrózinusról, szép leányról s fényes aranyról. Egyszerre csak félbehagyta; az előtte lévő domb üregéből világosság szűrődött ki, a melyet por is kísért és puffanás hangja.

A gyereket e szokatlan látványok és hangok ijesztették meg; a pusztai zaj nem aggasztotta, azt ismerte jól. Az úton itt-ott álldogáló tövisbokrok már félelmesebbek voltak, mert komoran füttyültek, s olyan kísérteties árnyakat vetettek, a miket tánczoló hóbortosaknak, hempergő óriásoknak, útálatos nyomorékoknak nézhetett az ember. Világosság volt ez éjtszaka elég, de ilyen mint ez, nem volt más; a fiú inkább óvatosságból, mint félelemből visszafordult, a helyett, hogy elhaladt volna a fény előtt, s föltette magában, hogy megkéri Eustacia kisasszonyt, kísérje haza őt.

Mikor újra fölért a völgy legmagasabb pontjára, látta, hogy a tűz még mindig ég a parton, ámbár hanyatlóban van. Mellette Eustacia magános alakja helyett két személyt látott; a másik férfi volt. A fiú odalopódzott a part mentében, hogy meggyőződjék róla, mi történik ott, s vajjon okos dolog lenne-e egy oly fenséges teremtményt, mint Eustacia kisasszony, haborgatni, az ő szegényes kis ügye-bajával.

Miután egy pár percig hallgatódzott a part alatt, zavarodottan s habozva fordult meg, s aztán megindult visszafelé épen oly csöndesen, a mint jött. Szembetűnő volt, hogy abban állapotott meg, hogy Eustaciának Wildevevel való beszélgetését teljességgel nem tanácsos megzavarnia; magára zuditána a kisasszony haragját.

A szegény gyermek Scilla és Charybdis közé jutott. Mikor a fölfedezéstől biztosnak érezte magát, megállt egy kissé s végre elhatározta, hogy a gödörbeli tüneménynyel száll szembe, mint kisebb bajjal. Egy mélyet sóhajtva neki vágott újra az ereszkedőnek s haladt visszafelé azon az úton, a melyen előbb jött.

A fény megszűnt, a fölszálló por is eltűnt már, remélte örökre. Elszántan ment előre, s egy ideig semmi gyanúsat sem vett észre, míg egy pár yardnyira a homokgödör előtt valami halk nesz nem ütötte meg a fülét; erre megállott. De csak pillanatra, mert rájött, hogy a zaj két nyugodtan legelésző állat harapdálása.

— Két vad ló itt! — mondá hangosan. — Sohase tudtam, hogy ezek annyira lejönnek.

Az állatok épen az út irányában legeltek, de a fiúcska nem sokat gondolt velük; sokszor játszott gyermekkorától kezdve a lovak körül. Azonban közelebb jutva, némileg meglepetve vette észre, hogy ez apró jószágok nem futnak el, s hogy mindegyik egy-egy békót visel az elkóborlás veszedelme ellen; ez mutatta, hogy ezek már hámosak. Most már beláthatott az üregbe, a mely a halom oldalába mélyedt, s vízszintes bejárat vezetett belé.

A négyszög tulsó sarkában egy szekér körvonalai tűntek föl, háttal ő felé. Belsejéből világosság sugárzott ki, s ingó árnyékot vetett az üreg legtávolabbi homokfalára, a mely felé a szekér volt fordítva.

A gyermek azt hitte, hogy egy cigánytaligát lát maga

előtt, s a cigányoktól való félelme csak kellemes izgalom volt, a mely inkább csiklandozta, mint ijesztette.

Mindössze néhány hüvelyknyi sárfal választá el őt és családját attól, hogy magok is cigányok legyenek. Tisztes távolságban megkerülte az üreget s fölmászott a lejtőn, aztán ereszkedett lefelé, hogy benézzen a szekér nyitott ajtaján s meglássa, ki vetette azt az árnyékot. A szekérben egy kis kályha mellett egy tetőtől talpig vörös alak üldögélt, az a férfi, a ki Thomasin ismerőse volt, harisnyát javítgatott. Az is piros volt, mint ő maga. Sőt mi több, pipált a javítgatás közben, s vörös volt maga a pipa is, a szára is.

Ebben a pillanatban az egyik ló künt az árnyékban hallhatóan megrázta a lábára kötött béklyót. A hang figyelmessé tette a festékest, fölhagyott a munkával, meggyújtá a lámpát, a mely mellette csüngött és kilépett a szekérből. Míg a gyertyát igazgatta, arczához emelte a lámpást, s a világ szeme fehére, elefántcsont színű fogaira esett, a melyek oly ellentétben álltak vörös környezetekkel, hogy egy kis gyermeket könnyen megdöbenthettek. A fiú sokkal jobban tudta, kinek a tanyájára bukkant, hogysem félelme eloszolhatott volna. Egdon-pusztán rutabb jelenségeket is ismertek a cigányoknál, s a festékes e rutabbak közé számítódott.

— Istenem! csak cigány lenne — mormogta a gyermek.

A férfi ekkor már jött visszafelé a lovaktól; a fiú attól való féltében, hogy meglátják, remegő mozdulatokat tett, s épen ezzel magára vonta a figyelmet. Az avarfű oly dús firtökben csüngött le az üreg homlokára, hogy a szélét nem lehetett látni. A fiú lelépett a szilárd talajról, az avarfű engedett, s erre ő legurult a sűrű homokoldalon, épen a férfi lábaihoz. A festékes kinyitotta a lámpát, s a földön heverő fiúhoz fordult:

— Ki vagy te? — kérdé.

— Nunsuch Jankó szolgálatjára.

— Mit csináltál odafönt?

— Semmit.

— Engem néztél úgy-e?

— Igenis, szolgálatjára.

— S miért néztél?

— Mert Vye kisasszony örömtüzétől mentem hazafelé.

— Megütötte magad?

— Nem én.

— Meg bíz te, véres a kezed. Gyere utánam, hadd kötözöm be.

— Tessék megengedni, hadd keresem meg a sixpencemet.

— Hát azt hol vetted ?

— Vye kisasszony adta, a miért az örömtüzet őriztem.

Megkerült a sixpence, a férfi a szekérhez ment, a gyermek lélekzetét is visszafojtva követte. A fiatal ember egy darab rongyot vett elő egy zacskóból, a melyben varró eszközök voltak, csikot hasított belőle, a mely, mint minden más holmija, veres volt, s a seb bekötéséhez látott.

— Úgy káprázik a szemem, meg tetszik engedni, hogy leüljek ?

— Ül le fiacskám. Nem csuda, ha elbágyadtál, ül le erre a csomóra. — A festékes bekötötte a sebet s akkor a fiú megszólalt:

— Most már talán mehetnék haza.

— Félsz tőlem úgy-e? Tudod mi vagyok ?

A fiú félénk szemmel méregette a bíborvörös alakot s csak sokára merte kimondani:

— Tudom.

— Mi hát ?

— A festékes — rebegte.

— Csakugyan az vagyok, ámbátor van több is. Ti apró gyerekek azt hiszitek, hogy csak egy kakuk van, egy róka, egy óriás, egy ördög, egy festékes, pedig vagyunk mindnyájan elegen.

— Igazán ? De nem visz el a zsákban úgy-e ? Azt mondják, hogy a festékes néha el szokta vinni a gyermekeket.

— Dehogy, fiam ! — A festékes nem csinál egyebet, csak veres festéket árul. Látod azokat a zsákokat a szekér farán ? Nem kis fiúkkal vannak azok tele, hanem festékekkel.

— Osztán festékesnek született ?

— Nem, hanem az lettem. Csak olyan fehér lennék én is, mint te, ha fölthagynék a mesterséggel ; már nem épen mindjárt, hanem úgy vagy hat hónap múlva. Belevette már magát a bőrömbbe, s nem lehet lemosni. Most már úgy-e nem ijedsz meg többet a festékestől ?

— Nem én. Orchard Willy azt mondja, hogy a minap egy piros kisértetet látott, talán kigyelmed volt az ?

— Jártam erre a napokban.

— Kigyelmed verte azt a port, a mit az imént láttam ?

— Én. Egy pár zsákot poroltam ki. Szép örömtüzetek volt-e odafönt ? Idelátszott? Miért kellett Vye kisasszonynak oly nagyon az az örömtűz, hogy pénzt adott, a miért rak-tál reá ?

— Nem tudom. Én el voltam fáradva, de a kisasszony azt mondta, hogy azért csak maradjak még, rakjak a tűzre, míg ő el-elmegy sétálni a Blackbarrow felé.

— És meddig sétálgatott ?

— Míg egy béka nem ugrott a vízbe.

A festékes közönyös hangja hirtelen megváltozott.

— Béka ? — kérdé. — Béka nem ugrál a vízbe ilyenájt.

— Ugrik a, én hallottam egyet.

— Biztosan tudod, te ?

— Biztosan. A kisasszony előre is mondta. Csakugyan úgy lett. Azt mondják, hogy nagyon okos egy leány, talán ő csalta oda a békákat.

— Hát aztán ?

— Aztán lejöttem ide, megijedtem, osztán visszamentem, de a kisasszonyt nem mertem megszólítani, mert volt ott egy úr is és lejöttem újra.

— Egy úr is ? Ah ! és mit beszélt vele a kisasszony, fiam.

— Mondta neki, hogy bizonyosan azért nem vette el a másik leányt, mert jobban szereti a régi szeretőjét: meg ilyenformákat.

— Mit felelt neki az az úr, kicsikém ?

— Csak azt, hogy jobban is szereti. Hogy éjtszaka majd megint eljár a Blackbarrow alá, találkozni vele.

— Hah ! kiáltott föl a festékes, olyat ütve tenyerével a székér oldalára, hogy az egész alkotmány megrengett belé — ez hát a nyitja !

A kis fiú nagyot ugrott a csomóról.

— Ne ijedj meg, fiacskám — mondá a házaló hirtelen lecsillapodva — elfelejtettem, hogy te is itt vagy. A festékesnek följön néha a havok egy pillanatra, de nem vétenek a légynek se. Hát a kisasszony mit mondott erre ?

— Nem tudom. Festékes úr kérem, mehetek már haza ?

— Mehetsz fiam, mehetsz, magam is elkísérlek egy darabon.

Kivezette a fiút a gödörből, arra az ösvényre, a mely az anyja kunyhója felé vitt. Midőn a kis alak eltűnt a sötétségben, a festékes visszatért, újra letelepedett a tűz mellé, s újra hozzáfogott a harisnya javíthatásához.

IX. FEJEZET.

A szerelem sorompóba vezet egy ügyes embert.

Igazi festékest ritkán látni már. Mióta vasutak szelik át Wessexet, a gazdák el vannak e kísérteties látogatók nélkül, s a juhászok más úton szerzik be azt a rikitó festőszert, a melyből oly sokat fölhasználnak, mikor a vásárra készülnek birkanyájaikkal. S azok is, a kik hébe-hóba még föltűnnek, kezdik elveszíteni azt a költői zománczot, a mely hajdan jellemzé őket, mikor még a mesterséggel vele járt az, hogy koronként megjelentek a bányáknál, a hol az anyagot ásták, szabad ég alatt tanyáztak az esztendő mindenik szakában, a a tél derekát kivéve; száz meg száz tanyát bejártak s nomád életmódjuk mellett is mindig meg volt az a becsületük, a melyet a jól kibélelt tárcza szerez.

A vörös festék rajta hagyja eleven színét mindenben, a mihez hozzáért, s lemoshatatlan, mintegy Kain bélyeget nyom arra, a ki egy félóraig bánt vele.

A gyermekek életében korszakot alkotott az a pillanat, a melyben először láttak festékest. Valóságos sublimatioja e vérvörös alak mindazon borzalmas álmoknak, a melyek ifjú lelküket a képzelem szárnyra kelte óta rémitgették. «Jön a festékes» ez volt a wessexi anyák rendes fenyegetése emberöltők óta. Egy ideig a jelen század elején sikerrel helyettesítette Bonaparte, de a mint az idők folytán ez utóbbi személyiség is kopottá, hatástalanná vált, a régibb szólam újra visszanyerte előbbi hatalmát. Ma pedig a festékes is követte Bonapartét az ereje vesztett mumusok országába, s helyét modern találmányok foglalták el.

A festékes úgy élt, mint a cigány, de megvetette a cigányokat. Körülbelül oly módon élt, mint a vándor gyékény-

kosár kötők, de semmi köze sem volt hozzájuk. Származása s nevelése jobb volt, mint a hajesároké, a kikkel útjában össze-vissza találkozott, de azok csak biczenzentettek neki a fejökkel. Holmija értékesebb volt mint a házalóké, de azok más véleményen valának, s mereven előre tekintve haladtak el szekere mellett. Olyan fura egy színe volt, hogy a személyvesztők, komédiások, uraknak látszottak mellette, de ő nem tartá magához való társaságnak ezeket s nem is elegyedett közējök. Az országút ez alakjai közt járt-kelt örökké, de nem tartozott közējük. Mesterségével vele járt a magányosság, s magában is volt ő látható rendszeren.

Korunkét fölmerült az a hit, hogy a festékesek nagy bűnösök, a kik helyett mások szenvednek ártatlanul, s megszabadulva a törvény kezétől, nem szabadultak meg lelkiismeretfurdalásuktól és e mesterségre csak azért adták magokat, hogy élethossziglan vezekeljenek. Máskép hogy tehettek volna ilyen választást? A jelen esetben különösen helyénvaló lett volna e kérdés. Az a festékes, a ki délután az Egdonon megjelent, példa volt arra, hogyan változott át néha rúttá egy-egy kellemes alak, olyan foglalkozás kedvéért, a melyre akármi-féle csúf teremtés elég jó lett volna. Visszataszító nem volt rajta egyéb, csak a színe. Ettől megszabadítva olyan szemrevaló falusi legény lett volna, a milyen csak kell. Éles megfigyelő hajlandó lett volna azt hinni, s nem is járt volna messze az igazságtól, hogy természetes életmódját azért hagyta el, mert nem volt kedve hozzá. Sőt megkoczkáztatta volna azt a föltevést is, hogy jellemének alapvonásai a jószívűség és erősen kifejezett átható ész, ravaszság nélkül.

Míg harisnyáját javítgatta, gondolatokba mélyedt, s arcza mintegy megmerevedett. Majd szelidebbé vált kifejezése, s újra visszatért reá az a gyöngéd szomorúság, a mely ma délután hazafelé jövet ült rajta. Egyszerre csak megállt a túje. Letette harisnyáját, fölállott, a szekér egyik sarkában volt fölakasztva egy bőrzacskó, azt levette. Volt ebben egyebek között egy durva papírba göngyölt csomag is, burkolatán meglátszott, hogy jó sokszor kibontogathatták és bepakolgathatták már. A festékes letelepedett háromlábú székére, ez volt egyetlen ülőhely a szekérben, s a gyertyavilágnál megvizsgálva a csomagot, egy régi levelet vett ki belőle. Eredetileg fehér volt annak a papírja, de most már fakó vörössé változott és az

írás fekete vonalai úgy tüntek föl rajta, mint az esthajnal biborán a sövény kopár galyai. A levél két évvel ezelőtt kelt és Yeobright Thomasin volt aláírva. Így szólott:

Kedves Venn Diggory!

Multkori kérdése, a mit akkor tett, mikor Pondloseból hazafelé jövet utólért, annyira meglepett, hogy félek, nem tudtam magamat elég világosan kifejezni, s maga talán nem is értett meg. Akartam is mindjárt többet is mondani, de hogy nénémmel találkoztunk, nem lehetett. Azóta mindig nyughatatlan vagyok, mert hiszen tudja, hogy nem szeretnék fájdalmat okozni magának s mégis tartok tőle, hogy végre is azt találok tenni, azért világosabb választ kell adnom. Nem, Diggory, én nem lehetek magának a felesége, s nem engedhetem meg, hogy kedvesének szólítson. Igazán, Diggory, nem tehetem. Ugyebár nem veszi nagyon a szívére ezt, nem fog bánkódni miatta? Nagyon-nagyon fájna nekem, ha úgy lenne, mert Clym után magát szeretem legjobban a világon. Lássá, olyan sok oka van annak, a miért én nem mehetek magához, hogy el se tudnám sorolni egy levélben mindet. Nem is sejtettem, hogy ilyen dologról akar velem beszélni, mikor utánam jött, mert sohase gyanítottam, hogy maga szerelemmel gondolna reám. Ne vegye zokon, hogy nevettem, mikor beszélt: nagyon tévedt, mikor azt hitte, hogy kinevetem. Csak a gondolatot találtam nagyon különösnek, azon nevettem, nem magán. A főfő ok, a miért nem engedhettem meg, hogy udvaroljon nekem, az, mert sohasem éreztem úgy maga iránt, mint a hogy olyan leánynak kellene, a ki felesége akar lenni. De ne higgye, hogy azért, mert más érdekel; én nem bátorítok senkit, s nem is tettem eddig se soha. Másik ok meg a nénémm. Bizonyosan tudom, hogy nem egyezne bele, még ha én kívánám se. Ő is nagyon becsüli magát, de engem magasabbra akarna férjhez adni, nem egy kiscgazdához, hivatalnokot szeretne. Úgy-e nem veszi rossz néven, hogy ilyen őszintén írok, de éreztem, hogy maga újra találkozni próbál velem s én jobbnak tartom, hogy ne lássuk többet egymást. Az én emlékezetemben maga mindig derék ember fog maradni, s szivemből minden jót kívánok magának. Ezt a levelet az Orchardék kis leányától küldöm.

Maradok, Diggory, mindig hű barátja,

Yeobright Thomasin.

Mióta a levél megérkezett, sok-sok idővel azelőtt, egy őszi reggelen, a festékes és Thomasin nem találkoztak egész a mai napig. Azóta még messzebb távolodott tőle, azzal, hogy erre a mesterségre adta magát; ámbár még mindig jó-módú ember volt. Sőt tekintetbe véve, hogy kiadásai csak egy negyedét tették jövedelmének, vagyonosnak lehetett mondani.

Visszautasított kérőknél épen oly természetes, hogy bújdosásnak adják magokat, mint a kas nélkül maradt méhek-nél; s az a mesterség, a melyet Venn oly cynicusan választott ki magának, sok tekintetben hozzáillett lélekállapotához. De vándorlásai, a régi érzés hatása alatt, sokszor visszavezették őt az Egdonra, noha sohasem iparkodott találkozni azzal a leánnyal, a ki odavonzotta. Egy pusztán lenni Thomasinnal, közelében, ha látatlanul is: a gyönyörűségnek csupán e parányi zsengeje maradt meg számára.

Közbejött a mai találkozás. És a festékest, a ki még mindig szerette Thomasint, arra ösztönözte e válságos pillanathban tett szolgálat, hogy tevékeny föllépésre szánja el magát a leány érdekében, s ne csak távolról sóhajtozzon, mint eddig. A történetek után lehetetlen volt kétségbe nem vonnia Wildeve szándékának tisztességét. De a leány nyilvánvalóan Wildevebe vetette minden reményét és Venn arra határozta magát, hogy elfojtva a saját fájdalmait, segítségére lesz Thomasinnak, hogy boldogsághoz jusson a maga választotta úton. Igaz, reá nézve az összes utak közül ez volt a legszomorúbb, de az ő szerelme nagylelkű volt.

Másnap este hét órakar tette az első lépést Thomasin érdekében, s azon a nyomon indult, a melyet a kis fiú mutatott meg neki. Venn a titkos találkozásról értesülve, mindjárt arra a következtetésre jutott, Eustacia lesz az oka annak, hogy Wildeve olyan könnyedén veszi a házasságot. Az eszébe sem jutott, hogy Eustacia jeltüze az öreg kapitány hírének az eredménye is lehet. Sejtelve sem volt arról, hogy ennek régiebb jogai is lehetnek Wildevehez, azt hitte, csak most kezd askálódni.

A nap folyamán rendkívül szeretett volna valamit hallani Thomasin állapotáról, de nem mert betolakodni egy olyan házba, a hová nem volt járatos, kivált meg ilyen alkalmatlan időben. Ideje abban telt, hogy szekerét és podgyászát

a puszta egy másik pontjára vitte, kelet felé az előbbi tanyától. Nagy gonddal választott itt ki egy széltől, esőtől védelmezett zugot; az utánjárás gondossága arra mutatott, hogy itt aránylag hosszú időt szándékozik tölteni. Azután gyalog visszament egy darabon; ekkorára már beesteledett, bal kéz felé tért, míg végre megállt egy magyal bokor mellett, egy árok sarkában, valami húsz-harmincz lépésre a Blackbarrowtól.

Várta a találkát, de hiába várta. Rajta kívül senki sem járt itt ezen az éjszakán.

De a festékest nem bántotta, hogy fáradsága ezúttal kárba veszett. Tantalus helyzetében érezte magát, s készen volt reá, hogy az igazi eredmény előtt bevezetés gyanánt egy csapat boszúságot nyeljen el, a mely bevezetés nélkül az talán még kellemetlen is lenne.

A következő estének ugyanazon órája ismét azon a helyen találta őt. De Eustacia és Wildeve, a légyott hősei, csak nem jelentek meg.

Még négy következő éjjel tette meg ugyanazt az utat, mindig siker nélkül. De az ötödiken, épen egy héttel azon első találkozás után, egyszer csak egy női alakot vett észre, a mint a domb tetején haladt, s egy fiatal embert, a ki a völgyből jött fölfelé. A két alak találkozott abban a kis árokban, a melyből valaha az ős brittek a sírt hantolták volt.

A festékes, a ki gyanakodott, hogy a találkozás veszedelmet rejthet magában Thomasinra nézve, egy kis családságra szánta el magát. Ott hagyta a bokrot, s négykézláb feléjük mászott. Mikor annyira jutott, a mennyire fölfedezés veszedelme nélkül elhatolhatott, úgy találta, hogy a szél szembe fúj vele, s a beszélgetés nem hallatszik el hozzá. Körötte szanaszét nagy tőzegdarabok heverték, össze-vissza hanyva. Fairway Timotheust várták ezek, a ki majd elhordja őket, még a tél beállta előtt. Kettőt megfogott, magára húzta őket, az egyiket fejére, s vállára, a másikat meg a hátára s lábára. Most már napvilágnál se lehetett volna észrevenni; a tőzegek, avarfüves oldalukkal fölfelé, olyanok voltak, mintha föl se lettek volna ásva. A festékes megint mászni kezdett előre, s vele a tőzegdarabok is. Valószínű, hogy a szürkületben ezek nélkül se látták volna meg, ezekkel együtt közeledve pedig akárcsak a föld alatt lett volna. Így egészen odajutott, a hol állottak.

— Tanácsot akarsz tőlem kérni? — az hallatszott a fülébe a Vye Eustacia teljes, fölindult hangján. «Tanácsot tőlem? Nem járja az, a hogy beszélsz velem Damon, nem is tűröm tovább.» S elfakadt sírva. «Szerettelek s nagy sajnálatomra ki is mutattam, hogy szeretlek. S most mégis ily fagyosan adod tudtomra, hogy tanácsot akarsz tőlem kérni, vajjon nem jobb volna-e elvenned Thomasint? Persze, hogy jobb volna. Vedd el, jobban is hozzád illik, mint én.»

— Úgy van — felelt Wildeve kurtán. — Úgy kell vennünk a dolgot, a hogy van. Akár hibás vagyok benne, akár nem, annyi áll, hogy Thomasin helyzete most sokkal rosszabb a tiédnél. Ugyan takaros csávába jutottam.

— De legalább ne mondd nekem. Láthatod, hogy csak gyötörsz vele. Nem helyesen jártál el Damon, s nem is tudlak annyira nézni, mind eddig. Nem becsülted meg az én figyelmet; hogy uri leány létemre szerelmes lettem beléd, pedig sokkal magasabb igényekkel nőttek föl. De Thomasin a hibás. Elcsábitott tőlem s most méltán szenved érte. Hol van ő most? Nem mintha törödném vele vagy akár magammal is. Ah! ha én meghalnék, hogy megörülne ő... Hol van most?

— Thomasin nagynénjénél van, háló-szobájába zárta magát s búvik minden emberi tekintet elől — felelt Wildeve közönyösen.

— Te úgy látom, nem sokat törödsz most már vele — szólt Eustacia, hirtelen örömmre lobbánva — mert ha törödnél, nem tudnál ily hidegen beszélni róla. Én rólam is ily hidegen beszélsz neki? Ah, talán igen! Miért is hagytál te el engem? Azt hiszem, soha sem tudnék megbocsátani neked, csak egy esetben, ha valahányszor elhagysz, mindig visszatérsz s beismered, hogy igaztalanul bántál velem.

— Sohasem akarlak elhagyni.

— Ezért nem mondok köszönetet. Gyűlölöm az örökös egyhanguságot. Igazán, talán még szeretem is, hogy néha-néha egy kis időre hűtlen vagy. Nincs szomorúbb a szerelemnél, ha a szerelem csupa hűség. Oh! szégyen is ilyet mondanom, pedig úgy van. — Halkan nevetett. — Ne ajánlj nekem gerlicze-szerelmet, vagy kiadok rajtad.

— Csak Thomasin ne volna oly irtózatosan jó kis leány — mondá Wildeve — hogy hű lehetnék hozzád a nélkül, hogy

egy gyöngéd lelket megbántsak. Csupán magam vagyok a bűnös, egyikőtöknek sem vagyok a kis ujjára sem érdemes.

— De nem kell magad föláldoznod neki csupa igazság-érzetből — jegyzé meg Eustacia gyorsan. — Ha nem szereted, akkor leszel leggyöngédebb iránta, ha végképen ott hagyod. Ez a legjobb út. Most azt hiszem, nem úgy beszéltem, mint egy leányhoz illik. Mikor elválunk, mindig haragszom magamra azokért, a miket mondtam.

Wildeve egy pár lépést tett a fűben, s nem válaszolt. A szünetet egy lecsonkázott túskebokor galyainak a sivitása töltötte ki; lombtalan ágai közt úgy bújt keresztül a szél, mint valami szűrő nyílásain. Olyan volt az, mintha az éjtszaka összeszorított fogakkal gyászdalokat énekelne.

Eustacia újra kezdte félig bánatos hangon :

— Mióta a multkor találkoztunk, többször eszembe jutott, hogy talán nem is azért vetted el, mert engem szeretsz. Váld meg Damon, megpróbálom elviselni. Igazán semmi részem nem volt abban a dologban ?

— Minden áron akarod, hogy megmondjam ?

— Akarom, tudnom kell. Úgy látszik, nagyon is könnyedén bíztam meg hatalmamban.

— Nos, hát a közvetlen ok az volt, hogy a dispensatio nem volt érvényes abban a községben, s mielőtt másat szerezhettem volna, Thomasin már elfutott. Eddig tehát csakugyan semmi részed nem volt benne. Azóta meg a nagynénje olyan hangon beszélt velem, a mi egyáltalán nincsen inyemre.

— Úgy, úgy. Semmi részem benne, semmi, semmi. Te csak játszol velem. Istenem ! micsoda leány lehetek én, hogy ilyen sokat tartottam rólad.

— Eh ! gyerek beszéd ! ne indulj úgy föl . . . Eustacia, hogyan barangoltunk mi tavaly e bokrok között, mikor a meleg napok hűvösre hajoltak, s a halmok árnyékai védőleg burkoltak be bennünket a völgyekben !

Eustacia boszús hallgatásba merült, végre megszólalt :

Igen és hogy ki-kinevettelek, a miért reám merted vetni a szemed. Bezzeg azóta meglakoltattál érte.

— Valóban, meglehetősen kegyetlenül bántál velem, míg egyszer aztán szebb leányra nem akadtam. Igazán szerencsés vagyok veled, Eustacia.

— Még most is azt hiszed, hogy szebbre akadtál ?

— Néha igen, néha nem. Anyyira egyensúlyban van a mérleg két serpenyője, hogy egy pehely félre billentheti.

— De hát mindegy neked, akár találkozol velem, akár nem? — kérde Eustacia halkán.

— Azt épen nem mondhatom, de nyugalمامat csakugyan nem háborítja — viszonzá unott hangon a férfi. — Nem, annak már vége van. Rájöttem, hogy két virág is van ott, a hol csak egyet képzeltem addig. És talán van három is, vagy négy vagy akárhány, csak annyit érő, mint az első . . . Különös sors ez az enyém. Ki gondolta volna, hogy ilyeneken kell átmennem?

A leány visszafojtott tüzzel szólt közbe, hangjában egyforma erővel látszott küzdeni a szerelem és a harag:

— Szeretsz-e most?

— Ki tudná azt?

— Felelj, tudni akarom.

— Hát igen is, meg nem is — válaszolt az, gonosz mosolylyal. — Az az, hogy a mint épen a hangulatom magával hozza. Egyik pillanatban nagyon is magasnak találak, a másik pillanatban nagyon henyének, aztán nagyon melancholikusnak, máskor nagyon barnának, ismét máskor magam se tudom minek, csakhog — csakhog nem vagy már többé egész világom, mint voltál hajdanán, édesem. De hát kellemes ismerős vagy, a kivel jól esik találkozni, sőt mondhatnám, kedvesnek is kedves vagy, olyan, mint valaha, majdnem.

Eustacia hallgatott, s aztán elfordulva Wildevetől, elnyomott büszkeséggel mondá:

— Sétálok és utam erre visz.

— Hát miért ne követnélek?

— Tudod, hogy egyebet nem tehetsz, minden hangulatod vagy szeszélyed mellett sem — felelt Eustacia kihívóan. — Mondd, a mit akarsz, próbáld, a mi tetszik, elfelejteni nem tudsz. Szeretni fogsz életed fogytáig. Elvennél édes-örömet.

— Igaz — szólt Wildeve. — Voltak ilyen különös gondolataim egyszer-másszor, Eustacia; — s e pillanatban fölélednek megint. Te most is csak úgy gyülölsz a pusztát, mint valaha, úgy-e?

— Gyülölöm — mormolá Eustacia elmélyedve. — Átkom, nyomorúságom s halálom is lesz elébb-utóbb.

— Magam is irtózom tőle — szólt Wildeve. — Mily gyászosan bűg körülöttünk a szél.

A leány nem felelt. Az a hang valóban ünnepies volt és hathatós. Összetett dallam szólt érzeikhez, a melyben föl-lehetett ismerni a közeli környék vonásait. A sötét színtérről hangtani képek keletkeztek. Hallhatták, hol kezdődik az avarfű és meddig tart, merre vannak magas rekettyebokrok, s hol irtották ki mostanában őket, merre esik a fenyőfák csoportja és mily közel van az a mélyedés, a melyben a magyal tenyészik; mindezeknek saját, jellemző hangjuk volt, épen úgy mint árnyékuk és színük.

— Istenem, mily elhagyatott hely! — mondá Wildeve. — Mit ér nekünk a festői vízmosás, meg a köd, ha sohasem látunk egyebet? Miért is maradnánk itt? Eljössz velem Amerikába? Nekem van egy pár rokonom Wisconsinban.

— Ezt még meg kell gondolni.

— Lehetetlen itt élni; vad madárnak vagy tájkép-festőnek való hely ez. Nos?

— Adj időt nekem — szólt Eustacia lágyan, megfogva Wildeve kezét. — Amerika nagyon messze van. Eljössz velem sétálni egy kissé?

Eustacia e szavak után megindult visszafelé a sírdombtól, Wildeve követte őt, s így a festékes nem hallhatta többé szavaikat. Fölemelte a tőzegdarabot és fölállott. Fekete alakjuk mindig súlyedtt s végre eltűnt az égről. Úgy tetszett, mintha a puszta, mint valami csiga, két szarvat nyújtott volna ki, a melyeket most visszahúzott.

A festékes lépteit, a mint a völgyön át szekere felé haladt, nem voltak elég rugalmasak egy karcsú huszonnégy éves legényhez. Lelke föl volt dülva, s szinte fájdalmakat érzett. A szél, mely arca körül fújdogált, fenyegető szótagokat vitt tova.

Belépett a szekérbe, hol egy kályhácskában tűz égett. A nélkül, hogy gyertyát gyújtott volna, leült egy három lábú székre, s tünődött azon, a mit a még most sem felejtett kedvesről látott és hallott. Oly hang fakadt az ajkán, a mely nem volt se sóhajtás, se zokogás, de mindkettőnél jobban mutatta, hogy lelke föl van zavarva.

— Kedves Thamsin! — suttogta fájdalmasan. — Mitevő legyek? Elmegyek Vye Eustaciához.

X. FEJEZET.

Kétségbeesett kísérlet a rábeszélésre.

Másnap korán reggel, mikor a nap még jóval alacsonyabban állott a Blackbarrow csúcsánál, s még a mélyebben fekvő területek kicsike halmai szigettengernek látszottak a ködöczeánban, a festékes kilépett abból a bokros zúgolyból, a melyet tanyájának választott, s megindult fölfelé Mistover Knap lejtőjén.

Ámbár ezek a cserjés halmok látszólag teljesen elhagyottak voltak ilyen téli reggelen, mint a mai, nem egy kerek szemecske szegeződött itt az útasra. Olyan madarak bújkáltak e tájon, a melyeket másutt megcsodáltak volna. Ott egy lomha tuzok ácsorgott előre-hátra; egy pár évvel ezelőtt még huszonötöt is lehetett egyszerre látni az Egdonon. Wildeve korcsmája mellett a völgyből vörhenyes réti héják bámultak fölfelé. Egy-egy sápadtsárga lile is meg-meglátogatta olykor-olykor e halmot. A lilék e faja oly ritka itt, hogy összevéve se láttak többet egy tuczatnál Angliában; de egy barbár ember nem nyugodott se éjjel se nappal, míg le nem lőtte ezt az afrikai csavargót s ettől kezdve a halványsárga lilék nem látták többé czélszerűnek újabb viziteket rendezni Egdonra.

Az útas, a ki ott haladt volna, s úgy megfigyelte volna a pusztát e látogatóit, mint Venn, egyenes összeköttetésben érezhette volna magát oly tájakkal, a melyeket még ember nem taposott. Előtte egy tőke-kacsa állott, a mely épen most érkezett meg az északi szél honából. Mennyi mindent láthatott ez a vad ott a messze sarkvidéken! összeütköző jéghegyeket, hózivatarokat, ragyogó északi fényt, a sarkcsillagot a zenithen, Franklint lábai alatt, csupa csodálatos dolgokat. De úgy tett, hogy a madár, a mint a festékesre tekintett, más bölcselőkhez hasonlóan, abban a nézetben volt, hogy a valóságnak egy kellemes pillanata fölér egy évtized összes emlékeivel.

Ily látványok közt haladt Venn az Eustacia lakása felé, a ki szintén közöttük élt, de ügyet se vetett reájuk. Vasárnap volt; de ez nem sokat jelentett, mert az Egdonon tünemény

számba ment a templomban való megjelenés, s csak az esküvőjén vagy a temetésén fordult meg ott a pusztai ember. A festékes merész lépésre szánta el magát: találkozássra kéri Vye kisasszonyt, s csellel vagy erőszakkal kiviszi, hogy lemondjon Wildeveről. E tervben szembeszökő volt az udvariaságnak az a hiánya, a mely a ravasz emberek bizonyos faját jellemzi, királytól a bohóczig. Nagy Frigyes, a mint a bájos királyné ellen hadat visel, Napoleon, a ki a porosz királyné ajánlatait visszautasítja, egy csöppel sem voltak érzéketlenebbek a nemi különbség iránt, mint a festékes, a ki Eustacia félretolását vette tervbe.

Látogatás az öreg kapitány házánál többé-kevésbé vakmerő vállalat volt alacsonyabb sorsúak részéről. Néha ugyan szívesen elfecsegett az öreg, de szeszélyes ember volt és senki sem tudhatta, milyen kedvében találja. Eustacia tartózkodó vala, s kerülte a társaságot. Kivéve egy zsellérleányt, a szolgálójukat, s egy legényt, a ki külső cselédjük volt, alig tévedt be valaha valaki a házukba. Csak ők voltak az urí nép a környéken, Yeobrightékon kívül, s noha gazdagnak épen nem lehetett mondani őket, nem érezték annak szükségét, hogy oly nyájas arcczal tekintsenek minden emberre, madárra és állatra, mint szegényebb szomszédaik.

Mikor a festékes a kertbe lépett, az öreg kapitány látesővén át azt a kékes sávot nézte a távolban, s apró, horgonyos gombjai csillogtak a napfényben. Megismerte Vennt, hogy ő a minapi utitárs, de nem tett megjegyzést e körülményre, s csak annyit szólott:

— Hol jár itt festékes? — Iszik egy pohár grogot?

Venn visszautasította, azt mondván, hogy korán van még arra, s kijelenté, hogy Vye kisasszonynyal van beszélni-valója. A kapitány először a sipkájától derekáig méregette néhány pillanatig, aztán derekától a lábafejéig, végre azt felelte, kerüljön belül.

Vye kisasszonynyal még nem lehetett beszélni senki fiának; s a festékes leült a konyhában egy lóczára. Lábat szétvetve, sipkáját lecsüngő kezében tartva várakozott.

— A kisasszony talán még nem kelt föl? — kérde a szolgától.

— Még nem egészen. Nem szokás ilyenkor menni látogatóba kisasszonyokhoz.

— Akkor kimegyek — mondá Venn. — Ha látni akar, lesz kegyes izenni, akkor bejövök.

A festékes kijött a házból, s a szomszédos halmon ácsorgott. Jó darab idő múlt el, még mindig nem kapott izenetet. Már azt kezdte hinni, hogy terve füstbe ment, mikor egyszer csak meglátta Eustaciát, a ki lassú léptekkel közeledett felé. Az újság ingere, hogy egy ilyen különös alaknak kell kihallgatást adnia, elég erős volt ahhoz, hogy kicsalja őt.

Eustacia, a mint Venn Diggoryra egy pillantást vetett, rögtön érezni látszott, hogy ez ember nem hétköznapi ügyben jár nála, s nem olyan ügyefogyott ember, a minőnek gondolta. Közeledtére nem rezzent össze, nem is tébett-lábott és semmi nyoma sem látszott meg rajta annak a zavarnak, a mi még az értelmes parasztembert is meglepi, ha nem épen közönséges asszonyfélével van dolga. Venn kérdésére, hogy beszélhet e most vele, azt felelte:

— Igen, jöjjön velem.

Még nem mentek messze, mikor az éleselméjű festékesnek eszébe ötlött, hogy bölcsebben járt volna el, ha nem mutatja magát olyan közönyösnek; elhatározta, hogy jóvá teszi e hibát, mihelyest alkalma akad.

— Azért jöttem volna át kisasszony, mert különös híreket hallottam arról az emberről.

— Ah! melyik emberről?

Venn délkeletre intett a könyökével, a *Jámbor asszony* felé.

Eustacia gyorsan szembe fordult vele.

— Wildeve úrra czéloz?

— Arra. Nagy bajba került miatta valaki; s azért adnám ezt tudtára a kisasszonynak, hogy hátha tudna segíteni rajta.

— Én? Micsoda az a nagy baj?

— Tulajdonkép még titok. Végre is a lehet belőle, hogy nem veszi el Yeobright Thomasint.

Eustacia szíve nagyot dobbant e szavakra, de azért méltónak mutatta magát szerepére, mely e drámában várt reá. Egész hidegen válaszolt:

— Nem akarok többet hallani e dologról, s ne várja ön, hogy közbelépjek.

— De egy szót csak meghallgat a kisasszony.

— Nem lehet. Nem érdekel ez a házasság, s ha érde-

kelne sem kényszeríthetném arra Wildeve urat, hogy kívánságomat teljesítse.

— Én azt hiszem, hogy ön, mint egyetlen kisasszony a pusztán, megtehetné — mondá Venn ügyes kerülővel. — Így áll a dolog. Elvenné Wildeve úr egyszerre Thomasint és mindent jóra hozna, ha egy másik asszonyféle nem volna a dologban. Azt hiszem, hogy azzal a másikkal véletlenül ismerkedett meg, s hébe-hóba találkozik vele a pusztán. El nem veszi soha, de az is megeshetik, hogy e miatt aztán nem veszi el azt a másikat sem, a ki szívéből szereti. No, ha a kisasszony, a ki annyira fölöttünk áll nekünk, pusztai embereknek, azon lenne, hogy fiatal szomszédjával nyájasan bánják Wildeve ur, azzal a másik leánnyal meg szakítson, talán megtenné és sok gyötrelemtől megszabadítaná Thomasint.

— Istenem, uram! — mondá Eustacia fölnevetve, hogy ajkai szétnyíltak, s a nap belesütött szájába, mint valami tulipán virágjába és bíborfényt adott annak. — Nagyon is sokat tart maga festékes az én befolyásomról. Ha csakugyan volna oly hatalmam, a melyet maga képzél, föl is használnám tüstént valamelyik jó emberem javára. De Yeobright Thomasin tudtommal nem tartozott ezek közé.

— Hát igazán semmit se tudna a kisasszony arról, hogy milyen nagyra tartotta Thomasin mindig?

— Egy szó nem sok, annyit se hallottam róla. Csak két mérföldnyire lakunk ugyan egymástól, de sohasem léptem át a nénje küszöbét.

A beszéd gögös hangja tudatta Vennel, hogy eleddig teljesen kudarcot vallott. Magában fölsóhajtott s elérkezettnek látta az időt, hogy előálljon második érvével.

— Jó, hát erről ne beszéljünk, de én mégis biztosítom Vye kisasszonyt, hogy van hatalma arra, hogy nagy jót tegyen egy másik leánnyal.

Eustacia fejét rázta.

— Ily szép leány azt teheti Wildevevel, a mit akar. Azt teheti minden férfival, a ki meglátja. Mindenki azt mondja: «Milyen csinos leány! vajon hogy hívják? Mily szép! Szébb, mint Yeobright Thomasin». A festékes elhallgatott egy pillanatra, s így szólott magában: «Isten bocsássa meg nekem ezt a hazugságot!» S valóban szébb volt, de a festékes nem vélekedett így. Eustacia szépsége némileg elburkolt vala, s a festé-

kes szemei nem voltak gyakorlottak. Téli ruhájában olyan volt Eustacia, mint az éji bogár, a mely halavány világítás mellett egészen egyszerű külsejűnek, szintelennek látszik, míg a verőfényen vakító színekben csillog.

Nem tudta megállani, hogy ne feleljen, ámbár jól érezte, hogy ezzel veszíteni fog méltóságából.

— Sok leány van szebb Thomasinnál — szólott — s így ez kicsit határoz.

A festékes elszenvedte a vágást s folytatá :

— Wildevere nagy hatást tesz a szép arcz, s a kisasszony az újján forgathatja, ha akarja.

— A mit az nem tud megtenni, a ki oly gyakran találkozik vele, hogyan tehetném meg én, a ki egészen távol élek tőle.

A festékes megfordult, s szemébe nézett.

— Vye kisasszony! — mondá.

— Miért beszél így, mintha talán nem hinne nekem? — Hangja halk volt, s gyorsan lélezett. — Hogy ilyen hangon szólhat hozzám! — tette hozzá, gögös mosolygást erőltetve. — Mi bátorítja föl, hogy ilyen hangot engedjen meg magának?

— Miért akarja velem elhitetni, kisasszony, hogy nem ismeri ezt az embert? Én tudom, hogy miért. Wildeve nem méltó hozzá, s a kisasszony szégyelli magát miatta.

— Csalódiék. Mit akar mondani?

A festékes arra határozta, hogy kijátsza legerősebb ütőjét is.

— Ott voltam a múlt éji találkozáson, s hallottam minden szavukat. Az a leány, a ki Wildeve és Thomasin között áll, a kisasszony maga.

A függöny nagyon is gyorsan emelkedett föl. Elérkezett az a pillanat, a melyben megreszketett az Eustacia ajaka, mikor elakadt a lehellete, bárhogy is parkodott uralkodni magán.

— Rosszúl vagyok — mondá sebesen. — Nem — nem — nincs kedvem tovább hallgatni önt. Hagyjon el, kérem.

— Beszélnem kell Vye kisasszony, ha fájdalmat okozok is. S ezt akarom elmondani. Bármint történt is a dolog, akár hibás benne Thomasin, akár nem — ma az ő állapota kétségkívül nehezebb az önénél. Önnek javára válik, ha Wildevevel szakít, mert hozzá úgy sem megy soha. Thomasin nem mondhat le ily könnyen róla, mindenki őt hibáztatná, ha össze

nem kelnének. Ezért kérem önt, nem mert az ő joga az igazibb, hanem mert helyzete rosszabb, engedje át Wildevet neki.

— Nem — soha. Sohasem fogom! — felelt az szilajon s elfeledve, hogy a festékes alsóbbrendű lény. — Ki tűrt valaha hasonló bánásmódot! Már jól ment minden; nem hátrálok meg senki előtt, s kivált egy ilyen leány előtt. Szép öntől, hogy védelmére kel, de nem maga szerezte-e baját? Hát nekem, ha szeretni akarok valakit, engedelmet kell kérnem, egy csomó zsellértől? Az a leány közibünk lépett, s most, hogy megkapta a mit keresett, íme, ideküldi önt ügyvédkedni.

— Thomasin semmit sem tud erről a dologról — felelt Venn komolyan. — Csupán én kérem önt arra, hogy mondjon le Wildevéről. Mindkettőjükre nézve jó lenne ez. Rossz hírbe keveredik a kisasszony, ha kiderül, hogy titokban találkozik oly emberrel, a ki csúfosan bánt egy másik leánynyal.

— Én egy újjal se vétettem neki, elébb volt az enyém, mint az övé. Visszajött hozzám — mert — csak engem szeretett jobban! — felelt szilajon. — De minden önbecsülésemet elvesztettem, hogy önnel beszélek. Hova ragadtattam magamat?

Én hallgatok, mint a sír — mondá Venn udvariasan. — Nincs mitől tartania. Rajtam kívül senki se tudja, hogy önök találkoztak. Csak egy dolgot akarok még mondani, s aztán távozom. Tanúja voltam, mikor ön azt mondta neki, hogy gyűlöli ezt a pusztát, hogy Egdon börtön önre nézve.

— Azt mondtam. Van valami szépség benne, tudom; de nekem börtön. Az a férfi se tudja mássá tenni reám nézve, a kiről ön beszél, pedig itt lakik. S észre se venném őt, ha volna itt nála különb ember.

A festékes reményleni kezdett: most már a harmadik támadás sikerrel kecsegtetett.

— Ha már így beleengedtünk a lelkünkbe látni — szólt — elmondom önnek, hogy mi a tervem. Ön tudja, hogy mióta festékekkel kereskedem, sok földet bejárok.

Eustacia elfordítá fejét és szeme az alattuk elterülő ködös völgyön pihent meg.

— Megfordúltam Budmouth környékén is. No ez a Budmouth pompás egy hely — igazán pompás — a sós tenger

csillámló iver, a föl s alá sétáló száz meg száz úr és uriasszony — a játszó bandák — a sétálgató tengerésztsztek, meg szárazföldiek is, s tiz ember közül, a kivel találkozunk, kilencz biztosan szerelmes.

— Tudom — felelt Eustacia gögösen. — Ismerem én Budmouthot jobban, mint maga. Oda való vagyok. Apám híres muzsikus volt ott. Budmouth! Istenem! Bárcsak ott lehetnék.

A festékes elcsodálkozva látta, milyen lobbot vet néha a pislogó tűz.

— Ha ott lenne a kisasszony, egy hét múlva egy mákszemnyit sem törődne Wildevével. Én ki tudnám vinni, hogy odajusson.

— Hogyan? — kérdé a leány, s álmatag szemeiben a kíváncsiság tüze csillant föl.

— Nagybátyám huszonöt esztendőn át volt bizalmas embere egy gazdag özvegyasszonynak, a kinek szép háza a tengerre szolgál. Ez a hölgy elöregedett, béna lett s most társalkodónőt keres, a ki fölolvasson és danolgasson neki, de semmiképen sem tud kedvére valót kapni, pedig még az újságokban is hirdette s már próbát is tett vagy hattal. Hogy megörülne, a bőrében sem férne, ha a kisasszony ajánlkozna hozzá. A nagybátyám eligazítana mindent.

— Persze dolgom lenne?

— Igazi nem; olvasás és efféle. S csak uj esztendő napján kellene beállani.

— Tudtam, hogy dologgal járna — szólt Eustacia újra elcsüggedve.

— Jár, annyival, igaz, a mennyi egy öreg asszony mulatgatásához kell, de ezt csak a rest nevezheti dolognak, a munkás ember előtt játék. Gondolja föl kisasszony, milyen más lenne ott a társasága, milyen vidám életet élne, míg csak valami úr el nem venné. Nagybátyám azzal van megbízva, hogy falun keressen valami jóra való leányt, mert a városiakat nem igen szereti az öreg.

— Folyton azzal veszitem a lelkem, hogy tetszését kiérdemeljem! Nem megyek! Oh, ha úgy élhetnék Budmouthban, mint uri leány, kényem szerint, s azt tehetném, a mit akarok, a felét odaadnám ennek a pusztaságos életnek. Felét is, festékes.

— Segitsen Thomasint boldoggá tennem, s aztán önön lesz a sor — sürgette a festékes,

— Rajtam, sohasem! — felelt az büszkén. — Ugyan mi telhetnék egy ilyen szegény embertől, mint maga? Megyek haza. Nincs több mondani valóm. Nem éhesek a kend lovai, a zsákjai se szorúlnak javításra, vásarlókra sincs szüksége, hogy itt lopja a napot?

Venn egy szót sem felelt. Kezét hátrátéve elfordult, hogy Eustacia észre ne vegye reménytelen csüggedését. E magános leány tiszta s éles esze a találkozás első pillanatától kezdve balsejtelmekkel tölté el. Helyzete és ifjusága eleinte azt a reményt keltették benne, hogy eljárásával okvetlenül diadalt arat. De a csalogató szer, a melynek gyöngébb falusi leányok nem tudtak volna ellentállani, Eustaciát csak visszariasztá. A Budmouth név általában bűvös hatású volt az Egdonon. E viragozni kezdő kikötő és fürdő olyan helynek tetszett a puszta emberek előtt, mint a mely csodálatos módon egyesíti magában Carthago zaját Tarentum fényével s Baie szépségével és egészséges voltával. Eustacia is alig volt csekélyebb véleménynyel róla, de függetlensége árán nem akart oda jutni.

Mikor Venn Diggory már messze járt, Eustacia a gáthoz ment, s napkelet felé fordúlva nézte a komor és festői völgyet; arra esett a Wildeve korcsmája is. A köd foszladozóban volt, s mint valami óriás fátyolból, kiütötték már belőle fejeket a ház körül álló fák és cserjék. Nyilvánvaló volt, hogy Wildevevel foglalkozik lelke most is, határozatlanul, szeszélyesen öleli át meg át; láthatárán az volt az egyetlen alak, a mely körül álmai kristályosodhatnak. Vágyva-vágyott most az után, ki eleinte csak játékszere volt, s nem is lett volna több soha, ha nem elég ügyes arra, hogy a kellő pillanatban elhagyja. Közönyössége szerelmet gerjesztett. Thomasin föltüntére folyóvá mélyült Eustacia sekély érzelme. Hajdan gyötörni szokta Wildevét, de ez akkor volt még, mikor nem pártolt más lány oldalához.

— Nem mondok le róla! Nem és nem! — szólta hevesen.

A festékes célzása, hogy jó híre esetleg odavész, nem soká ijesztette. Épen oly kevésbé törődött ez eshetőséggel, mint egy istennő azzal, hogy meztelen. Nem mintha szemérmetlen lett volna, hanem mert sokkal távolabb élt a világtól, hogysem a közvélemény nyomását érezhette volna. Zenobia

a sivatagon édeskeveset bánhatta, akármit beszéltek róla Rómában. A mi a társadalom etikáját nézi, Eustacia a vadnépek színvonalán állott, ámbár érzéseit illetőleg igazi epicureista volt. Az érzékiség titkos zugait ismerte már, de a társas élet conventióinak még a küszöbén is alig jutott keresztül.

XI. FEJEZET.

Egy becsületes asszony családságához folyamodik.

A festékes Thomasin boldogsága felől kétségbe esve vált el Eustaciától; de szekere felé haladtában egyszerre csak szemébe ötlött Yeobrightné, a ki Wildeve korcsmájának tartott, s ekkor rájött, hogy van még egy út, a melyen szerencsét lehet próbálni. Odament hozzá és aggodalmas arczára tekintve, majdnem biztosra vette, hogy ugyanaz a cél viszi Wildevehez, a mi őt Eustacia fölkeresésére bírta.

Yeobrightné nem is rejtegette ezt.

— Jobb lesz, ha fölhagy vele a tekintetes asszony — szólt a festékes.

— Bizony magam is majd úgy tartom — felelt Yeobrightné — de hát mit tegyek mást, minthogy határozottan kérdőre vonom.

— Előbb mondani szeretnék valamit — szólt a festékes szilárdan. Nem Wildeve az egyedüli ember, a ki Thomasint megkérte. S miért ne jöhetne szóba az a másik is? Én ma épen oly örömet elveszem Thomasint, mint bármikor két esztendő óta. No már kirukkoltam vele, nem is mondtam másnak soha, csak neki magának.

Yeobrightné nem szokta elárulni magát, de pillantása önkéntelenül végig futott e sajtáságos, ámbár csinos alakon.

— Nem a külső teszi az embert — szólt a festékes, észrevevén ezt a pillantást. — A mi meg a jövedelmet illeti, van mesterség, nem egy, a melyik nem hajt annyit, mint az enyém, s talán nem is vagyok olyan sokkal alábbvaló Wildevenél. Nincs szegényebb ember ezeknél a félben maradt uraknál, s ha a színem nem tetszik a tekintetes asszonynak, hát én se születtem vörösnek; csak bogár volt nálam, hogy erre a mesterségre adtam a fejem; lehetek én, ha akarom, más is.

— Nagyon lekötelez a húgom iránt mutatott érdeklődése, de félek, hogy nehézségek is merülnének föl. S aztán szereti is ezt az embert.

— Tudom. Máskép nem is tettem volna ma reggel azt, a mit tettem.

— Akkor könnyű volna a helyzetünk, s most nem menék a látogatására. Mit felelt önnek Thomasin, mikor megmondta neki, hogy szereti?

— Azt írta, hogy a tekintetes asszony nem fogadna el, s efféléket.

— Volt valami igaza. Ne vegye zokon, csak az igazat mondom ki. Ön nyájas volt iránta, s ezt nem felejtjük el. De mivel ő maga sem akart önhöz menni, el van döntve a dolog én nélkülém is.

Igaz. De ma nem úgy áll a dolog, mint akkor. Thomasin most szerencsétlen, s én azt hiszem, hogy ha tekintetes asszony szóba hozna előtte és jóindulattal beszélne rólam, talán hozám édesednék, s megszabadúlna ettől a Wildevétől, a kinek hol kedves, hol nem, s a ki azt se tudja biztosan, elveszi-e hát vagy nem veszi.

Yeobrightné fejét rázta.

— Thomasin azt tartja, s azt tartom én is, hogy hozzá kell mennie Wildevéhez, ha a jóhíret kockára nem akarja tenni. Ha most rövidesen meg lesz az esküvő, mindenki azt hiszi, hogy igazán az a véletlen akadályozta meg összekelésüket. Ha nem lesz meg, talán hírbe is keveredik, de annyi bizonyos, hogy nevetségessé válik. Egyszóval, hacsak lehet, meg kell esküdniök.

— Én is így gondolkodtam egy félórával ezelőtt. De hát miért keveredne hírbe azért, hogy egy pár órát Southertonban töltött Wildevével. A ki ismeri, milyen szemérmes leány, nem tehet föl róla semmi rosszat. Ma reggel én is megpróbáltam eligazítani a dolgokat, igen, én is asszonyom, mert azt tartottam, hogy kötelességem, ha már úgy beleszeretett abba az emberbe. De Tamás vagyok benne, jól tettem-e. Egyébiránt úgy se használt egy szikrát sem. S most újra megkérem a Thomasin kezét.

Yeobrightné nem látszott hajlandónak a beszélgetés folytatására.

— Sajnálom, már mennem kell — mondá. Nem látom, hogy tehetnék önért valamit.

Azzal tovább ment. De ámbár a találkozás nem térítette el attól a szándékától, hogy beszélni fog Wildevével, magatartásán nagyot változtatott az. Jól ismerve a férfi szívet, tudta, mily hatást tesz az a férfiakra, s mennyire megváltoztatja a helyzetet, ha ily kritikus pillanatban azt állíthatja előttük az ember, hogy egy másik kérő vágyva-vágyik arra a kézre, a melyről ők hajlandók lemondani. Kevés eljegyzés bomlanék föl, ha a férfit avval lehetne meglepni, hogy egy versenytárs édesörömeit elvenné azt, a kit ő épen ott akar hagyni. Elhatározta tehát, hogy megváltoztatja taktikáját. Mikor elindult, őszintén akart beszélni Wildevével, mire a fogadóhoz ért, arra végezte, hogy cselhez folyamodik. Nyilvánvaló volt, hogy Wildevével többre lehet menni, ha ingerli az ember, mint ha nagylelkűségéhez folyamodik. Hálát adott az Istennek azért a fegyverért, melyet a festékes szolgáltatott kezébe.

Wildeve otthon volt, mikor Yeobrightné a fogadóhoz ért. Szó nélkül vezette be vendégét a nappaliba s betette az ajtót. Yeobrightné így kezdé :

— Kötelességemnek tartottam meglátogatni önt. Egy új ajánlatot kaptam, a mely meglehetősen meglepett. Bizonyára nagy hatással lesz az Thomasinra is; s elhatároztam, hogy legalább is megemlítem önnek.

— Valóban? Micsoda ajánlatot? — kérdé Wildeve udvariasan.

— Természetesen húgom jövőjét illetőleg. Ön talán nem is tudja, hogy egy másik fiatal ember is nagyon szerette volna elvenni Thomasint. Nos, ámbár én eddig nem bátorítottam, a történetek után jó lelkiismerettel nem utasíthattam vissza kereken. Nem akarok önön túladni, de méltányosnak kell lennem amazzal és Thomasinnal szemben is.

— Ki az az ember? — kérdé Wildeve meglepve.

— Olyan valaki, a ki régebben szereti a húgom, mint az önt. Két esztendővel azelőtt meg is kérte. Akkor Thomasin kosarat adott neki.

— Nos?

— Mostanában újra találkoztak s a fiatal ember megkért, engedjem meg, hogy eljárhasson a házhoz, s lehet, hogy másodjára nem kap kosarat.

— Hogy hívják?

— Azt most nem mondom meg. Elég az hozzá, hogy Thomasin jó szemmel nézi, s hűségét legalább is becsüli. Nekem úgy tetszik, hogy most örömmel fogadná azt, a kit a multkor visszautasított. Fonák helyzete nagyon bántja.

— Nekem sohsem szólt erről a régi szeretőjéről.

— A legszelidebb leányok sem annyira ostobák, hogy minden kártyájokat megmutassák.

— Nos, ha szereti, hát menjen hozzá.

— Azt könnyű mondani, de más a baj. Annak a fiatal embernek sokkal jobban tetszik Thomasin, mint Thomasin-nak ő, s mielőtt ilyesmibe belemennék, tisztában kell lennem önnel, hogy nem fogja-e majd megzavarni azt a viszonyt, a melyet én abban a hitben ápolok, hogy Thomasin javára munkálok vele. Tegyük föl, hogy mikor el lesznek jegyezve, ön újra föllép és ismét járni fog Thomasin után. S ha vissza nem tudja is hódítani, sok kellemetlenséget okozhat.

— Azt bizonyára nem tenném — felelt Wildeve némi zavarral, maga sem lévén tisztában érzelmeivel. — De még nem jegyesek, s honnan tudja ön, hogy Thomasin hozzá menne?

— E kérdésen magam is sokat tünődtem; egészben véve azt látom valószínűbbnek, hogy annak idején igenis hozzá megy. Remélem, nekem is van egy kis befolyásom a hugomra. Thomasin engedelmes leány, s én buzgó pártfogója leszek új kérőjének.

— És nekem épen oly buzgó ócsárlóm.

— A felől valóban nyugodt lehet, hogy dicsérni nem fogom — szólt szárazon. — S ha ez cselszövésnek látszik, ne felejtse, hogy Thomasin sajátságos helyzetben van, s rút bánásmódban volt része. A házasság létrehozásában segítségemre lesz hűgomnak az az óhajta is, hogy megszabaduljon mostani lealázó helyzetéből, s ily esetekben sokat tesz a nő büszkeség. Talán nem fog könnyen menni a dolog, de én bízom magamhoz, hogy legyőzöm a nehézségeket, ha ön határozottan kijelenti, hogy Thomasin ne számítson többé reá, ez elengedhetetlen föltétel. Csupa daczból is hozzá megy.

— E pillanatban még nehéz nyilatkoznom. Oly váratlanul jött.

— Így hát az egész tervem füstbe megy. Borzasztó,

mennyire nem akar ön segíteni rajtunk, még azzal a csekélységgel sem, hogy világosan kifejezze, ha tudni sem akar rólunk.

Wildevé kellemetlenül érezte magát.

— Megvallom, erre nem voltam elkészülve — mondá. — Természetesen lemondok róla, ha ön kívánja és ha szükséges. De azt hittem, hogy én is elvehetem.

— Azt már hallottuk.

— Egyezzünk meg szépen, Yeobrightné asszonyom. Adjon időt a gondolkodásra. Nem akarok útjában állani Thomasinnak, ha jobb szerencséje akad, de szerettem volna, ha előbb tudtomra adják ezt a dolgot. Egy-két nap alatt vagy írok önnek vagy meglátogatom. Jó lesz így?

— Jó. Föltéve, hogy megigéri, hogy tudtom nélkül nem érintkezik Thomasinnal.

— Igérem — mondá.

Ezzel véget ért a beszélgetés, s Yeobrightné útnak indult haza felé.

Mint rendszeren történni szokott, Yeobrightné taktikája is oly téren tett legnagyobb hatást, a melyre nem is gondolt, mikor a tervet szötte. Első eredménye az lett, hogy Wildevé még az nap, mihelyt besötétedett, elment Mistoverre, Eustaciához.

Ebben az órában már függönyök és táblák védték a magános házat a külső hideg és sötétség ellen. A titkos jeladás, a miben Wildevé és Eustacia megegyeztek, az volt, hogy Wildevé egy csipet homokot szór be a külső tábla felső nyílásán, hogy az, mikor a tábla és az üveg közé esik, halk neszt adjon, mint egy egér futása. Ez óvatosság arra való volt, hogy az öreg kapitány valamiképp gyanút ne fogjon.

Eustaciának elfojtott szavai: «Hallom, várj», tudatták Widevével, hogy a leány egyedül van.

Ez szokása szerint azzal töltötte az időt, hogy sétálgatott a gát körül, s a tó mellett ácsorgott, mert büszke, noha leereszkedő kedvese sohasem hívta be a házba. Eustacia egyáltalán nem látszott sietni. Az idő múlt, s Wildevé türelmetlenkedni kezdett. Vagy húsz percz múlva végre föltűnt a szögletnél, s kényelmesen közeledett, mint a ki csupán sétára indult.

— Nem várokoztattál volna meg ilyen nagyon, ha tudtad volna, miért jövök — szölt Wildevé keserűen. —

De hisz megérdemled a várakozást. — Látszott hogy le van hangolva.

— Mi történt? — kérde Eustacia. — Nem gondoltam, hogy valami bajod van. A nélkül is elég kedvetlen vagyok.

— Bajom nincs is — felelt az. Annyi az egész, hogy fordulóponthoz jutottunk, s most már határozott utat kell választanom.

— S micsoda út lesz az? — kérde Eustacia kíváncsian.

— Ilyen hamar elfelejtetted, mit ajánlottam a minap? Hát azt, hogy elviszlek innen, enyémmé teszek s elmegyünk idegen országba.

— Nem felejtettem el, de miért veted föl ily váratlanul újra azt a kérdést, mikor azt ígérted, hogy csak szombaton jössz el. Azt hittem, lesz időm a meggondolásra elég.

— Igaz, de a helyzet megváltozott.

— Hogyan? mondd.

— Nem mondom meg, miért keserítselek veled.

— De tudnom kell, honnan a sietség.

— Nagyon szeretlek Eustacia, s most nyitva előttünk az út.

— De te miért vagy olyan zárkózott?

— Miért volnék? — Nem vagyok én. Minden rendben van. Yeobrightné — de semmi közünk hozzá.

— Ah! tudtam, hogy igenis van köze a dologhoz. Beszélj, kérlek, nem szeretem a titkolódzást.

— Mondom, hogy nincsen. Csupán azt kívánja, hogy mondjak le Thomasinról, mert egy más valaki nagyon vágyik a kezére. Ez az asszony, most, hogy nincsen reám szüksége, valósággal ajtót mutat. — Hasztalan iparkodott erőt venni magán, meglátszott, hogy boszankodik.

Eustacia sokáig hallgatott.

— Bizony félszeg helyzetbe jutottál. Olyan vagy, mint az a hivatalnok, a kire nincsen többé szükség.

— Nekem is úgy tetszik. De Thomasinnal még nem találkoztam.

— S ez téged bosszant, úgy-e? Ne is tagadd, Damon. Látom, zokon esik, hogy ilyen váratlanul kiadtak rajtad.

— S aztán?

— Aztán idejössz, hogy megkapj engem, miután amazt

nem tudod megkapni. Valóban ez egészen új helyzet. Jobb híján én is jó leszek.

— Ne felejtse el kérlek, hogy a múltkor is ugyanazt az ajánlatot tettem.

Eustacia újra zsibbadt hallgatásba merült. Mi ez a különös érzés, a mely megszállja? Hát Wildeve iránt való szerelme igazán annyira csak a vetélkedés eredménye volt, hogy minden dicsőség, minden ábránd, mely a férfit övezte, eltűnt s szétfoszlott, mihelyt legelőször híre pendült, hogy a vetélytárs már nem eped utána? Most hát végre biztos volt fölöle. Thomasinnak nem kell többé. Mily megalázó diadal! Elgondolta, hogy Wildeve őt szereti jobban és mégis — elég csalfa arra, hogy ily kritikát mondjon fölötte, bármily halkán is. Mit ér az a férfi, a ki egy oly leány sem becsült semmire. Az az érzés, a mely benne lappang minden lelkes lényben, hogy nem kíván olyat, a mire nem vágyik más valaki, szinte szenvedélylyé volt fejlődve Eustacia elfinomodott, epicureus szívében. Társadalmi felsőbbsege, a mely eddig nagy ritkán ha eszébe jutott, most kellemetlenül nehezedett lelkére, s érezni kezdte, hogy lealázta magát, midőn Wildevét szerette.

— Nos galambom, beleegyezel? — mondá Wildeve.

— Ha Budmouthba mehetnénk, nem Amerikába.

— Budmouthról szó sem lehet. Nem esik elég messzire.

— Belátom magam is — felelt Eustacia — majd gondolkodom. Sokkal nagyobb dolog ez, semhogy ily rögtön határozni tudjak. Oh bár kevésbbé gyűlölném ezt a pusztát, vagy téged szeretnék jobban.

— Bántóan őszinte vagy néha. Csak egy hónappal ezelőtt még elég forrón szeretted arra, hogy bárhová is eljőjj velem.

— És te Thomasint szeretted.

— S talán éppen ez volt az oka — válaszolt gúnyosan. — Ma sem gyűlölöm.

— Úgy van, csak az a kis hiba van benne, hogy már nem kaphatod meg.

— Hadd el Eustacia, ne csúfolódj, vagy összevevőszünk. Ha nem jössz velem és pedig hamar, akkor megyek egyedül.

— Vagy ismét szerencsét próbálsz Thomasinnál. Mily különös az most én előttem Damon, hogy neked mindegy lett volna, akár őt veszed el, akár engem s csupán azért fordul-

tál én hozzám, mert engem könnyebb megkapni. Úgy van, úgy — ez az igazság. Volt idő, mikor keserű szavakra fakadtam volna ilyen férfi ellen és haragra lobbanok, de annak már vége van.

— Hát eljössz-e szívem? Gyere el velem titokban Bristolba, légy a feleségem, fordítsunk hátat ennek a rongyfészek Angliának örökre. No állj rá!

— Csak itt hagyhassam e helyet; hogyan, nem sokat bánom — szólt a leány unottan — de veled menni nincs kedvem. Adj több időt a gondolkozásra.

— Már is adtam eleget — válaszolt Wildeve. — De jó, még egy hétig elvárok.

— Várakozz még egy kicsit tovább, hogy határozottan felelhessek. Oly sok megfontolni valóm van. Ha elgondolom, hogy Thomasin igyekszik megszabadulni tőled! Ezt nem felejtetem.

— Sohse törődj vele. Hát hétfőhöz egy hétre. Akkor pontosan itt leszek.

— Légy a Blackbarrownál — mondá Eustacia. — Itt nagyon közel vagyunk a házhoz; nagyapám esetleg erre sétál.

— Jó lesz kedvesem. Hétfőhöz egy hétre, ebben az órában, a Blackbarrownál leszek. Addig Isten veled.

— Isten veled.

— Isten veled. Nem, nem, ne csókolj meg. Elég kezet fognunk, míg el nem határozom magam.

Eustacia nézte a homályos alakot, míg csak el nem tűnt. Kezét homlokához emelte és nehezen lélezgett. Aztán teljes és gyönyörű ajkai egy igen hétköznapi ösztönnek engedve szétnyitak — ásitott. Egyszerre bosszúság fogta el, hogy bár csupán magának is, elárulta, hogy Wildeve iránt való szerelme kialudhatik. Nem tudta mindjárt bevallani magának, hogy Wildevét túlbecsülhette, mert az ő hétköznapiságát most elismerni annyit tett, mint bevallani azt, hogy ő maga vak volt.

Yeobrightné diplomáciaija valóban megtermé a maga gyümölcsseit, de nem olyanokat, a minőket ő várt volt. Kétségtelenül hatással volt Wildevere, de Eustaciára még sokkal inkább. Kedvesét nem tartá többé érdekes férfiúnak, a kiért sok leány eped, s a kit vetélytársait leküzdve nyerhet meg magának. Nem kellett az már senkinek.

Abban a különös, nyomott lélekállapotban ment vissza

a házba, a mely még nem épen bánat és a mely rendszerint elfogja az embert, ha egy életre nem való, mulékony szerelem utolsó napjaiban az ész fénye fölcskillan. Annak a tudata, hogy álmunk foszladozóban van, a nélkül, hogy teljesen szétfoszlott volna, egyike a legnyomasztóbb, s egyúttal legsajátosabb helyzeteknek azon az úton, a mely a szerelem kezdete és vége között van.

Nagyapja már visszatért s a pohárszék négyszögű üvegeit töltögette tele abból a rumból, a mit most hoztak haza. Mikor az otthoni készlet elfogyott, az öreg mindig ellátogatott a *Jámbor asszony*hoz s a tűznél sütkérezve, groggal kezében, mesélgetett ott érdekesnél érdekesebb történeteket, hogyan élt ő hét álló esztendeig a hajója fenekében, s más ilyféle csodálatos dolgokat. A vendégek pedig sokkal erősebben reménykedtek abban, hogy az öreg megkínálja őket egy-két pohár sörrel, hogysen kételkedtek volna a történetekben.

Ott volt ma este is.

— Hallottad-e már az újságot, Eustacia? — kérdezte a nélkül, hogy üvegeiről fölpillantott volna. — A *Jámbor asszonyban* úgy beszélnek róla, mint valami országos eseményről.

— Nem hallottam semmit — felelt a leány.

— A fiatal Yeobright Clym a jövő héten hazajön, itthon tölti a karácsonyt az anyjánál. Azt hallom, hogy csinos legénynyé fejlett azóta. Emlékszel talán még reá?

— Sohase láttam életemben.

— Igazság! hisz előbb ment el, mint te idejöttél. Én emlékszem reá jól, derék gyerek volt.

— S hol lakott azóta?

— Azt hiszem, hogy a fényűzés és hiúság fészében, Párisban.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

FENYVESBEN.

Majd csacsogva, majd zokogva
Jár az árnyban a patak :
Ha egy dalos-társat fogna! . . .
— De az erdő hallgatag.

Bús moraj fut át csak rajta,
Zord fenyőfák sóhaja,
És e méla, bús sohajba
Nem vegyül madár dala.

Nincs itt helye fülmilének,
Nem talál egy hűs bokort,
Hangot adni szerelmének,
Melyet kis szívébe' hord.

Pacsirtának sincs itt honja!
Nyílt mezőn lel ő tanyát,
És csak a nap kelte vonja,
Tiszta kék eget ha lát.

Fecske-pár itt nem fészkelhet:
Ház ereszsze kell neki;
S csak hol nyíl röptére kelhet:
Kelnek szárnyra éneki.

Azért jár a néma árnynyal
Így magában a patak —
Mert nem hangzik egy madárdal —
— És az erdő hallgatag!

SZÁSZ KÁROLY.

HENRIK ÉS KATALIN.

Népballada.

A brit sziget lord Henriket
 Hajdan jól ismeré,
 Nem volt nála különb lovag,
 Nagy hirnév környezé.
 Csak dicsőség sarkalta őt,
 Szeretni nem tudott,
 Hideg szívére női báj
 Még soha nem hatott.

Hölgyek között, ha megjelent,
 Legszebb volt Katalin,
 Fénylő, mint a hajnalsugár,
 Az arcán rózsza nyílt.
 Habár alanti sorsba nőtt,
 Hódita szerfelett,
 Az ifjú ha meglátta őt,
 Azonnal rabja lett.

Ám egyszer elborult szeme,
 Az arcz halvány, setét;
 Gyötrelmes baj ragadta meg,
 Nem lelték gyógyyszerét.
 A kórt senki nem ismeré,
 Mely rajta dülva dült;
 Álma zavart, éj s napja csak
 Sohajtva, sírva múlt.

Álmában egyszer fölkiált:
 «Oh! Henrik, végem ez,
 Oh! szörnyű sors, oh! lány, titkod
 Örökké rejtve lesz . . .
 Mert ilyen a nő végzete,
 Baját titkolni kell . . .
 Meghalok, de szerelmemet
 Sohsem árulom el».

Ezt hallva, Henrikhez siet
A gyöngéd ápoló,
És mond: «Mért hervad Katalin,
Most már nyilván való.
Álmában titkát fölfedé,
Mit más nem sejtethett;
Gyötrődik ő, mert téged ő
Halálosan szeret».

A jó Henrik meghatva áll,
Szíve lángolni kezd . . .
«Szegény boldogtalan leány,
Ne ródd fel nekem ezt.
Szerelmedről, oh! Katalin,
Semmit sem tudtam én . . .
Megmentelek!»! s kórágához
Szélként repülve mén.

«Ébredj! ébredj!» hévvel kiált,
«Ébredj, én kedvesem;
Könnyet sohsem hullatsz, ha én
Szerelmed sejtethetem.
Henrik szólít, ne sirj többé,
Nyerd vissza bájodat,
Kétségidből kimentelek,
Forró keblem fogad».

A haldokló fölemelé
E szókra szép fejét;
S kórágóban felült, midőn
Meglátta kedvesét.
Karját nyakára kulcsolá,
S lázában felsikolt:
«Szeretsz tehát? enyim vagy hát»?
S azonnal halva volt.

AZ ORVOSOK FELELŐSSÉGE.*)

Brouardel a párisi egyetem orvosi facultásának decanja, s az Institut tagja *La responsabilité médicale* címmel érdekes és tanulságos könyvet adott ki, melynek adatai és következései alkalmasak arra, hogy egy részről az orvosokat kötelességeik szabatos teljesítésében megerősítsék, másrészt a közönség sok alaptalan aggodalmát s igazságtalan véleményét eloszlassák. Brouardel joggal hangsulyozza bevezető szavaiban, hogy bár az orvosok felelősségét sohasem tudták pontosan definiálni, de azért az mindig és mindenütt megvolt. Igaz ugyan, hogy az nem teheti bírósági ítélet tárgyát, melyik a jobb gyógyításmód, de viszont képtelenség azt állítani vagy hinni, hogy az orvos esetleges tudatlanságának súlyos következményeiért nem felelős. Sohasem állt, de legkevésbé áll ma Molière jól ismert mondása: «Dono tibi et concedo virtutem et puissanciam medicandi, purgandi, seignandi, taillandi, coupandi, et occidendi impune per totam terram». Elismeri, hogy a közvélemény alaptalan gyanuját gyakran maguk az orvosok növelik az által, hogy egymásról meggondolatlanul nyilatkoznak.

Az orvosok felelősségéről alkotott fölfogás változásait történeti adatokkal világítja meg. Az aegyptomiaknak orvosi codexük volt s ha az orvosok ehhez tartották magukat, immunisak voltak, míg ha átlépték, súlyos büntetést szenvedtek. A görögök is szigoruan ítélték el azt az orvost, a ki betegét tényleg vagy látszólag

---

*) *La responsabilité médicale* par P. Brouardel professeur de médecine légale es doyen de la faculté de médecine de l'université de Paris, président du comité consultatif d'hygiène, membre d'institut (académie des sciences) et de l'académie de médecine. Paris Bailliére et fils. 1898. 456 old.

elhanyagolta, így ha a helyett, hogy betegét ápolta volna, színházba ment, keservesen meglakolt. A római jogban a «lex Aquilia» intézkedik az orvos által elkövetett «culpa gravis» büntetéséről, de úgy látszik ritkán alkalmazhatták, mert Plinius szerint egyedül az orvosok ölhetnek büntetlenül.

Egyes pogány törzseknél az volt a szokás, hogy az orvost, a kinek hibájából a beteg elhalt, az elhunyt családjának kiszolgáltatták. A francia igazságszolgáltatás a XV. században végleg megállapította a felelősséget, azelőtt az orvost csak akkor büntették meg, ha dolus, malicia forgott fönn, de Pafon szerint a culpa gravis is elégséges az elítélésre. 1696-ban ugyanolyan ítéletet hoztak, hogy az orvosok egyáltalán nem felelősek, mert «ægrotus debet sibi imputare cur talem elegerit», de ugyane forum, már néhány év múlva, orvosokat bizonyos akkor károsnak tartott gyógymodorkért megbüntetett!

A XI-ik év törvénye, mely az orvosi gyakorlatot az 1892-ik évig szabályozta, az orvos felelősségét nem említi föl külön, míg a 29-ik szakasz az officier de santé-t már azért is megbünteti, ha orvosdoctor nélkül operál.

Angliában 1886-ban felelősségre vontak egy orvost, mivel állítólag czélszerűtlen orvosságot rendelt, de felmentették, mert a bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az orvostól csak átlagos ügyességet és tanulást lehet megkívánni, rendkívüli képességet nem szabad követelni. Németországban az igazságszolgáltatás szigorubban bünteti az orvosdoctort az általa elkövetett hibáért, mint a kuruzslót, ki gyakorlatát jogosulatlanul folytatja. Így a 80-as évek elején egy orvost az egyetem orvosi facultásának véleménye alapján 14 napi elzárásra ítélték, mert sebzés alkalmával az antisepticus eljárást nem alkalmazta és a beteg vérmérgezésben meghalt. Ausztriában a bírósági ítélet a gyakorlat megtiltását is eredményezheti; az olasz büntetőtörvénykönyv is intézkedik az «imperizia dell'arte o della professione che esercita»-ról. Amerikában, hol az orvosi gyakorlat szabad, az orvosokat néha magas pénz-bírsággal sújtják, úgy, hogy nem egyszer operálás előtt a betegről biztosítékot kérnek, hogy kedvezőtlen végződés esetén nem fog kártérítési eljárást indítani.

Brouardel a magyar törvényeket nem említi, e hiányt a következőkben pótoljuk:

A büntettekről és vétségekről szóló büntetőtörvénykönyv (1878 : V.) 291. §-a: «Ha azonban a halál az azt okozónak hivatá-

sában vagy foglalkozásában való járatlanságából, hanyagságából, vagy azok szabályainak megszegéséből származott, három évig terjedhető fogházzal és száz forinttól kétezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

A jelen szakasz eseteiben a bíróság a bűnösnek talált személyt azon hivatás vagy foglalkozás gyakorlatától, belátása szerint, végképen vagy határozott időtartamra eltilthatja és a gyakorlat ismétli megengedését újabb vizsgától vagy a kellő képzettség megszerzését igazoló más bizonyítéktól teheti függővé.

310. §. «Ha azonban a súlyos testi sértés az azt okozónak saját hivatásában vagy foglalkozásában való járatlanságából, hanyagságából, vagy azok szabályainak megszegéséből származott, egy évig terjedhető fogházzal és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

A 291. §-nak a foglalkozás eltiltására és újbóli megengedésére vonatkozó határozatai a jelen szakasz eseteiben is alkalmazandók».

A kihágásokról szóló büntetőtörvénykönyv

93. §-a. «Azon gyakorló orvos és sebész, a ki veszély esetében az első orvosi segélynyújtást alapos ok nélkül megtagadja vagy elhalasztja, továbbá azon gyakorló orvos vagy sebész, a ki járvány idején rendes működési területén a hatósági kirendelést el nem fogadja, vagy járvány folytán megbetegültek részéről kért első orvosi segínyt s a mennyiben lakhelyén más orvos a gyakorlatot nem űzi, a további gyógykezelést alapos ok nélkül megtagadja vagy elhalasztja, száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő».

99. §. «Ugyanazon büntetés (háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetés) éri azon orvost is, a ki valamely járvány, vagy ragály kiütését az erről szerzett tudomása után huszonnégy óra alatt a hatóságnak föl nem jelenti».

Az 1876 : XIV. törvényczikk VI. fejezete

47. §-a. «A gyakorlatra jogosított orvos a gyögmód alkalmazásában nem korlátoztathatik, működésére nézve azonban az állam ellenőrködése alatt áll és általa elkövetett műhibákért felelős».

Az orvosok felelősségét tehát mindenütt megállapították, de meg kell vallanunk, hogy szabatos definiálása sehol sem sikerült. A közvélemény az utolsó 30 év alatt különben is úgy alakult, hogy az orvos által elkövetett hibákat sokkal szigorúbban ítéli meg. Régen a medicus familiaris a család bizalmasa volt, ma a betegek ugyanazon bajban nem is egy, hanem több specialistát consultálnak

s a gyógymódot ők állapítják meg. A betegsegélyező egyesületek, a kórházak modern berendezése, a járványok ritkulása, s evvel szemben az orvosok szaporodása *) ugyancsak megnehezíti az orvosok helyzetét s életet adhat a «pessima invidia medicorum» keletkezésére. Ezért Brouardel kérve kéri az orvosokat, hogy ne mondjanak vagy tegyenek olyant collegáikkal, a mit nem akarnak, hogy ő mondjon róluk vagy tegyen velük. A kötelesség teljesítése legyen az ideál, mert igaza van Pasteurnek: «Heureux celui, qui a un idéal».

Franciaországban a jelenlegi igazságszolgáltatást a «code civil» és «code pénal» intézkedései irányítják.

Előbbi 1382. és 1383. §§-ai szerint a ki másnak kárt okoz, azt annak helyrehozása kötelezi. Mindenki felelős az általa okozott kárért, nemcsak cselekedete, hanem hanyagsága, vagy tudatlansága által is. A büntető törvény 319. és 320. §§-ai értelmében azt, a ki ügyetlensége, hanyagsága vagy a szabályok figyelmen kívül hagyása által akaratlanul embert öl vagy annak akaratlanul oka: három hótól két évig terjedő elzárás és 50—600 frcs pénzbüntetés sújtja. Ha a jártasság vagy elővigyázat hiányából sebzés vagy sérülés származott, az elzárás tíz naptól két hóig s a pénzbüntetés 16—100 frcsig terjed. Ez intézkedések 1825—1835-ig két ízben nyertek alkalmazást. 1825-ben dr. Hélic-t pénzbírságra és életjáradék fizetésére kötelezték, mivel szülési esetben műhibát követett el, 1832-ben pedig Thuret-Noroy orvost, ki vérbocsájtás közben megsértette az üteret s ki betegét el is hanyagolta, pénzbüntetésen kívül hat havi elzárásra ítélték.

Az orvosok felelősségét tehát úgy a törvények, mint a gyakorlat megállapítják, most már csak az a kérdés, hogy az elkövetett hibáknak ki legyen a bírója? Az nem képezheti vita tárgyát, hogy ha az orvos közönséges bűnököt (lopás, sikkasztás) követ el, akkor ezek a rendes bírósághoz tartoznak, de az orvosok ismételve azon óhajukat fejezték ki, hogy az orvosi gyakorlatot szabályozó törvény ellenében elkövetett kihágások (titoktartás megsértése, bejelentések elmulasztása), műhibák s az orvosi tisztesség megsértése eseteiben orvosi tanács ítélkezzék. Sokan az orvosi rendtartás

---

*) Franciaországban húsz év előtt 10,000, ma 14,000 orvos (10,000 : 4) van, s ha az orvostanhallgatók száma továbbra is úgy szaporodik, tíz év múlva 20,000 lesz. Magyarországon 4272 orvosdoctor és 365 sebész működik.

megalkotását sürgetik, de az orvosi hivatás nem azonos az ügyvédivel s a szabatos rendtartás meg sem valósítható. Ha pedig az orvosok minden département-ben egyesülve, tanácsot választanak, melynek joga lenne az orvosi tisztesség ellen elkövetett vétségekben, az orvos és betege között előforduló vizályokban, s műhibák eseteiben az ítélkezésre, akkor, a tulajdonkép meg sem alkotható orvosi déontologia codexe hiányában, könnyen megtörténhetik, hogy a mit az egyik département elítél, azt a másik megengedhetőnek tartja. Mit csirál a tanács akkor, ha a panaszos azt állítja, hogy a beteg a gyógykezelés következtében halt meg? Melyik gyógymódról lehet általában azt állítani, hogy feltétlenül rossz? A mit ma annak tartunk, az talán holnap már jó? Harmincz év előtt más volt a vélemény az operálásokról, az orvosságok napi adagjairól s a betegségek ragályosságáról, mint ma. Azt is számba kell venni, hogy valahányszor ez orvosokból álló bíróság ítéletet mondana, a közönség nem találna benne megnyugvást. Ha a vádlottat felmentik, azt mondanák: «Az orvosok egymást nem ítélik el», ha pedig megbüntetik, kész a vád: «Pessima invidia medicorum». Különb az elítélt orvos gyakorlatát aligha veszítené el, sőt az néha még növekednék. 1894-ben a párisi orvosokat arra kötelezték, hogy diplomájukat a rendőrség præfecturájában bemutassák annak kiderítésére, hogy meg van-e minden orvosnak a jogosultsága? Egyik nem jelentkezett, a miért utóbb megidéztek; ekkor megjelent s igazolta, hogy érvényes diplomája van, de arra kérte a rendőrséget, hogy ezt tartsa titokban, mert különben elveszíti betegeit, kik épen azért keresik föl, mert azt hiszik, hogy nincs meg a jogosultsága!

Brouardel ezért mindezen javaslatokkal szemben még legjobbnak a mai francia állapotot tartja.

A francia perrendtartás szerint az orvos ellen háromféle módon indítható kereset; culpa gravis esetén az ügyészség maga indítja meg az eljárást, a család műhiba miatt keresetet adhat be, a beteg vagy családja, ha az ügyészség elejti a vádat a «tribunal correctionnel» elé idézheti az orvost. Az első két esetben szakértőket hívnak meg, a harmadik esetben az orvosnak meg kell jelenni, de rendszeren ő maga hoz magával kollegákat, kik eljárásának helyességét igazolják. A szakértőnek minden személyes érzést mellőznie kell, nem szabad azt bírálni, hogy képes-e az illető a tett elkövetésére, hanem azt, hogy tényleg elkövette-e? A szakértőnek a vádolt orvos helyzetébe belé kell magát képzelni, nem szabad

saját egyéni véleményét előtérbe állítani, hanem a kérdést úgy kell fölteni, hogy az orvos által alkalmazott eljárás olyan-e, a melyet hasonló esetben tekintélyes és képzett orvosok is alkalmaznak? Azt se feledjük, hogy a nagy mesterek is csalódhatnak!

Az igazság mindenütt egyenlő, mégis másképp kell megítélni a fővárosi és vidéki orvos által elkövetett hibát. Előbbi esetben joggal kérdezheti a bíróság, hogyha az orvos nem volt biztos dolgában, miért nem fordult tanácsért tapasztaltabb collegájához? De a falusi orvosnak sebésznek, nőgyógyásznak, szemésznek s belgyógyásznak kell lenni egy személyben s még sem lehet tőle azt kívánni, hogy mindegyikből specialista legyen! Mindezek alapján Brouardel azon következtetésre jut, hogy a szakértői vélemény megbízhatóbb és helyesebb, mint egy orvosi tanács ítélete, mivel az a személyes egyéni felelősség terhe alatt történik, míg a tanács ítélete anonym.

A könyv második fejezete az orvosok titoktartásával foglalkozik. Az orvosok titoktartása sociális érdek, s maga a törvény is úgy akarja, hogy a beteg bizonyos legyen titka megőrzésében s baját teljes bizalommal közölhesse. Nem egyszer nehéz helyzetbe jöhet az orvos, a mikor a beteg egyéni érdeke a közérdekkel ellentétben van; egy okkal több, hogy minden orvos tisztában legyen kötelességeivel. Az orvosi titkot maga Hypocrates úgy formulázta, hogy az orvos gyakorlatában bármit lásson vagy halljon, azt titokban tartsa; Párisban pedig 1761 óta ez egyszerű mondatba foglalták: «Aegrorum arcana visa, audita, intellecta, eliminat nemo». A «code pénal» 378. §-a az orvos e kötelességét törvénybe írtatta, azon orvosokat, sebészeket és officier de santékat, a gyógyszerészeket, a bábákat, s mindazokat, a kik a reájuk bízott titok birtokába állásuknál vagy foglalkozásuknál fogva jutottak s a kik — kivéve, ha ezt a törvény kívánja — a titkot elárulják, 1—6 hóig terjedő elzárás és 100—500 frcs-ig terjedő pénzbüntetés sújtja.

Most már az a kérdés, hogy mit értsünk orvosi titok alatt? A közönséges életben azt értjük titok alatt, a mit egyik személy a másakra azon meggyőződésben bíz, hogy az nem fogja elárulni; nem szükséges, hogy a beteg közlését titoktartás terhe alatt tegye, mert az önként következik.

Az úgynevezett titkos, az örökölhető és a halálos betegségek természetüknél fogva igényelnek titoktartást, máskor erre a külső körülmények köteleznek (a gutaütés is titkossá válik, ha az illetőt

olyan helyen éri, a hol nem kellett volna tartózkodnia). De ha a betegágnál az orvos tudomására olyan tény jut, a mely a betegséggel semmikép sincs összefüggésben (lopás), az természetesen nem tartozik a titoktartás kötelezettsége alá. Régen az volt a francia törvénykezési gyakorlat, hogy az orvost csak akkor büntették, ha a titkot ártó szándékból árulta el, de a 378. §. a titoktartást köteleessé teszi s az orvos még a beteg érdekében sem követhet el indiscretiót. 1885-ben a felső bíróság e tekintetben véglegesen döntött. Bastien-Lepage halála alkalmából a sajtó orvosát Watelet-t hevesen megtámadta s hibáztatta, hogy betegét Algiriába küldte; Watelet a *«Matin»*-ben Bastien-Lepage betegségéről részletesen nyilatkozott (rák) s bár adott esetben a közlés célja önvédelem volt és károsítási szándékról szó sem lehetett, a bíróság mégis 100 frcs büntetésre ítélte, mivel a törvény általános s a büntetést nem teszi rossz szándéktól függővé s mivel azon védekezés, hogy a közlés már ismert dolgokra vonatkozott, nem fogadható el.

Az orvos nem is menthető föl egykönnyen a titoktartás alól. Egy házaspár válópörében a nő Fournier hírneves párisi orvostanásra hivatkozott, kivel azt akarta bizonyítani, hogy baját férjétől kapta. Fournier megtagadta a vallomást, mivel őt a titoktartás a férjjel szemben is kötelezte. Ez álláspontot a bíróság is elfogadta.

A francia törvény azon megszorítását, hogy *«kivéve ha törvény kötelezné»*, 1832-ben eltörölték, különben is a kivétel a császár ellen való összeesküvésre, hazaárulásra és pénzhamisításra vonatkozott, úgy, hogy ma az orvosok titoktartása föltétlenül s mindenkor kötelező. Brouardel készségesen elismeri, hogy az orvos sajátos helyzete, a betegek kora és állása, esetleges bűnös cselekedetek, nagy nehézségeket okoznak. Ha a beteg kezelő orvosát utóbb szakértőül kéri föl, vagy mint hatósági orvosnak kell eljárnia, a mint minden cumulatióból nehéz viszonyok származhatnak s ilyenkor leghelyesebb, ha az orvos hivatalos kiküldetése alól fölmenteti magát. Ha a beteg kiskorú, legcélszerűbb, ha ő maga értesíti szüleit.

Egy 19 éves leány, ki már évek óta önálló, a törvény előtt kiskorú ugyan, mégis joggal számíthat orvosa titoktartására, viszont a 11—12 éves leány bárminő baját a szülőkkel mégis közölni kell. A titoktartás kötelezettsége természetesen a kórházakra is áll s úgyszólván egyedül a katonaság az, a hol szolgálati érdekből nem veszik figyelembe. Helytelen szokás, hogy a kórházakban

fölrírják a táblára a diagnózisokat, s úgyszintén megbocsáthatatlan az ügynevezett bulletin-ek kiadása, melyek nem egyszer a betegnek nagy kárt okozhatnak. Más szempont alá esik azonban a vasuti orvosok működése, mivel ők mint szakértők működnek s a ki fölvételre jelentkezik, az már előzetesen beleegyezik állapotának fölfedésébe.

Ha az orvos észreveszi, hogy a betegséget valamely sérülés idézte elő s a beteg ennek közlését titkolja, az orvos kötelessége a hallgatás, ennek természetes oka, hogy a törvényhozás még a gylkosnak is biztosítani akarja az orvosi segélyt. Franciaországban a tanuzás annyiban kötelezi az orvost, hogy az idézésre meg kell jelennie, de ha az általa tudottak bizalmas természetére hivatkozik, a 378. §. alapján nem köteles vallani. De e kijelentést idejekorán meg kell tenni s vigyáznia kell, nehogy hallgatása úgy tűnjék föl, mintha csak betege bűnösségének leplezésére szolgálna. A titoktartás még akkor is kötelessége, ha a vizsgálat hamis nyomon jár, de természetesen mindent el kell követnie, hogy betegének elárulása nélkül az ártatlanul vádoltat kimentse.

A többi államok a titoktartást máskép értelmezik; így Angliában a törvény előtt nincs titok, minek alighanem az az oka, hogy ott az orvos betegének nem bizalmasa, hanem az egész gyógykezelés üzletszerűen megy.

Belgiumban a titoktartás, a tanuzás kivételével, kötelező. Olaszországban is az orvos köteles a törvényszék előtt vallomást tenni. Brouardel a magyar törvényeket itt sem említi. A büntettekről és vétségekről szóló magyar büntetőtörvény 328. §-a így szól: «Azon közhivatalnok, ügyvéd, orvos, sebész, gyógyszerész, szülésznő, a ki valamely család vagy személy jó hírnevét veszélyeztető és hivatásánál, állásánál vagy foglalkozásánál fogva meg tudott vagy reá bízott titkot alapos ok nélkül másnak fölfedez: vétséget követ el s a sértett fél indítványára három hónapig terjedhető fogházzal és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ez intézkedés kiterjed a fönnt megjelölt személyek segédeire is».

329. §. «Nem tartozik az előbbi szakasz rendelkezéseire azon eset, ha a megjelölt személyek a tudomásukra jutott vagy reájuk bízott titokról a hatóságot kötelességükhöz képest értesítik, vagy ez által megkérdeztetvén, vagy mint tanuk kihallgattatván, azt a hatóság előtt fölfedezik». Az orvos discretióját tehát sehol sem védi a törvény olyan erélyesen, mint Franciaországban.

Nehéz az orvos helyzete a házasságkötések eseteiben is.

Legjobb, ha az orvos még akkor is megtagadja a választ, a mikor betege kigyógyult, mert ha egyszer nyilatkozik, máskor pedig hallgat, ez utóbbi körülmény már kész árusítás. Viszont súlyos és örökölhető betegségek eseteiben betegét magát kell a házasságkötésről lebeszélni, de a titoktartás még akkor is kötelessége, ha a beteg egy rokonát óhajtja nőül venni. Epen úgy hallgatnia kell a válópörökben, mert az egyik fél érdeke még nem menti föl a másik féllal szemben tartozó discretió alól. Sokkal könnyebb az orvos helyzete a biztosító társulatokkal szemben. Más a gyógyító házi orvos s más a társulati szakértő föladata. A házi orvos még akkor sem adhat a biztosító társulatnak fölvilágosítást, a mikor erre a fél egyenesen fölkeri, mivel lehetnek olyan adatok, a melyek az egész családot illetik, de meg a betegnek magának sem lehetséges mindent a maga egész valójában megmondani (tüdővész, elmebaj). Még a halál után való bizonyítványt is meg kell tagadnia, mert ha az orvos egyszer nyilatkozik, máskor nem, akkor a hallgatást azonnal rosszra magyarázzák. Egész más helyzetben van a társulat orvosa, kinek kötelessége az általa földerítetek bejelentése. Ehhez a vizsgált egyén már jelentkezésekor, előzetesen hozzájárulását megadta. Már ebből is következik, hogy e két föladatot ugyanazon orvos soha és semmi körülmények között se teljesítse.

Mint látjuk, a nézetek még Franciaországban sem tisztázódtak minden irányban, pedig ott a törvényeket már százados gyakorlat értelmezi és világítja meg. Annál kevésbbé várhatunk minálunk megállapodott fölfogást, épen ezért Brouardel könyvének ismertetett része irányt jelölhet.

Az utolsó időben közéletünkben számos jelenség mutat arra, hogy az orvosok társadalmi befolyásának méltóbb tér fog nyilni, de evvel párhuzamosan arra az ideálra kell törekednünk, hogy az olyan nagy fontosságú szerepre hivatott rend minden tagja a «gentleman» nevet megérdemelje.

GRÓSZ EMLL.

VERESCSAGIN NAPOLEON-CYCLUSÁRÓL.

Párbeszéd.

Varus: Elolvastad már a Verescsagin-kiállítást?

Verus: Hogy érted ezt? Ott voltam.

Varus: Nos, a katalogust értem.

Verus: Természetes — hisz' a nélkül —

Varus: No, ezt akarom mondani.

Verus: Ismerlek, ezzel azt akarod mondani, hogy a képek rosszak!

Varus: Nem, hanem a katalogus igen jó.

Verus: Hisz te mindent lerántasz. Verescsagin elég tekintély arra, hogy akárki bele ne köthessen, s ne kisebbíthesse.

Varus: Jól mondd. Ő európai tekintély, de vajon akadályozza-e ez az objectiv gondolkodást?

Verus: Nem. De mondom, jól ismerlek; — te mindent abstract szempontok alapján akarsz megítélni, pedig ha igazságosak akarunk lenni a művészszel szemben, arra az álláspontra kell helyezkednünk, a melyet a művész elfoglal, ez a méltányosság.

Varus: Én épen ezt teszem, s mondhatom, hogy Verescsagin képei épen az ő álláspontról nézve esnek kifogás alá.

Verus: Ugyan ne beszélj badarságot! Akkor nem vagy tisztában azzal, hogy mit akar Verescsagin mondani; Verescsagin Napoleont mint embert állítja elének, nem mint eszményi hőst; nem olyanak, a minőnek a francziák képzelik, hanem a minőnek az oroszok megismerték. Ő bírálja Napoleont, a francziák istentítik.

Varus: Helyes. Verescsagin Napoleont mint véges hatalmu

embert akarja élénk állítani ; a számításaiban csalódott lángészt, ki sikerei után korlátlan hatalmúnak képzelte magát ; az oroszok halhatlan önfeláldozásával hóba tiprott érzékeny zsarnokot ; a saját katonái által megátkozott vezért ; a megzavart, Hamletként határozatlan, öcsinálta Cæsart, ki eddig hirtelen, saszzerű mozdulataival tünt ki ; egyszóval egy bűnös ember tévedésének rettentos lelki büntetését rajzolja.

Verus : Nem ! Tévedsz ! Az embert, a kicsinyes, fázó, didergő Napoleont, a bundába csavart hentest akarja festeni ! A képekből ez határozottan látszik. Mit nevezsz ?

Varus : A képekből ez látszik. Igazad van, én is ezt mondom. De a catalogus szövege hitelesebb előttem a képek tartalmánál. A catalogusban Verescsagin megmondja, hogy mit akart, a képekből meglátszik, hogy mire volt képes. Ha a festő megmondja, hogy mit akar festeni, és képeiből hiányzik szándékának kifejezése, akkor ellentmondásba jött magamagával, és nekem van igazam, ha azt mondom, hogy éppen az ő álláspontjáról keveselhetem az eredményt.

Verus : Ugyan kérlek ne ócsárolj ! Hát az a kép, a melyen Napoleon egy szűk parasztszobában ülve, kétségbeesve nézi a térképet, tábornokai a szoba tulsó oldalán állnak komolyan, reménytelenül, — a kép színe —

Varus : Ez a tárlat legjobb képe, ebben valóban sok jó van. A színhangulat komor, a világhódító egy szűk, skatulyaszerű szobának sarkában az asztalon fekvő térkép fölé hajol. A tábornokok a szűk hely ellenére — fejük majdnem érinti a mennyezetet — tisztes távolban állnak, egy csoportban, mozdulatlanul. A szoba szűk voltában symbolismus van, eszünkbe jut a kelepczébe került oroszlán a maga tehetetlenségében. A szoba padlóján iratok hevernek, melyeket Napoleon szorongatottságában földhöz vágott. Kár, hogy legtöbbje a kis asztal alatt van, a mi kicsinyes mozdulatot tesz föl. Jobb volna, ha szanaszét volnának hanyva. A főalak kicsinyes, arczából csak orra látszik, s nem a megrendült lángész, hanem egy megvert iskolásfiuként hat reánk. De az előbb említett tulajdonságok a képet figyelemre méltóvá teszik.

Verus : No no, — még dicsőségét zenged Verescsaginnak !

Varus : Nem. Azt állítom, hogy e drámaiság a tényben van meg, a valóság itt drámaibb, mint Verescsagin a festő. Ez a kép egy kellő pillanatban és körülmények közt fölvelt pillanatnyi fénykép értékével bír, és a többi képet tekintve, bizvást állíthatom,

hogy Verescsagin oly kavicsot emelt föl, melyben néhány erecske arany volt.

Verus: Te persze azt szeretnéd, ha Verescsagin úgy festené meg az eseményt, a miként az sohasem történt, vagy olyat ábrázolna, a mi egyáltalán nem történt meg. Verescsagin történetíró, nem hamisíthatja meg a tényeket, úgy kell azokat adnia, a mint végbementek.

Varus: Természetesen. De mondd, mi akadályozta Verescsagint abban, hogy a visszavonulás képén, ne azt a mozzanatot válaszsza — (melyet különben a katalogus szépen leír) — mikor a súlyosan sebesült francia katona, kinek mindkét lábát levágta a társzeker kereke, föltápáskodik, és a mellette elhaladó császárra zudítja átkát: «Te szörnyeteg!». Napoleon bundájának egyik gombját görcsösen szorítja markában, ajkai összetapadnak, szemeivel tárgyaltalanul mered maga elé; ez némileg kifejezhetné azt a végtelen lelki gyötrelmet, az önvádat, a mit érzett, hallva százezrek átkának szavát ez egynek szájából! Nem felelne-e meg ez jobban Verescsagin czélnak? E helyett vidám téli napot fest kéklő éggel, mely jobban illenék egy szánkázó társaság hangulatához. Az a két hóból kiálló embertalp inkább komikus, mint borzasztó.

Verus: Itt van ni! Kirí belőled a poéta! Erővel drámai jele-
netekre törekszel, mert sehol sincs megírva, hogy Napoleon bun-
dája gombját tépdeste fölindulásának elnyomására, és meredt sze-
mekkel bámult volna maga elé!

Varus: Ezt oly helytelennek találnád? A történelem nem jegyezhet föl minden lélekzetvételt, és bizonyos, hogy a leglelki-
ismeretesebb forrásmunka is el fog térni a megtörténttől. Mért ne
vehetne a festő magának ennyi szabadságot? A helyzet lélektanilag
mintegy megkövetel ilyesvalamit.

Verus: Bevallom, ebben túloztam. De nem találod szépnek
Moszkva égése című képét? A lángtengert, mely mindent
elborít?

Varus: Ilyet láthatsz, ha egy kályhalyukba nézel. Eszünkbe
juttatja a német *Eulenspiegel*-képet: *A zsidók átkelése a Veres-ten-
geren*. Bemázolt egy falat veresre s mikor kérdezték, hát a zsidók
hol vannak, azt felelte, hogy már átkeltek. Nem lett volna-e jobb,
ha egy égő gerenda esnék a menekvő francziákra, a császártól nem
messze, ki nyugodt tartást erőltetne? Nem volna-e ez hatásosabb?
Tüzet a kép felső részén eleget alkalmazhatna. Ez kétségkívül meg-

történt, ha nincs is külön följegyezve. Vagy megfesthetné a pillanatot, midőn egy gyujtogatót elfognak.

Verus: Kirántod az ember alul a gyékényt.

Varus: Főbaj az, hogy Verescsagin, ki eddig mindig olyat festett, a mit szemeivel látott, olyanra vállalkozott, a mit nem láthatott, és különösen lélektani feladatra, mely nagy jellemző erőt kíván. Ő, ki eddig néprajzi tárgyak hű másolója volt, és látott jelek optikailag hű visszaadója!

Verus: Te csak mindig elrontod az ember illúzióját.

Varus: Isten veled! Illúziódat pedig ne sajnáld, majd nő más helyette.

KRENNER VIKTOR.

ERTESITŐ.

Dr. Madarász Gyula: Ceyloni gyűjtésem madártani eredménye. Die ornithologischen Ergebnisse meiner Reise nach Ceylon. Editio separata e «Természetrajzi Füzetek» a Musaeo Nationali hungarico Budapestinensi vulgato. Vol. XX. 1897. Magyar szöveg, csupán a bevezető, 7 oldal; német szöveg, bevezető és tudományos eredmény, 82 oldal. 3 színnyomatú táblával.

Nincs vonzóbb, nincs tanulságosabb olvasmány annál, a melyet a leíró természettudomány korszakot alkotó, oszlopos tudósainak életrajza nyújt, különösen annak, a ki nemcsak az életnek chronologikus lefolyását s a nyújtott végső eredményt tekinti, hanem figyelemmel kíséri a szellem kibontakozását, az okokat, a melyek közrehatottak, hogy az életpálya nagy, mert valódi eredményekhez vezessen.

Humboldt Sándor szellemét kifakasztja egy Belgium, Hollandia és Anglia területeire vezető út, itt érinti lelkületét a tropikus tájak nagy fontossága. Még egy pillantást vet a Rajnamellék bazált és szienit kőzeteire, egy másikat az izom- és idegrostra, aztán elindul Aime Bonpland barátjával Amerika spanyol részébe. Útközben megmászsa Teneriffa sziget híres Pikóját. És mintha itt termékenyedt volna meg szelleme, melynek érett gyümölcse a *Kosmos*, az író korszaka positiv tudásának egybefoglalása. Remek egy kép az, mint nyújtja ki ez a szellem termőágait, mint érleli a tudás gyümölcseit kora legfényesebb elméivel szövetkezve; oly óriásokkal, mint Gauss, Buch, Gay-Lussac, Cuvier, Latreille, Ehrenberg, Rose és mások. És kimutatható, hogy a más-más zónákba való utazás volt az, a mely a látkört tágitotta, végre pedig az ítélő erőt oly hatalmassá tette, hogy a következtetésekben biztossá vált.

Nagyon természetes, hogy Humboldt hatása, keletkezésének és fejlődésének egész meneténél fogva, nem szorítkozott s nem is szorítkozhatott egy adott nemzet művelődésére, sem arra, a mit «szakkörök» névvel illetünk. A hatás a képzelhető legszélesebb körben és mélyen vált érezhetővé. Úgy a kutatás részleteinél, mint a végső eredményben, a *Kosmos* egész conceptiójánál fogva a hatás természetes, mert a midőn a szakszerűséget kielégítette, megragadta annak a hatalmas elemnek lelkületét is, melyet «művelt körök» nevezetével illetünk. Ennek a hatásnak nem állhatta útját, nem szabhatta határát a nyelv, mert minden művelt nemzet sietett, hogy a *Kosmost* lefordítsa, hatását saját művelődésére kiterjessze, tételeinek egyetemes értékét fokozza,

Nagyon természetes, hogy e szellemnek és iránynak hatása szükségképen az új korszakra is kiterjedt. Humboldt 1859 tavaszán halt meg és ugyanebben az évben adta ki Darwin korszakot alkotó, a természethistória régi alapját megbontó művét, melynek czíme *On the origin of species by means of natural selection*. De Darwin élettörténete nemcsak az imént idézett évszám révén kapcsolatos a Humboldtéval, hanem úgy is, hogy Darwin éppen Humboldt műveinek olvasásából merítette azt az ellenállhatatlan vágyat és szilárd eltökélést, mely ő brit felsége «Beagle» hajójára vitte, hogy avval a tropikus tájakat beutazza, azoknak életét szemlélhesse. Zónáról zónára haladva Darwin szeme látta, értelme fölfogta az alakzatok változását és Délamerika jelenségei gyűjtötták meg értelmében azt a szövétneket, melynek sugara a fajok eredetének mélységes homályába elsőnek vetett világot. A midőn Darwin útrakelt, nem birt kortársainál kiválóbb zoologiai ismerettel; de latba vetette egész akarátát, szellemi és physikai erejét, hogy az utazást kihasználhassa. Az alakzatok változhatósága, az életviszonyokhoz való hozzásimulása mélyen bevésődött lelkületébe. Épen mint Humboldt nál történt, lelkülete kinyújtotta termőágait s Owen, Waterhouse, Gould, Bell és mások munkatársakul szegődnek hozzá s már az előmunkálatok is mélyreható bec süknél fogva, más nemzetek kulturájába vitetnek át, különösen a *Voyage of a naturalist round the world* és a korallzátonyok keletkezéséről írott, korszakot alkotó művek révén, melyek legott fordítókra találtak.

És épen úgy, mint Humboldt nál, Darwinnál is bekövetkezett az összefoglaló, döntő súlylyal bíró mű, a mely a fajok eredetének kérdését veti föl és tárgyalja.

A különbség azonban mégis lényeges; mert a midőn Hum-

boldt műve egy emberi élet törekvésének és egy korszak tudományának betetőzése, Darwin a magáéval ellenállhatatlan hatalommal félrelöki a dogmatismust és kaput nyit, mely bepillantást enged a tudás új, nagy szintjára, abba, a melynek tartalma nem a forma, hanem az élet maga; nem a kabinétek szárított, maczerált vagy dróttal és csepűvel torzított bőre, hanem a valóság. Ez nyitotta meg a biológiának — az igazinak — korszakát.

S hogy itt csakugyan a zónákon átvezető út, az életnek közvetlen szemlélete volt a szellem termékenyítője, azt legvilágosabban az az ellentét bizonyítja, a mely Darwin és Cuvier között áll fenn. Cuvier nem volt utazó; reá nem hatott a régiók élete maga úgy a mint a formára való alakító visszahatásában is megnyilatkozik, hanem a forma és a szerkezet uralkodott szellemén. És a mi tanai fejlődésének szükségképen bevágta az útját, az a hulla s az abból kimagyarázott hypothesis volt. Wallace R. A., ki Darwinnal páros vonalban haladt, mérnökségen, majd iskolamesterségen át jutott az Amazonas, majd a maláj archipelagus, Malakka és Új-Guinea tájaira; e zónák életének, alakzatainak és viszonyainak látása termékenyítette meg szellemét, csiráztatta benne az eszmét, mely meg Darwinével azonos.

Szóval, a tudománynak azon a terén, mely az életről szól, a más zónákba való utazás az, a mely a kutató szellemét megtermékenyíti, tudományát szélesbíti; de mélyebbé is teszi; — természetesen csak azért, a ki nyitott szemmel jár-kél s nem szalasztja el az átmenetek figyelését, a melyek a helyes fölfogásra nézve döntők.

Darwin legtudósabb commentátorai és epigonjai is kénytelenek voltak utra kelni, mert érezték, hogy e nélkül nem boldogulnak; hogy ott, a hol a lüktető élet problémájának megfejtéséről, vagy bárcsak ennek kísérletéről is szó van, ott csupán az életnek magának szemlélete vezethet célhoz. Itt tehát a szobatudomány, az úgynevezett «kabinet zoológiával» egyetemben nem elégséges és a mérsékelt égöv természetvizsgálójára nézve egy a tropikus és egy az arctikus régióba vezető kutató utazás a tudomány mai színvonalán, már föltétlen szükségesség.

De maradjunk még egy arasznyi időig az utazás termékenyítő hatásánál, lehetőleg azon a téren, a melyen az ismertetésül választott értekezés is mozog, — és minthogy ez lehetséges, magyar emberekből indulva ki.

Tükröztessük a kicsinyek javát a korszakalkotókban.

Az egyik Fenichel Sámuel, ki Új-Guineába ment és noha

tudományos képzettsége nem is volt, a merőben új élet és új viszonyok behatása alatt határozott fejlődésnek indult; erről tanuskodnak levelei,*) azoknak folyton fokozódó élénksége, a látkör tágulásával egyetemben. Valóban kár, hogy a gyilkos égalj rövid 14 hónap alatt véget vetett ennek az ifjú életnek.

A másik Biró Lajos, ki Fenichel vállalkozásán lelkesedve, nyomába lép. Nem törődve Uj-Guinea klimájával, völgyületeinek, erdőségeinek gyilkos voltával, elődje sorsával, még kellő anyagi biztosíték nélkül is nekivág a bizonytalannak.

Tisztára kivehető, hogy már az út gondolata, az első lépés is termékenyítő hatással van Biró lelkületére. Biró utrakelte előtt oly irányt vett, a minőt nálunk százan vesznek; gyűjtött és irogatott úgy, a mint az alkalom megvolt; irt, mondhatni «szokvány» dolgozatokat és apróságokat.

De úgy, a mint *utra kél* — nagyon helyesen — nem is várja be, míg merőben más régióba kerül, hanem már a mediterrán régión, innen kezdi meg a kutatást és benyomásainak, gondolatainak közlését. A mint délnek halad, fölhasználja a hajónak minden megállapodását, gyűjt és figyel. Ir patrónusainak, jóbarátainak magyaros észjárásról, eleven fölfogásról és ép humorról tanuskodó leveleket, a melyek közrebocsátva, a magyarság legintelligensebb köreit megragadják, közelebb hozzák a természethez, kutatásának s az utazások fontosságához. Már pedig Biró azelőtt inkább empirikus gyűjtő volt, ki itthon aligha birt volna a chablonon — van az is — keresztül törni; de ki- és keresztül tört azonnal, a mint a jelenségek zónák szerint való változása reáhatott, evvel a szintáj szélesedett, lelkülete levethette a szűkített látkör nyűgét. Miért? mert nemcsak nézett, hanem látott és legalább eddig komolyan akart is.

Ezekből, gondolom, tisztán és világosan kivehető, hogy különösen az ifjabb nemzedék utaztatásának föltétlen híve vagyok, s legkivált azoknak utaztatását tartom fontosnak és szükségesnek, a kik természettudományi, különösen természethistóriai pályán működnek.

Madarász Gyula dr. ezek után talán nem veszi rossz néven, hogyha az ő ceyloni utazását nem Humboldt, Darwin és Wallace, hanem Fenichel és Biró mértékével mérem, ha lehet.

A midőn a közoktatásügyi kormány az utazáshoz, mely a műben következetesen «expeditio» neve alatt szerepel, megadta az

*) *Aquila* I. kötet, 1894.

engedelmet és a módot, gondolom 4000 forintot, minden bizonynyal az a meggyőződés vezette, a melyet fiatal természetvizsgálók utaztatásáról velem együtt, minden gondolkozó ember vall. Madarász Gyula maga így adja elő az út czélját: «... hogy... tanulmányaimat és tapasztalataimat tudományos földolgozásban a Muzeum állattárának fejlődésére értékesítem».

Néhányunkat, a kik már nemzetközi utazások révén is bizonyos szélesebb látókörrel bírnánk, a tervre nézve nem hallgattott meg senki; mert ha ez megtörténik, biztosan és igen alapos okoknál fogva Ceylon ellen nyilatkoztunk volna. Ceylon és Colombo szakasztott oly járt útja turistának és újabban már amateur természetvizsgálónak is, mint akár Velenceze és a Canal grande az unatkozó lordoknak, a nászutat élvező német pároknak.

Azonkívül Ceylon sziget és Colombo város környéke természethistóriai, különösen madártani tekintetben jobban van kikutatva, mint Pest-Pilis-Solt és Kiskun megye, Budapest székes főváros környezetével egyetemben, a mit szerző is elismer, a midőn mondja (311. l.): «Ceylon avigeographiai szempontból — mondhatnám — teljesen ki van kutatva s az irodalom egész sorozatát mutatja az auctoroknak, a kik már a mult század közepétől kezdve foglalkoznak e tárggyal».

E vallomás szükségképen alternatívát teremt. Vagy tudta ezt szerző, mielőtt elindult s ekkor le kellett volna mondani az útról, mert fölösleges volt; vagy nem tudta, ekkor pedig a legszigorúbb megítélést érdemli, mert a szaktudomány magaslatán álló kutató manapság előbb megismerkedik az adott pont irodalmával és ettől teszi függővé, hogy érdemes-e indulni, vagy nem jobb-e más, kevésbé ismert pontot választani?

Különben a tervre nézve döntő súlylyal birhatott Szalay Imre (a borász), kit szerző, kellemes meglepetésünkre, de ámulásunkra is, egészen új oldalról mutat be, tudniillik mint tudományos expeditiók lelkes előmozdítóját.

Így állván a ceyloni expeditio dolga, nagyon természetes, hogy szerző egész dolgozatán végesvéig Legge Vincent hosszas és alapos kutatásainak eredményét használja mankó gyanánt, mely egy összefoglaló műben: *A History of the Birds of Ceylon* van letéve. Ennek a mankónak kizárólagosságát rendesen megenyhíti szerző a *Catalogue of the Birds in the British Museum* egy-egy idézetével s úgy látszik a «tanulmányozás» színe kedvéért még egy-egy régibb synonyma alkalmazásával is. Erre annyival is inkább

rászorúl, mert hiszen tényleg egyetlen egy új alakkal sem szaporíthatja Legge és a többiek után Ceylon madárvilágát.

Különben tartsunk sorrendet. Minthogy Ceylon a földteke északi felének vándormadarai számára sokszorosán végső pont, szerzőnek érdekében volt — sőt kötelessége is úgy kívánta — hogy útját úgy rendezze be, hogy a mi zónánk ott teledő madarait vagy ott várja be, vagy ott érje. Ez módjában is volt volna, mert Legge tüzetesebben tárgyalja s a mint majd alább látni fogjuk, más is, hozzá igen behatóan, foglalkozott a vonulás tünetével. Szerző az idő helytelen választását illetőleg egy «sajnost» használva föl, indokolás gyanánt úgy segít magán, hogy kiírja Legge a vonulást tárgyaló szavait s ugyancsak Legge szerint adja azoknak a vándormadaraknak jegyzékét is, a melyek a palæarcticus zónába vagy régióba tartoznak; de Magyarországon is előfordúlnak. Természetes, hogy ezt a tudományos műveletet bárki is végrehajthatja, a ki Legge művét megszerzi; végrehajthatja pedig itt Budapesten. Félreértés kikerülése okából azonban álljon itt, hogy szerző a Legge-ből vetteket idézőjellel látja el, és forrását megnevezi.

Az expeditio madártani lévén, mely szaknak szerző tágabb körben is ismert specialistája, legyen szabad, hogy most már a 294-re tett madárbőr, néhány mellsont, csontváz és tojás dolgát végezzem el.

Mindenek előtt reá kell mutatnom, hogy az eddig érintett határpontig magyar ember magyar nyelven értesülhet az expeditióról és működéséről; a mi ezen túl következik, az csupán németeknek van szánva, így hozza ezt magával a magyar Nemzeti Muzeum természethistóriai folyóiratának új rendje. A magyarnak tudniillik elég a bevezetés, a németeknek az is jut, azontúl pedig még az egész eredmény is.

Itt-ott kísérletet tesz szerző descriptiv irányban, úgy az újabban oly sokszorosán feszegetett «Rasse» felé is; bizonyos megfigyeléseit «biologiaiknak» is nevezi és erősen rajta van, hogy — Legge és elődjei után mi újat sem találván, nem is találhatván — az eredményt «tudományosnak» tűntesse föl, olyan «szakszerűséggel», a mely itthon is kelendő, s a melynek mintája ez:

«*Alauda cristata*.

Linné. Syst-Naturæ I. p. 288. 1766.

Lullula cristata-Kaup, Ent. Gesch. 1829.

Galerida viarum. Brehm, 1831. stb.

«Január 3-ikán hetivásárkor a piacon etető falusi kocsik

táján keresgél. Eddig kizárólag csak útmentén s a kerékvágások között észleltetett.»

Tudniillik: a pipiske. Senkisé tagadja, hogy a piac és az útmente között lényeges különbség van; de hogy mit változtathat ez a pipiske biológiáján, azt bajos belátni még akkor is, hogyha a hetivásár alkalmát vetjük latba. Szakasztott ezen a színvonalon mozog szerző is.

De sőt megesik, hogy szerző még a pipiskén is alul marad, minek fényes példája a *Ketupa ceylonensis* nevű bagoly, a melynek tudományos tárgyalása ennyi: «Als ich am 11. Februar die Wälder der Umgebung von Kalawewa besuchte, strich von einem Baume diese Eule ab. Ich ging ihr nach, sie verlor sich aber im Dickicht». Ez annyi, mint az ismeretes kés, melynek nincsen nyele, pengéje pedig elveszett. Még ott is, a hol, mint a *Prinia valida* fajnál, a British Museum katalógusa ellen fordul, nem marad egyéb hátra, mint Leggére visszanyúlni.

Nem lepi meg azokat, a kik abban a szerencsében részesültek, hogy a szerző szövegeit — más alkalommal — revideálhatták, hogy e dolgozatban ilyenekkel is találkoznak: *Spizætus ceylonensis* . . . Auffallend war, dass die Augen dieser Vogelart *nicht* lateral stehen . . . » pedig *bilateralis* lévén a madár szeme is jobbra-balra, tehát *lateralisan* van elhelyezve; a látóirányt — *Sehaxe* — kellett volna tenni, mely nem oldalt, hanem előre irányúl.

Egy tekintetben kínálkozott a szerzőnek az alkalom, hogy az összehasonlító eljárás alkalmazása mellett tudományosnak mondható eredményt érjen el s ez a mellcsontok tárgyalása volt volna. A mellcsontok figyelembe vétele az erdélyi Muzeumból származott át ide a Nemzeti Muzeumba s most már csinos gyűjtemény kérné a tüzetesebb méltatást, különösen ilyen alkalommal, a mikor biztos anyagról van szó s egy «*expeditio*» tudományos értéke forog kockán. A föltétel a szerző kezeügyében is volt, mert 1891-ben ő is megkapta Fürbringer tanár nagy művét, a melynek czíme: *Untersuchungen zur Morphologie und Systematik der Vögel stb. Amsterdam et Jena 1888*», a melyben a mellcsont, egyáltalán a vállöv, igen tüzetes tárgyalásban részesül s a mely az érték meghatározására különösen azt szólítja ki, a ki hajlandó — mint szerző a *Biró-féle újguineai anyag földolgozásánál* — az állítólagos új speciést a *trabecula lateralis* elállításával és alakjával is megtámasztani. Szerző a mellcsontoknál a legkényelmesebb utat választja: lerajzolja s nem fűz a rajzhoz egy szónyi magyarázatot sem.

Az ember azonban végigküzdi magát valahogy a speciestek letárgyalásának igazán stereotyp során és háladatos azért a Prinia-fészek rajzért, illetőleg autotypiáért, mely, mint a legtöbb madárotthon, még a legegésőbb kritikus kedélyét is jótékonyan érinti.

Buzdítja az embert az a remény, hogy hiszen majd azután következik a java, a szellem megtermékenyítésének gyümölcse, a mely, ha már a hely és idő rosszúl volt is választva, mégis be kellett, hogy következzen. Mert hiszen szerző a palæarctikus régióból majdnem az æquatorig nyomúlt előre, hozzá oly időben, a mikor szárnyas kedveseink távol — december 31. 1895 — és ha nem is éppen a miéink, de az éjszakibb részekéi éppen visszashállóban vannak — ápril 18-ig 1896 — a midőn a hajó az Adrián, a Földközi-tengeren át, a Suez-csatornán végig hasít! És tovább a Vörös-tengeren, el az ind Oczeánba! A mi vándormadaraikra nézve magának egy ilyen útnak még merőben tagadó eredménye is nagy jelentőséggel bír.

Azonban, fájdalom, áthaladva az «Anhang» kilencz speciestén is, az opusnak egyszerre vége szakad s így az útról magáról, a szerzőre gyakorolt benyomásokról a végén is csak annyit tudunk, mint tudtunk az elején, hogy tudniillik szerző 1895 december 31-dikén elindult. 1896 január 25-ikén Ceylonba érkezett, előbb Colombóban, majd Mount-Laviniában, végre a Kalawewa tónál szállott meg. A visszautazás is — de csak valószínűleg — ugyanazon az úton történt; elmondva nincsen.

Szembenállunk a kérdéseknek egész sorozatával. Én csak az imént olvastam el de Schaek szakszerű cikkeit arról az útról, a melyet a «Chazalie» yachton végzett, többek között az Antillákra, a Bermudákra; azután átvágva az Oczeánon Afrika nyugati partjáig. Az az egyszerű megjegyzés, hogy ő még május hó első harmadában is öt oly madárfajt talált a Cap Blancónak megfelelő szélességen, a mely messze éjszakai, sőt részben az arctikus zónában költ, döntő értékű a madárvonulás kérdésében. És mily élvezettel kíséri a szakember és a laikus is de Schaek jelzéseit, hogy az Oczeán átmérésekor mikor lát és mikor nem lát madarat? Hol és mikor jelentkezik a Thalassidroma — a viharfecske — hogyan sokasodnak és milyen fajok, úgy a mint a hajó földséghez közeledik? Mennyi ezekben a tanúság!

Hát dr. Madarász úr azon az ötven napi ide-oda úton egyetlen egy sirályt sem látott volna? A midőn az a hajó a Suez-csator-

nát végig hasította, tehát átszorult a Nilus delta és Menzaleh tengertő között, mely utóbbinak remek madárvilágát a Kedive még hozzá tilalmazza is, dr. Madarász úrnak semmi, de semmi ornithologiai jelenség sem kínálkozott volna a megfigyelésre és lejegyzésre? Épen csak neki nem? Mert hiszen laikus utitársai, a kik éppen csak úri szenvedélyből tették meg útat, még ők sem állhatnak ellent annak, hogy pár újságcikkben ne adjanak számot benyomásaikról.

Tehát pusztán és egyedül dr. Madarász úrnak nincs egyetlen egy szava sem magának az útnak tudományos jelenségeiről?

A sovány, semmi újat sem tartalmazó eredménnyel szemben állva, legcsodálatosabb az, hogy szerző még ott sem iparkodik bár egy szóval is enyhíteni dolgozatának kereskedelmi katalogusra emlékeztető sivárságán, a hol a szó, a megjegyzés tolla hegyébe tődül.

Így a *Cerchneis tinnuncula* fajnál megjegyzi, hogy csak télen át tartózkodik Ceylonban; de nem teszi hozzá, hogy ez a madár — a mi vérsénk — noha tájainkra nézve vonuló, mégis $\leftrightarrow$ ezt a jegyet viseli, vagyis az enyhébb teleken kitart nálunk. Egy szava sincsen a czankóra — *Totanus glareola* — a vörös gémre, karakatnára és a többi fajra nézve, noha a miéink közül valók s ott látta őket.

Madarász Gy. dr. miatt hiába írta meg az *Ibis*-ben Parker nevezetes értekezését Ceylon madarainak fészkeléséről és vándorlásáról.*) Ez az értekezés egyetlen reflexióra sem indítja szerzőt. Már pedig teljesen bizonyos, hogy ha egy ilyen «expeditio» a tárgyi eredmény dolgában szegényes, új tények dolgában pedig meddő marad is: az útra és tájra vonatkozó gazdag irodalom tanulmányozása, karöltve az élet közvetlen szemléletével, mely az út haladtával a természetvizsgáló szemelättára átmegy, átalakul, szükségképen kell, hogy termékenyítőleg hasson. Ennek a szerző művében egy szemernyi nyoma sincsen s a vége az, hogy sem Humboldt, sem Darwin, sem Wallace, de még Fenichel és Biró mértékével sem mérhető.

Csupán az út kezdete és vége van jelezve, magáról a lefolyásról egy árva szót sem kapunk! Ebben van valami csábító, arra nézve, hogy az utazásról általában, a magyar úri emberekéről

*) *On nidification and migration in N. W. Ceylon Ibis*. 1883.

különösen elmélkedjem; de lemondok róla, mert érinteném azt is, a mi a mű bírálatával alig hogy lazán összefügg.

De már azt nem engedhetem el, hogy dr. Madarász urat ne figyelmeztessem arra, hogy ilyen, tudományos útrajz nélkül való beszámolók veszedelmesen emlékeztetnek Jules Verne mulatságos alakjára, Kinkóra, a kit a féktelen képzelődésű szerző zónákon át ládába zárva útaztat, Bombarnac Claudius védelme alatt. De igaz! hiszen természetrajzi művet bírálva, még hasonlatnak sem választhatom a képzelet szüleményét és így azt kell mondanom, hogy a teljesen reális, élő Zeitung szabó képe jelenik meg lelkünk szeme előtt, ki, ládában utazva, csak a kiindulási és a végső pontról bír tudomással.

Hogy miért írta szerző a teljes szöveget egy magyar nemzeti intézet folyóiratában németül, ennek indokolása olvasható e folyóirat 1897 novemberi füzetének 332-ik oldalán, hol az van mondva, hogy «azok a dolgozatok, a melyek idegenföldi viszonyokat tárgyalnak és senkit sem érdekelnek e hazában» (!) idegen nyelven irandók.

De vajon akkor is, a mikor a magyar közoktatásügyi kormányzat kifejezetten a magyar tudományosság fejlesztése érdekében hozza meg a tetemes anyagi áldozatot? *Herman Ottó.*

Arany János tanársága Nagy-Körösön. Irta: Benkó Imre. Szilágyi Sándor előszavával. Kapható a szerzőnél, Nagy-Körös. 1897.

E 184 lapra terjedő kis munka Szilágyi Sándornak, Arany körösi tanártársának előszavával és a szerző írta Bevezetéssel kezdődik; azután tíz fejezetben szól szerző arról a kilencz esztendőről (1851—1860), melyeket Arany, mint a református gymnasium tanára töltött Nagy-Körösön, — s egy külön fejezetben jellemezni igyekszik Aranyt, mint tanárt, adatokat közölve jelesebb, s később a közéletben is kitűnt tanítványairól; a könyvecskét egy Függelék zárja be, melyben Arany egynémely kéziratának töredéke van bemutatva, miket egyik-másik volt tanítvány kegyeletes emlékként őriz.

E mű egyáltalában nem áll azon a színvonalon, melyen egy Arany Jánosról irt monographiának állania kellene, ha elismerésre tart számot. Szárazon, szűkszavúan van írva, az önálló fölfogásnak, ítéletnek teljes hijjával. — Szilágyi Sándor az előszóban kiemeli,

hogy e könyv «nem csak Arany kőrösi tanárkodásának történetét mondja el, hanem magát a kort is megrajzolja küzdelmeivel, csüggedéseivel s reményeivel, egy darab kortörténetet ad az abszolutizmus idejéből . . . » Mi a kortörténetből is alig vettünk észre valamit, s úgy látjuk, szerzőnek nincs is elég írói ereje a korfestéshez.

De Benkó könyvében nem csak a kor élettéljes rajzát nélkülözzük, — Arany egyénisége sincs kellően kidomborítva; az az erős, bár igénytelen, — külsőleg kissé merev, de bensőleg oly érző és érzékeny egyéniség, a melyet Arany munkáiból s leveleiből oly jól ismerünk, mely lelkünket oly ellenállhatatlan erővel ragadja meg, s tartja fogva, — e könyv lapjain nem elevenedik meg; itt Arany alakja körvonalaiban is halvány rajz, melynek színe, plasztikája sok helyt teljesen hiányzik.

Szerző maga is érzi munkája igénytelenségét, s kijelenti a Bevezetésben, hogy az irodalomtörténeti méltatást avatottabb tollra hagyva, ő e könyvével csak a későbbi életrajzíró munkáját kívánta megkönnyíteni.

Csak hogy e mű ennek a czélnek sem felel meg, — vagy legalább is nagyon hiányosan. Segítette, útbaigazította volna szerző a későbbi irodalomtörténetírót, ha lépten nyomon a legnagyobb pontossággal megjelöli — akár a szövegben, akár csillag alatt — a kútfőket, melyből adatait meríti, — a leveleket, a sajtó-közleményeket, a hatósági rendeleteket, a jegyzőkönyveket stb. De miután ő ezt a legtöbb esetben nem teszi meg, ennél fogva az irodalomtörténetírő, — ki természetesen csak az eredeti kútforrásokból meríthet, s így utalás hiányában kénytelen lesz azokat nem csekély fáradsággal újból föl kutatni, összeszedni, — nem nagy jelentőséget tulajdoníthat e művecskének.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy szerző az Arany levelezése nyújtotta gazdag adathalmazt nem használja föl eléggé. Hogy Arany mennyire elégedetlen volt a tanári állással, hogy mily mártírnak érezte magát a kőrösi évek alatt, — nincs föltüntetve, s így Arany akkori életének rajzából egy nagyon nevezetes vonás hiányzik. E mártíromság rajzát mily könnyűvé teheték volna az Arany leveleiből kiolvasható adatok, melyek közül legyen elég a következőkre utalnunk. 1853. június 28-án így ír Arany Tompához (*A. J. hátrah. ir. és lev.* III. köt. 302. l.): «Miért is kellett nekem odahagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett?» — 1854. május 8-án pedig többek közt ezt írja Tompának (*i. m.* III. 344.): «. . . e harmadfél esztendő

ölte meg az én kedélyemet». — Majd 1859. június 4-én (i. m. III. 468.): «... nem való az én kedélyemhez ez a schulmeisterkodás». Ugyanez évi július 1-én Csengeryhez írt levelében (i. m. IV. 167.) panaszkodik, hogy «a schulmeisterség ólomkint nyomja» lelkét. 1860. márczius 30-án Tompához intézett levelében (i. m. III. 483.) újból kifakad: «... mily gyötrő ez állapot... szellemileg. Nem voltam ifjakat vezetni való, mikor elfogadtam is...» S ugyanott alább: «... folytonos érzése annak, hogy az ember hivatásán kívüli helyzetben működik».

E hiányok mellett néhány adatbeli tévedésre is találtunk Benkó könyvében, azokon kívül, a melyek az *Irodalomtörténeti Közlemények* VIII. évfolyamának 1. füzetében lévő bírálatban említettnek. Arany az egyháztanács elleni azt a kifakadását, hogy az iskola nyilvánossági jogának megnyerése érdekében magukra hagyta azokat az embereket, kiket előbb bálványozott, — nem Tompának írta, mint Benkó az 59. lapon mondja, — hanem Lévaynak, 1853. június 10-én kelt levelében (i. m. IV. 20.). — A 177. lapon az van mondva, hogy «Arany az első évben a VII-ik, a többi években pedig az V-ik osztálynak volt osztálytanára», — míg a 65. lapon az áll, hogy az 1853/4. tanévben Arany a VI-ik osztályban volt osztálytanár; e két adat közül tehát egyik hamis. — Aranyék — az 1857. október 4-én Tompához írt levél szerint (i. m. III. 424) azon év augusztusának nem 12-ik, hanem 13-ik napján indultak el Kőrösről Szalontára (105 l.). — Az Arany magyar nyelvi előadásain használt olvasókönyvet nem Lenkei írta, — mint a 150. lapon mondatik, — hanem Lonkai (l. 1858. febr. 24-én Lévaéhoz írt lev., i. m. IV. 31., 32.). — Dömötör Jánosról, a jeles költőről mint *korán elhunyt ifjúról* szól Benkó (169. l.), pedig Dömötör 1877-ben, 34 éves korában, tehát érett férfuként hunyt el.

Nem hagyhatjuk megrovás nélkül azt a pongyolaságot, hogy szerző ismételve Gyulayt, Telekyt, aztán Brassayt, Petőfyt ir Gyulai. Teleki, Brassai, Petőfi helyett, — sőt még Toldi Miklós vezetéknévét is Toldynak írja (69., 115. l.), — viszont Toldy Ferenczét, — ki pedig mindig y-t használt, — Toldinak. (118. l.). — Aztán miért, egyszer: iskola, máskor oskola? (1. 2. l.). — S miért nem említi meg szerző Arany egyetlen nagy kort ért testvérének, a nála sokkal idősb Sárának 1853-ban történt halálát, melyről Arany azon évi decz. 4-én Tompához írt levelében emlékezik meg. Arany kőrösi élete történetének rendén ezt az eseményt nem lett volna szabad mellőzni.

De — hogy ne gáncscsal végződjenek e sorok, — említsük meg, hogy nagyon jó gondolat volt szerzőtől, egész terjedelmében közölni az Arany készítette iskolai törvényeket, mely munkálatból következtethetünk Arany pädagogiai elveire. r—.

The Lion of Janina, or The last days of the Janissaries. A Turkish novel by Maurus Jókai, translated by R. Nisbet Bain. — London, Jarrold and Sons 1897.

Jókainak ez már hetedik munkája, mely a jelen évtizedben angol fordításban megjelent. Meg fog jelenni nem sokára még *Egy magyar nábobjának* s más három vagy négy munkájának fordítása is, s ha ezt az eredményt összehasonlítjuk a múltéval, úgy nem tagadhatjuk, hogy híres írónk végre az angol olvasó közönség kegyébe is bejutott. Nem tekintve az 1854-ben megjelent *Hungarian Sketches in Peace and Wartól*, melyhez előszót még a függetlenségi harcz korából híres Szabad Imre, a *Hungary Past and Present* jól ismert szerzője írt, és *Az új földesúr* fordítását, melyet Patterson Arthur még 1868-ban eszközölt, Jókait alig ismerte az angol olvasó közönség a nyolczvanas évek második feléig, midőn ismét egy rövidebb munkája (*Fu love with the Czarina* 1886) és *Arany embere (Timar's two worlds* 1888) jelent meg fordításban. *A Life in a Cave translated by L. (Linda ?) Villari*, ha nem csalódom, 1884-ben jelent meg.

A jelen munkát (*A janicsárok végnapjai*) több más munkával együtt Mr. Bain fordította le meglehetősen jól — egy-két kisebb-nagyobb baklövés kivételével — még pedig úgy látszik a magyar eredetiből és nem a Janke-féle német versióból. Fordító, mint épen jelen folyóirat olvasói tudják, megbirkózott nemrég dr. Kunoss Ignác török mesegyűjteményével s annyira haladt a magyar nyelv ismeretében, hogy már ismeri a különbséget *Erdély arany kora* (lásd *'Midst the wild Carpathians*) és a helyes *Erdély arany kora* között.

Legkomolyabb baklövése talán az, mely a 10. fejezet végén fordul elő, hol Zaid sírjáról van szó, ki Jókai szerint egy ízben Ali unokája, más ízben unoka-öcscse. Bain mindkét esetben a pasa unokájának festi meg őt, a min az új irodalmi szaklap, a *Literature* is megakadt, mert kétszer öleti meg ilyképen Zaidot a fordító. De ez nem nagy baj. Egygyel több vagy kevesebb ellentmondás egy

Jókai-féle regényben szóba sem jöhet. Ilyen például az, hogy a második fejezetben Ali három fiát Omár, Almuhán és Zaidnak hívják, a következő fejezetben és azontúl pedig Muhtár, Vely és Szolimánnak. Ennél mulatságosabb a fordító botlása.

«S midőn estendén Ali kiment kertjébe sétálni» — írja Jókai — s járt alá és föl a virágok között, megdobbant néha lába alatt a föld. Zaid sirja volt ottan, az dőbörgött; ott megállt a vén dalia, ki egyedül maradt meg kiirtott családjából, s lábával a földdel egyenlővé tett sírra dobogatva, suttogá magában :

— Nem vagy egyedül többé . . . . nem vagy !

Nem volt pedig egyedül azért, mert Ali két fiát, Szolimán és Muhtár bégeket Sztambulban lefejezték.

S ime itt veszi kezdetét a tévedések vígjátéka. Fordító először is persze nem érti, hogy egy régen eltemetett halott a XIX-ik század elején, mint fészkelődhetik sirjában. Másodszor rest volt a «dalia» szó jelentését a szótárban fölkeresni. Harmadszor, nem tudja, vagy elfelejtette azt a szabályt, hogy a «ki» névmás csak személyre vonatkozhatik, dologra soha. Negyedszer miután már virágokról van szó, a török-magyar «dalia» szót összetéveszti a svéd-angol «dahlia» virágnévvvel és azért Ali Tepelenti leventéből lesz — egy szál georgina; s fordításban ez a virágszál virít Zaid sirján, mint kiirtott válfajának utolsó képviselője. Ali pasa ezt összetapossa (értsd : a földdel teszi egyenlővé). Erre azután megint az olvasó suttothatja magában :

— Nem vagy egyedül többé, szegény Kertbeny . . . . akadt társad a műfordításban.

Ilyenféle bakocskák az is a második fejezetben, hol Jókai azt írja, hogy «Ali ajkai, ha mosolyognak, nincs az a tigris, mely szebb fogakat mutathasson az övéinél». Ennek van értelme és Ali tigris természetét tekintetbe véve bizonyos költői szépsége. Fordító azonban, mivel gőzerővel dolgozik, sietében ezt is elcsúfitotta s azt írja, hogy «Ali, ha mosolyra fakad, nem tigris többé; de (!?) szebb fogakat mutatott Emináhéinál is». No, már ha szép fogsort akarunk látni, a fenevad facile princeps és könnyű szerrel kapja el a babért a csunya fogaikról híres török szépségek orrai elől.

Kropf Lajos.

A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával. Irta dr. Sebestyén Károly. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1898. Ára 1 frt 50 kr.

Philosophia-történeti irodalmunknak kiváló gazdagodását jelenti a *Filozófiai Írók Tárának* főtezcímzett (XIV-ik) kötete, nemcsak azért, mert irodalmunkban csaknem egészen ismeretlen korszakot tárgyal (a görög philosophia történetére vonatkozó összes irodalmunk Domanovszki *A görög bölcsészet története* című művére terjed), hanem azért is, mert úgy philologiai, mint philosophiai tekintetben a legújabb buvárlatok útján nyert adatok, a legújabb földolgozások által megállapított eredmények figyelembevételével készült, szóval a tárgyal, és sokszor nagyon bonyolult, nagyon nehézkes kérdések mai tudományos színvonalát mutatja be.

A szerző, mint azt a fönti címből is látjuk, művében kétféle dolgot nyújt: először a Thalestől Sokratesig élt görög gondolkodók összes hátramaradt töredékeinek, a kortársaknál vagy későbbi íróknál philosophiájokra vonatkozólag fenmaradt hiteles adatoknak, tudósításoknak fordítását — s bizonyára azt tekinthetjük műve tulajdonképeni céljának, — s másodszer e gondolkodók életrajzát (már a mennyire ez a meglévő gyér adatok alapján lehetséges) és philosophiájok jellemzését, az előző és következő rendszerekkel, valamint a görög népszellemmel való kapcsolatának ismertetését. Míg az első inkább philologiai, utóbbi inkább philosophiai föladat, de a jelen esetben a kettő egymást föltételezi, egymás nélkül meg nem oldható. A fordítással kapcsolatban állott az alaki és anyagi szövegkritika, vagyis egyfelől a leghitelesebb, legszabatosabb szöveg kiválasztása, s illetőleg, a hol szükségesnek látszott, az egyes passzusok megállapítása vagy reconstruálása, s másfelől a különböző eredetű gyér töredékeknek, adatoknak, följegyzéseknek egységes, kapcsolatos egészszé való összeillesztése, a töredékes művek szerkezetének eszme és rendszer alapján való lehető megállapítása. Szerzőnk mind a két föladatnak gondosan megfelelt: előbbi tekintetben a legjobb minták, vezetők után indult, utóbbi tekintetben eljárása, a kapcsolatlan adatok, részletek összeillesztése, egymás után sorolása kiválóan ügyesnek, értelmesnek mondható. Fordításában igyekezett lehetőleg világos és magyaros lenni; az

epikai költői részleteket (Xenophanes, Parmenides, Empedokles töredékeit) verses alakban vagyis hexameterekben fordítja.

Az egész korszakot — a görög gondolkodás első kísérleteitől fogva bezárólag a sophistákig — szerzőnk, a tárgy természetének megfelelőleg, kilencz fejezetre osztja, kilencz fejezetben tárgyalja, míg egy előző bevezetésben az egész korszaknak általános képét nyújtja s egyúttal számot ad forrásairól s követendő eljárás módjáról. Az első fejezet szól a kezdetekről, ethikai és politikai töredékekről, a hét görög böles mondásairól; a második az anyagproble-máról s annak fölvetőiről: Thalesről, Anaximandrosról, Anaxime-nesről, Hipponról, apolloniai Diogenesről; a harmadik az ephesosi Herakleitosról; a negyedik Pythagorasról, Philolausról s Alkmaion-ról; az ötödik az eleai bölcselőkről (Xenophanes, Parmenides, Zenon, Melissos); a hatodik a klapomenai-i Anaxagorasról; a hete-dik az akragari Empedoklesről; a nyolczadik az atomistákról, illetőleg Demokritosról; a kilenczedik a sophistákról (Protagoras, Gorgias, Prodikos). Az egyes iskolák vagy gondolkodók ismerteté-sét, méltatását mindenütt nyomon követi, nagyobb nyomással, fenmaradt töredékeiknek fordítása. Legterjedelmesebbek (42 l.) a Demokritos töredékei, legrövidebbek (4 l.) az Anaxagoras tö-redékei.

Ha a főntebbi sorrendet megtekintjük, látjuk, hogy szer-zőnk — ellentétben a görög philosophia nagyérdemű történetírő-jával, Zellerrel — Herakleitoszt mindjárt a jóniai physikusok után s Pythagoras és az eleatok előtt tárgyalja. Maga is elismeri ugyan, hogy Herakleitosra Pythagoras és Xenophanes némi hatást gyako-roltak, elismeri, hogy Herakleitos hatása a görög gondolkodásban maradandóbb volt, mint akár a pythagoreusoké, akár az eleaiaké, — de azért mégis előbbre teszi ezeknél, «mert a pythagoreusok iskolája messze kinyúlik, Herakleites után századokkal, s mert a reá gyakorolt csekély hatás vagy a chronologia okából Xenophanest elválasztani Parmenidestől nagy tévedés lett volna.» (62. l.). E ponton nem érthe-tünk egyet a szerzővel: ha mind a gyakorolt hatás, mind a chrono-logia Pythagorast és az eleatokat teszi előbbre, kár volt e tekinteteket számon kívül hagynia; azért nem lett volna szükség Xenophanest elválasztani Parmenidestől, — mehetett volna Parmenides-szel az egész eleai iskola előbb, mert ez közvetlenebbül csatlakozik az ó-ion természetbölcselőkhöz, mint Herakleitos, a mennyiben az eleaiak-nál szintúgy, mint a jóniai physikusoknál a világyanyag kérdése áll előtérben, Herakleitosnál pedig a világrénd elve képezi a specu-

latio tárgyát, miként a pythagoreusoknál, de a mennyiben Pythagorasnál korra nézve hátrább áll s fejlettebb fölfogást képvisel, teljesen indokolt dolog őt később tárgyalni. — E megjegyzésünk korántsem akarja azt jelenteni, mintha a szerző fölfogásának is nem volna meg a maga jogosultsága, sőt ebből is látjuk, hogy szerzőnk, — bár főmesterei az egyes gondolkodók megítélésénél, az egyes rendszerek szellemi képének fölépítésénél Zeller és Gomperz, — korántsem követi vakon őket, nem fogadja el derűre-borúra állításaikat, hanem maga is gondolkodik, maga is vizsgálódik, s mestereivel szemben is bátran kimondja s indokolni tudja véleményét. Fejtegetései mindenütt mélyre hatolnak, hű magyarázatát adják a tárgyalt iskola vagy gondolkodó alapeszméjének, megismertetik a fölvett problema s a görög népszellem közt levő kapcsolatot, az egyes gondolkodóknak, iskoláknak egymásra gyakorolt hatását, vagyis az eszmék fejlődésének menetét, s azoknak a jelenkor eszméivel való kapcsolatát.

Legyen szabad a szerzőt néhány kisebb hibára vagy inkább hiányra figyelmeztetnünk! A 36. lapon, az ismertetésben, Hipponról ezt írja: «H. minden dolog okának a vizet, helyesebben a nedvességet mondja, csak hogy nála határozottabban kidomborodik a nedvességnek, mint az élet forrásának szerepe», — s a 42. lapon, hol H. töredékeit közli, azok közt minderről szó sincs; hol mondja hát ezt Hippon? s miért nincs az itt közölve, ha előzőleg megemlítettet? — Az Anaximandros *ἄπειρον*-át mindenütt végtelennek fordítja s mondja; vajon nincsen-e e szóba a határozatlan s határtalan fogalma is befoglalva? — Herakleitosnál nem ártott volna megemlíteni, hogy az alexandriai, valamint a keresztyén philosophiában később oly nagy fontosságra jutott logos-tan első csirái is nála találhatók. Philolaosnál viszont annak kiemelését és méltatását óhajtottuk volna, hogy ő bizonyos tekintetben a Copernicus előfutárja, a mennyiben azt tanítja, hogy a föld nem központja a világnak, hanem csak egy világtest, mely a világgözpont körül forog (töredék 6., 9.). — A sophisták iránt a kelleténél kissé kedvezőbb véleményben van; inkább védelmezőjöknek, mint objectív ismertetőjöknek tűnik föl. — Végül nem lett volna fölösleges, a nem kizárólag classica-philologiai olvasókra számító műben, a töredékek megőrzői, fentartói közül a kevésbé ismertekről (Diog. Laërtius, Stobaios, Simplicios, Photios, Sext. Emp.) a jegyzetben rövidke ismertetést közölni.

A mű nyelvének magyarosságát csak itt-ott rontja egy-egy

idegenszerű kifejezés, például a közeledést sóvárgja, kezdetek, rommező, ha Homerost nem bírják, porlandó test. Sokkal több kifogást emelhetünk helyesírási eljárása ellen, mert ez, a mily helytelen és indokolatlan, épen oly következetlen. Előfordul nála: miszticizmus, speculatio, szuppositió, abstractio, szisztéma, ikoszaéder, kémikus, hipotézis, Athen, Hellasz — s másfelől tamosi, ephesosi, principium, hipotézis, pythagoreismus, exakt stb. Mily jól illenek ezek egy classica-philologiai műben! Meglehet azonban, hogy szerzőnk ártatlanul került a hinárba, mert ez a *Filozófiai Irók Tárának* szabadalmazott orthographiája s így e remeklések a vállalat szerkesztőinek számlájára irandók. L—s.

Letters and other unpublished writings of Walter Savage Landor edited by Stephen Wheeler with portraits. London, 1897.

Landortól, a már régen elhalt hírneves angol írótól, az *Andrea of Hungary and Giovanna of Naples* dráma szerzőjétől, — melyben Nápolyi Johanna jó hírnevéért sikra szállt — egy kötetecske kiadatlan levél és költemény jelent meg, rokonszenvező bevezetéssel és jegyzetekkel hő, tisztelőjének, Wheelernek tollából.

Nem tekintve költői és szépírói tehetségét, melyek Landort a világirodalom kitünőségei közé emelték, az ő emlékét, mint nemzetünk hő barátját fogja örökre tisztelni a hálás magyar nemzet.

Azon szomorú végű korszakban, melynek félszázados emlékét épen a jelen évben ünnepeljük, Landor tollával, szavával kelt az eltiprás ellen küzdő nemzet pártjára. Ő szíve mélyéből gyűlölt minden zsarnokoskodást és tollára számíthatott minden eltiport nemzet: lengyel, görög, magyar és olasz.

Midőn a magyar szabadságharcz híre eljutott Angliába, Landor eladásra ajánlotta föl összes olajfestményeit, hogy az értük kapott pénzzel segítse a magyar ügyet. Midőn pedig később Kossuth emigráns társaival eljött Angliába, Landor egy «reception committee»-t organisált lakóhelyén Bathban, és egy költeményt írt, mely egy Kossuth tiszteletére Birminghamban rendezendő ünnepély alkalmával «vala elszavalandó». Kossuth eleintén látszólag nem-tetszéssel fogadta az angol enthusiasista föllépését, de végre is «eléggé udvarias» levélben mondott neki köszönetet fáradozásaiért. A kiadó nem közli a magyar ex-kormányzó levelét, csak

Landor feleletét Bath 1851. október 28-diki kelettel, mely így hangzik fordításban :

«Sir.

Életemnek fő fénypontját képezi az, hogy én voltam az első, ki a magyarok segélyére küzdelmük kezdetén pénzt adományozott. A másik az, hogy kitűnő vezérok jóváhagyását bírom most. Én, ki egykor Kosciosko kezét tartottam a magaméban, most kegyeletteljesen csókolom meg Kossuth keze vonását. Nincs más élő ember, kitől egy ajánlott kitüntetést elfogadnék.

Ki maradok stb.

Walter Savage Landor».

A magyarok e lelkesült barátja a szó szoros értelmében elárasztotta az angol lapokat leveleivel Kossuth látogatása alkalmából. Midőn pedig ez Amerikába indult, ismét alkalmi költeményt nyomtatott vörös-fehér-zölddel szegélyezett lapon *On Kossuth's journey to America* címmel és *Rave over other lands + other seas* bekezdéssel, mely mintegy harmincznégy sorra terjedt. Irt egy ódát is *To Kossuth, President of Hungary*, mely a *Heroic Idylls* című gyűjteményben (1863) jelent meg. Egy 1858-ban Edinburghban megjelent munkáját *Dry Sticks, fagoted by W. S. L.* (Targallyak, nyalábra szedte W. S. L.) szintén kitűnő honfitársunknak *to Louis Kossuth, President of Hungary* ajánlotta, mely kötetnek tartalma miatt a törvényszékekkel is majdnem meggyült szerzőnek baja.

1855-ben pedig élesen kikelt az angol papság ellen, mert ezek egy az ő véleményében igazságosan elítélt örmény gazember miatt megtámadták «a legtoleránsabb és legindulgensebb kormányt», a törökét. De annak idején egyetlenegy szót sem emeltek e lármás tisztelendő urak. Ausztria és Oroszország ellen, midőn e két keresztény hatalmasság elüzte szülőföldjéről Kossuthot és hazájukért küzdő vitéz és erényes társait. «A sanyarúság azon órájában» — kérdi Landor — «ki adott segélyt és hajlékot a szülőföldjüket hön szerető, hitükért küzdő hazafiaknak? Ki más, mint valamennyi keresztény fejedelem legkeresztényebbje, Abdul Medsid Khalifa?»

Kropf Lajos.

Life and Letters of John Arthur Roebuck, P. C., Q. C., M. P. with chapters of autobiography edited by Robert Eadon Leader, London Edward Arnold 1897.

Azokra, kik mint például e sorok írója is, fölcsigázott kíváncsisággal nyitják föl e vaskos kötetet, keserű csalódás vár. Miután Røebuck, mint az angol parlament tagja oly fölötte fontos szerepet játszott 1849-ben, midőn erélyesen tiltakozott Oroszországnak a magyar belügyekbe való beavatkozása ellen és ismét 1859-ben, midőn hajlíthatlanul Kossuth-ellenes és osztrák-barát álláspontot foglalt el, az olvasó természetesen azt várja, hogy az elhalt politikus autobiographiájában, mely most mintegy húsz évvel halála után jelenik meg, kissé föllebbenti a fátyolt és betekintést enged a 40—50 év előtti európai politika titkos történetébe. De *lasciate ogni speranza!* A majdnem négyszáz nyolczadrét lapra terjedő kötetben Kossuth neve egyetlen egyszer, Magyarországé csupán kétszer van fölemlítve, minden egyes esetben csak egy-egy pongyolán becsusztatott mondatban. Ausztria kereskedelmi politikájának még csak jut egy rövid fejezet, az osztrák-magyar kiegyezésnek egy vagy két mondat. *C'est tout!* A kötet többi része nem érdekli a magyar történelmet.

Kr. —

Nyilatkozat.

A *Budapesti Szemle* márcziusi számában az a vád emeltetik ellenünk, hogy mi *Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története* című munkát nyereszkesedési vágyból bővítettük meg.

Ez a vád igaztalan. Mi a megrendelési fölhívásban közzétett programmunktól egy perczig sem akartunk eltérni, s többször fölhívtuk a szerzöt a megszabott terjedelem megtartására. A szerzö azonban, ki széles alapon indult meg, az óriási anyagot és a mű számára megszerzett sok illustratiót nem volt képes a programmszerü keretbe szorítani; s csak akkor, midőn kijelentette, hogy a mű aránytalan lesz, söt csonka marad, ha a második vagy harmadik kötettel befejeztetik, kénytelenek voltunk beleegyezni a meghosszabbításba. Ez a rövid és száraz tényállás. Rosszhiszemúségről se a szerzö, se czégünk részéről szó sem lehet.

Eljárásunk loyális voltát az is igazolja, hogy mindazon megrendelőknek, kiknek a munka meghosszabbítása ellen csak némi kifogásuk is volt, a hátralékos füzeteket ingyen küldtük meg.

Czégünk immár egy század óta áll fenn a könyvpiaczon, s e hosszú idő alatt mindig szem előtt tartotta az üzleti és társadalmi tisztességet. Ezt tette meg ebben az esetben is.

Jelen soraink közzétételét kérve, maradunk

Buda-Pesten, 1898. márczius 13-án.

kiváló tisztelettel

Lampel R.-féle könyvkiadóhivatal

Wodianer F. Fiai.

* * *

E nyilatkozatra kénytelenek vagyunk a következőket megjegyezni.

Először is e folyóirat bírálata sehol sem mondotta, hogy a kérdéses munkát kiadó és szerző nyereszkesedési vágyból bővítették meg. A bírálat csak visszaélést emlegetett a közönség bizalmával, elbeszélvén, hogy az ígért harmincz füzetből hogyan lett kilenczvenhat. Részletesen tényeket sorolt elő s a következtetést az olvasóra bizta: vajon ügybuzgóságból vagy nyereszkesedési vágyból történt-e a bővítés. Hogy Wodianer F. fiai, mint kiadók, nyereszkesedési vágyat következtettek belőle, erről a bírálat nem tehet.

A mi a rosszhiszeműséget illeti, épen ezt a kifejezést nem használta a bírálat, azonban tényeket mondott el, melyekből nem lehetett jóhiszeműségre következtetni. A bírálat e része a következő: «A kiadó és szerző jelezték is azután, hogy a munkát 10—12 füzetrel megbővítik olyformán, hogy az 40—42 füzetrel befejezést nyer. Ekkor aztán már teljesen bizonyosak lehettünk a felől, hogy ez nem jóhiszemű biztatás, mert a 30-ik füzet még mindig az 1848. évi október elei események leírásáig haladt; azt tehát, hogy a hátra levő majdnem egy évi eseménygazdag korszak történelme 10—12 füzetbe beszorítható legyen, még csak képzelni sem lehetett.»

A kiadó czég egészen a szerzőre hárítja a visszaélést a közönség bizalmával s ezt a szerző is elismeri egy közjegyzőileg hitelesített okiratban, melyet igazolásul a kiadó hozzánk is beküldött s melyben arról is bizonyosságot tesz, hogy a IV. és V. kötetet díj nélkül írta meg s azoknak a megrendelőknek, kiknek a meghosszabbítás ellen kifogások volt, a hátra levő füzetek ingyen küldettek meg.

E melegség talán enyhítheti a visszaélést, de meg nem másíthatja. Kiadó és szerző együttesen tettek ígéretet a közönségnek s együttesen felelősek a be nem váltásért. Mindeniknek módjában volt megakadályozni a visszaélést. Hogy néhány megrendelőnek díjtalan küldötte meg a kiadó a hátralevő füzeteket, az nem változtat a dolog lényegén, mert kiadó és szerző ebbeli készségüket soha sem adták tudtára a közönségnek s alkalmasint csak néhány lármásabb megrendelőt csitítottak el a díjtalan küldeménynyel s a nyilatkozatokból azt sem vehetni ki: vajon csak az utolsó füzetek küldettek-e meg díjtalanul vagy a megelőzők is.

A nyilatkozat teljesen hallgat a bíráló azon részéről, mely a munka tartalmát illeti. Jobb is, úgy is megtették helyette a védelem szolgálatát a hírlapok, melyek nem bocsátkoztak ugyan a bíráló czáfolatába, de mintha összebeszéltek volna, nagyon dicsérik a kevés kritikával összetakolt munkát. A *Budapesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Nemzet*, *Egyetértés* hasábjain olvashatn ily dicsérő hosszabb cikkeket, lehet talán más lapokban is, de mi ezeket nem olvashattuk. Hát így felel meg hivatásának a magyar sajtó, melyet Rákosi Jenő, mint az *Otthon* elnöke nem tud eléggé magasztalni? Bizony jobb volna, ha Rákosi e helyett oktatgatná társait, hogy a magyar sajtónak nem hivatása rossz munkákat akár jószántából, akár a kiadók ösztönzéséből a közönség nyakába varrni.

Szerk.

Új magyar könyvek.

Alarcon Péter. Venegas Mánuel. Regény. Spanyolból fordította Huszár Vilmos. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 160. 156 l.) 2 frt.

Barabás Ábel. Esperanto világnyelv gyakorlati és elméleti módszer a Zamenhof-féle vi.ágnyelv néhány nap alatt való megtanulására. Nyelvtannal, gyakorlatokkal és szótárral. Buda-Pest, 1898. Nagel O. (8-r. VI, 206 l.) 2 frt.

Croker B. M. Családi hasonlatosság. Regény. I. kötet. (Egyetemes regénytár XIII. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 173 l.) 50 kr.

Csoma József. Abauj-Torna egyesült vármegyék monographiája. Kiadja Abauj-Torna vármegye közönsége. I. kötet. Abauj-

Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1898. Vitéz A. (8-r. 672 l.) 5 frt.

Falussy Gusztáv dr. Az állami számvitelről szóló 1897. évi XX. törvényczikk, annak története, indokolása és végrehajtási utasítása. 2. kiadás. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. XXVII, 498 l.) 4 frt 50 kr.

Félegyházy Ágost. A budapesti tőzsde könyve. A budapesti áru- és értéktőzsde egész szervezetére vonatkozó összes szabályzatok és törvények, az érvényben lévő összes tőzsdei szokások, valamint a tőzsdei forgalmat érintő törvények teljes gyűjteménye. 2. teljesen átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. IV, 399 l.) 3 frt.

Felletár Emil dr. és Jahn József. A törvénytudományi chemia elemei. A magyar chemiai folyóirat III. évfolyamának melléklete. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. VII, 243 l.) 3 frt.

Felszeghy Dezső. Újabb költemények. Kolozsvár, 1898. Gibbon. (8-r. 153 l.) 1 frt 40 kr.

Földes Béla dr. A társadalmi gazdaságtan elemei. 2. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 496 l.) 4 frt 50 kr.

Gaal Jenő dr. Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján. 2. kiad. Buda-Pest, 1898. Pallas, (8-r. VII, 301 l.) 2 frt.

Hodinka Antal dr. Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 119 l.) 1 frt 20 kr.

Horváth Jenő. Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. A M. T. Akadémia hadtudományi bizottságának megbízásából. II. rész. A mohácsi vésztől a legújabb korig. Egy melléklettel és 21 szövegbeli rajzzal és csatavázlattal. Buda-Pest, 1897. Akadémia (8-r. XI, l.) 4 frt.

Kálnay László. Az arisztokraták és a többiek. Elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 158 l.) 1 frt 20 kr.

Kemény Zsigmond br. összes művei. VII. kötet. A rajongók. Regény 4 részben. VIII. kötet. Zord idők. Regény 3 részben. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 503, 472 l.) kötetje 3 frt.

Köbor Tamás. Ő akarta. Kis regények. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 245 l.) 1 frt 20 kr.

Koroda Pál, Lira. Költemények. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 128 l.) 1 frt.

Kozma Andor. Humoros históriák. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 11.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 157 l.) 50 kr.

Lázár Béla. Hangulatok. Elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 158 l.) 1 frt 20 kr.

Lescot Mme. Szeret? nem szeret? Fordította Győry Ilona. A képeket rajzolta Tofani. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 266 l.) 3 frt.

Magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. VI. köt. Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Irta Angyal Dávid. A társadalmi és műveltségi állapotokról szóló függelékét írta Dézsi Lajos dr. Buda-Pest, 1898. Athenæum (8-r. 600 l.) 6 frt.

Malonyay Dezső. Munkácsy Mihály élete és munkái. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (4-r. 235 l.) 24 frt.

Márkus Dezső. Felsőbiróságaink elvi határozatai. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. VIII. kötet. 1894—1896. Végrehajtási eljárás. Ügyvédi rendtartás. Kereskedelmi törvény. Váltótörvény. Csódtörvény. Büntetőtörvény. Buda-Pest, 1897. Grill K. (8-r. IV, 912 l.) 5 frt.

Maurer János. A tornázás elmélete. Buda-Pest, 1898. Kókai L. (8-r. 174. l.) 1 frt.

Mikszáth Kálmán. A gavallérok. Ne okoskodj Pista! (Legjobb könyvek. I. évf. 11. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 98, 106 l.) 50 kr.

Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter. III. évfolyam. (1897) 1—12 füzet. Buda-Pest, 1897. Gerlach és Schenk. (2-r.) 16 frt. 1 füzet 1 frt 50 kr.

Navratil Ákos. Smith Ádám rendszere és ennek bölceleti alapja. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 238 l.) 1 frt 50 kr.

Nemes Mihály. A magyar viseletek története. Szövegét írta Nagy Géza. 1—3. füzet. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (2-r. 1—24 l.) Egy füzet 1 frt 50 kr.

Öreg János dr. A jog- és állambölcelet kézikönyve. Debreczen, 1897. Telegdi K. Lajos. ((8-r. 430 l.) 3 frt.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XVI. kötet. Téba-Zsuzsok. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 1242. l.) 6 frt.

Pataky István. Az utolsó betyár. Elbeszélések. Karczag, 1898. Sződi S. (8-r. 180 l.) 1 frt.

Pauler Ákos. A természet philosophia fogalmáról és feladatairól. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 111 l.) 80 kr.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. magyar tudom.-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. III. kötet.

Igazságra vezérlő kalauz. I. rész. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. VII, 747 l.) 6 frt.

Pekár Gyula. Délen és éjszakon. 2 köt. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 207, 222 l.) 8 frt.

Pekár Károly dr. Positiv æsthetika. Megjelenik a m. t. Akadémia támogatásával. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. XIV, 672 l.) 4 frt.

Petelei István. Vidéki emberek. (Athenæum olvasótára VI. évf. 10. sz.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 153 l.) 50 kr.

Pilo Mario. Esztetika. Olaszból fordította Yartin József. (Athenæum kézi könyvtára. XVII. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 195 l.) 1 frt 20 kr.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta Kaeskovics Kálmán dr. III. kötet. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke (8-r. 608 l.) 2 frt 50 kr.

Reiner János. Jogi dolgozatok. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 173 l.) 1 frt 20 kr.

Róna Zsigmond. A légnymás a magyar birodalomban 1861-től 1890-ig. Német kivonattal. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 204 l.) 2 frt 50 kr.

Salamon Ödön. Kocsin és gyalog. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 1 frt 20 kr.

Sántha Károly. Költemények. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (16-r. 279 l.) 1 frt 50 kr.

Schmidt F. A gyakorlati fotográfózás kézikönyve. A negyedik kiadás után fordította Pfeifer Ignác. Az eredetivel összehasonlítottá Wartha Vincze. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. XIX, 406 l.) 3 frt.

Schwarz Gusztáv. Az ági öröklés kérdése. Jelentés és vélemény. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 168 l.) 1 frt.

Sebestyén Károly dr. A görög gondolkodás kezdetei Thales-től Sokratesig. Az összes töredékek fordításáról. (Filozofiai írók tára XIV. kötet). Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 233 l.) 1 frt 50 kr.

Simkó József. Forradalom a művészetben. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 19 l.) 20 kr.

Simon József Sándor dr. A Kant utáni ismeretelméletek alapfogolatainak kritikája. Az egységes és realis ismerettan alapfogolatának megállapítása. Losonc. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. VIII, 534 l.) 5 frt.

Steinkogler János. Tarlózatok. Beregszász, 1898. Farkas J. (8-r. 213 l.) 1 frt 20 kr.

Szabolcska Mihály. Újabb versek. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 152 l.) 1 frt.

Szabóné-Nogáll Janka. Vezeklés. Regény (Legjobb könyvek. I. évf. 8. köt. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 192 l.) 50 kr.

Szamovolszky Gyula. Ontainette. Ungvár, 1898. Lévai M. (16-r. 120 l.) 50 kr.

Szántó Kálmán. Alkonyat. Regény. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 6. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 170 l.) 50 kr.

Szell Károly. Tövises utakon. Költemények. Karczag, 1898. Sződi S. (8-r. 132 l.) 1 frt.

Szemere Miklós. Ideal. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 62 l.) 60 kr.

Tábori Róbert. A negyvenéves férfiú. Regény. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 frt 20 kr.

Tarczai György. Törökvilág Budán. Buda-Pest, 1897. Révai S. (8-r. 105 l.) 1 frt.

Tarczai György. Német világ Budán. Rajzok és elbeszélések. Ferenczi József rajzaival. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 219 l.) 2 frt 60 kr.

Timár Szaniszló. Selyem és rongy. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 163, 142 l.) 1 frt 50 kr.

Tömörkény István. Jegenyék alatt. Elbeszélések. Szeged, 1898. Engel Lajos. (8-r. 200 l.) 1 frt 50 kr.

Toncs Gusztáv. Zágoni Mikes Kelemen élete, Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 250 l.) 2 frt.

Tövölgyi Titusz. A lélek mint egyén. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (8-r. 220 l.) 1 frt 50 kr.

— Van-e más világ? (A szellemek országából). Buda-Pest. 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 254 l.) 1 frt 50 kr.

Vargha József. Útszéli virágok. Rajzok és beszélyek. Nagybánya, 1898. Molnár M. (8-r. 167 l.) 1 frt.

Várnai Sándor. A budgetjog és gyakorlása. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 73 l.) 70 kr.

Verne Gyula. Dardentor Clovis. Regény. Fordította Gaal Mózes, Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 283 l.) 2 frt.

Zichy Mihály élete és művei. A művész legkitünőbb alkotásaiból negyven kép. A művész életrajzával és a képek magyarázatával. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (2-r. 8 lap és 40 kép) 45 frt.

NYUGOTI VETÉLYTÁRSÁK KELETI ÁZSIÁBAN.

Az a sötét irigység és csak rosszul leplezett rosszakarát, melylyel nagyhatalmasságaink közül többen már hosszabb idő óta figyelik Angliának virágzó kereskedelmét és hatalmas befolyását a földgömb legtávolabbra eső vidékein, valahára kitörésre jutott Kinának partjain. Az emberi természetben rejlik az, hogy senki sem nézi jó szemmel, ha más valaki a fejére nő és az egy énekhez hasonlóan az államok is csak nehezen tűrik, hogy szomszédjuk fölülmúlja őket, akár anyagi jólétben, akár politikai tekintélyben. A vetélkedő harc Anglia és Franciaország között oly régi, mint e két ország határainak szomszédsága; sokszor mutatkozott ez már eddig is kisebb és nagyobb kérdések körül egyaránt, újabban pedig a köztársaságnak Afrikában és Hátsó-Indiában követett gyarmati politikája következtében oly magas fokot ért el, hogy igen nehézé vált a kölcsönös megérthetés és békeséges összeműködés. Hasonló módon látjuk Oroszországot két világrészben, mint Anglia hatalmas ellenfelét, föllépni, nevezetesen egyrészt Afrikában, azaz Abessziniában, a hol az északi hatalmasság csak kedveskedésből vállalta magára a békerontó szerepét; másrészt Ázsiában, a hol az orosz birodalom hazai földön e szárazföld egész szélességében szemben áll a déli tengertől észak felé törekedő vetélytárssal. E szövetségben harmadiknak újabban a német birodalom csatlakozott Anglia ellenfeleihez, a mennyiben itt ez is előbb a sötét földrészben igyekezett éket verni a britt hatalom sphaerájába, most pedig Kiao-Csau birtokba vagy bérbevételével Ázsiában is pied a terre-t akar szerezni. Mint mondtuk, épenséggel nem lehet rossz néven venni e három hatalmasságtól, hogy a mai napokat jel-

lemző gazdasági harcban előnyöket igyekeznek szerezni és meg akarják csonkítani az eddig még mindenütt eredményesen és makacssággal, kitartással és ügyességgel föllépett ellenfélnek fogyasztó területét. Ez a dolog természeté szerint való. A régi kerécsapás ez a népeknek létökért, vagyonosságukért és tekintélyökért való harcában; oly harc ez, melyben az ellenfelek nem igen finnyások az utak és fegyverek megválasztásában, s a melyben nem igen latolgatják azokat a következményeket, melyek a győztes ellenfél leveréséből származhatnak.

Már most, ha a nemzeti önszeretet és a kitűzött célhoz való elérés buzgósága visszatartja is a harc hevében levőket oly szemlélődésektől és elmefuttatásoktól, melyek az emberiség közös jóllétére és kulturánknak messze földön való fölvirulására vonatkoznak, mégis érthető, ha a harcban részt nem vevő és a különös nemzeti érdekektől nem érintett egyes szemlélők szigorú tárgyilagosságra törekednek és a következő kérdéseket fölvetik. — Először: vajon nem fog-e akadályára vagy épen ártalmára lenni modern kulturánk jobb fénye elterjesztésének, ha ennek egy eddig eredményesen működött tényezőjét sikerül legyőzni vagy kiszorítani; és másodsor: vajon mennyire sikerülhet a vetélkedő harc mezején föltűnt újabb küzdőfeleknek megingatni az irigyelt vetélytárs helyzetét vagy harczképtelenné tenni bizonyos vidékeken? Igaz, e kérdések irrelevánsnak tetszhetnek a közönséges olvasónak, de nem úgy annak, a ki évek hosszú során át Ázsia polgárosításának kérdésével foglalkozik, a kinek nem lehet közönbös azon csatornáknak különbözősége, a melyeken az új világ fényét el kell és lehet vezetni az öreg anyaföldrészbe.

Ebbeli megfigyelései során az első pillantásra észre fogja venni a kutató, hogy az ázsiai szárazföldön minden átalakulás, újítás és változás kettős, azaz orosz és angol bélyeget hord magán, még pedig e két nagyhatalmasság kiterjedésének mértékében. Az északi felerészen, azaz a Kaspi tótól a Csöndes-tengerig, a hol óriás területeken kis néptörédek kergetöznek, Oroszország, tehát szláv nyelv és szláv szellem uralkodik; ellenben a déli felerészébe Ázsiának, mely kevés kivétellel Nagybritánia befolyása alatt van, angol nyelv és angol szokások hatoltak be. Valamint a kaukázusiaknak, turkomá-

poknak, özbégeknek, szartoknak, kirgizeknek, kalmukoknak, burgátoknak, a kis ugor néptörödékeknek és mongoloknak orosz mundérban adják az új világ fényét s ezek csakugyan a moszkovitaságban látják az új műveltség eszményképét, azonképen hangadó a perzsa öböltől Indián, déli Kinán és egészen Japánon túl Anglia nyelve és erkölcsi világa. Sziámi és japáni hercegek, kik ellátogatnak udvarainkba, Shakespeare és Milton nyelvvel élnek; egy japáni hadihajó tisztjei mellé, kik konstantinápolyi tartózkodásuk alkalmával a Yildizbe a császár asztalához voltak hivatalosak, angol és nem francia tolmácsot kellett adni; déli Kinában a közlekedés uralkodó eszközévé lett az úgynevezett pidzsín-angol nyelv, sőt még a francziák birta Tonquin-ban és Anamban is több művelője akad az angolnak, mint az ország francia urai nyelvének. Az már egyszer egészen elkerülhetetlen; az uralkodó hatalmi befolyás széles folyama magával ragadja az idegen terület kis szigeteit. A francziák sohasem fogják magukat ott-honosan érezni Ázsia földjén, mert a mi nem sikerült egy Dupleix hatalmas lángeszének, azt nem fogják megcsinálni a kevésbé tehetséges epigónok sem.

Ezzel önkéntelenül arra a kényes föladatra lyukadtunk ki, hogy megítéljük, mennyit akarnak és mennyit tudnak Ázsiában való európai befolyásunknak egyes tényezői s ilyen módon nem tartózkodhatunk erre vonatkozó ítéletünk kimondásától. Nem első ízben történik ez részéről, más-résről is vannak competens vélemények, de miután ázsiai exmittenseink képessége a kérdéses dolog sarkpontja, azért semmi esetre sem fölösleges az ismétlés. Valahányszor szó van az Ázsiában működő európaiak polgárosító képességéről, a dolgok mai állásában mindannyiszor csak két nemzetről beszélhetünk tulajdonképen, nevezetesen az oroszról és az angolról; mert hiszen Hollandia hatásköre Jávában igen meg van szorítva, Franciaország még kezdő, Németország pedig épen csak most kezdte működését, vagy jobban mondva, meg akarja kezdeni. A tűzpróbát eddig csak az oroszoknak és angoloknak kellett kiállaniok s a nyert eredmények, vagyis a szerzett tapasztalatok a következőképen alakulnak. A mi az oroszoknak Ázsiában való polgárosító szerepét illeti, általában azt mondják, hogy közelebbi ázsiai eredeténél fogva az ázsiaival gondolatban rokonabb lévén, az utóbbinak kevésbé

idegenszerűnek és visszataszítónak tetszik, s azért, mint tanító is könnyebben hathat, mint a hamisítatlan nyugati szellemben nevelt és a modern világfölfogástól tökéletesen áthatott angol. Ez állítás mellett nagyon sok dolog szól s a ki megfigyelésre méltatta a kormány viselkedését s az oroszok közlekedését az ázsiaiakkal, az hamar meg fog győződni, hogy itt rokon elemek állanak egymással szemben, oly elemek, a melyeknek a kölcsönös közeledés nem okoz valami különös nehézséget s a melyeknél eltagadhatatlan a valláskülönbég mellett is valami közös vonás az erkölcsi fölfogásban és életszokásokban, akár a kormányformában vagy a társadalmi közlekedésben, akár pedig az erkölcsöket, szokásokat vagy pedig babonákat tekintve nem lát az ázsiai orosz tanítójának személyében valami különös idegent, nem lát benne neki bizarrnak tetsző lényt. Ily kölcsönös viszonynyal szemben könnyen megmagyarázható, hogy a tanítvány mesterétől sok, neki tetsző újítást átvesz, épen úgy az, hogy viszont maga a mester is, kényszerítő szükség nélkül is, sokban enged tanítványa befolyásának s ezért például a Közép-Ázsiában hosszabb ideig tartózkodó oroszoknál a szartok és tadzsikok igen sok, épen nem dicséretreméltó tulajdonságai észlelhetők. A hatás kölcsönös s mert magától érthetően az ország urának és parancsolójának példája nagyobb figyelemre és utánzásra talál, azért az ázsiai még mindig eleget nyer az orosz fél-európaiságától, hogy jobb jövőnek vezetessék elébe. Taszkendben, Khodsenben és másutt is szereti a jobbmodú szart ember lakását európai módon berendezni; evésben, ivásban és ruházkodásban is közeledni akar országá urához, gyermekei az orosz iskolába járnak, egy szóval: annyira elébe jött már az oroszoknak, a mennyire csak vallása engedi, melyhez szilárdan ragaszkodik, szokásainak szeretete és ázsiai konzervatív szelleme.

Ha Oroszország egyedüli és főcéljául azt tűzte volna maga elé, hogy Ázsiát polgárosítsa s az ottan talált viszonyokat megjavítsa, bizonyára fényesebb eredményeket ért volna el az orosz hatalmasoknak több száz éves működése, mint a milyeneket ma Kazanban, Ufában, Asztrakánban s mindenütt látunk, a hol az orosz kétfejű sas szárnyait kiterjesztette. Sajnos azonban, hogy az oroszok polgárosító törekvései csak eszközül szolgálnak a meghódított tartományokon való ural-

ködásra s a végczél nem más, mint a leigázott népségek el-oroszosítása, azaz jóllakatása az örökké éhes és ma már óriásra nőtt szláv molochnak. Föltétlen beolvasztás, az idegen törzsű elemnek kiirtása volt régóta az orosz hódítás tulajdonképeni célja, innen van, hogy a tatárok, baskirok és kaukáziaiak a régi orosz gyámkodás mellett sem váltak modernebbekké; ők csak engedelmes, adót fizető és nyugodalmas alattvalóivá lettek a czárnak, de műveltségben és szabadságban annyira sem haladtak előre, mint orosz polgártársaik, kiknek legalább néha-néha föl-fölszillan a nyugati világosságnak egy-egy fénysugara. Csak ha ezek már nagyon előrehaladtak, akkor fog talán megjavulni az idegen törzsű elemeknél is az állapot, ha ugyan föl nem olvadnak addig az oroszországban.

Ha már most tekintetünket Ázsiának orosz polgárosítójától brit társára fordítjuk, azt fogjuk találni, hogy ez utóbbi egyéni minőségét illetőleg igen sokban nem elégíti ki minket, mégis végeredményében többre becsülendő az előbbinél, a mennyiben polgárosító munkájának iránya és szelleme az alkalmazott eszközök hiányossága és tévessége mellett is, igen nevezetes, sőt néha nagyszerű eredményt ért el. Az angol, a ki Ázsiában föllép, a ködös levegőn kívül szigethazájának minden sajátosságával, jó és rossz tulajdonaival jelenik meg. Mód fölött tartózkodó, hideg, gögös és követelőző. Miután oly nézetekben, tanításokban és szokásokban nőtt föl, melyek az ázsiai ember világnézetével homlokegyenest ellenkeznek, nem lehet azon csodálkozni, ha felsőbb lénynek tekinti magát az előtte porban csuszó hindu, szíami, kinaival stb.-vel szemben; sohasem közeledik ezekhez barátságosan, mindig nagyobb súlyt fektet az engedelmességre, mint a vonzódásra s valóban inkább rettegik és tisztelik, mint szeretik. Ezt a szomorú valóságot nevezetessn az újabb időben lehet észrevenni, a mikor az anyaország és ázsiai birtokai között való közlekedés meggyorsítása lehetetlenné teszi a folytonos hosszabb tartózkodást, a benszülöttekkel való bensőbb és sűrűbb érintkezést, s épen ezért valami szorosabb viszonyt is ez utóbbiakkal. Két-három esztendei szolgálati idő után hatnyolcz hónapi szabadság következik, s a mily mértékben nő az Európa után való vágyakozás, oly mértékben nő egyzersmind az idegenkedés az oltalmába vett ázsiaiak idegen földje és éghajlata iránt.

Ez a viszony előbb nem létezett. Az angol ember tizedeket töltött India forró napja alatt, kivetkőzött nemzeti jellemében levő többféle szegletesség és előítéletből s ennek következtében több hajlékonyságot is mutatott a benszülöttekkel való érintkezésre s befolyása nagyobb és előnyösebb volt, mint az anglo-indiaiak jelen nemzedékéé. Csak így volt lehetséges azon nagyszerű épülethez az alapkövet lerakni, melyet mi ma Nagybritannia indiai császárságában bámulunk.

Megengedve tehát, hogy az angol egyéni jellemében igen sok van, a mit hibáztatni lehet, de másrésről be kell ismerünk, hogy ezen hibáit más kitünő tulajdonságok fölülmulják; őt magasan orosz vetélytársa fölé emelik s azon polgárosító tevékenységre képesítik, melyet mi ma földgömbünk minden zugában bámulunk. Ezen nemzeti sajátságok százasdos műveltségében rejlenek s mindenekelőtt az egyéniség szabad fejlődése, fáradhatatlan tevékenység, önbizalom és a jogérzés ritka érvényesülésében nyilvánulnak. Mi sem természetesebb, mint hogy az ilyen tulajdonságokkal fölruházott angol Ázsia földjén egészen más eredményeket mutathat föl, mint az orosz, kit a szigorú atyáskodás és az absolutisztikus kormány földhöz sujt, kinek tevékenységét a kényuralom megakasztja s a ki mindenben csak a tisztviselők, a kormány segítségét várja.

Az Ázsiában kereskedelmi vagy ipari vállalatának utánajáró angol csak ritkán keresi föl követét vagy konzulját. — «I have nothing to do with that man» — (Semmi dolgom az emberrel) igen gyakran hallottam az angol ember szájából; keresi és megtalálja védőjét saját erélyében és akaraterében és e daczosan megrendíthetetlen önállósági érzésen alapul cselekvéseinek vas szilárdsága. Azt hinné az ember, hogy az aluszékony, indolens, lusta és fatalista ázsiaival semmire sem lehet e tulajdonságokkal menni, pedig épen ellenkezőleg, nagyon is imponálnak neki, félelemre, tiszteletre és becslésre kényszerítik s épen e tulajdonságok alkotják azt a vasgátat, melyen meg kell törnie a keleti nép gondatlanságának és fatalizmusának. Még a hinduval, az ázsiaiaság e mintaképével szemben is fényesen megállotta a próbát a brit nemzeti tulajdonsága. Ott láthatjuk, hogyan tud egy csomó európai 280 millió ázsiait nemcsak féken tartani, hanem még az európai gondolkodás, cselekvés és akaras terére is lassanként

átterelni; sőt hogyan idéznek elő még egy oly kultúra-változást is, a milyenre az emberiség művelődéstörténetében eddig nincs példa. India egyetemei, kollégiumai és népiskolái százezer százezer tősgyökeres ázsiaiból féleurópaiakat alkottak; az élet és vagyon biztossága, mit a hazai fejedelmeknek még fénykorában sem ismertek, ma már bevonult az országba; az igazságszolgáltatás nem tesz különbséget a radzsa és rajet (alsóbb néposztály) között; utak, vasutak és csatornák hálózik be keresztül-kasul az indiai császárságot s még a liberalizmus, ez az ázsiai földön ismeretlen növény is oly mértékben tud már terjedni, a mily mértékben az még a keresztyén nyugat sok helyén sem otthonos.

Mindezt most már kizárólag csak a brit nemzeti jellemnek kell tulajdonítani s a ki szembeállítja az angolok e polgárosító működését az oroszoknak idevágó ázsiai eredményeivel, annak rögtön be kell látnia, hogy az oroszoknak sokat dicsért alkalmazkodása és nagyobb ügyessége alapján véve csak rosszul fölfogott előny, mert inkább az orosz nagyhatalmi terveket mozdítja előre, mint a czárnak alávetett ázsiai népek javát, műveltségét és kulturái haladását. Oly tetőtől talpig művelt és tanult ázsiaiak, mint Szeid Emir Ali vagy Babu Radzsendra lala Mitra; államférfiak, mint Sir Szalar Dzseng vagy Sir Madawa Rao és publicisták, mint dr. Szambhu Mukerdzsi még nem kerültek ki az orosz polgárosító munkának immár több, mint három évszázadja alá vetett tatárok sorából. Százakra megy az indiai hinduk és muzlimok száma, kik nemcsak Oroszország mohamedánjaival, de magukkal az oroszokkal is mérkőzhetnek a nyugoti kultúrában s ha mindennek ellenére nálunk Európában mégis az oroszok nagyobb képességét emlegetik a zsia polgárosítására, akkor ezt első sorban arra a szomorú közönbösségre vezethetjük, melyet e fontos kérdéssel szemben tanusítunk, másrészt pedig a moszkovításágnak nálunk is divatját járó dicsőítésére.

Ha már most ki akarnók terjeszteni az oroszok és angolok közt vont ezen párhuzamot Európa többi nemzetére is, csakhamar tudatára jönnénk annak, hogy az angol még a francziával és némettel szemben is könnyen megtarthatja a «facile princeps» szerepét. E véleményünket talán nem fogja valami hizelgőnek venni e nemzetek hiúsága, de a száraz és

bebizonyított tények mellettünk szólnak. A mi Franciaországot illeti, egyszerűen azt kérdezzük: hol vált be akár Ázsiában akár Afrikában, mint művelő vagy gyarmatosító? Algirban, a hol már több mint félszázad óta uralkodik, keveset vagy éppen semmit sem nyert a mozlím lakosság a francia tanításból. Itt hiába keresnök azt a művelő és átalakító eredményt, melyre az angolok Indiában büszkén hivatkoznak. A fanatizmus és tudatlanság itt még ma is oly erős, mint a dayk idejében. Műveltségünknek és erkölcaseinknek nem akadt itt utánczója, pedig francia és arabs között sokkal kedvezőbb a számarány, mint például Indiában, mert míg Algirban csaknem 300,000 francia lakik négy millió benszülött között, addig Indiában 288 millió benszülöttre alig esik 100,000 angol; ennek következtében mondhatjuk, hogy a francia tanítók nagyobb száma mellett is kisebb a tanítás eredménye. Még igen sok időbe telik, ha ugyan megeshetik majd valaha egyáltalán, míg francia mohamedánok oly fényesen föltűnnek majd az irodalom, a közkormányzat és politika terén, mint a hogy azt ma az indiai mozlímok és hindukról látjuk, kik közt az angolul írni és olvasni tudó benszülöttek száma már túljár az egy millión s kik nemzeti nagygyűléseiken és számos napilapjaikban oly ügyesen foglalkoznak a közügyekkel és teljes szabadsággal, sőt erős hangon bírálgatják idegen származásu uralkodóik tetteit-cselekedeteit. A mit Algirról állítottunk, az Tuniszra is áll; annál kevésbé lehet szó a francziák polgárosító működéséről a csak újabban szerzett országokban, a hol Franciaország még jóformán meg sem vetette a lábát s a hol egyelőre tisztán csak kereskedelmi telepekről van szó.

A mi pedig a francziáknak Tonkingban, Annamban és Kambodzsában való helyzetét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az idegen nyugati kultúra bevezetése ez egykor kínai tartományokba, a hol Kína műveltsége mély nyomokat hagyott, nemesak Franciaországnak okoz nehézséget, de nehézséget okozna bármely más európai államnak is. Igaz, hogy a francziák csak rövid ideje tartózkodnak még az ó-világ ezen részeiben, de ha megfontoljuk, hogy Annamban és Tonkingban több mint fél millió keresztyén van, kiket még a XVII. században térítettek meg, és hogy ezek közt soknak van latin műveltsége, tehát könnyebben közeledhetnek műveltsé-

günk világához, mint sok más ázsiai, akkor e föltételek után nem igen menthetjük a francia polgárosítás olvasztó képességét, ha működése itt is oly meddőnek bizonyul, mint Afrikában.

Bajosan lehetne tagadni, hogy egy európai nemzet művelő munkája egy régi és idegen kulturájú társadalom kebelében sok tekintetben függ a polgárosító nemzeti jellemétől és politikai érettségétől. Nem a műveltség magasabb fokában rejlik az a képesség, hogy idegen elemekre kulturailag hasson valamely nemzet, hanem a történelmi fejlődés megérlelte egyéni önállósági érzésben és akaraterőben, igazán nagyot és állandót csak népek végezhetnek, s nem — kormányok. Ezt legjobban bizonyítja a német birodalomnak igaz, hogy még fiatal gyarmati politikája. A németek, a gondolkodók e nemzete, az iskolai műveltség és tanultság szempontjából, minden bizonynyal fölötte állanak a francziáknak és angoloknak; mint tanítók kitüntek nevezetesen Európa delén és keletén; de még bebizonyítatlan dolog, vajon tudnak-e majd egészen vagy félig vad népekkel bánni s ezeket nevelőként az új és jobb világ-rend útjára rávezetni. Már csaknem negyed századja, hogy Németország Afrikában gyarmatokat kezdett alapítani, de az eddig szerzett 920,920 négyszögméternyi terület 8.370,000 lakosa közt még legkisebb nyomát sem látni egy szerencsésen megkezdett polgárosító működésnek, míg ellenben például Anglia ugyanennyi idő alatt a sötét világrész nyugatán és delén igen nevezetes eredményeket ért el; ezt rögtön be kell látnunk, a mint a Rhodesiában és a Royal Niger Company területén tett művelődési haladást összevetjük a német Kelet-Afrikában észlelhető haladással. Igaz, hogy az afrikai német birtokok, melyek inkább a kiviteli kereskedelem támogatására alapított kereskedelmi telepek, nem igen biztatnak valami polgárosító működésre, mert «tarde venientibus ossa» s mielőtt el tudta volna magát határozni a német sógor gyarmati politika üzésére, addig a mozgékonyabb és tetterősebb John Bull már elhalászta előle a legjobb falatokat. S mégis jobban kellett volna e nagyműveltségű nép polgárosító képességének érvényesülnie és a pártatlan szemlélőnek be kell vallania, hogy az Afrikában tett tapasztalatok nem igen biztathatják a németeket valami nagy eredménnyel az ázsiai működés mezején.

Már pedig, ha így áll a dolog — s én azt hiszem, hogy polgárosító működésünk minden megfigyelője egyetért velem ebben — akkor Oroszországnak, Franciaországnak és Németországnak együttes vagy külön-külön tervezett föllépését Anglia ellen nem tekinthetjük valami nagyon kedvezőnek az ó-világban való kulturhivatásunk szempontjából. Az említett három nemzet közül egyben sincs meg az Ázsia polgárosításához kívánatos kitartás, képesség és lelkesedés oly mértékben, mint az angolnak és egyik sem volna alkalmas ez utóbbi helyét elfoglalni az esetben, ha valóban sikerülne Anglia befolyását megtörni. Magától érthető, hogy a keleti Ázsiában létesült új európai hármasszövetség határozottan tagadja, hogy ilyes szándékai volnának. Tagadják az illető körök, hogy a «Pereat Anglia» kiáltást már zászlajukra is irták volna, csakis kereskedelmi mindenhatóságát akarják megszorítani és az angol zászlónak a tengereken való uralmát meggyöngíteni, remélve, hogy az angol ipar fogyasztó területének megcsontásával bevágják előtte az utat, csapást mérnek a szigetország vagyonságára s így megfosztják jogától-karmától a brit leopárdot. A hatalomért és állami tekintélyért való világhárcban e törekvéseknek épen úgy meg lehet az értelmük, mint az eszközöknek jogosultságuk. Senkinek sincs meg az a joga, hogy magának követelje az egész világot és kizárja az anyagi nyereség és erkölcsi diadal mezejéről a többieket.

Ily küzdelem és birkózás mindig javára vált az emberiségnek s ha a francia, orosz és német ipar gyártmányai kiszorítanak az angol gyártmányokat a keletázsiai piacokról, ahhoz tökéletesen joguk van s az angolok csak megérdemelnék e sorsukat.

De mi azt hiszszük, hogy a három egyesült ellenfél jogos törekvései és a dicséretes világharcz ellenére sem fog valami sokra menni egészen magára hagyott vetélytársával szemben, mert — mint mondtuk — egyiküknél sincsenek meg azok az alapfeltételek, melyek uralomra segítették a britet s melyek a jövőben is valószínűleg kereskedelmi uralmának fognak Kelet-Ázsiában szolgálni. Ha sorra vizsgáljuk a három angol-ellenes küzdőfél kereskedői szellemét, ki fog világítani, hogy a francia kereskedő például Északafrika és a Levante kivételével sehohsem tüntette ki magát nagyszerű vállalatokkal és merész kereskedelmi utazásokkal. Volt és marad «La France»

mama kedves, elkényeztetett ölbeli gyermeke ; a messze idegen nem vonzza őt s csak ott boldogul, a hol parancsolhat. Vele szemben az orosz már régesrégén vándorkedvet mutatott, a mi bizonyára maradványa a nemzetiségi konglomerátumában nagyban képviselt ázsiai nomádságnak, — s egyes orosz kereskedők már a mult században elmerészkedtek a szomszédos Ázsiának legtávolabb fekvő részeibe, a hova még más európai nem tette volt be a lábát. Csakhogy ezek kiskereskedők voltak, házalók inkább, mint nagykereskedők, e szót tulajdonképeni értelmében véve ; ezek ismerve az ázsiaiak nyelvét és szokásait, kisebb üzleteket kötöttek, de sohasem emelkedtek a nagykereskedelem magasabb fokára valami nagyobb vállalattal. A német, ki az ázsiai mezőkön még tökéletesen «homo novus», ha nem tekintjük a Hanza vállalkozásait, a hol idegen ügyvivők csak közvetítőként szerepeltek, csak a legújabb időben lépett előtérbe a Levantén és keleti Ázsiában. Köztudomású dolog, hogy már első megjelenését siker koronázta. Törökországban javára váltak kormányának és fejedelmeinek politikai és személyes összeköttetései és a minden új embert jellemző szögletesség ellenére is, melyet a tősgyökeres ázsiaival való érintkezésben tanusít, nem lehetne mondani, hogy török és arabs nem szeretné a németet. Indiában, Kinában és Japánban szintén részesül bizonyos fokú tiszteletben, bár az ottani benszülöttekkel való érintkezésében sem sikerült németiségét valami különösebb módon föltüntetni, miután ő is az angol nyelvet használja ott, épen úgy, mint a francziák, olaszok és svájczok, a mi csak természetes dolog, tekintve ott az angolnak uralkodó voltát.

Merész dolog volna, itéletet mondani arról, vajon sikerül-e majd e három európai nemzetnek valaha egyéni jellemüket annyira megváltoztatni, hogy az angollal sikeresen versenyezhetnének. Manapság azonban kétségtelen, hogy az angol fölöttük áll. Egész keleti Ázsiát, beleértve Délázsia túlnyomó részét, a szó szoros értelmében elangolosította s a hogy nyugati Ázsiában a frengi és Frengisztán gyűjtőneveken európai és Európát értenek, noha e szavak eredetileg francziát és Franciaországot jelentettek, azonképen déli Perzsiától kezdve egészen Japánig s azontul Anglia neve egyet jelent egész Európával.

E tényeket tekintve nehéz az állása a három ellenfél-

nek versenytársakkal szemben. Első sorban is küzdeniök kell az angoloknak számbeli túlsúlya ellen, kik mint kereskedők, iparosok és tisztviselők már letelepedtek az ó-világ említett részeiben és ott egészen otthonosan érzik magukat. Indiában egészen érthető ez a dolog és az angol koronának ez a birtoka úgyszólván kiinduló pontja volt a Kelet felé való továbbterjeszkedésnek. Ezen az uton reformálódott Sziám angol mintára, Hongkongból hatalmába kerítette az angol befolyás egész déli Kinát és a katolikus missziók behatása ellenére is nagy szeretettel tanulják a Tung-Ven-Kuánban levő nyelviskola tanulói az angol nyelvet, mint a Keleten legelterjedtebb nyelvet. Hitomi Icsitáro japán írótól meg arról értesülünk, hogy Japánban 90 angol nyelviskolával szemben csak hat francia és nyolcz német iskola nyújt tanítást s hogy az előbbieken 5646 beirt tanuló van. Ha ezekhez hozzászámítjuk még 42 állami iskola, 49 szakiskola, 47 elemi iskola és 82 középiskola hallgatóinak számát, akkor bátran állíthatjuk, hogy az angolul tanulók száma vagy 50.000-re megy. Ennek megfelelőleg az angolszászok száma is nagyobb Japánban, mint a többi európaiaké együttvéve, mert egy 1895-ből való statisztikai kimutatás szerint volt Japánban

angol	...	1878
amerikai	...	1022
német	...	493
francia	...	391

Nem lehet tehát csodálkoznunk, hogy Hitomi Icsitáro a «The Far East» (a japán *Kokuminno-Tomo* című haviirat angol kiadása) II. köt. 5-ik számában oda nyilatkozik, hogy Shakespeare uralkodó helyet foglal el a japán irodalomban. E nemzeti képviseltetéssel együtt jár az angol kereskedelem is, a mely főleg a két utolsó évtizedben Japánban erősen megnövekedett. Hadd álljanak itt következő, az említett japán cikkből kölcsönvett statisztikai adatok 1877-ben

exportált

	árut	6.298,219 yen (dollár) értékben
Anglia	5.219,886	«
Amerika	4.866,518	«
Franciaország	55,948	«
Németország		«

importált

Anglia	árut	15,679,111	yen	(dollár)	értékben
Amerika	«	1,736,651	«	«	«
Franciaország	«	3,031,037	«	«	«
Németország	«	700,981	«	«	«

18 esztendő leforgásával, vagyis 1895-ben

exportált

Anglia	árut	7.883,091	yen	(dollár)	értékben
Amerika	«	54.028,950	«	«	«
Franciaország	«	22.006,385	«	«	«
Németország	«	3.340,013	«	«	«

importált

Anglia	árut	45.172,111	yen	(dollár)	értékben
Amerika	«	9.276,360	«	«	«
Franciaország	«	5.180,135	«	«	«
Németország	«	12.233,159	«	«	«

Ezek a számok világosan föltüntetik, mily elenyészően csekély a többi Európa kereskedelme szemben Anglia és Amerika be- és kivitelével ; s ha ez adatokhoz hozzáveszszük még a kínai kereskedelem statisztikáját is, melyben a «Statesmans Yearbook» 1894-iki kiadása szerint résztvett

Anglia	— — — — —	41.443,633	taéllal
Hongkong	— — — — —	133.217,855	«
India	— — — — —	22.471,703	«
Amerika	— — — — —	25.705,870	«
Európa (Oroszorsz. kivéve)	—	24.809,675	«
Oroszország	— — — — —	12.081,912	«

akkor világossá fog válni az angol-szász faj óriási túlereje egész Európával szemben.

Természetesnek találjuk, hogy anyagi téren való illetén túlerő ingerel s ellenakcióra ösztönöz. Senki sem szereti, ha mások a fejére nőnek, s legkevésbé ott, a hol egy nemzet anyagi jólétéről van szó. Teljesen jogosultnak tartjuk tehát az Anglia ellen a távol keleten és általában Ázsiában meg-

alakult hármasszövetséget, csakhogy mi, a semleges nézők, azt hiszszük, hogy az aránytalanság a «velle» és «posse» közt oly föltűnően nagy, hogy győzelmökre egyelőre igen kevés kilátásuk lehet s hogy a végleges diadal jómaguk nemzeti és politikai átalakulásától függ; azaz az oroszok, francziák és németek csak akkor lesznek az ázsiai verseny terén egyenlő rangúak angol vetélytársukkal, ha nemzeti jellemök a politikai szabadság napja alatt ép annyira megérett, mint az angoloké és amerikaiaké. Semmiesetre sem előbb, bármekkora legyen is egyes fejedelmek becsvágya, s egyes uralkodóházak világoralmi eszméje! A messze keleten való világkereskedelem megalapítása nem a kormányok föladata, hanem egyesegyedül az illető országok polgárainak erélyétől, bátorságától és széles látkörétől függ. Midőn Erzsébet angol királynő 1600-ban, kevés idővel halála előtt, megadta az első indiai kereskedelmi társulatnak a szabadságlevelet, még legmerészebb álmában sem gondolt volna senkisémm arra, hogy az úgynevezett «John-Company»-ból 1.808,248 ang. □ mértföldnyi területű 288 millió lakosságú hatalmas császárság fog kinőni. S hogy ez mégis így történt, azt azon nevezetes tetterőnek, vasakaratnak és az emberiségnek történetében páratlanul álló kitaratásnak kell tulajdonítani, melylyel a brit nemzet szelleme kis kezdettel s folytonos küzdelemmel ily hatalmas művet megteremtett, megalapított és föntartott. Ha e megjegyzéssel Oroszország növekedésére rámutatva, valaki ebben hasonló tüneményt akarna fölfedezni, akkor nem szabad szeme elől tévesztenie, hogy azon folyamatban, melylyel a moszkvai herczegségből a czár óriás birodalma kinőtt, a főszerepet az állam játssza, a mely még ma is oly teremtő erőt képvisel, mely nélkül az orosz nép sem mire sem vállalkozik, semmire sem vállalkozhatik. Éppen az erőforrások e különbözősége az, mely a két nép munkáját jellemzi. Az angol vállalatok vaserősségű szoliditását hiába keresnök Oroszország műveiben. Itt még igen sok dolog kongóürességű, az óriásság csak a formákban nyilvánul meg, minden csak arra való, hogy imponáljon és bámulatba ejtsen s a mit az oroszok phantasiája fölfújtt, az végre is csak a tapasztalatlan és felületes szemlélőt tévesztheti meg.

Mikor harmincz éve hatalmukba kerítették az oroszok középső Ázsiát, csakhamar megszólalt a harsona hangja, már a legközelebbi jövőre hatalmas politikai és gazdasági föllen-

dülést jósolva. Azt mondták, hogy a chánságok fapamuttermése lehetetlenné fogja majd tenni Délamerika, Egyiptom és India hasonló termékeit és az orosz gyárak olcsó árujokkal el fogják árasztani Ázsiát és az egész világot. Hasonló vérmességgel nyilatkoztak 1886-ban a kaspi-tengeri vasut megnyitásakor, melynek az oroszok világjelentőséget jósoltak, noha tiz esztendővel azután is alig volt még rajta közlekedés. Mi a most inaugurált politikát Mandzsuország és északi Kinára vonatkozólag sem tartjuk valami sokkal kecsegtetőbbnek Oroszországnak gazdasági és politikai nagysággá való szolid és rendkívüli kifejlésére. Tekintve az említett területek legtöbb részének lakatlanságát, itt csak egy messze távolban föltűnő jövőbeli képről lehet szó. Uchtomszki herczeg, a ki a mostani czárt elkísérte volt ázsiai útjára, kiemelheti ugyan az oroszoknak az ázsiaikkal s így a kinaikkal is való értelmi és vérbeli rokonságát, mégis sok-sok időbe telik, míg Peking trónján orosz czár fog ülni. A Mandzsu országtól Port-Arthurig vezető vasutág biztosíthatja ugyan az oroszoknak a déli tengerek várva várt megnyitását, de azért Angliának nem kell búsulnia, mert a kereskedelmi és ipari világharcz eshetőségeit nem Ázsiában, hanem otthon kell keresni, az illető európai népek nagyobb munkaerejében, ügyességében, akaraterjében és szabad fejlődésében.

A mit Oroszországról mondtunk, az bizonyos vonatkozásban Német- és Franciaországra is áll. Kiao-Csau megszerzése mindenesetre hasznára fog válni a német kereskedelemnek mint empórium, mint szén- és eleség állomás, mint pied a terre; de hogy vajjon vele jár-e majd a hozzátartozó Santung tartománybeli szárazföldnek megszerzése, az még igen kérdéses, mert ez Kina fölosztásának kezdetét jelentené; olyan a messze jövőbe való eshetőség ez, melyet nagy nemzetközi bonyodalmaknak kell megelőzniök. A mi a közép mennybeli virágbirodalmában való francia törekvéseket illeti, egyszerűen azt lehetne kérdeznünk: ha Franciaország nem tudta kereskedelmét a távol keleten megnövelni, s angol vetélytársát nagyobb mértékben megkárosítani Annam, Tonking és Kambozsa megszerzésével, vajjon sikerülhet-e ez neki, ha szövetszik Nagybritannia másik két ellenfelével? Én nem hiszem. Ebből az egész küzdelemből, a hol hárman mennek egyre, Oroszország fogja a legtöbb hasznot húzni. Pétervárrott adták

ki a jelszót, Oroszország az egész harcz éltető szelleme, melyet vakon követ a mindenben engedelmes köztársaság s a mely ma Németországot is pórázon vezet, mert ez utóbbinak fiatal, tettekre szomjuhozó fejedelme minden alkalmat megragad eszméinek megvalósítására, még akkor is, ha a végső célzt a bizonytalanság köde borítja és a vállalkozás költségeit meg nem téríti.

Ily értelemben megérthető az Oroszország vezetésével Anglia ellen megindított harcz. Ügyes oldaltámadás az angol vetélytárs ellen az ázsiai szárazföld egész szélességében kitört világháború érdekében; hosszú vonal ez, melynek egyes pontjai ma már eléggé el vannak készítve s most a szélső keleten való zárponttal stratégiai befejezettséget nyer. A harczosok visszavonulásáról szó sem lehet, azért ma az a kérdés merül föl első sorban: Quid nunc? Ha megszerzett pontjaikon várakozva tartózkodnak majd az ellenfelek a nyílt ellenségeskedéstől, akkor minden a régiben marad. A németek Kiao-Csauban kelkáposztát fognak ültetni, az oroszok Port-Arthuban kényelmesen el fognak helyezkedni és a francziák Bac-Nintből kaczerkodik fognak a Jun-nannal, és senki sem fogja őket zavarni. De ha nyílt ellenségeskedésre készülnek a kínai szövetkezettek Anglia ellen akár együttesen, akár egyenként, a mennyiben az angol kereskedelmet ki akarják majd zárni a kínai császárság egyes területeiről, akkor ez oly bonyodalomhoz vezethet, melyeknek következményei ma még kiszámíthatatlanok. Tudjuk, hogy az ázsiai területeknek angol részről való birtokba vétele még sehol sem ártott az idegen kereskedelem érdekeinek. India kikötőiben, valamint Hong-Kongban teljesen szabadon mozoghat az idegen kereskedelem és kénye-kedve szerint versenyezhet az ország urainak kereskedelmével; ezt bizonyítják az ind be- és kiviteli kereskedelem statisztikájának adatai, melyek szerint például Franciaország 1896-ban 8.660,680 rupia értékű árút, Németország pedig 7.718,877 rupia értékű árút exportált Indiából s ennek megfelelő beviteli kereskedést üzött. Oroszországról nem lehetne ugyanezt mondani. Prohibitív vámokkal és egyéb boszantásokkal teljesen lehetetlenné tette az idegen kereskedelmet és középső Ázsiának orosz kézbe jutása óta itt idegen árúk csak bajosan vagy egyáltalán nem versenyezhetnek az orosz árúkkal. Anglia pedig sohasem fogja tűrni, hogy a távol kelettel való keres-

kedelmét megcsonkítsák akár prohibítív vámokkal, akár más akadályokkal és nem fog a védelem semmi eszközétől visszariadni, ha léte főforrásának illetően elzárását terveznék ellenfelei. Hogy mi lesz aztán a vége az ilyen rája kényszerített harcoknak, hogy ki fog belőle győztesen kikerülni, az könnyen sejthető, ha tekintetbe vesszük a harcnak túlnyomóan tengeri jellegét és azt az erős védelmet, melyre a hatalmas Albion képes. Nekünk, kik ennek a nem nagyon épületes harcnak részt nem vevő és pártatlan szemlélői vagyunk, nekünk Anglia esetleges legyőzése azért sem lehet közönbös, mert szívélyesen kell feküdniök azon magasabb kulturai érdekeknek, melyek világunkat Ázsiához fűzik s mert megszoktuk, hogy Angliában lássuk ez érdekek leghivatottabb képviselőjét. Nagyon kérdéses, megvan-e az esetleges győztesekben a képesség e nagy föladat elvégzésére. Eddigi tapasztalataink szerint, már azért is kétséges működésük eredményessége, mert az említett népek kormányát nem hatja át a szabadságnak az a szelleme, mely egyedül képes az elmaradt emberiség sötét éjszakájában világot terjeszteni. A francia köztársaság szomorú képében nem találunk semmi biztosítékot az ázsiai társadalom eredményes fejlődésére; a mi pedig a két császárságot illeti, ezeknél a mindenütt ki-kitűnő középkorias törekvések még kevesebb biztatást nyújthatnak a jövőre nézve. Minden hibája és tévedése mellett még mindig Anglia a leghívebb képviselője a XIX. század törekvéseinek és céljainak, az angol nép szellemében érvényesül legjobban modern világnézetünk akarata és cselekvése s azért csak sajnálnia kellene a szabadság és fölvilágosultság igaz barátjának, ha Anglia megkárosodnék s ha polgárosító erejét Ázsiában megtörnék.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS.

AZ 1897. ÉV ÉS AZ ÚJ MUNKÁSTÖRVÉNY.

Második és utolsó közlemény. *)

V.

Nemcsak azon szoros és kapcsolatos összefüggésnél fogva, a mely a kukoriczámévelés és a nyári munkálatok közt fönnáll, de azon különös jelentőségnél fogva is, melylyel a kukoriczámévelésből folyó haszon az alföldi munkás megélhetési viszonyaira hat, — nem mulaszthatjuk el, hogy vizsgálatunkat e munkanemre is ki ne terjeszszük, vizsgálva, vajon a munkálkodási rendszernek mai alakja mennyiben és mily mértékben felel meg a munkások jogos igényeinek. Egy előbbi fejtegetésünk alkalmával feltüntettük a kukoriczámévelésből eredő jövedelmi ág nagy jelentőségét a szegény munkásnépre nézve, mely jelentőség oly nagy, hogy e vidék munkásnépét erősebben sújtotta az 1894. évi rossz kukoriczatermés, mint a tavalyi gyenge gabona-termés. A nélkül tehát, hogy e szempontból ismétlésekbe bocsátkozni óhajtanánk, csupán újólag megállapítjuk e közgazdasági jelenséget, hogy azután annál inkább megérthessük azon igények jogosultságát, melyeket népünk a kukoriczámévelés jövedelmezősége iránt táplál. A kukoriczámévelés általános jellege az Alföld túlnyomó részében a hányados mívelési rendszer, tudniillik azon rendszer, mely a teljesített munka bérét nem pénzben, de a termény egy bizonyos kialku-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 256. számában.

dott és az egyes vidékek szerint változó hányadában biztosítja. Mindaz, mit fentebb a nyári munkákat illetőleg a termény-hányad előnyeiről mondtunk, kétszeresen áll a kukoriczámivélésről is, mert hisz e művelés, a mely májustól októberig több rendbeli és egymást fölváltó munkanemből áll, már e jellegénél fogva is oly kapcsolatot teremt, a mely a munkást az általa fölvállalt területhez a művelés egész időtartamára a lehető jó termés reményében köti. A harmados vagy feles osztályos érdektársává lesz az általa fölfogott földre nézve a föld birtokosának, s azért a kukoriczámivélésben nem tekintve közgazdasági jelentőségét, még egy olyan előnyös művelési ágat kellene látnunk, mely hivatva lenne az ellentétet földbirtokos és munkás közt az érdekezésség mérvéig csillapítani és mérsékelni. Hogy ez ma nincs így, sőt hogy éppen a kukoricza-hányados rendszer az, a mely a «socialisták» legfőbb vádpontjai közt szerepel, ez nem hazudtolja meg föltevésünket, sőt inkább kifejezője annak, hogy a hányados rendszerrel kapcsolatosan oly visszaélések terjedtek el az Alföldön, melyek egyrészt lerontották a méltányos hányados rendszertől várt előnyöket, — másrészt pedig nagyban hozzájárultak, hogy a munkásnép lelkében a szerződések tisztasága és megbízhatósága iránti hit a társadalmi béke kárára mélyen megrendült. Mert ne ámítsuk magunkat. Nem egyedül és nem is első sorban az izgatók voltak azok, a kik a magyar munkásnép elégtelenségét szították, a kik a nép egy részében az adott szó fogalmának jelentőségét meghazudtolták; nem, az izgatók csak irányítói voltak a lappangó kételynek, a melyet megannyi év csalódása és keserű tapasztalata a magyar munkás lelkében fölkellett. S jöhettek volna az izgatók s terjedhetek volna a röpiratok, ha a munkásnép már előzőleg nem érezte volna, hogy a szerződés sok minden magyarázatot megtűr, megtűr még pedig oly értelemben, hogy a kialkudott bért — hányadot — mindennemű pótlással megcsonkítja. S ha e «felsőbb» példák befolyása alatt a nép szavahihetősége, becsületes gondolkodása megingott, ha maga is azon töprengedett, miként lehessen, ha kell, a szerződés ellenére is magának különös hasznot biztosítani, vajon van-e okunk, van-e jogunk a nép e magatartásán csodálkozni? Bizonyára nincs. Mert bármennyire fájlaljuk is a magyar nép tévedését, bármennyire hibáztatjuk is a szószegő,

lázító munkás eljárását, azért nem szabad nekünk a jelenleg megtámadottnak azon felelősségről sem megfélemedeznünk, mely bennünket a támadás fölidézése körül terhel. Ellenkezőleg kötelességünk, mint vezető társadalmi elemnek, a békéltetés körül is kezünkbe ragadni a vezetést és belátva a múltak hibáit, azok kiküszöbölésére törekedni. Működésünk irányát magában a mozgalom irányában leljük föl. S ha azt tapasztaljuk, hogy a munkásmozgalmak leginkább a szerződéses munkákra irányulnak, s hogy a szerződési tér az, melyen az izgatás legnagyobb eredményeket volt képes fölfölmutatni, úgy ebben világos útmutatást láthatunk arra nézve, hogy főként a szerződések azok, a melyekkel behatóbban kell foglalkoznunk, még pedig nemcsak a szoros értelemben vett munkabért illetőleg, — a mint azt az előbbi fejezetben tettük, — de egyéb és a munkás erkölcsi életét közelről érdeklő vonatkozásait illetőleg is. Ezuttal tehát nem kívánunk foglal kozni azzal, vajon a harmados-, feles- vagy negyedekukoriczámivelés mennyire biztosítja a munkás megélhetését s nem kívánjuk a minimális kereset elvét fölláítani, mintsem inkább a kukoriczámivelés szerződéseinek azon visszásságáról akarjuk a leplet lerántani, mely visszásság járult nézetünk szerint első sorban ahhoz, hogy a munkásnép a szerződésben sok helyütt nem munkás jogai biztosítását, hanem azoknak igazságtalan lekötését látja. Valamint minden árúnak, úgy a munka árújának is váltakozó ára, bére van; s nem lehet jogos a munkás kifogása, hogy például az ő munkája olcsóbb, mint a szomszéd község munkásáé, mert elvégre ez ár- (bér-) képződés a kínálat és kereslet viszonylagos arányától függ. S ezért szerintünk tévedés az egyes vidékek munkaadóinak emberies érzését az általuk fizetett munkabér alapján megítélni. A munkaadó, a ki kukoriczaföldjét negyedén adja mívelés alá, lehet a népnek jobb barátja, mint az, ki harmados földet oszt szét. Nem így azonban azon munkaadó, a ki mivel a kereslet és kínálat mérve a vidéken a harmados művelési rendszert teszi szükségessé, látszólag elfogadja a munka vidéki bérét, de egyúttal gondoskodik arról, hogy különböző mellékszolgáltatmányok czimén a fizetett bért csökkentse, s magának a munkással szemben előnyöket biztosítson. Ez eljárás, már csak azért is, mert leplezve kerülő utakon gyakorolja bércsökkentő befolyását, helyes és egészséges eljárás-

nak nem nevezhető, mert a homályt mesterkélten, de önérdekből viszi be oly térre, mely, mint a munkabér tere föltétlen világosságot követel. Ha drága a munkabér, illetve drágább, mintsem az a kereslet és kínálat egymásra hatásából következnek, úgy fejeződjék is ki világosan s ne zavarjuk egybe a munkabért mindennemű ellenszolgálmánynyal, melyet a munkás helyesen megbecsülni ritkán tud, s rendszerint értékénél kevesebbre becsüli, midőn elvállalja, s többre, midőn a lerováásra kerül a sor. S minthogy a munkás — nagyon helyesen — nem érzi magát hivatottnak, hogy a munkaadó birtokosnak — csirkében, tojásban, robotmunkában — ajándékokat nyújtson, úgy csak természetes, hogy mindezeket úgy adja, mint a melyek adományozását tőle kierőszakolták. Ne éljük belé magunkat az elvont igazságok világába, midőn kiválóan gyakorlati kérdéssel állunk szemben, s ezért higyük, hogy a munkás a «felpénzben» a kereslet és kínálat visszahatását fogja látni; — nem a harmados — a csirke, söprü, tojás és forint daczára, magát épen olyan harmadosnak fogja tekinteni, mint azon harmadost, ki semmi mellékszolgálmánynyal sem tartozik, azon különbséggel, hogy ő megfizetni tartozik a munkáért, melyet két harmadrészben a munkaadó érdekében teljesít.

Hogy e «megfizetés» emléke ott marad a munkás szívében, mint a munkaadóosztály önző és nyereszkes emléke, erről meggyőződést szerezhet mindenki, ki a munkásnép lelkületébe mélyebben belepillantani képes. Nem állhat meg e tapasztalatokkal szemben az a magyarázat sem, melyet még oly kiváló férfiak parlamentben és sajtóban az úgynevezett *engariák* jogosultsága mellett fölhoztak. Mert, ha állana az, a mit többek között gróf Tisza István is állított, hogy tudniillik az engariák azon felpénz természetével bírnak, melylyel a munkások jobb, de drágább művelésű földek után az e földeken várható nagyobb termés fejében a nagyobb termelési költségek részleges viseléséhez járulnak, úgy ugyanezen a jogczimen, minden hányados vagy általány-munka után jogosított lenne az engaria, mert hisz az a drágább, jobb művelés hatása épen az észszerűen kezelt váltógazdaságoknál ma a kukoricza, holnap a búza, azután meg a dolány stb. nagyobb termésénél jut kifejezésre. S elvégre még, ha a teher, a drágább művelés a föld tulajdonosát érinti is, — úgy viszont

nem szorul bizonyításra az sem, hogy a birtokos azért alkalmazza a drágább művelést, mivel ennek bőséges hasznát a fokozottabb termésekben megtalálja. E czímen tehát a munkást megadóztatni lehet ügyes nyereszkesedés, de éppen ezért azok előtt, kik a munkással szemben az «ügyes» nyereszkesedésnek nem barátjai, — az érvelés döntő súlylyal nem bírhat. Hogy különben mennyire nem áll az, hogy az engariák, mint jogosult felpénzek a jobb művelésű uradalmi földek után szoktak szedetni, arról tanúskodik Csanádmegye gazdasági rendszere is, a hol éppen azon gazdaságok, a hol a művelés legdrágább, az engariát nem ismerik, míg viszont az engariát megtaláljuk sok oly gazdaságban, a melyre bizony a Tisza-féle okoskodás sehogysem illik. Különben is nézetünk szerint, a mennyiben az «alföldi munkáskérdés mindenekelőtt az érdekiegyenlítés kérdése, e kérdés nem is oldható meg más alapon, mint a mely a tényleges állapotok mellett helyt ad az érdekelek fölfogásának és értelmi fokának is. És föltéve, de meg nem engedve, hogy az engaria, mint a kereslet és kínálat folyamánya jogosult is, föltéve, de meg nem engedve, hogy a munkaadó jogosult a nagy regie-kiadásokban azon munkásait részesíteni, kik a megállapított hányad alapján a nagyobb termés előnyében is részesülni fognak, mindezek daczára is az engariákat eltörlelendőknek javasolnánk, mivel a nép hitében az uzsora látszatával bírnak, s mint ilyenek igen nagy szerepük van abban, hogy a nép bizalma a szerződések iránt oly mértékben megingott, hogy azokat többé tiszteletben tartani sok helyütt nem hajlandó. Nagyon helyesen mondja Taine, «hogy az emberek fogékonyabbak azon képzelt sérelmek iránt is, melyeket átéreznek, mintsem azok iránt, melyeket tényleg bár, de megszokottsággal türnek».

Engaria, felpénz, taksarendszer (l. a szabolesi mozgalmakat), gyűlöletes fogalmak az Alföld munkásnépe előtt, s ki itt a békét őszintén óhajtja az engedjen, ha kell theoretikus nézeteiből, a gyakorlati cél parancsoló szükségének. A félreértések elkerülése szempontjából szükségesnek látjuk annak kiemelését, hogy a feles földek után fizetett felpénz, a midőn ugyanis a munkás a kész földet megkapja, — hogy annak fél termésében osztozzék — az uzsora engariák elbírálása alá nem eshet, mert itt a munkás tényleg oly nagy előnyökbe jut, hogy a holdanként fizetendő 1—2 frt daczára is kedvezőbb a

helyzete, mintsem azon felesé, ki a földet maga szántja és maga veti is be. Az engariák korlátozása nem annyira direct, mint inkább indirect törvényhozási intézkedéseket követel. Tisztelve a munka szabadságát és tisztelve általában az egyéni elhatározás szabadságát is, — nem véljük eltiltandónak azt, hogy a munkaadó munkásával ezután ne köthessen olyan alkut, a mely a munkást a terméshányad fejében bizonyos ellenszolgálmányokra is ne kötelezze. Végre is a munkás szabadságában áll ily munkát el vagy el nem vállalni, s ha ő ebben sérelmet nem lát, illetve több hasznot lát, mint sérelmet, úgy kövesse szabad belátását. De igenis kívánatos és szükséges a törvény indirect korlátozása, a mely azáltal, hogy a szerződés védelmét e különös járulékokra ki nem terjeszti, azaz a teljesítési kényszert csakis a főmunkára, nem pedig a szoros értelemben vett munka körét átlépő mellékszolgálmányokra is alkalmazza, egyuttal véget is vet a mai állapot visszasságának, mivel a köznép terjedő fölvilágosultsága, a munkaadók többségének példája és magatartása csakhamar ki fogják küszöbölni a robot ez utolsó, kedves emlékét is. Mint az általány-munkákkal szorosán egybefüggő kérdéshez lesz néhány szavunk a munkaadók által nyújtott bérelőlegezéshez is. Szomorú tény, a mely különben magyarázatát az Alföld egyoldalú gazdasági és munkaviszonyaiban leli, hogy munkásnépünk, főleg egy gyengébb termés után, a tavasz táján könnyen szenved pénzhiányban. A hitelviszonyoknak fogyatékos rendezése, a mely nincs kellő tekintettel a kis emberek megannyi bajára, — arra készteteti a munkást, hogy a pillanatnyi szükség fedezése czimén egyedül vagyonát, munkáját kösse le, csakhogy attól, kinek lekötötte, előleget kapjon. Ezen az uton fejlődött ki egy egész rendszer, a mely a munkásnép szorult helyzetére alapítva, érvényesülését, azaz hasznát, a megszorult munkás kényszerhelyzetének kihasználásában találja. A munkás akkor, a midőn könnyen és látszólag méltányos módon jut az előleghez, nem gondolja meg vagy helyesebben kényszerhelyzete következtében nem is áll módjában meggondolni a terhet, melyet magára vállal, s melylyel, hogy pillanatnyi baján segítsen, egyuttal alapját veti meg jövő szorultságának is. A «jövő» munkaadó könnyen, aggodalom nélkül nyújtja az előleget, mert hisz annak biztosításául kezében tartja a munkást vagyis inkább annak

legfőbb értékét, munkáját. S midőn egy megerőltetett nyári munka után leszámolásra kerül a sor, a munkaadó hirtelen szerepet cserél a hitelezővel, ki a maga részéről nem késik az előleg behajtásával, — s az adós munkás csak akkor ébred tudatára, hogy megélhetése, szorgalmas, verejtékes munkája daczára sincs biztosítva, mert hisz munkája az előleg megtérítésére volt fordítva. A boldogulás lehetősége ekként el van zárva e munkástól és ne csodáljuk, hogy sorsa javítását fölforgató, rendbontó álmoktól várja. Ez állapot orvoslása sürgős. Sürgős a törvény intézkedése oly irányban, a mely a kereset visszatartását a nyújtott előleg czimén eltiltja, s nem engedi a munkabér tiszta fogalmát önkényes fölszámításokban veszendőbe menni. De sürgős ezzel kapcsolatosan a hitelügy rendezése is, mint legbiztosabb orvoslása a népek ezreit megnyomorító uzsora ellen. Ha földadatunkká tűztük ki egyrészt a munkásnép megélhetését a szerződésekben megvédeni, mit a biztosított kereset révén elérni vélünk, úgy másrészt földadatunkká kell tennünk a népet segíyezni ott, hol önhibáján kívül a társadalom támogatására szorul. Nagyon messze vezetne, ha ezuttal a szövetségi kérdéssel behatóbban akarnánk foglalkozni, s azért megelégszünk azzal, ha nézetünket a nálunknál hivatottabbakéhoz alkalmazva, a magunk részéről is erősítve a közvetlen tapasztalat által, — a szövetszervezetek fejlődésétől várjuk a támogatásra szoruló nép egészséges oltalmát. E szövetszervezetek, melyek «viribus unitis» kis eszközökkel nagy és nemes célok biztosításán fáradoznak, hivatvák a társadalom vezető elemeinek ember- és népszerűtetését munkára serkenteni, munkára, mely materialis korunkban az altruismus védvárát képviseli. A társadalomnak e tevékenykedése az állam részéről is kellő erkölcsi és anyagi támogatásban részesülve, a szövetszervezeti életnek megerősödését és nagymérvű kiterjedését fogja eredményezni, a mi ha bekövetkezik, úgy meg vagyunk győződve, hogy a kis emberek baján oly módon lenne segítve, a mely a társadalom egyébként széthuzó elemei közt az összetartozás és kölcsönösség szálaít megerősitené.

VI.

Ha mindjárt első tekintetre talán ellenmondásnak látszik is, állíthatjuk, hogy nincs tér, melyen az érdek munkaadó és munkás közt oly azonos, mint a védelemé, melyet a lázító munkásokkal szemben nemcsak a közbéke, de a munkaadó érdeke és a jó munkás haszna is egyenesen megkövetelnek. Mert a mennyire méltányosak voltunk és vagyunk a munkásosztály azon kívánságaival szemben, melyek e tiszteletre méltó osztály megélhetésének javítására és boldogulásának előmozdítására irányítvák, ép oly határozott állást kell foglalnunk azokkal szemben és azok ellen, a kik visszaélve a köznép hiszékenységevel, oly czélokat tűznek a munkásnép vágyai elé, a mely czélok el nem érhetők, mivel nemcsak a mai jogrendbe, de a mi föbb, az emberiség általános és változás alá nem eshető törvényeibe ütköznek. S ha az emberi nem története arról tesz tanúságot, hogy mindig voltak olyanok, kiknek sorsa a jobblétben élőkhez képest mostohának volt nevezhető, úgy ez bizonyára nem mehet véletlen tünevény számba, hanem igen is kifejezője az emberi és társadalmi élet egyik rejtélyének, melynek nemcsak módosítása, de teljes megértése sem áll hatalmunkban. Az tehát, a ki az emberi társadalom jóvoltára munkálkodni akar, az még, ha teljesen független volna is maga részéről az osztályérdektől, mégis kénytelen lesz munkálkodása kiindulási pontjául a valódi emberiséget venni, emberiséget, mely épen változó képei, változó viszonyai és megannyi szenvedése folytán hivatott, hogy legjobbjai önzetlen, igaz munkáját igénybe vegye. Nem az tehát a nép, a szegények barátja, a ki e népben, e szegényekben önsorsukat a társadalmi renddel egyetemben megutáltatja, ki a népet, a szegényeket nyomorukra emlékezteti a nélkül, hogy annak orvoslására egyebet mint a jogrend megbontását, mint erőszakot és megfélemlítést ajánlana, hanem igenis az, a ki társadalmi helyzete előnyeit az összességre vonatkoztatva, azokban a közvetítés útján a szegényeket, az elhagyottakat részesíti. Az igazi népbarát nem fog arra törekedni, hogy elégedetleneket teremtsen a nélkül, hogy a kielégítés eszközei fölött rendelkeznek, sőt ellenkezőleg arra fog töre-

kedni, hogy a nép erkölcsi életére emelőleg hatva, azokban a kitartás, a szorgalom, a becsületérzés fogalmait, mint a bukás legbiztosabb ellenszereit, nagyra nevelje. A hit, a remény, sőt túlzás nélkül mondhatjuk, a meggyőződés, hogy a magyar munkásnép ezreiben szunnyadnak még az említett erkölcsi fogalmak, melyek fölélesztése és ébrentartása egy hivatásától áthatott felsőbb társadalom magasztos föladatát fogja képezni, jogosít föl arra, hogy a bonyodalmas jelenben is a biztos jövő béke reményében munkálkodjunk, mely munkálkodásunk egyik célja a munkásnép megélhetésének biztosítása, másik célja pedig a munkások védelme az izgatással szemben. E védelem neme kétféle, közvetett és közvetlen. Közvetett része nem foglalhat helyet törvényhozási intézkedésben, mert hisz e törvénynek annyi szakaszból kellene állani, a mennyi és a mily irányú érintkezésünk a néppel. Más lesz kötelessége a földbirtokosnak, más a lelkésznek, más a gyárosnak, más a köztisztviselőnek a néppel szemben, de mindmegannyian, mint a jelenleg uralkodó társadalomnak előkelő tagjai hivatvák a társadalmi fogalmat kifejezésre juttatni és annak tiszteletben tartását a megfelelő kötelességek becsületes teljesítésével kivívni. És csak ha általános lesz az emberies, társadalmi fogalom, csak ha a társadalom minden hivatott tagja nyugodt lelkiismerettel fogja állíthatni, hogy rendelkezésére álló munkakörben mindazt teljesítette, mire úgy is mint jobb létben élő ember, úgy is mint hazafi köteles, csak az esetben lesz jogosult a felsőbb társadalom megbotránkozása a munkásnép felforgató és gyűlöletes törekvéseivel szemben. Az izgatók elleni védelemnek eme közvetett nemével szemben áll a törvény és jog közvetlen védelme, a mely tartozik gondoskodni arról, hogy a nép tervszerű felizgatása megfelelő szigorral megtoroltassék, szintúgy, hogy a becsületes munkásnép érdekében a kellő erély jusson érvényre azon már megtévesztett munkásokkal szemben is, a kik szerződészegés, fenyegetés és megfélemlítés által nemcsak a munkaadók ellen törnek, hanem egyuttal a munka fogalmának kijátszása által a munkásnép józan részének is kárára és megrontására vannak. A mai napig érvényben levő 1876: XIII. t.-cz. nem felel meg e tekintetben sem a jelen állapotoknak, nemcsak azért, mivel tételes rendelkezései közt sok olyan hiányzik, minek rendezése talán 1876-ban fölösleges volt, de

ma elkerülhetlen szükséges, hanem azért is, mivel a végrehajtási eljárás a törvény szerint olyan bizonytalan, hogy tág teret enged a végrehajtó közeg törvényt magyarázási képességének oly esetekben, a hol a világos, gyors és egyöntetű eljárás a sérelem természetéből önként folya. Idézett törvény 110. §-a intézkedik ugyan a munkaszünetetésről, de sem a Mintető rendelkezés, sem pedig főleg a 86. és 87. §§. nem hivatottak arra, hogy az eljáró közigazgatási hatóság védelmét hatékonyra tegyék. E visszas állapothatok élénken visszatükrözöttek az elmúlt nyár bonyodalmas eseményein és nemcsak meggyékné, de söt járásokként tapasztalhattuk, hogy más és más fölfogás és eljárás nyert alkalmazást a fölmerült esetekkel szemben, mi kétségtelenül nem járulhatott a jogérzet tisztázásához sem a munkások, sem a munkaadók részéről. A ki tájékozott az Alföld mezőgazdasági viszonyai felől, az előtt nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a munkások szerződésességével szemben elkerülhetlen a gyors és erélyes eljárás. Téves volna a munkások szerződésességét csupán a szigorú jog szempontjából bírálgatni, mivel ez uton oly végeredményekhez juthatunk, melyek bár a jogosság elvont fogalmának megfelelnek, de egyenes ellentétben állnak a nemzet legvitalisabb érdekeivel. Az arany kalászu rónák nemcsak a magánbirtok és magánérdek tartozékai, de egyuttal nemzeti életünk legbecsesebb tápláló erői és minden kárbaveszett termésrésztlet a nemzeti vagyon aránylagos csorbitását jelenti. És ép azért ott, a hol e fontos érdekek megóvásáról és megvédéséről van szó, ott nem szabad egyes tantételekhez mereven ragaszkodnunk, hanem igenis kötelességünk megtenni mindazt, a mit a cél elérése és biztosítása érdekében szükségesnek fölismerünk.

S a mint nem haboztunk a szorgalmas munkás megélhetését a kötelező kereseti minimum föllállításával a szabad egyezkedés rovására is biztosítani, mivel a munkás megélhetését oly fontos tényezőnek ismertük föl, a mely a szabadság korlátozásával járó védelmet is követel, ép úgy nem szabad haboznunk a munkások szerződésességét egész közgazdasági jelentőségében fölfogva, e szerződésesség meggátolására a szigornak ama fokát sürgetni, a mely a szerződésesség következményeit oly súlyosaknak tünteti föl, hogy a szerződésességéből várható előnyök e következményekkel szemben eltörpüljenek. Mindaz, a mi a létföntartó munkás

fogalmának előtérbe állítására vezet, mindaz, a mi a munkás lelkiületében a meggyőződést erősíti, hogy egyedül a becsülettel és szorgalommal ellátott munka az, mi boldogulására vezethet, mindaz tehát, mi az ellenkező tanok meghazudtolására van irányítva, az alföldi munkásmozgalmak sajátos viszonyai között, mint céltudatos igazolt, tehát jogosult is, és mindazoknak, a kik e kérdés megoldásával foglalkozni akarnak, kötelességük kitűzött célukhoz képest a célszerűséget szigorúan szemmel tartani. S a mint már fentebb állítottuk, úgy ismétljük, hogy ezuttal a szigor nemcsak a munkaadók érdekében áll, de egyuttal a munkások védelmének egyik közvetlen eszköze is lesz. Természetszerűen e szigoroknak pártatlannak és minden irányban kihatónak kell lennie, és a szerződészegésben nem az alanyt, de a tényt kell megtorolnia függetlenül attól, vajon a szerződés megszegése munkástól avagy munkaadótól ered-e? Az erély, a megtorlás azonban csak az esetben számíthat üdvös hatásra, ha gyorsan és a kihágást nyomon követve alkalmaztatik. Ha az intéző hatóság kellő körültekintéssel eljárva, a munka teljesítése érdekében szükséges intézkedéseit haladéktalanul foganatosíthatja, úgy lehet remény arra, hogy a cél, tudniillik a szerződés teljesítése, a közrend megzavarása nélkül biztosíthatik. Súlyos és nagy föladat vár tehát a közigazgatási hatóságokra, és ezek közül első sorban azokra, a melyek közvetlenül, mintegy a helyszínén hivatvák eljárni, ugyanis a járások szolgabiráira és a városok rendőrkapitányaira. A nélkül, hogy jelen közigazgatási rendszerünk föltétlen kárhozzátói közé tartoznánk, a nélkül, hogy általában kétségbe vonni akarnánk a járási tisztviselők komoly kötelességérzetét, mindazonáltal tekintve a jövő nagy föladatait, nem habozunk annak kijelentésével, hogy a közigazgatási tisztviselőknek általában, különösen pedig a járásbelieknek legjobb munkaképességeket és az erkölcsi magaslaton álló kötelességérzetöket kell igénybe venniök, ha csak méltóknak akarnak látszani ama nagy és szép föladatra, mely a munkáskérdés megoldása körül reájuk várakozik. A gyors és erélyes eljárás nagymérvű önállást követel az I. fokú hatóságok számára és ezért a társadalmi béke szempontjából reméljük, hogy a hatáskör terjedésével egyenlő arányban fog növekedni a felelősség buzdító érzete is. Mulhatlanul szükséges, hogy a járási tisztviselő ne mint egy bizo-

nyos «társadalmi osztály» védője lépjen föl, hanem, hogy áthatva a társadalmi kérdések jelentőségétől, mindenkor mint az osztályérdeket nem ismerő főhatalom képviselője járjon el, s főként a munkásnép előtt ne csak mint szigorú rendőri közeg, de mint jóakaró tanácsadó és méltányos bíró is tiszteltessek. Csak ily fölfogás érvényrejtésével adhatjuk a járási tisztviselő kezébe a «summum imperiumot», a melyet pedig a munkáskérdés megannyi gyakorlati része megkövetelni látszik. Mindazok, a kik e kérdés tanulmányozásának rövidebb-hosszabb időt szenteltek, meggyőződhetnek, hogy a munkásnép izgalmát sokszor egy két izgató munkás idézi elő, s hogy legtöbb esetben a további zavargásnak útját lehetett volna állani, ha az izgatók ellen megfelelő eljárást alkalmaztak volna. A mai törvény azonban a maga bizonytalan tételeivel és a birtokon belüli felebbezések egész sorozatával bénítólag hatott az eljárás menetére és a míg egy munkabérkereset az összes illetékes hatóságok elbírálásán keresztül ment, addig már feledésbe ment a kereset alapja és a hozott határozat, lett légyen az bármily méltányos, nem volt képes a panasz tulajdonképeni tárgyára nézve mindenben megfelelő orvoslást nyújtani. Még az 1897. év nyarán is, a midőn pedig az eljáró hatóságok lehetőleg iparkodtak «soron kívüli eljárással» a nehézkes gyakorlaton segíteni, megtörtént, hogy egy-egy vitás ügy elbírálása 2—3 hónapig elhúzódott, mert a míg a kézbesítés, a 15 napon belüli fölebbezés, a kellő fölszerelés eszközöltettek, addig hetek és hetek multak el. Hogy az ilyen késedelem mily nagy jogsérelem, azt bővebben fejtegetni is szükségtelen s hogy első sorban sérelmes a munkásnépre nézve, az is természetes, mivel a keresetek 80 százaléka részkiadásra illetve részvisszatartásra vonatkozván, a munkásnép keresetéhez, a mi pedig annyit tesz, hogy élelméhez sokszor hónapokon keresztül sem juthat. E jelenséggel szemben csupán egy orvoslási módot ismerünk, azt, a mely szakítva a mai fölebbezési rendszerrel, e fölebbezések körét lehetőleg megszorítja, és még ott is, a hol annak szükségét elismeri, az I. fokú határozat ideiglenes érvényrejtéséről gondoskodik. Megkülönböztetendőknek tartjuk ezeknél fogva a tisztán rendőri természetű határozatokat azon határozatoktól, melyek részint a megkötött munkaszerződésekből folyó vitás kérdések elbírálására, részint a szerződészegés által előidézett

károk megállapítására és megtérítésére vonatkoznak. A mi az első helyen megnevezett határozatokat illeti, ezek nézetünk szerint kizárólag az I. fokú hatóság eljárési körébe utasítandók, természetesen föntartásával mindazon felelősségnek, melylyel a tisztviselő netalán sérelmes határozataiért amúgy is mindenkivel szemben tartozik. De azta dolog természetéből folyónak tekintjük, hogy a járási tisztviselőnek megadassék a teljes, azaz a fölebbezést kizáró hatalom arra nézve, hogy mindazokkal szemben, a kik a munka rendjét veszélyeztetik, legyenek azok akár munkaadók, akár munkások, a megtorló rendszabályokat azonnal alkalmazhassa, a nélkül, hogy emez egyedül a hely- és körülmények ismerete által indokolt határozatának megerősítését egy, a helyi körülményeket nem ismerő, fölsőbb hatósági közegtől megvárni kényteleníttessék. Lényegesen más elbírálás alá tartoznak a második helyen, és ismét más alá a harmadik helyen említett határozatok. Mert míg a pusztán rendőri határozatok mindenekelőtt erélyt követelnek, addig már a szerződések jogviszonyainak megállapítása, még inkább pedig a kártérítési igénykeresetek nagy mérvben követelik a jogi szempont érvényre jutását és kifejezését. Az I. fokú hatóság határozatait itt nem ruházhatjuk föl a «fölebbezés kizárásának» jellegével, mivel az általános elfogadott jogrend megköveteli, hogy az ilyenmő határozatok meghozatalánál a keresetnek úgy az anyagi, mint alaki része is szigorú, megfontolt bírálat tárgyává teendő. A míg tehát a pusztán rendőri természetű határozatok meghozatalánál a pillanatnyi körülmények voltak a döntők, addig a jogi vonatkozású keresetek elbírálásánál lehetőleg függetleníteni kell a határozatot a közvetlen benyomások és az ezzel karöltve járó elfogultság súlya alól; a mi tehát ott előnye volt a közvetlen fölügyeletet gyakorló hatósági közegnek, az itt esetleg hátrányává válhatik, mivel szemben szükséges, hogy a hozott határozat a meg nem nyugvó fél részéről egy minden közvetlen benyomástól ment fölülbírálóhoz fölebbezhető legyen. A mennyiben azonban a munkaszerződésből folyó keresetek elbírálása és a mennyiben akár a szerződés pontos teljesítésére, akár hiányainak pótlására vonatkozik és késedelmet nem tűrő végrehajtást követel, ép ezért e felebbezési eljárásnak is megfelelően gyorsnak kell lennie, és semmiként sem fogadható el a mai tizenöt napos birtokon belüli fölebbezési

határidő. Ezekből folyólag szükségesnek véljük, hogy mindazon keresetekben, a melyek a szerződésileg elvállalt munka teljesítésére vagy pótlására vonatkoznak, a hozott határozatok csakis birtokon kívül, a kihirdetéstől számított három nap alatt legyenek a II. fokú hatósághoz (alispán) fölebbezhetőek, mely II. fokú hatóság a fölülbírálatot a legsürgősebben tartozik eszközölni, mi által mód nyújtatik arra, hogy azon esetben is, ha az I. fokú határozat sérelmesnek találtatik, a sérelem a gyors eljárás által orvosoltassék, míglen az I. fokú határozatnak késedelmes (birtokon belüli fölebbezés) végrehajtása sokszor pótolhatatlan károkkal járhatna. A munkaszerződésekből folyó azon vitás keresetek, a hol nem csupán a szerződés mikénti értelmezéséről, de egyúttal oly cselekmények elbírálásáról is van szó, a melyek a közrend és közbéke szempontjából ítélendőek meg, egyszóval mindazon keresetek, a hol a kihágási eset megtorlása forog szóban, a birtokon belüli, de soron kívül elintézendő fölebbezések jogorvoslatában részesítendőek. E kihágási esetek nem zavarandók egybe azon főnnebb érintett kisebb rendőri kihágási esetekkel, a melyek elbírálása is egészen más szempontok alá esik, mint például a lázítás, a megfélemlítés súlyos kihágási esetei. A mi végül a szerződésszegésből eredő kártérítési igénykeresetek elbírálását illeti, ez az 1876: XVIII. törvényczikk értelmében kizárólag az arra illetékes rendes bíróságok jogkörébe tartozik, és a közigazgatási hatóságok, a mai gyakorlat szerint, nem tehetnek egyebet, miszerint különválasztva az igénykeresetet a panasz egyéb részétől, ez utóbbiban dönt, míglen az előbbire nézve panaszost a törvény rendes útjára utasítja. Bizonyos, hogy ez eljárás nem megfelelő, s hogy főként e lassú és hosszadalmas eljárásnak róható föl, hogy a károk megállapítása oly annyira nehézkes, miszerint feledésbe látszik menni a kártérítési kötelezettség is. Meg vagyunk győződve, ha a tényleg okozott károk erejéig a megtérítési kötelezettség a panaszos kereset egyéb részeivel együtt állapittatnék meg és hajtatnék is végre, úgy a munkás sokkal inkább birna fogékonysággal azon károk következményeinek megítélésére nézve is, melyeket szerződést megszegő vagy egyébként is rosszakaratú munkája által munkaadóinak okoz. S ha az általában érvényben levő jogi fölfogás és szokás idegenkedik is attól, hogy a rendes birói eljárást mellőzve, a közigazgatási közegek illeté-

kességét oly téren állapítsa meg, a mely mindezeideig a «*iuris prudentia*» különleges tere volt, úgy viszont a czélrányosság egyenesen megköveteli, hogy szakítva a mai szigorú fölfogással, a közigazgatási illetékességet legalább is a kártérítési igénykeresetek egy bizonyos mérvéig ismerje el, mi által két irányban is segítve lenne a bajon, először mivel legalább a kisebb, azaz számszerint gyakoribb keresetek gyors- és a kereset egyéb részeivel egybefüggő elintézése biztosíthatnék, másrészt mivel a rendes bíróságok sok apró ügy elbírálásától megszabadulván, a hozzájuk utalt nagyobb igénykeresetekben is gyorsabban ítélkezhetnek. Mielőtt a kormány által benyújtott új törvényjavaslattal foglalkoznánk, vizsgálva, mennyiben felel meg az általunk felsorolt irányelveknek, csupán egész rövideggel kívánjuk azon kérdést érinteni, a mely a munkásmozgalmakkal sokak előtt, mint ok az okozattal látszik egybe függni. A munkások gyülekezéseiben látják ugyanis még ma is sokan a mozgalmak tulajdonképeni kiindulási pontjait és épen ezért, mint a kívánatos béke sine qua non-ját hangoztatják a gyülekezési jognak föltétlen korlátozását. A jelenség azonban, hogy ellenére az ez irányban egészen a legutóbbi napokig fönnálló tilalomnak, a munkáskérdés nemesak hogy békésen meg nem oldatott, de hogy sőt ép e tilalmi idő alatt érte el az 1897. évben még eddig legnagyobb fokát, legalább is ovatossá teszi a fönti állítás teljes helyességének elfogadásánál. A gyülekezési jog a szabadságjogok egyik leglényegesebbike lévén, természetesen, hogy ennek megóvása vagy korlátozása mindazokra nézve, kikre kiterjed, a szabadságnak és polgári jognak kivételes megvonását és elkobzását jelenti. Ha viszont az alföldi munkásnép lelkületét komolyabb tanulmány tárgyává teszszük, s ha nem elégszünk meg azzal, hogy egyes külső jelenségek és visszasságok alapján e nép erkölcsi érzülete fölött elhamarkodott ítéletet mondjunk, úgy lehetetlen észre nem vennünk, hogy népünk elégedetlensége az anyagiakon kívül jórészt ama jog nélküli állapot fölismeréséből ered, melyben a vagyontalan nép a vagyonos osztályokkal szemben ép a legfontosabb polgári jogokra nézve tengődik. Távoly áll tőlünk ezuttal az általános polgári jogok (szavazati jog) elemzésére kiterjedni, hanem csupán mint a munkáskérdéssel kapcsolatos jelenségre kívántuk az olvasó figyelmét fölhívni, midőn megállapítjuk,

hogy a növekedő közművelődéssel párhuzamosan halad a köz-nép fogékonysága is a polgári jogok és szabadságok iránt, s hogy e fogékonysága könnyen elégedetlenséggé fajul, látva a különbséget a jogok gyakorlásában vagyonos és vagyontalan közt akkor, a midőn viszont a súlyos közterhek és kötelességek minden polgár vállára egyaránt és aránylagosan nehezednek. Hogy a mai visszás állapotok e téren föltétlenül javításra szorulnak még pedig akár a jogok kiterjesztése, akár a terhek viselésének helyesebb arányítása alakjában, azt a közel jövő lesz hivatva érvényre juttatni. Ezzel szemben azonban a jelennek is megvannak kötelességei, még pedig oly irányban, hogy a törvények korlátain belül a jogok gyakorlása minden polgár számára lehetően biztosíttassék. Kivételes intézkedések, mint a milyenek a gyülekezési és szólásszabadságnak megszorítása csak a legkivételesebb állapotok által, de akkor is csak átmenetileg lehetnek indokolva. De a polgárok egy egész osztályától megtagadni a szabadságjogok egyik legfőbbikét, egy egész osztálytól megtagadni a jogot, hogy bajai enyhítésére a szabad társulás eszközeihez nyúlhasson, ez nézetünk szerint csak fokozása lehet az elégedetlenségnek és ezzel a bajnak is, melynek pedig orvoslására törekszünk. Azok, kik a munkásnép gyülekezeteiben látják a munkásmozgalmak csíráit, azok optikai csalódásban szenvednek, mert az, a mit ők oknak tartanak, csupán okozata egy meglevő és társadalmi s gazdasági behatások alatt keletkezett lelki állapotnak. Sehol sem keletkeztek még a munkásnép mozgalmi ott, hol e nép elégedett volt, a munkásgyűlések alapján, de igenis igen sok helyen fokozódott a munkásnép anarchikus hajlama a jogkivüliség állapota alatt. A munkások, kiknek nem volt joga gyűlést tartani, tartottak, még pedig mindenütt titkos összejöveteleket, a melyeken a kifejezésre jutó panaszok ellenőrzés és fölvilágosítás híján vad szenvedélyekké alakultak. Minél több világosság, minél több tárgy- és személyismeret, ezek azok, a melyek a munkáskérdés helyes megoldásához szolgálatunkra lehetnek. Viszont mindaz, mi akár a jogok gyakorlása, akár a panaszok érvényesítése tekintetében fokozza az ellentétet polgár és polgár közt, mi gyanakvásra, titkolódzásra és a rendeletek kijátszására ösztönözi a társadalom munkásosztályát, csupán megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a béketörekvéseket. A hatóság fölügyelete igenis terjedjen ki

egész éberségével a gyülekezésekre, állja lehetőleg útját az izgatásnak és az izgatók lelketlen munkájának, de ha e fölügyelet gyakorlása nehéz egy bejelentett s ép ezért ellenőrzés alatt álló gyűlésnél is, úgy sokszorta nehezebb azon titkos összejövetelekkel szemben, a melyek a gyülekezési tilalomnak természetsszerű következményei voltak. S a midőn a belügy-miniszter belátva a gyülekezési jog általános eltiltásának meddőségét, sőt káros voltát is, e tilalom föloldását elrendelni jónak látta, a midőn a hatóságnak szigorú fölügyelete mellett a munkásnép részére is engedélyezte azt, miben a polgári szabadság egyik ismérvét szoktuk keresni, úgy meg vagyunk győződve, hogy szemben azon aggodalmakkal, melyeket a rendőri rendszer óvatos hívei ez újabb rendelkezés alkalmával «orbi et urbi» hangoztatnak, annál teljesebb lesz a jóhatás, melyet e rendelettől várunk, mennél inkább fog a munkásoknak az alkalom nyújtani panaszai megvitatásánál a polgári jogok teljét élvezhetni.

VII.

Törvény, a mely nem az elvont elme műve, de a mely gyakorlati czélok után törekedve, gyakorlati tárgyismereteken nyugszik, törvény, a mely hű tükre az állapotoknak, a melyeknek behatása alatt keletkezett, már e szempontoknál fogva is hivatottnak látszik arra, hogy örömmel és megnyugvással fogadtassék azok részéről, kiknek érdekében hozatott. S ha hozzá tesszük, miszerint a földmivelésügyi miniszter által benyújtott javaslat hosszas tanulmányozás terménye, melynek létrehozásában része volt mindazoknak, a kik a munkáskérdés sokszor ellentétes jelenségeivel egy vagy más irányban foglalkoztak, úgy a törvénnyel szemben talán nem lesz hiú reményünk, a midőn a jövőtől a jelen visszasságainak enyhítését és hatékony mérséklését várjuk.

A mint azt a megelőzőkben kifejtteni iparkodtunk, hogy tudniillik a munkáskérdés helyes megítéléséhez két egymástól elkülönített, de azért egymást kiegészítő irányelvre van szükség, kielégítésére egyrészt a munkások jogos igényeinek, megfélemező megtorlására másrészt a munkáskérdéssel kapcsolatosan jelentkező megannyi izgalomnak és kihágásnak, akként

jut kifejezésre az új törvényben is a méltányos emberiség, párosulva a körülmények által indokolt szigorral. A hét fejezetre osztott törvény minden egyes szakasza egy szükséglet fölismérésén alapszik s ha egyik-másik szakaszát kifogásoljuk is, viszont szakaszai legnagyobb részét, mint a munkáskérdés megoldásának nagy horderejű eszközét üdvözljük. A törvény első fejezete a munkásigazolványokról szól és ezzel mindjárt fontos újítást is tartalmaz. Tudvalevőleg a munkajegyek eddig sehogy sem voltak szabályozva, a munkások fölfogadása jóformán semmi ellenőrzés alatt sem állott, mi által mód nyújtott arra nézve, hogy úgy a munkások szerződésileg már lekötött munkájukat az első fölfogadó megkárosításával újabb és talán kedvezőbb föltételek alatt hasznosítsák, szintúgy, hogy egyes munkaadók kihasználva az ellenőrzés hiányát, munkásaik fölfogadásánál szemet hunyjanak a már megkötött szerződésekre.

Ez újítás sokkal nagyobb horderejű, semhogy az életbeléptetés pillanatnyi nehézsége az elérendő nagy előnyökkel szemben komolyan tekintetbe jöhetne. A munkásigazolványok teljes díjtalansága és bélyegmentessége — erről megvagyunk győződve — jórészt el fogják oszlatni munkásnépünk idegenkedését az új rendszer iránt, főként ha a végrehajtásnál az illetékes közegek nem fogják elmulasztani a népet fölvilágosítani, hogy az igazolványok ép úgy az ő, mint a munkaadó érdekeit szolgálják, sőt hogy tovább menne az igazolvánnyal ellátott munkás a nagy társadalomban, a mainál kedvezőbb állást fog elfoglalni, mert miglen mai napig csak mint csoportmunkás jött tekintetbe, ezentúl mint igazolt mezei munkás a többi ipari munkásokkal egyenlő elbánásban és tekintetben fog részesülni. Abban, hogy a törvény az elvesztett igazolványok újabb (megújítandó) kiállításáért csekély egy korona díjat követel, kétségtelenül az a törekvés jut kifejezésre, hogy a munkás igazolványára gondos legyen, nehogy a folytonos megújítási munkálattal az amúgy is túlterhelt községi közegek munkája szaporíttassék. Ez általában véve helyes okoskodás nem zárja ki, hogy a munkásigazolványok másod példánya is díjtalanul fog kiszolgáltatni ott, hol a helyi hatóság a különös körülmények tekintetbe vételével a megállapított díj szedéséről lemond. Általában az egész törvény a helyi hatóságok részéről különös belátást és komoly-

ságot követel, mert miglen a törvény csupán általános szempontok után indulva, nem tarthat számon minden helyi követelményt, addig igen is első sorban a közigazgatási hatóságok kötelessége lesz a törvény általános jellegével megegyező, szükséges helyi pótlásokat a maga hatáskörében a törvény keretén belül megvalósítani. A törvény II. fejezete «a gazdasági munkaszerződések megkötéséről» intézkedik oly módon, a mely úgy a szerződések alaki kellékeire, mint anyagi részeire vonatkozólag jórészt megfelel az értekezésünk kezdetén fölállított irányelveknek. A nagymérvű nyilvánosság, mely a szerződések megkötésénél követeltetik, párosulva a létminimum biztosításával oly nagy vívmányt jelent, a mely hivatottnak látszik, ha nem is magának a munkáskérdésnek, de legalább is a szerződések eddigi bizonytalanságából folyó számos surlódásnak, szintúgy az elvállalt szerződés meg nem tartásából folyó bajoknak elejét venni. Kifogásoljuk azonban, hogy a törvény nem intézkedik arról, hogy a megkötött szerződések az illetékes járási fősolgabíróknak bemutatassanak, mivel tekintve egyrészt, hogy a megkötött szerződések érvényessége a megjelölt kellékek pontos megtartásától van függővé téve, tekintve másrészt, hogy a járási tisztviselőknek hatalmi köre a munkáskérdések elbírálásánál nagy mérvben fog fokozódni, a dolog természetéből folyónak találnók, hogy az ellenőrzés már a megkötés perczében is biztosíttassék, nehogy esetleges hiányok csak akkor tűnjenek ki, a midőn a szerződés teljesítéséről lesz szó. Ha a törvény eme hiánya esetleg a fönn már jelzett általános szempontnak a kifolyása, a mely ugyanis ezúttal például a felvidéki járáások solgabiráit nem akarja túlterhelni reájuk nézve fölösleges munkával, úgy e fölfogással szemben annál inkább előtérbe lép az alföldi törvényhatóságok kötelessége, szabályrendeleti úton kiegészíteni azt, mit az országos törvény elhagyni jónak látott. Legnagyobb hiánya azonban nemcsak e fejezetnek, de magának az egész törvényjavaslatnak is, hogy nem mondja ki kötelezőnek a területnek pontos, szerződésileg eszközlendő körülírását ott, hol a tulajdonos a vállalkozó munkáscsapat mellett, más, esetleg cselédeiből vagy hozzátartozóiból álló segédcsappal is kívánja a termés egy részét learattatni. Ez a munkásbéke szempontjából oly fontos követelmény eredetileg benn foglaltatott a törvényjavaslatban, és csupán a javaslat részletes

tárgyalása alkalmával áldoztatott föl e fontos elv és helyette a régi, annyi visszaélésre szolgáló rendszer iktatott törvénybe, mely szerint a terület csak hozzávetőlegesen, körülbelül irandó körül, egyben pedig azon terület is — ez is csak körülbelül — megjelölendő lesz a szerződésben, a melyet a munkaadó hozzátartozói vagy cselédjei által kíván learattatni. Nem czélunk latolgatni azon befolyásokat, a melyeknek sikerült e módosítvány keretén belül érvényre jutni, s nem akarunk a jövőre nézve szomorú következményeket vonni abból, hogy a parlament többsége jobb szerette a «hozzávetőleges», «körülbelül», azaz «magyarázatokot» megtűrő kifejezéseket azon törvénybe iktatva látni, melynek pedig természeténél és lényegénél fogva is a teljes «magyarázatokot» nem tűrő világosságra kell törekednie. Azt azonban kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy e módosítás nem a munkások érdekében történt, ellenére annak, hogy a magyarázat, melylyel e módosítás benyújtott, a munkások érdekét látszott kiemelni. Mert hisz a szerződésben biztosított legkisebb keresmény elejét veszi azon eshetőségnek, hogy munkások az által, hogy a szerződésben megjelölt dülők megromlanak, az illő keresménytől elesnek; de viszont az a «hozzávetőleges» megjelölés, a mely csakis a learatandó terület nagyságára, de sohasem annak helyére is vonatkozik, módot nyújt a gazdának, hogy általános jó termés esetén kivételesen jó tábláit az olcsóbb munkaerővel arattassa, miglen a részmunkásokat a kevésbé jó, ha mindjárt a «minimumot» hozadékban fölül is muló táblák aratására utasítsa. Tekintve pedig, hogy a szerződésileg biztosított keresmény megállapításánál szorosán véve a létfontartás elve jutand kifejezésre, ez még távolról sem jelentheti a munkás összes, jogos igényeinek kielégítését, s ezentúl is, valamint eddig is a nagy termésű évek lesznek hivatva úgy a munkaadó, mint a munkásosztálynak is előmenetelét lehetővé tenni. Nem elég tehát a munkást a legrosszabbnak bekövetkezése ellen biztosítani, hanem szükséges egyúttal számára és részére a legjobb elérését is lehetővé tenni. Ez pedig oly szerződésnél, a hol a szerződés egyik leglényegesebb része a «körülbelül» és «hozzávetőleg» jelzőkkel ellátva, a munkaadó magyarázatótól függ, csak fölötte hiányosan látszik biztosítottnak és legalább is tért enged a visszaélésnek és az ebből folyó elégedetlenségnek is. A gyakorlati szempont pedig, a melylyel a

területnek szerződésileg eszközrendő megjelölése ellen sikra szálltak, minden szónál fényesebb czáfolatot nyer a Csanád-vármegye vidékén évek hosszú sora óta dívó megannyi szerződés által, a hol a terület mindenkor pontosan megjelöltetett a nélkül, hogy ezáltal a gazdasági üzem a legcsekélyebb fönnakadást szenvedte volna. Nem helyeseljük továbbá a törvény 17. §-ában körülírt kivételes állapotot sem, mivel a II. fejezetben felsorolt szerződési kellekeket a közbéke szempontjából oly lényegeseknek találjuk, hogy azok egyöntetű és egységes alkalmazását mindenütt, tehát ott is, hol a munkásnép elégedetlenségéről ma még szó sincs, egyaránt szükségesnek találjuk. Mert, ha vannak is oly vidékek, a hol a munkások és munkaadók közt a viszony kifogástalan, úgy üdvös, törvényes intézkedés csupán e jó viszony megerősítésére fog vezetni, s egyuttal útját fogja állani annak, hogy egy bizonytalan jog és munkaállapot káros gyümölcseit épen eme jó viszony rovására érvényesíthesse. E jelzett hiányokkal szemben kétszeres örömmel fogadjuk a törvény 10. §-át, a mely a biztosított minimális keresetről intézkedik, s noha világosabbnak találtuk is az eredeti szövegezést a részletes tárgyalás alkalmával elfogadotténál, mégis valóságos békeszakasz ez, s csak kívánatos, hogy a munkásosztály józan eleme kellő fölvilágosítás útján a maga teljében legyen képes méltányolni azon nagy vívmányt, melyet e szakasz a becsületos munkásosztály számára jelent. A szabad szerződés, a mely a keresletre és kínálatra nézve a szerződő felek szabad elhatározásáról biztosítja, a nélkül, hogy akár a munkahányad, akár magára a biztosítandó kereset mérvére nézve a szerződő felek akaratát lekötne, méltó kiegészítésre talál azon magasabb erkölcsi fölfogásban, a mely az élet küzdelmében e küzdelem enyhítésére a védelmet annak nyújtja, kire nézve megélhetés a küzdelem végcélja. E nagy fontosságú újítás a végrehajtásban van hivatva az életnek megfelelő alakot ölteni, s épen ezért nem akadunk föl túlságosan azon, hogy a szakasz a termény hányad-részesedés elve mellett, némi előszeretettel a megkötött kereset alternatíváját állapítja meg, mivel nem lehet okunk kételkedni abban, hogy a szerződési szabadság mindenütt azon bérrendszert fogja érvényre juttatni s a kereset biztosítását akként fogja eszközölni, a mint az az adott helyi körülmények között kedvezőbbnek és indokoltabbnak látszik. Őszintén sajnáljuk

azonban, hogy a törvény a jelen visszásságának korlátozásában nem akart vagy nem mert teljesen következetes lenni, s hogy a szerződések anyagi kellékeinek megállapításánál, hallgatólag bár, de továbbra is elfogadta, a munkásnép lelkületét méltán fölgazgató engarias — fölpénzes — rendszert. Volt alkalmunk már kifejtetni nézeteinket e visszás és káros állapotról, mely nagy mérvben járult ahhoz, hogy a szerződések tisztasága iránt a munkásnép léte megingott s hogy ezzel kapcsolatosan elvesztette helyes jogérzetét a szerződésileg elvállalt munka kötelező volta iránt is. Sokkal közvetlenebb tapasztalatokon és mélyebb meggyőződésen alapult érvelésünk az engarias rendszer ellen, semhogy e nézetünkben akár a törvény intézkedése, vagy akár csak annak indokolása is megtántorítani képes lenne. De elfogadva egyelőre a meg nem változtathatót és meghajolva a törvényhozás vezérlő indokai előtt, legalább is annak megmentésére törekedünk, minek megmentésére maga a törvény módot nyújt. S e módot a törvény 6. §-ában találjuk föl, a mely csak azon munkaföltételeket állítja közigazgatási hatóság előtt érvényesíthetőeknek, a melyek magában a szerződési okiratban világosan fölvétettek. A nyilvánosság, mely a 8-ik §. által minden föltételre biztosittatik, kétségtelenül hatalmas ellenszere lesz mindazon üzemeknek, a melyek eddig a homály leple alatt méltatlan hasznok és kicsikart előnyök biztosítására vezettek. S bár tökéletesebb és a legis rationak megfelelőbbnek találtuk volna is a határozott tilalmat, de azért készséggel elismerjük e közvetett tilalomnak nagy jelentőségét is. Mert ha van kérdés, a hol az állam cselekvénye csakis a társadalmi fölfogással párhuzamosan és attól mintegy kiegészítve és vezérelve haladhat, úgy bizonyára a nagy társadalmi kérdés az, és dörék azok, kik a társadalmi kérdések javítását kizárólag egy még oly tökéletes törvénytől várják és ebben keresik. Az állam hatalma mellett itt nagy és fontos szerepe jut a társadalom ítélőszékének is; s ha azok, kik hivatva vannak a társadalom ítéletére döntő befolyást gyakorolni, bátran és czéltudatosan a társadalmi visszaélések kiirtására fognak törekedni, ha a társadalom és gazdaosztály jobb és nemesebb elemei vállvetve saját jó hírnevük érdekében fognak sikra szállni a tiszta munkát megmételvező eljárások ellen, úgy remélhetjük, hogy a nagy erkölcsi erő, a mely a társadalmi fölfogás egyöntetü-

ségében rejlik, kellően pótolni fogja azt, mit a törvényben ma nélkülözünk.

A törvény III. és IV. fejezetei a szerződés fölbontásának eseteiről, illetve a szerződés teljesítéséről szólnak. Mindkét fejezet azokban, miket tartalmaz, lényeges és úgy a munkaadó, mint a munkásosztály érdekében egyaránt fontos újításokat tartalmaz. A szerződés fölbontásainak pontosan körülírt esetei, továbbá a mód, melyben a fölmondás eszközendő, s a mely mindig útát enged a jogorvoslatnak, azon jogos reményt kel-
 tik föl az elfogulatlan olvasóban, hogy ezek által az 1876: XIII. törvénycikkeknek legfőbb hiánya, tudniillik az eljárási mód bizonytalansága kiküszöböltetik. A hatósági eljárás a törvény értelmében mindenütt gyorsan, azaz soron kívül eszköz-
 lendő. A mily mértékben helyeseljük és szükségesnek ismer-
 jük ez intézkedést, ép oly mértékben kifogásoljuk azt, hogy a II. fokú eljárás nem a törvényhatóság első tisztviselőjére, hanem a közigazgatási bizottság egy albizottságára ruháztatott, mivel tapasztalva megannyi bizottság és albizottság nehézkes és a tagok részvétlensége miatt lassú működését, félünk, hogy a törvény ez intézkedése nem fog az eljárás nélkülözhetlen gyorsaságának rovása nélkül életbe léphetni. Nagy jelentősé-
 get tulajdonítunk még különösen a törvény amaz intézkedé-
 sének, melyet a 32. §. tartalmaz, s mely szigorúan eltiltja a
 fizetési kötelezettség mindennemű megváltását, történjék az
 akár élelmiszerekben, akár árúhitelben, akár másnemű
 mellékjárandóságban. E szakasz is világosan kifejti a munka-
 bér tulajdonképeni megélhetést biztosító jelentőségét és annak
 megállapítására törekszik, hogy a teljesített munkát kövesse a
 kiszolgált bér, mi által a munka életföntartó hivatottsága, a
 tisztán kifejezett bérkeresetben megfelelő kifejezésre talál.
 Azon emberies és a munkások jogos érdekeit lehetően védő
 fölfogás, a mely törvény öt első fejezetében foglaltatik, helyes
 kiegészítést talál a VI. büntető határozatokat tartalmazó feje-
 zetben. Az előbbi fejezetek méltányos gondoskodása itt helyt
 ad a vasszigornak, mely mindkét félt egyaránt sújtja, legyen az
 munkaadó vagy munkás, ki az idézett fejezetek rendelkezései
 ellenére cselekszik, és különösen szigorral fordul azon mun-
 kások, illetve munkásokat izgatók ellen, a kik a csoportos
 szerződésszegésre, az elvállalt munka abbanhagyására, a
 rábeszélés, a kényszerítés s az erőszak fegyverével töreked-

nek. Azon törvény, a mely a szerződés szabadságát oly szépen kifejezésre hozta, a mely következetesen oda törekszik, hogy a munkát, mint létföntartót, az őt megillető elbánásban és tiszteletben részesítse, csak következetesen cselekszik akkor, a midőn mindazokat, a kik e törvény üdvös alapeszméinek megbolygatására, azaz a munka fogalmának megmértelyezésére s a munkásnép keresetképességének megrontására törek-szenek, a legnagyobb szigorral sújtja. S újólág meggondolva, hogy a mezőgazdasági termények learatása nálunk a nemzeti vagyon legnagyobb járulékaival egyenértelmű, s hogy pótolhatlan és kiszámíthatlan a veszteség, a melyet egy Istentől adott termés esetleges elvesztése a magyar nemzetre és az egész társadalomra képvisel, úgy nem vádolhatja senki a törvényhozást, hogy a szigorú jogi szempontok elhagyásával bírálja el egy magánjellegű szerződés megszegését. Mi, a kik az alföldi munka- és munkásviszonyokat ismerjük, mi, a kiknek alkalma nyílt e népmozgalom keletkezését és fejlődését figyelemmel kísérni s kik rokonszenvvel viseltetünk a józan, értelmes magyar munkás nép iránt, az új munkástörvényt jelzett hiányai ellenére is üdvösnek és a társadalmi békét elő-mozdítóknak ismerjük.

Nem várunk tőle csodás hatást, de megtaláljuk benne útmutatóját, de egyúttal kiegészítőjét is társadalmi munkálkodásunknak, mert e törvény nem lehet hivatva tevékenységünket pótolni, a minthogy nem is ismernénk a munkáskérdés szempontjából nagyobb bajt annál, mintha a társadalom elbizva magát a törvényes rendben és a törvény által nyújtott oltalomban, megfelelkeznek öntevékenykedéséről. Jobban, mint bármely más kérdésnél domborodik ki ép e téren társadalmi jövőnk képe eme rövid jelszóban «*Fac et spera*». Igen, tevékenykedjünk, de egyúttal öntevékenységünk legyen leg-főbb reményünk is. Az új munkástörvény pedig nyerni fog értékében, a mily mértékben fog tisztulni társadalmunk lát-határa, mert csakis az előítélettől ment társadalom fogja méltányolhatni a maga teljében az új törvény szellemét, mely szellemben tisztán tükröződik vissza Werbőczy hármaskönyvének eme classikus mondata: «*In omne enim iudicio coniunctæ sunt misericordia et virtus, id est iustitia, et in harum coniunctione consistit æquitas*».

Az elmúlt hetek sajnálatos eseményei, melyek főként Szabolcsban és Bodroghözben helylyel-közel lázadászerű alakot öltöttek, nem gyakorolhatnak módosító befolyást kifejített nézetünkre, mivel a szabolcsi események nem foglalhatók a «munkáskérdés» gyűjtő neve alá s elbírálásuk is a büntető törvénykönyv, nem pedig a social-politika keretébe esik. A mi a tulajdonképeni «alföldi munkáskérdést» illeti, ennek nem a communistikus, sőt anarchikus földosztás a mozgatórugója, hanem igenis a munkásnépek az a jog- és természetszerű törekvése, hogy sorsán a rendelkezésére álló megélhetési eszközzel: azaz a munka nagyobb mérvű értékesítésével segítsen. — S míg a földosztás a félrevezetett, fölízgatott tömegnek a jelszava, addig a béremelés, azaz a jobb megélhetés utáni törekvés a fejlődő munkásosztálynak észszerű hajlama. — Amazt el kell nyomni, emezt a lehetőség korlátain belül ki kell elégíteni. Végzetes hiba lenne általában, ha az egyoldalú fölfogás a társadalom irányító elemeit oly mérvben hatná át, hogy a lázadó nép büntetendő cselekvényeinek benyomása alatt — a sok tekintetben jogos alapokon nyugvó megoldásra és orvoslásra váró «munkáskérdésről» megfeledkeznek.

A mi a belügyminiszternek azt a legújabb rendeletét illeti, a mely a gyülekezési jog újabb korlátozására vonatkozik, e rendeletet, valamint a szabolcsi eseményekből folyó rendkívüli intézkedést «rendkívüli eseményekkel» szemben célirányosnak ismerhetjük, a nélkül, hogy azért azt, mit fejtegetésünkben általában a gyülekezési szabadságról mondtunk, módosítandónak találjunk.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

ITÁLIA.

Uti rajzok és tanulmányok.

Harmadik közlemény.*)

IX.

VERONA.

A népvándorlás délre irányuló áramlatainak egykor első állomása, ma is az éjszaki utazóknak legtöbb esetben első megállapodási helye szokott lenni. Alighogy a jövevény átlépte azokat a havasokat, a melyek a középkor ígéretföldjét csak azért látszottak elválasztani a többi európai népektől, hogy valódi vagy legalább névleges birtokának vágyát ez az akadály is fokozza: egyszerre föltárúl előtte egész Olaszország kicsiben; — mert Verona és vidéke valóban az.

Fönn az alpesek fenséges hófedte tetői, lenn szelid lapály, termékeny mezők, fásorokkal szegélyezett rétek, hatalmas folyók, a dombtetőkön sötét cyprusfákba kicsúcsosodó kertek, s a folyó két partján dombon és lapályon szétterülve egy város, a mely híven őrizte meg nyomait mindazoknak a korszakoknak, melyek Itália változatos történetét alkotják, a római imperiumtól kezdve az egységes olasz királyság megalakulásáig, a hadviselés hatalmas eszközeit épen úgy, mint a korokkal változó művészetek gyönyörködtető alkotásait: ez Verona és az ő környéke.

És az építészeti stílek még hozzá ritka tisztaságban és határozottságban sorakoznak egymás mellé itt, mintha komoly

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 253. és 255. füzetében.

szemléltető oktatást akarnának nyújtani a művészetek történetéből abban a városban, a mely a Heine érzékeny kedélyét szinte lázba hozta szingazdag benyomásaival, melyek «mint kísérteties trombitaszó és távoli fegyverzörej» hatottak reá.

A rómaiak szilárd, évszázadokkal daczó, nagy arányú építésének még Olaszországban is párját ritkító alkotása az arena, a mely sokkal kisebb ugyan a római Colosseumnál, de belsejének teljes épségénél fogva sokkal élénkebben jeleníti meg a rómaiak kegyetlen kedvteléseinek színhelyét mint amaz. Az egykori «Brá», most Piazza Vittorio Emanuele széles térségére néző sötétvörös, szemcsés márványból föltornyosított külső falzat, mely Diocletian sötét némelek szerint Antoninus korából való, már csak egyes helyeken maradt meg egész a felső párkányig, de benn, a 20000-nél több nézőt magokba foglaló kőpadsorok a folytonos helyreállítás következtében ma is a régi képet nyújtják, épen úgy, mint az amphitheatrum porondja, a melyet most is használnak népies előadások színterül. Legmegkapóbban hatnak a mai szemlélőre a körfalak ívezetei alatt elhaladó sötét körfolyosók, a melyeknek árnyékából szinte fölfölbukkani látjuk a harcra induló gladiátorok csillogó vértjeit, míg az oldalbejáratok félelmes rejtekeiben megcsörrenni halljuk a lehulló lánczokat, megmor dúlni az áldozataikra éhező vadállatokat . . .

A német monda ezt az arénát a nagy Theodorik házának nevezte el, aligha joggal, mert sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a Verona középkori németes neve után «Dietrich von Bern»-nek is nevezett hatalmas góth király itteni székhelye ott fönn volt, az Adige túlsó partján levő dombtetőn. a hol a még látható romok mellett most a modern San Pietro erőd és kaszánya emelkedik büszkén a város fölé.

A római kort az amphitheatrumon kívül még néhány kapumaradvány képviseli, ellenben az a zavaros átmeneti idő, mely a góthokat követte, s a melynek homályából a longobárd és frank királyok, Alboin, Pipin és Berengar alakjai emelkednek ki, egészen a kegyetlen Ezzelino leveretéseig s a városi köztársaságok megszilárdulásáig itt is kevés maradandó emléket hagyott hátra.

Egy közkút a Piazza Erben, a S.-Stefano-templom és a régi Palazzo della Ragione — most esküdt bíróság — beszél-

nek csak arról az időről; és odanyúlik vissza valószínűleg a San-Zeno-bazilika építésének kezdete is, a mely eredményében úgy, a hogy előttünk áll, legnagyobb diadala a román építőstílnak felső Olaszországban.

A hatalmas arányokban épült templom egész kiképzése s különösen belseje fölötte tanulságosan tárja elénk az antik templomépitési mód átalakulását a keresztyén fölfogás és vallásgyakorlat igényei szerint. A classikus és barbár motívumoknak még kiegyenlítettlen találkozásai, a faragványok kezdetlegessége és naivitása, a structiv alapformák derültségére a részletekben ránehezedő mysticismus a maga bonyolult tagoltságával, kétes világitásával, ábrándos alakzataival, összevéve mégis megragadóan fejezi ki a kor szellemét, melynek létrejöttét köszöni: az összeomló pogányság romjain föl-emelkedő keresztyénséget, mely még ezer sebből vérzik, még a múlt rémképeinek hatása alatt áll s egy félvad kor küzdelmei és veszélyei közepett jobbára műveletlen kedélyeket igyekszik szelidségre, önmegadásra, ájtatosságra tanítani.

Habár a dóm, a Santa Anastasia templom és Verona többi egyházai a San Zenónál előbbrehaladott, inkább góth izlésű építkezés szüleményei, valamennyi együtt véve mégis annak a lombardiainak nevezett stílnak a fölfogását mutatja, a mely tulajdonképen megalkuvás volt az éjszokról benyomuló román és góth, s az önállóságát megtagadni nem akaró olasz művészeti irány között.

De ezeken az átmeneti alakzatokon át eljutunk a legtisztább góthikához is, és épen ennek emlékei, emlékei egyúttal Verona leghatalmasabb helyi kényurai szereplésének. A Scaliger-sirokat értem és a Della Scalák korát.

A signoria palotáinak tőszomszédságában, két sikátor találkozásánál, egyik oldalával a S.-Maria Antica kicsiny templomához támaszkodva, mindössze néhány lépésnyi területen helyezkedik el Verona XIII. és XIV. századbéli kényurainak bekerített kis családi temetője, melynek siremlékeit jobbára már életükben készítették el azok, a kiknek nyugvóhelyeiül szolgálnak.

De ezen a szűk területen az akkor új művészeti irány egész gazdagságát ki tudta fejteni. Mert vízszintesen nem terjeszkedhetett, merészen fölemelkedett a magasba s ezzel épen igazi elemébe jutott; mert szűk volt a tere, kicsinyben igye-

kezett kimutatni tudását és gondolatbőségét s a filigránmunka mesterfogásaira adta magát.

A Mastino és Can Signorio síremlékei az egymás fölé emelkedő ívek, baldachinok és oromzatok egész rendszerét tüntetik föl s mindkettőnek megkoronázását képezi a benne nyugvó hősnek kis lovas-szoboralakja, a mely merev és modoros ugyan, mint az oszloptabernaculumok és oromzatok szentjeinek alakjai is, de koruknak «a szerzetesek és lovagok korának» saját színeivel festi, saját eszközeivel jeleníti meg azoknak nagyságát, a kiknek tetteire akar emlékeztetni. A család legnagyobbika: Can Grande meg már épenséggel a templom-ajtó fölébe költözködött sarkophagjával és lovas képmásával. És a márvány síremléket környező bámulatos finomságú vasrostély-munka fonadécai közé mindenütt beléilleszkedik a családi czímer, mely a Scaligerek nevével együtt talán gyors emelkedésöket is példázza: a «scala», a lajtorja.

Can Grandét, a VII. Henrik harczias helytartóját, a száműzött költők, politikusok és kalandorok nagylelkű vendéglátóját, Dante isteni színjátékában dicsérni akarván úgy jellemzi, hogy «sokaknak sorsát változtatta meg: szegényeket gazdagokká tett és gazdagokat szegényekké». Szinte megdöbbenő az az igazság, a melylyel a költő ezekben az egyszerű szavakban az emberi hatalom tartalmának egész sivárságát kifejezi... Ez a Can Grande, kinek már neve is kutyára emlékeztet, volt kétségtelenül az az agár, a mely az «Inferno» bevezetése szerint az Itáliát megrontó «nőstény farkas»-t fájdalmas halállal megölni s a pokolba visszakergetni lett volna hivatva.

Dante ebben a reményében csalódott; de a Scaligerek uralkodása legalább Verona történetében mégis mindenesetre a fénypontok közé tartozik, mert már a renaissance-t megelőző korban az uralkodók élénk érzékéről tanúskodik a művészet, a finomúlt élet s a szellemi kitűnőség pártolása iránt; és ha azok az olaszországi kis zsarnokok, a kik városuk szűk határai között valóságos királyi szerepben tetszelegtek magoknak, sok tekintetben nevetségesek is és eszünkbe juttatják azt a pisai dogét, a ki jogarral a kezében lovagolt ki s a nap bizonyos óráiban ablakában teljes fejedelmi díszben mutatkozott a népnek: nagyzási hóbortjaik között azt, a mely a műpártolásban mutatkozott, mindenesetre legszívesebben bocsátjuk meg nekik.

Valószínűleg a Scaligerek egyike volt az az «Escalus fejedelem», a kinek korában Romeot és Juliát szerepelteti Shakspeare, ki Veronát két drámája színteréül választotta. Az úgynevezett «Casa di Giulietta» vagy Capulet-palota azonban legkevésbé sem alkalmas arra, hogy képzeletünket a sors-üldözött ifjú pár halhatatlan szerelmének jeleneteivel foglalkoztassa és hihetőleg csak az élénk vágy, a mely oltárt keresett magának, hogy rajta ama szerelem emlékének egy kegyeletes könnyet áldozzon, tette meg a Vicolo S.-Francesco kápolnájában rejtőző sarkophagot a Giulietta sírjával.

A korai és késő renaissance egyaránt erősen és jellemzően fejlődött ki Veronában, melynek festői iskolája főképp az első korszakban bírt önálló jelentőséggel; eredete még az utolsó, testvérgyilkos Scaligerek idejébe megy vissza. Előbb Liberale da Verona, a Crivellik és Girolamo dai Libri, az építészetben pedig Fra Giocondo, később Cavazzola, Sanmicheli, a Bonifaziok és a nagy Caliaro — művészi nevén Paolo Veronese — szereztek dicsőséget szülő vagy nevelő városuknak, mely azonban épen oly kevéssé tudta e nagy művészszülőtteit állandóan magához lánczolni, mint más téren jeles fiát Guarinót, a hirneves pædagogust és a humanisták között talán legnemesebb jellemet, a kinek a classikusok iránti lelkesedése példájaul a krónika följegyezte, hogy bánatában megöszült, mikor egy csomó ókori kéziratot egy hajótörés alkalmával elmerülni látott.

De hogy Verona máshová átpártolt nagyjairól is megemlékszük, azt tanúsítja a Paolo Veronese szobra Santa Anastasia előtt; ezen a szobron kívül néhány jeles kép emlékeztet rá a szép Palazzo Pompeiben berendezett városi múzeumban, a mely — ép úgy mint a templomok — Verona többi hirneves festőinek műveiből is sokat tartalmaz. Sanmicheli — a kit szintén szobor dicsőít — építményeivel gondoskodott itt a saját halhatatlanságáról: az említett Pompei-palota, a remek Palazzo Bevilacqua s az alpesekre kilátást nyújtó Porta del Palio mind az ő szellemét hirdetik.

A renaissance Veronában, mely részben a Viscontiak, részben már Velence uralmának idejébe esik, legkevésbé ki nyomatban hagyta rajta a képét az Adige balpartján, a Veronetta városrész domboldalán elterülő Giardino Giustin s a város két régi főpiaczán, a Piazza Erbén és a Piazza dei Signorin.

Az elsőnek czyprusfái a tivolii Villa d'Estére emlékeztetnek, Goethe is szakított egy galyat róluk emlékül; egész elrendezése nemes műizlésre s fejedelmi életélvezetre vall, kilátástornyaról pedig elragadó a széttétekintés a festői fekvésű városban.

A Piazza Erbe házai, terének oszlop- és szobordíszszinte elbűvölik az embert első látásukkal; oly ékesszólón, oly érthető nyelven beszélnek keletkezésök nagy koráról, nemcsak az építészeti formák, de az itt különösen szembeötlő festett homlokzatiszkek eszközeivel is, hogy a benyomás szín- és formagazdagsága tekintetében talán csak a velencei Szent-Márk-tere versenyezhet e piacczal.

A közeli Piazza dei Signorin legjobban esik tekintetünket Fra Giocondo nemes alkotásán: a Palazzo del Consiglio homlokzatán megpihentetnünk. Az oszlopok gyöngéd s az ívek könnyed formái, a föléjük emelkedő loggia beosztásának bája, díszítésének nyájas motívumai és pazar pompája ellenállhatatlanul derült hangulatot terjesztenek magok körül, betöltve azzal az egész csöndes tért, melynek márványkövezetén galambok tanyáznak. Csak a piac egy szögletében, a Via Mazzanti felől, mintha valami borús árnyak leskelődnének... Ha odapillantunk a szűk sikátor és a sötét Volto Barbaro felé, mindjárt megsejtjük, hogy itt egyszer valami rémes dolognak kellett történnie, és csakugyan a hagyomány ehhez a helyhez köti Mastino della Scala meggyilkoltatását...

Erre a térre, a Palazzo nyájas loggiája elé helyezte az újabb kor Dante fehér márványszobrát. A sok Dante-szobor között, a melyet olasz földön láttam, alig hatott rám egy is oly élénken, mint Zannoninak ez a szép és kifejezésteljes műve.

Mialatt a szobor nézésébe merültem el, a piac galambjai közül egy hollófeke színe rászállott a költő gondolkodóan lehajtott fejére s mereven, mintha hozzátartoznék a szoborhoz, ülve maradt ott. Az a fekete galamb fájánál — fogva symboluma a lelki tisztaságnak, színénél fogva kifejezője a gyászos komolyságnak, valóban odailleszt a Dante márványfejére. És jól tették, hogy a nagy költő alakját itt is fölállították az utókor szemléletére, hogy a ki Olaszország határát átlépi, tudja, hogy a Dante szellemének birodalmába lépett.

Verona különben is nevezetes szerepet játszott a költő

történetében, mint élete kálváriájának utolsóelőtti állomása, a hol kétszer pihent meg a száműzött, munkásságával nagy részt róva le a halhatatlanság adójából.

A Dante bőbeszédű életirója, Boccaccio, elbeszéli, hogy a veronai asszonyok, ha az utcán elhaladni látták a mogorva költőt, azt suttozták: «Látjátok őt, ki az alvilágban jár és visszatér onnan a mikor neki tetszik és hírt hoz föl azokról, a kik odalenn vannak»?

És valóban ilyen, a minőnek e szobor mutatja, lehetett a Dante megjelenése, ha Verona utczáin föltűnt: egy a világtól elhagyatott, magába szállott lélek, a kinek «dicsőségére vált, hogy maga alkotott pártot önmagának». Lemondva immár arról az édes reményről, hogy «ősz fürtjeit, a melyek egykor szökék voltak az Arno partján, ott, annál a forrásnál, a melyből a keresztséget kapta, övezze babérral», végkép búcsút mondott hálátlan szülővárosának, a büszke Florencznek, a mely számuzte őt, s a melyben ő nemcsak nejét hagyta hátra, kit minden valószínűség szerint nem szeretett, de rövid földi boldogsága minden emlékét és annak a Beatricenak a sírját is, a kit — ha a *Vita nuova* vallomásának hitelt adhatunk — mint kilencz éves gyermeket zárt már szívébe, s bár vele üdvözlésen kívül egyéb szót sohasem váltott, bár ő másé lett, s ifjan elhunyt, azért a lelki gyönyörért, a melyet pusztá látásával nyújtott a költőnek, ez viszonzásúl a dicsőségnek egy egész örökkévalóságát adta neki: alakját isteni költeménye központjává tevén, mint vezetőjét és védőjét túlvilági vándorlásában, s mint minden női bájnak és erénynek megszemélyesülését.

«A mi legkedvesebb neked, azt mind el fogod hagyni — jósolatja önmagának a *Paradicsomban* — és érezni fogod, hogy mily sós ízű az idegen kenyér és mily kemény ösvényen járnak azok, a kik idegenek lépcsőit kénytelenek taposni».

A Dante *Divina Commediája* a haldokló középkor végrendeletévé lett, a melyben azon kor legnagyobb szellemének emberi érzelmeiben, bölcséleti fölfogásában és jövődöléseiben utólérhetetlen művészettel van kifejezve mindaz, a mit a középkor végső szakáig az emberiség tapasztalt, tudott, hitt és remélt, s a mely azért főkép a Dante szülőföldjének egykorú és őt követőleg kifejlődött műveltségi és politikai viszonyai megértéséhez nélkülözhetetlen commentárt nyújt lépten nyomon.

A *Divina Commedián*ak legalább némi ismerete nélkül alig lehet a Dante korának és az olaszországi korai renaissance-nak bármely jelenségét s kiváltképen annak művészetét is igazán megérteni.

De nemcsak ez magyarázza meg a Dante-cultust, melylyel az olaszok között mindenütt találkozunk s mely nemzeti egységek létrejötte óta csak fokozódott bensőségben és elterjedtségben: Dante az olaszokra nézve mint élő irodalmuk régiségének hirdetője, azt a világon páratlanul álló nemzeti dicsőséget jelképezi, hogy egy hatszáz év előtt élt költő munkáját, a mely a világirodalom elsőrendű remekei közé tartozik, ma is megérti, ma is lelkesedéssel olvassa és idézi minden olasz; az ő nyelve ma is mintaképe az olasz költői nyelvnek, képbeszédei ma is szívhez szólók, alakjainak tragikuma és fönsége ma is megragad: szóval, az olasz művészet és költés szelleme hat százados forrásokból meríthet nemzeti ihletet és nemzeti motivumokat, a melyek teljes közvetlenséggel hatnak reá ma is.

Dante némely nyilatkozatában a hírnév iránti közönyt s a dicsvágy iránti lenézést árult ugyan el, de azért mégis kétségtelen, hogy ő a saját dicsőségét megsejtette s alkotásának örök bece felől meg volt győződve. A nemes szerénységgel nem ellenkező nemes önértet mondatja vele, hogy «Szavadnak íze eleinte keserűnek fog ugyan látszani, de a ki megemészti, az életadó táplálékot nyer belőle». És tovább: «Híred olyan lesz mint a szél, mely a legmagasabb csúcsokat éri legnagyobb erővel»; és életének alkonyán minden elszenvedett keserveiért vigasztalást talált abban a hitben, hogy «az ő életének jövője» sokkal tovább fog tartani, mint azoknak a bűnhődése, a kiknek gonoszsága okozta sorsának sanyarúságát.

X.

SIENA.

A modern kor emberének fölfogását Olaszország műtörténelmének tanulmányozásában, összehasonlítva a régiebbekével s különösen a század elejének classikus iskolájával, semmi sem jellemzi annyira, mint a középkori Olaszország teljesebb, behatóbb, igazságosabb és rokonszenvesebb méltatása.

Goethe érzéketlenül haladt el Itália középkori emlékei mellett; rá nézve csak az antik létezett, és az a mi az antikot uralmába visszahelyezte: a kifejlett, a középkori elemektől lehetőleg megtisztult renaissance. Hosszú időn át az elfogadott közfelfogás olyannak tüntette föl az olasz renaissancet, mint egy, majdnem véletlen körülményekből eredő újraébredését a classikus ókor műizlésének és világnézetének, míg mindaz, a mi a kettő közé esett, vagyis az egész középkor, e fölfogás szemüvegén át nézve csak a barbárság, erőszak és szellemi sötétség zürzavarának képében jelent meg.

A nélkül, hogy azzal a beteges irányzattal, a mely újabban a középkor némely intézményét visszakivánni látszik s a mely a művészetben is a középkor kezdetlegességét kizárólag méltányolva, szolgailag és értelem nélkül utánozni törekszik, legkevésbé rokonszenveznénk, el kell ismernünk, hogy a történeti igazságnak sokkal jobban felel meg az a fölfogás, a mely Olaszország középkori műalkotásait, politikai és társadalmi viszonyait is az érdeklődésre méltóknak találja s bennök is keresi fejlesztő elemeit annak a szellemnek, a melyet közönségesen a renaissance névvel szoktunk megjelölni.

Macaulay egyik remek kisebb dolgozatában Olaszország történetét a középkor századaiban a sarkvidék rövid nyári éjéhez hasonlítja, a melyben a hajnal derengése előbb kezdődik, mintsem az alkony utolsó fénye eltűnt s a természet csak félszenderbe merülve várja az új nap beköszöntét.

Tényleg Olaszország középkori szellemi életéből soha ki nem veszett egészen a római világ hagyományainak és emlékeinek hatása; ha egyes tartományokban és helyeken sikerült is a barbárságnak azokat látszólag kiirtani, máshol kerestek menedéket s a középkor szürke hamva alatt mindenütt tovább lappantak a régiek szellemének még gyújtani képes szikrái. Magok a középkor öntudatos alkotásai pedig kihatottak a későbbi «újjászületés» egész korszakára s megmagyarázzák annak nemcsak fejlődési fokait, hanem helyi nyilvánulásainak eltéréseit, sajátosságait is.

A gondosabb történeti kutatás világitásában nézve tehát, az olaszországi renaissance problémája nem látszik oly egyszerűnek s megértéséhez a középkori viszonyok fejlődésének egész menete is adatokat és támaszpontokat nyújt.

Ez a megtisztult fölfogása a történeti tényeknek magya-

rázza meg a nagyobb érdeklődést, a melylyel ma úgy a történész, mint az æsthetikus s az egyszerű amateur Olaszország azon helyei felé fordul, a melyek a középkori viszonyokat mentül tisztábban s mentül kevésbé vegyítve a fejlődés későbbi elemeivel tüntetik elénk.

Ebből a szempontból bir szinte páratlan érdekességgel Siena, a melyet Taine találóan nevez a középkor Pompeji-jának, mert valóban mintegy megkövesedve mutatja föl külső kereteit és emlékeit azoknak az állapotoknak, a melyek a középkorban rendkívüli virágzásnak örvendett s mostani lakosságának négyszeresével birt, de a középkor végén Florenz főnhatósága alá jutott s ezért rohamos hanyatlásnak indult várost hajdan oly nagyvá tették.

A hanyatlás tragikus végzetén kívül a középkor képének megőrzéséhez Sienában kétségkívül hozzájárult a lakosság conservatív ragaszkodása a régi formákhoz és hagyományokhoz, a mely e várost minden időben jellemezte, jellemzi ma is, s a mely voltaképen csak fokozott kifejezése az olaszok nemzeti sajátosságának, mely heves vérmérsékek és szenvedélyes, fölforgatásra hajlandó természetök ellenére az élet szokásokhoz és életformákhoz való merev ragaszkodásban s a mult cultusában félreismerhetetlenül nyilvánul.

Ez a conservativismus bizonyára sok esetben a czél-szerűség és kényelem, a modern haladás rovására is érvényesült és érvényesül; de mi, a kik folyvást vitatkozunk egymás között a «nemzeti genius», a nemzeti irányú fejlődés követelményeiről, nem titkolt irigységgel nézhetünk egy nemzetre, mely a mindennapi dolgokban való conservativsága által kulturája fejlődésének szakadatlan folytonosságát biztosította magának és elérte azt, hogy oly légkörben, oly környezetben él, a mely minden perczen átéreztetni vele múltját, hagyományait s nemzetének azokon átvonuló szellemét.

Hasonlóan Perugiához és Orvietóhoz, — melyekkel különben is sok rokonvonal köti össze, — de kevésbé magasan, mint amaz és kevésbé festőien, mint meredek szikláin emez, fekszik Siena, a «veres város», mint a hogy egy rokon-szenves francia regényíró útleírásában sok tégláépítménye miatt elnevezte, három kapcsolatos halom tetején, egymásba kapaszkodni látszó házaival, girbegörbe, meredek, keskeny utcáival, mogorva, kortól barnult palotáival, felséges templo-

mával és egész hajdani tartománya fölött uralkodó karesú várostornyával.

A hol a három agyagos földű halom összeér, ott terül el a «Piazza», egy nyitott legyező alakjában, melynek egyenes oldalát a «Palazzo Comunale», a városház foglalja el majdnem egészen, félkörét pedig amphitheatrumszerűen emelkedő talajon magas, régesrégi házak szegélyezik, tizenegy helyen nyitva utat szűk sikátorokon át a közügyek vagy ünnepélyek végett ide tóduló városi népnek.

A most is a hagyományos városi löversenyek céljaira szolgáló hatalmas, tág főpiacz valósággal olyan, mint egy színpad, a melyen még rajtahagyták az épen eljátszott jelenés díszleteit: azt kell hinnünk, hogy a szereplők csak egy perc előtt vonultak vissza a színpad mögé, a szétsugárzó sikátorok boltívei alá, s el vagyunk rá készülve, hogy a következő perczben újra előtörnek onnan.

Pedig az a jelenés, a melynek díszleteit szemléljük, ezelőtt 5—600 évvel játszódtott le és meglehetősen zajos lehetett. A «Mangia»-torony vészharangja megkondult, a szatócsok bezárták boltjaikat, a mesteremberek ott hagyták műhelyeiket és a Quercia gyönyörű kútjától jobbra-balra sűrű tömegekben gyülekeztek össze törvényt hozni, határozni élet és halál, uralom vagy száműzetés felett; elüzni a «Nobili»-k pártját és uralomra juttatni a «Nové»-kat, vagy elkergetni ezeket és helyökbe ültetni a «Dodici»-kat; polgári önérték és függetlenségök szilaj fölbuzdulását még táplálta annak a palotának a látása, a mely rideg egyszerűségével, fenyegető komolyságával, daczos erejével és szédítő magasba fölnyúló, büszke tornyával az ő hatalmukat látszott példázni — akkor, a mikor még homlokzatán nem kérkedett a hét köpölyt ábrázoló czimer: a Mediciek uralmának jelvénye, s még valóság volt a védszentjök pajzsába rótt magasztos szó: «Libertas»!

Akkor még a kevély, hiú és fényűző Siena volt az, a mely Florenzet a Montaperto melletti véres csatában leverte, büszke zászlaját egy szamar farkához kötve hurczolta meg utcáin s később egy koronázására induló császárt is foglyul tudott ejteni.

Most minderről a régi dicsőségről szomorú némaságukban is ékesszólón beszélnek azok az épületek, a melyeket a

sienaiaknak hatalmukkal együtt virágzott művészete állított föl a középkor három utolsó százada alatt.

A sienai palazzo-k, mint legnagyobb részben még a góth stíl alkotásai s eredetileg várak is, nemcsak lakóházak, egyszerűség és ridegség tekintetében valóban minden más város palotaépítkezéseit felülmúlják; némelyik majdnem börtön benyomását teszi rendkívül magas földszíntjének apró ablakaival, melyeket csak az emeleten váltanak föl barátságosabb, ívekkel és karcsú oszlopokkal díszített ablakok; a későbbi renaissance ízlésű paloták már élénkebben emlékeztetnek a florencziekre, bár méreteik rendszerint kisebbek ezekénél.

Az összehasonlíthatatlan Piazza del Campon kívül Sienának akárhány helye van, a hol egész környezetünk azt a benyomást teszi, mintha fölötte az újkor négy évszázada nyomtalanul vonult volna el. A meredek és tekervényes utczák némelyikének nyílásában hirtelen föltűnik a mindenfelé örökődő Mangia-torony, másutt szédítően meredek part előtt állunk meg, mint a Fontebranda kútnál, a melynek a sziklába bevésődő sötét ivazete a Dante korában az építészet csodái közé tartozott s a mely fölött fenyegetően emelkedik a szikladomb tetején a San Domenico templom roppant kiterjedésű, sötét falazata.

Közel ehhez a templomhoz, mely sivárnak látszó hossz- és kereszthajójának oldalkápolnáiban annyi mesterművet tartalmaz, sorakoznak a hegyoldalra építve a Szt. Katalin confraternitásának imaházai, a melyek a város legjelesebb építészeinek neve mellett az egykor e helyen lakott és ajtatoskodott lánglelkű női szentet, a középkornak tetterős vallási buzgalom tekintetében assisii Szt. Ferenczhez hasonlítható csodás alakját: Sienai Katalint juttatják emlékezetünkbe. A kegyelet gondosan őrzi a város nagy szülöttének gyöngéd leánykorára emlékeztető helyeket és tárgyakat és a sienai festészet legnemesebb inspirációit köszönheti annak a magasztos alaknak, a mely rövid földi pályafutását valódi hősiséggel szentelte egy nagy czélnek: a pápaság visszaköltöztetésének Rómába s azzal együtt az egyházszakadás elhárításának.

Egy másik ugyancsak szűk és meredek, kocsi-alig bejárható utcán át jutunk Siena város muzeumába, az Accademia delle belle artiba, a hol e város mindenkori kedvencz

művészetének, a festészetnek emlékeit gyűjtötték össze, s a hol legteljesebb és egységes képét nyerjük az umbriai művészetre oly nagy befolyást gyakorolt sienai festői iskolának.

Olaszország középkori festésének története szempontjából legtanulságosabbak Florenz, Siena és Pisa festészeti műemlékei; ha a szobrászatot is hozzávesszük, akkor Pisa és Siena állanak iskolájok régiségére nézve a legelső helyen. Perugia — melynek vallásos művészete már inkább egy későbbi kor fejlődésének tüneténye és sok tekintetben a sienainak alapján áll, — festészetének szellemére nézve mutat sok hasonlatosságot a sienaiak rajongó irányával.

A sienai festőiskola — e város már említett conservatív hajlamának megfelelően — tovább maradt rabja a byzanci hagyományoknak mint a florenczi; a sok aranyozás, a részletek aprólékos kidolgozása, az aránylag szűk eszmekör, melyben a Szűz Mária cultusának legnagyobb előszeretettel hódoló képei mozognak, a haladás lassúbb menetéről tanúszkodnak; de egyebekben az ízlés fejlettsége, a színek tökéletesebb s a ruházat dúsabb kezelése határozottan az úttörők közé sorolja ez iskola híveit s ha elmondhatjuk, hogy nekik is megvolt az ő Cimabuejok a Duccio személyében, Giottojok a Simone Martini személyében: a két Lorenzetti testvér szerepét a középkori olasz festészetben már épenséggel egyedül állónak kell elismernünk.

Természetesen ennek az ítéletünknek a formálásánál nemcsak a sienai Accademia képeire gondolunk, de a dóm, az Opera del Duomo s a Palazzo Comunale műkinceseire is, sőt Pietro Lorenzetti jelentőségének mérlegelésénél a pisai Campo Santo frescót sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Ambrogio Lorenzetti nagy allegorikus ábrázolásai a sienai városház kisebbik tanácstermében a jelképes fölfogás, az elrendezés és távlat tekintetében még teljesen a Giotto korának kezdetleges és naiv jellegét viselik magokon, de az arczoknak, különösen a symbolikus női főalakok, a béke, az igazságosság és főkép az egyetértés alakjai arczának megfestése a kifejezés ereje, bensősége és fönségénél fogva bámulatba ejt és szinte elképzelhetetlennek tünteti föl azt, hogy a technikának ily kezdetleges, nehézkes eszközeivel micsoda emberfölötti erő volt képes e kifejezést a századoktól zordúl megviselt falfestményekben egykor létrehozni. Ha a magasz-

tos egyéni érzelem és eszme kifejezésének közvetlenségét és igazságát vesszük a megítélés mértékéül, akkor a tulajdonképeni renaissance kezdetét hajlandók vagyunk a két Lorenzetti testvér működéséhez kötni, a kik tökéletesebben tudták megvalósítani azt, a mit Giotto csak gondolt; míg Masaccio tüne-ményszerű föllépése csak az emberi test ábrázolásának realis-musában és anatómiai hűségében képezi az újjászületés ki-indulási pontját.

Mellőzve most a renaissancekori sienai festészetnek az «Accademia»-ban is képviselt mestereit, csak Jacopo della Querciát említem meg, a ki a XV. század elején olyan szobrászati iskolát alapított Sienában, melynek alkotásai a renaissancekori építmények díszítésein, különösen a szép log-giákban, a Fonte Giustában, San Domenicóban, San Giovanni-ban és a dóm egyes részleteiben valódi büszkeségeit képezik e városnak.

Mikor pedig a sienai dómot említem, annak képében az olasz művészeti szellem által átídomított gothikának leg-szebb típusa jelenik meg előttem, melyhez csak az orvietói dóm külseje hasonlítható. Bizonyosan pisai mesterek voltak azok, a kik — megelőzve Querciát — ezt a csodaszerű már-ványhomlokzatot kifaragták, a melynek pazar és mégis oly összhangzatos díszje, szemben az egykorú profán épületeknek majdnem puritán egyszerűségével, tanulságosan hirdeti a sienaiak pompaszeretetének nemes irányát, mely inkább az istentisztelet mint az életélvezet terén igyekezett érvényesülni.

A fekete és fehér márványrétegek váltakozása a dóm-nak úgy külső mint belső díszítésében a plastikai dísz hatását még a színek ellentétével is fokozza, a nélkül, hogy különösen a dóm külsején túleröltetett vagy nyugtalan benyomást kel-tene; általában az ornamentika gazdagsága sem itt sem sehol nem lesz terhessé, a hol azt a szépben gyönyörét találó lélek-nek e gyönyör utáni élénk és őszinte vágya hozta létre. Az alapformák vízszintes vonalainak is erőteljes előtérbe lépése s az ablakok és ablakközök aránya mutatja, hogy az olasz műízlés a gothikából itt is épen csak annyit fogadott el, a mennyit a saját vonalérzékével és hagyományaival össze-egyeztetni tudott s a belső pillérparkányzat díszítése már épenséggel egészen eredeti és sajátos, korintheta oszlop-fejeivel és szoboralakjaival.

A dóm nagyszerű terve soha teljesen meg nem valósított, de jelen alakjában is Olaszország legszebb templomai közé tartozik ez, kivált a toscanai renaissance mindazon remekműveinél fogva is, a melyeket a dóm és a szentély alatti régi keresztelő-templom részletei képviselnek. Nicola Pisano keresztelő medenczéje, Riccio székfaragványai és Peruzzi tabernaculum, sőt a Piccolomini-oltár szobordíszében Michel Angelo is ifjúkori alkotásaival gazdagította Siena műkincseit, míg a márványkövezet graffito-képeiben a sienai festő-iskola utolsó nagyobb alakja, az erőteljes, bár kissé túlmerész Beccafumi remekelt.

Ha a bal oldalhajón át az úgynevezett Libreriába lépünk, itt egyszerre a teljes uralomra jutott renaissance finomult, életteljes, derült világában találjuk magunkat. Ezt a termet Siena legkiválóbb patricius-családjának a Piccolominiaknak egyike, a későbbi III. Pius pápa rendeztette be még bibornok korában nagynevű bátyja, II. Pius, írói nevén Aeneas Sylvius irodalmi művei és gazdag könyvgyűjteménye számára, lefestetvén benne egyúttal a kitűnő férfiú pályafutásának legfontosabb mozzanatait is. Valóságos muzeuma ez az olaszországi renaissance-nak, a mely föltűnteti annak összes képzőművészetét a terem gyönyörű plastikai és képdíszében, irodalmát és tudományos, különösen könyvészeti buvárkodását a könyvgyűjteményben, mely a miniatürafestés és diszitörárajz számtalan példáit is tartalmazza, míg a Pinturicchio mester decoratív festései és főleg híres tíz nagy történeti frescója a renaissancekor zajos életét, viseleteit, pompaszeretetét, dicsvágyát varázsolják eléink, bár inkább a festő koráét mint azét a félszázaddal megelőzőét, a melynek eseményeit ábrázolják a képek.

A gáncoskodó, gonosz nyelvű Vasari, a különben is szerencsétlen sorsra jutott umbriai mester dicsőségét még halála után is kisebbiteni akarta, s elhítenni igyekezett a világgal, hogy Pinturicchio sienai frescóit a Ráfael rajzai nyomán készítette. Ez az állítás bebizonyítva nincs, s hogy sokaknál hitelt talált, annak tulajdonítható, hogy a Libreria festője, a ki tényleg nem volt nagyon önálló szellem, modorával Perugino és Ráfael között mozogván s hol egyikhez, hol másikkhoz közeledvén inkább, alig van alakja, a melyet egy kis rossz-

akarattal az egymáshoz is közel álló két nagyobb mester valamelyikének nem lehetne tulajdonítani. Azért nekünk ne teljék kedvünk abban, hogy elvonjunk valamit a Pinturicchio érdeméből, melynek becsét az a szerencsés véletlen fokozza, hogy képei a korabeli összes falfestmények között legépebb állapotban maradtak ránk.

Alakjai számtalan ismétlést mutatnak és nem tanuskodnak nagy componáló tehetségről, de összességökben mégis élettellejesen jellemzik életteljes korukat, a mely minden jelenségében oly festői volt, hogy még egy kevés képzelettel megáldott művész ábrázolásában is szükségkép festőileg hat. Nagyobb része ezeknek az alakoknak az umbriai iskola jellegét szembeötlően viseli magán: az álmodozó merengést és azt a különös elszigeteltséget, a mely úgy tünteti fel őket, mintha egymással mitsem törődve mindegyikök egész külön életet élne; csak azokban a képekben, a melyek az akkor körülbelül 23 éves Ráfaellel való szellemi rokonságról látszanak tanuskodni s több valószínűséget adnak az ő rajzaira vont következtetésnek, van decoratív hatás mellett némi drámai erő is és művészi lendület.

Sienának egyébiránt renaissancekori kimerültségében és hanyatlásában ismételve kellett idegen mestereket meghívnia, hogy festői műalkotásokkal gazdagodjék és iskoláját megifjítsa; így történt, hogy a kezdődő cinquecento egy ragyogó művészi tehetség bűvkörébe vonta a sienai festészetet, a mely elhomályosította előzőit és irányt jelölt követőinek. Antonio Bazzi, művészi nevén Il Sodoma, bár a távoli Savoyából származott, Sienát választotta tulajdonképeni honául s bár föl-váltva a Lionardo da Vinci és a Ráfael befolyása alatt állott, mindvégig megőrizte erőteljes eredetiségét. Művei, melyeknek legnagyobb részét Siena bírja képtárában, városházában, a San Domenico templomban és a közeli «Monte Oliveto» apátságban, félreismerhetetlen nyomait viselik ugyan magokon alkotójok szeszélyes, csapongó természetének, a mennyiben a tájképi részeknek s a festett architecturának helyenkint szinte gyermekes kezelésén kívül egyes figurális részleteknek is teljes elhanyagolásáról tanuskodnak, egészben mégis még abban a művészetileg oly nagy korban is a legelsőrendűbb festői alkotások közé tartoznak. Karóhoz kötött mezitelen Krisztusa és Ádámhoz simuló Évája valódi apotheosisai a férfiaságnak és

a nőiségnek; erőtől duzzadó katonái, a kifejlett női báj teljében pompázó leányalakjai symbolumai az élet minden küzdelmeit megvívni kész és minden örömeit fölérezni tudó boldog fiatalságnak. Az ő művészete azt tanítja, a mit a középkor meg nem értett: hogy az ember nemcsak mint eszmék kifejezője, események elbeszélője vagy álmok álmodója, de csupán mint ember, testi és szellemi tulajdonságai és erői összességével egy világ önmagában, mely a maga életteljes valóságában mindenkor legméltóbb tárgya lesz a legmagasabb művészi alkotásnak.

XI.

VISSZAEMLEKEZÉSEK NÁPOLYRA.

Az 1890-ik év egy áprilisi napjának delén közeledtem Nápolyhoz; mögöttem volt Pádua, Verona, Bologna és Florenz, — Rómát későbbre hagyva, csak átfutottam rajta — s jobbról-balról elvonulni láttam azokat a várakba kicsúcsosodó kis városait Latiumnak és Campaniának, a melyeknek legtöbbje még az ó-korban bírja eredetét s folytonos háborúságról tanuskodik, míg a fönséges magasban trónoló Monte-Casino apátság a békés szellemi munka évszázadokon átöröklődő termékeinek halhatatlanságáról beszél.

A mint a Voltornot átlépjük, megnyilik előttünk Olaszország paradicsoma: a «terra di lavoro», a «campagna felice», ez az évenként három aratást nyújtó boldog tartomány, a hol az emberre alig vár más munka, minthogy a kezét nyujtsa ki a természet pazar adományai után. A mezőket itt is a szilfák és szőlővenyigék hálózata vonja be, de megkülönböztetésül az eddig látott tájaktól, a mesgyéken úgy nő szúrós leveleivel az aloé meg a cactus, mint nálunk a bogáncskóró, és sűrűbben emeli föl lombornyójt a sötét pinia.

Az átlátszó, fénylő tavaszi ködpárában két majdnem egyenlő magas hegykúpot pillantunk meg abban az irányban. a merre a tengert sejtjük; a két hegykúp meredek esésű, belső oldala sarlóformájú völgyben fut össze; olyan ismerős ez a forma, mintha már gyermekkorunkban képeken láttuk volna... És az egyik kúpra mintha nem is felhőfoszlány

nehezednék, de valóságos füst szállana onnan a magasba . . . Semmi kétség: a Vesuv áll előttünk, hátulról nézve, úgy hogy füstölő csúcsát balról látjuk.

Elhagyjuk az ősrégi Capuát, elhagyjuk Casertát, királyi nyaralójával, kertjeivel, a Vesuv két csúcsa öszszébb s közelebb vonúl, és mi szinte észrevétlenül beérkezünk Olaszország legnagyobb városának pályaudvarába.

Az első benyomás, a melytől aztán többé nem is szabadulunk, a míg itt vagyunk, legfőlegb hozzászokunk: a zaj, a határtalan, szüntelen, még Olaszországban is rendkívülinek látszó zaj: itt zajjal élnek, zajjal dolgoznak és mulatnak, zajjal veszekesznek, sőt még zajjal szerelmeskednek is az emberek. A míg a pályaudvartól fogadónkig jutunk, azt hiszszük, megsüketülünk; alig bírunk tudatával annak, a mit látunk, annyira elkábit eleinte ez a lármás zürzavar. Az utczákon óriási kerekeken mozgó taligák és két oldalról megrakott szamarak szállítják a mindenféle terhet, de a taligák és szekerek robaja még csekélység ahhoz a lármához képest, a mit az emberek magok visznek végbe, főkép az öszvéreiket, szamaraikat hajtó emberek, és a legbámulatosabb az a tökély, a melylyel állataik hangját — úgy látszik buzdításul — utánozni tudják; Nápolyban sohasem tudtam az öszvérek és szamarak ordítását kocsisaik kiabálásától megkülönböztetni.

Megérkezvén végre fogadónkba — egy olyan területre, a melyet a modern építkezés és az európai internacionális kultura hódított el Nápoly tengerparti életének eredetiségeitől, — itt legalább annyival nyugodtabban érezzük magunkat, hogy az egyik oldalról nagyon csöndes szomszédságunk van, — legalább most csöndes: a tenger! Megpillantottuk már előbb, idejövet, de csak a kikötőt elborító árboczok és vitorlák tarka, nyugtalan tömegén át; itt jobban áttekinthetjük fönséges nyugalmban, opálszine ragyogásában, éggelöllelkező, végeláthatatlan nagyságában . . .

Azt a fekete tömeget, a mely a partból kinyúlva, a szárazfölddel csak egy keskeny hid által összekötve sziklatalapzatát lebocsátja a zsongó habokba, úgy látszik, azért állították ide hétszáz év előtt, vagy még előbb, hogy sötét színe mögött még élénkebbnek tünjék föl a tenger vidám ragyogása. A «Castello dell'ovo»-nak, a «tojásvár»-nak azonban még a színénél is sötétebb a története . . . Csupa siralom és borzadály.

Ezen a helyen halt meg az utolsó római császár: hatalmas világhódítók nyomorúlt utódja; itt kinlódtak a Manfred király elfogott gyermekei; ez volt a Johanna királynő börtöne, a pezsgő élet vidám zaját csak néhány lépés választja el a leggyászosabb emlékektől.

Ez a vendéglátó városnegyed valósággal be van ékelve várak közé: ha a másik oldalra nézünk, a Sant Elmo erődből kiágazó Pizzofalcone meredek falait látjuk magunk előtt. A merészen fölfelé kigyózó úton egy csapat Bersaglieri halad; kakastollaikat vígan lengeti a szél, hagyományos gyors lépéseket még hegynek menve sem lassítják, trombitájokon olyan lázítóan hangzik a Bersaglieri-induló, mintha valaki az olasz vér pezsgését kottába szedte volna.

A ki Nápolyba érkezik, az ösztönszerűen kikivánczol mindjárt a városon kívüli helyekre; mert mindannál, a mit a város belseje nyújthat, szebb és vonzóbb a környéke s magának a városnak kívülről szemlélhető képe.

Első utam Pozzuoliba vezetett. A Nápoly őstörténetével összeforrt s a monda szerint ide temetkezett Partenope szirénről elnevezett parti út elvezet a Villa Nazionale-hoz, a melynek ültetvényei a híres «Chiajá»-t, Nápoly tengerparti fényes házsorát választják el a tengeröböl falától; ezen a részen, mint általában a part mentében és a felső széleken nagyon élénken épül és modernné változik Nápoly; maholnap a «Lazzaronik» utódai nem fognak ráismerni hazájokra. Palotaszzerű új házak, szabályosan kiczirkalmazott városnegyedek és pazar fényű áruházakat egyesítő fedett utcák, úgynevezett «Galleriák» keletkeznek itt is s teszük Partenope városát hasonlóbbá az amerika-európai nemzetközi város-typushoz.

Nem időzünk most a Villa Nazionale nagyszerű aquariumában, a mely a tengeri állatok életének oly tökéletes képét nyújtja s a melylyel kapcsolatos a «Stazione Zoologica», az az internationalis intézménye a tudományos buvárlatnak, a hol Magyarország is bír egy asztallal, hanem a «Grotta Vecchia», a római időből fönmaradt s a Posilipo derekán áthatoló alagút felé vesszük utunkat, a melyen át leghamarabb jutunk ki a város körzetéből.

A «Villa» lombjai között egy bájos kis görög templom, a Grotta fölött egy ókori sir emlékeztet Virgilre, a kinek kedvencz tartózkodási helye volt Neapolis; állítólag itt is van

eltemetve, s emlékét itt bizonyos csodás, mystikus tisztelet környezi. Különös, hogy ez a ma is legnépszerűbb római költő, a kinek munkái a humanistikus képzésben mindig a legelső szerepek egyikét vitték, a középkor képzeletében egy jó s varázsló alakjában jelent meg, a legszorosabb szellemi rokonságban azzal a cumæi Sybillával, a kinek tanyája szintén itt volt Nápoly mellett s kitől a rómaiak közmondásos sybillai könyveiket származtatták.

Nápoly utcai zaja a Grotta di Posilipó-ban összesűrűsödve, úgyszólván comprimált állapotban jut füleinkbe s ezért megkönnyebbülve lélekezünk föl, mikor az alagút ívét elhagyva a Nápoly és Camaldoli közötti nyájas völgybe jutunk, a hol utunk buja szőlőültetvények között vezet egyenesen a tengerparthoz; a fürdőiről ismeretes Bagnoliba.

Innen kezdve már aztán nem válunk meg a gyönyörű tengertől, a melyet a legtöbb helyen csak néhány lépésnyi szélességű sziklapart választ el utunktól, míg a másik oldalon meredek hegyoldal emelkedik, fegyenczeket foglalkoztató kőbányáiban föltárva a sárga-szürke lávaközet sajátos alkotását, mely világosan mutatja, hogy hömpölygő, kavargó-folyadék volt valamikor.

Pozzuoli meglehetősen rongyos kis város, még rongyosabb lakókkal, a kik e mellett azonban pompás humorral megáldottaknak látszanak, s ha tolakodásukat, a melylyel vezetőinkül ajánlkoznak, türelmetlenül utasítjuk el, tréfára fogják a dolgot és ingerkedni kezdenek velünk.

A Solfatara, Serapis-templom és Amphiteatrum nevezetességeinél erősebb csábítás rejlik a tengerpartnak azokban a bámulatos sziklaalakzataiban, a melyek Bajæ öble és a Capo Miseno felől mutatkoznak. Nem csodáljuk, hogy az ókor néphite itt kereste a Sirenek hazáját, hisz az ő alakjok csak személyesítése annak a hajósokra nézve mindenesetre veszedelmes bájnak, a mely e szirtek szeszélyes, festői formáiban s a közójök benyuló öblözetek hullámjátékában táruel élénk. És érteni tudjuk azt is, hogy a finom izlésű Cicero ide helyezte tengerparti nyaralóját. A természet maga megkedvelvén azt, a mit itt alkotott, Pozzuoli öblén túl, már künn a tengeren megismételte ezeket a formákat, létrehozta Procida és Ischia szigeteit; olyanok ezek, mint megkövesült regealakok a tengernek abból a titokzatos, ábrándos világából, a melyet sima

tükre rejteget, a melyet halandó meg nem ismerhet s belőle csak néha, csöndes éjeken a föld mélyének ismeretlen hatalmaitól taszítva tör a fölszínre egy-egy hírmondó alak, rémülő csodálkozásba ejtve megjelenésével a tenger vándorait.

A nap leszállt, mire a Strada nuova di Posilipón — ezen az egyetlen, de méltó alkotáson, a melynek kezdeményezésével Murat Joachim király Nápolyban megörökítette nevét — a nápolyi öböl nyugati csúcsának emelkedéséhez értünk, melyen csakhamar túlhaladva, alkonyi világításban látjuk magunk előtt elterülni azt az egész, tündérországba való panorámát, a melyet nem lehet elégszer lefesteni és leírni arra, hogy mikor először látjuk meg a valóságban, az igézetszerű bámulattól lábunk gyökeret ne verjen. Olyan látvány ez, a mely nem azt az elcsépelet mondást juttatja eszünkbe, hogy «lásd Nápolyt és azután halj meg», de inkább a Goethe fölfogásának helyességéről győz meg, ki azt mondta, hogy az, a ki Nápolyt egyszer látta, soha többé egészen szerencsétlen nem lehet, mert erre visszagondolhatni is már magában véve boldogság.

A tenger az ibolyaszíntől egész a sárgazöldig a színek minden változataiban játszik s ott, a hol legvilágosabb, nyugaton, az égbolt peremétől szakadozott, álomszerű körvonalokban elválva jelenik meg Capri szigetének sötét sziklatömege; valamivel tovább a sorrentoi félsziget, erdős lejtőjével, sziklás hegyszakadékaival olyan sejtelemszerű félhomályba burkolódik, mintha a természet játszani akarna érzeinkkel, délibábnak tüntetve föl a valóságot. A félsziget legmagasabb csúcsáról, a Monte Sant Angelo idenéző éjszaki oldaláról a lassú tavasz napfénye még nem olvasztotta le az utolsó havat, ott fehérlik, szinte szégyenkezve, míg köröskörül a természet pompája már rég elfeledni látszott a rövid telet.

A vidék nagyszerű amphiteatrumának legsötétebb pontja a Vesuv, mely fölött a szürkülő ég is legkomorabbnak látszik; azzá teszi már a gyöngye füstfelleg, a mely a hegyet koronázza s a melynek alja perczenkint rózsaszínben ragyog föl a kráter tűzlehelletétől, mintha világunkat megelőző idők óriásai raktak volna őrtüzet ott a magasban.

És lejebb, a tenger partján végigterülve, rátámaszkodva a dombok koszorújára, melynek széleit várkastélyok és büszke piniák körvonalai élénkítik, ott fekszik a város, fásasztó

zajából idáig lágy zsongás hatol csak; parti házaiban kigyuladnak már az esti fények, visszatükröződve a kikötő vizében, lassankint arany karikát vonnak az öböl köré, míg ennek tükrét száz meg száz sötét hajó és világos vitorla tarkítja. Közvetlenül alattunk, a Posilipo majdnem függélyes sziklafalának aljánál pedig összehajló örökzöld lombok sátora alatt egy magányos csónak himbálódzik; a hullám, mely ringatja, időnkint csattanva törik meg a szirten, elsimuló gyűrűjén váltakozva tükröződik a nyugati ég búcsúzó halvány világa és a város növekvő fénytengerének csilláma.

* * *

Az éjjeli utcai élet a latin fajok sajátosága; sehol azt az élénkséget az utcák és nyilvános helyek éjjeli forgalmában nem találjuk, a mely az olasz, francia és spanyol nagy városokat jellemzi; és talán ezek között is első helyen áll Nápoly, a maga éjjeli néphullámsásával a Santa Lucián, a Chiáján, a Piazza del Plebisciton és mindenekfölött a most már hivatalosan «Via di Romá»-nak nevezett Toledón, a melyen az év legnagyobb részén át az utcai forgalom tetőpontját körülbelül éjfélkor éri el.

Egyébiránt Nápoly tengerpartjának, utcainak és tereinek megvannak a nap minden szakára a gyakorlat, a hagyomány által megszabott külön-külön sajátoságaik; reggel főképp az élvezés különböző funkciói uralkodnak itt is, nappal a kézi munka, a mely minden szerszámával, anyagával és hulladékkal kirakódni szeret a szűkebb utcákra, estve pedig átveszi uralmát az élvezet, a szórakozás, a multság és természetesen mindaz a kenyérkereset is, a mely az emberek különböző élvezetvágyára alapítja számítását. Az alkonyati óráknak egy specialitását a tehéncsordák képezik, a melyek előkelő utcákon is megjelennek, mint ambuláns tejszernokok; a házak kapui előtt már várják őket sajtárjokkal a nöcselédek.

Az esti és ünnepnap utcai multságoknak és jövedelmező mutatványoknak se szere, se száma; a «Pulcinella» legigazibb hazája ez, de mellette a szavaló, utcai komédiás, bűvész is megkeresi a kenyerét, sőt láttam olyan fiút, a ki a legnépesebb tér közepén lehasalt a kövezetre, annak sima szürke lávakoczkáira krétával odarajzolt egy sisakos lovagot s

azután ennek a művészi sikerének a díját hamarosan beszédte a kíváncsiságból köréje sereglett emberektől.

A leginkább kinált és leginkább keresett szórakozás és élvezet természetesen a zene és ének, akár megrendelt serenade, akár kínálkozó és pénzkereső utczai muzsika alakjában; még ebéd alatt fogadónk éttermének ernyőfala mögött is megszólalnak a dalok, azok a mindenütt fölhangzó, behizelgő, kedves nápolyi dalok, egyszerű, de lángoló érzelmek közvetlen kifejezői, a melyek a legkevésbbé szép nápolyi tájnyelv ellenére szövegökkel együtt úgy elterjedtek az egész világon; mindenütt szeretik őket, mert mindenüvé odavarázsolnak egy darabot Nápoly kék egéből, zajos, vig életéből, hullámzó tengeréből, forró napsugarából és még forróbb szerelméből.

Nápoly utczái, hasonlóan népéhez, jobbára rondák, szennyesek, e mellett szűkek, tekervényesek, sok helyen meredek s aránytalanul magas, izléstelen házaik által még ezenfölül sötétek is. Egyszer a Toledóról át akartam menni a Montoliveto utczára; háromszor tértem vissza a Toledóra, mert a görbe utca, a melyen elindultam, a célba vettel ellenkező irányba vezetett.

Műbecsű építményekben ezek az utczák vajmi szegények, még a meglevő paloták és templomok is mintha elbújnának a házak tömkelegében. Igaza van Gregoroviusnak, mikor azt mondja, hogy a természettől elkényeztetett s ezért elpuhult nép nagy történeti epochák előidézésére képtelen levén, városa is híján van a korszakjelző, monumentális épületeknek.

A Piazza del Plebiscito egységes terv szerint józan symmetriával épült e század elején; a paolai Szt. Ferencznek szentelt kupolás templom a tér félkörének középpontján azt a benyomást teszi, mintha oszlopesarnokával együtt épen csak e tér díszítése kedvéért épült volna. Vele szemben áll az érdektelen királyi palota, a melyhez hozzá van csatolva a San Carlo színház, a világnak egyik legnagyobb színháza.

A királyi palota homlokzatát ékesítő nyolcz szobor mindegyike egy-egy dynastiát képvisel és mind együtt azt bizonyítják, hogy Nápoly népe a múltban mindig idegent uralt. A normann Roger mellett ott áll a Hohenstaufen II. Frigyes, ehhez sorakozik Anjou Károly, azontúl aragoniai Alfonso, még tovább a Habsburg V. Károly, a Bourbon

III. Károly, a Napoleonida Murat Joachim és végül a savoyai Victor Emanuel.

Szép, hogy a szegény Joachim királyról is megemlékeztek itt; nem tudom, vajon a dynastiák sorozatának teljessége kedvéért tették-e, vagy azért, mert a kalandorkirály alakja előnyös tárgyúl kínálkozott a művész vésőjének? Bizonyos, hogy alakja és pályája egyaránt alkalmas arra, hogy az olaszok élénk képzeletét foglalkoztassa, bár sem uralkodói szerepe rá nézve, sem az a mód, a hogy őt bukása után hitegetésekkel törbe ejtve megölték, a nápolyiakra nézve nem volt dicsőséges.

Egyébiránt Nápoly történetéről a Palazzo Realénál ékesszólóbban beszél a Castel Nuovo, a mely annak szomszédságában, de közvetlenül a kikötő partján emelkedik, falai nagy részével s különösen még meglevő bástyamaradványaival és gyönyörű diadalkapujával élénken emlékeztetve alapítóira, az Anjoukra, későbbi lakóira és uraira, az aragoniaiakra.

Mekkora ellentét az első aragoniai Alfonso és utódai közt! Amazt méltán nevezték «nagylelkűnek», «nagynek», méltán dicsőítették a diadalkapu domborműveinek ábrázolásaiban. Legnemesebb typusa volt a renaissance-kor irodalompártoló, humanista fejedelmeinek, mert nála ez a vonás nem arra való volt, hogy takarja, szépitse zsarnoki jelleme rútságát, hanem csak egyik megnyilatkozását képezte valóban nemes kedélyének, a melynek azt az akkor ritka szerencsét és dicsőséget is köszönhette, hogy bátran és nyugodtan járhatott védtelenül népe között, orgyiloktól nem kellett tartania. Rajongott az irodalomért, főkép a régi classikusokért; a Florenczből száműzött Manettinek azt üzenete, hogy csak jöjjön udvarába, utolsó falat kenyérét is szívesen megosztja vele; a velencezieket kérve kérte, küldenék el neki Paduából a Livius karjának egy csontját, — szent ereklye gyanánt akarta megbecsülni; a Livius vagy Cæsar munkái mindig vele voltak utazásain, hadjárataiban és Curtius fölolvásával egyszer Panormita betegségből gyógyította őt föl. A Castel Nuovóban könyvtára volt legkedvesebb tartózkodási helye, ott hallgatta udvari tudósai fölolvadásait, vitatkozásait, mialatt szemei ablakán át a tenger végtelen síkján kalandoztak.

Fia és unokája ugyancsak másféle kedvtelésekre használták ezt a várat. Fernando — olaszosan Ferrante — bámulatba ejtette Macchiavellit azzal a ravaszsággal, a melylyel a

rettegett condottieret, Piccininót magához csalogatta s jól megvendégelvén őt, meggyilkoltatta. Ugyanő abban lelte gyönyörét, hogy foglyait élve, áldozatait holtan, mumiaszerűen fölöltöztetve, mindig maga körül tartotta; fiát, II. Alfonsót hasonló kegyetlenkedései miatt már rémlátásai és a nép lázadására kiüldözték a Castellóból.

A nápolyi nép időnkinti lázongásainak a Piazza del Mercato volt sajtóképi tere, ehhez fűződik a lazzaronik királyának, Masaniellonak emléke is; ezek a forradalmak gyakran sok vérbe kerültek, de maradandó átalakulást sohasem idéztek elő; arra a nápolyi népnek nem volt elég erélye és kitartása. A Piazza del Mercatón királyi vér is folyt: itt fejeztette le Anjou Károly az utolsó Hohenstaufent, Konradint és rokonát badeni Frigyest.

Egyszerűsége ellenére formáinak szépsége által a Castello diadalkapujával vetélkedik a Porta Capuana, míg a közeli Castello Capuano — a Hohenstaufenek egykori vára — nem hagy hátra mélyebb benyomást, épen úgy, mint külseje által a nápolyi egyetem sem, a mely pedig korra nézve egyike a legrégibbeknek s látogatottságát tekintve ma is a legelsőek közé tartozik.

A nápolyi dóm szent Januáriusnak, a város védszentjének van ajánlva, a kinek itt őrzött csodatevő vére évenkénti fölforrásával ejti örömlázba a nápolyiakat; a templom sírmlékei közül kettő érdekel bennünket, az egyik az Aversában meggyilkolt szerencsétlen Endréé, a kiért boszut állandó Nagy Lajos kétszer vezetett magyar hadat Nápolyba, a másik a Martell Károlyé, a Róbert Károly atyjáé, a pápától ilyenül elismert «magyar királyé», a kinek e czíme azonban csak egy meghiúsult kísérletre emlékeztet, melylyel a római szentszék a magyar királyi koronát investitúrája jogkörébe igyekezett vonni.

Nápoly épületeinek a kikötő körüli magaslatokra amphitheatrumszerűen emelkedő tömegét s az azt keresztül hasogató rendetlen utcákat legjobban tekinthetjük át a Sant Elmo vagy Capodimonte magaslatairól, a hová újabban felséges út vezet föl: a Via di Tasso, mely nemcsak a város változva kibontakozó látképének, a kikötő árboz erdejének s a tenger színjátékának szemléletével gyönyörködtet, de a magaslatokon a házakat mindinkább kiszorító kertek virágos cserjéinek,

piniáinak és cyprusainak, mint méltó előtérnek látványával is elbájol.

A város életének zürzavaros moraja fölhangzik idáig is csöndes időben, de mikor a tenger háborog, akkor még lenn, a Chiaján is csak a természet orgonájának hatalmas hangjait halljuk, a melyek mellett minden emberi zaj elnémulni látszik.

Egy éjjeli vihar látványa a tengerpartot a város felől övező fal mellvédjéről feledhetetlen benyomással szaporítja nápolyi emlékeinket.

A viharzó tengernek magában is rémes hangja még iszonyúbb, ha a fekete éj ismeretlen sötétségéből tör felénk. Távolról, a szabad tenger felől jön üvöltve, bömbölve a láthatatlan szörnnyeteg, míg közelebb jutván az öböl partjához, az éj sötétjében is látjuk a nyílgyorsasággal száguldó hullám fehér taraját; folyton emelkedni látszik, mintha az egész partot el akarná nyelni, végre mennydörgő csattanással vágódik a sziklához, magasra fölcsapó tajtékja néha még a falon is túlszökik s aztán sisteregve, zúgva ömlik vissza, egyesülve a hánykolódó sötét tömeggel, a melynek háttéréből már a közeledő új moraj jelzi az elemek rettentő játékának fáradhatatlan ismétlődését.

* * *

A Virgilius kedvencz városa, ellenére a kegyeletnek, a melylyel e költő iránt viseltetett, a renaissance humanismusában soha előkelő szerepet nem játszott; humanistikus iskolája — mely legfőlebb a birálat terén emelkedett némi jelentőségre — mindig olyan üvegházi növény volt, a mely nem birva gyökerekkel a polgárság szélesebb rétegeiben, a váltakozó uralkodók hajlama vagy közönye szerint virúlt, vagy hervadozott.

És bár a természet itt inkább mint bárhol hat a művészi képzeletre, Nápoly megfoghatatlan módon a képzőművészetekben is elmaradt sokáig; jelentősebb festői iskolája, a melyben a Caravaggio, Ribera és Salvator Rosa neveivel találkozunk, csak Ráfael után, részint ennek, részint a spanyoloknak befolyása alatt keletkezett. Csak a zene volt a város és vidék dédelgetett művészete mindenkor, a melynek terén olyan tehetségeket hozott elő mint Scarlatti, Pergolese, Cimarosa, Bellini és Mercadante.

A képzőművészetek késő fejlődése és iskolájának arány-

lagos jelentéktelensége meglátszik Nápoly «Museo Nazionale»-ján is, a melynek valódi fontosságát és érdekét az antikok adják meg. Ezek tekintetében a nápolyi muzeum elsőrendű, úgy a szobrászati művek, mint a falfestéseknek itt található úgy szólván egyedüli megmaradt emlékei s mindenkifölött a kisebb bronzok és egyéb iparművészeti tárgyak tekintetében, a melyekre nézve gazdagsága szinte páratlannak mondható.

Habár a nápolyi muzeum a Farnese- és egyéb gyűjteményekből is gazdagodott, még pedig néhány rendkívüli becsű művel, tulajdonképeni jellegét a nápoly-környéki, nevezetesen Pompeji és Herculumbeli ásatások eredményétől nyeri, mert a mi ezekből elvihető és igazán becses volt, az mind itt van fölhalmozva, úgy hogy a nápolyi muzeum valóságos előcsarnokát képezi a kiásott városoknak, lényeges kiegészítését azok tanulmányozásának.

Persze a pompeji-herculanumi leletek megítélésénél nem szabad felednünk, hogy azok a görög művészet szempontjából — a mely Délolaszországba is áthelyezkedett — már inkább a hanyatlás korszakát képviselik s kisebb vidéki városokban keletkezvén, bizonyára nagyobbbrészt koruknak sem elsőrendű mestereitől valók; ehhez járul, hogy főleg a nagyobb Pompejít 16 évvel a Vesuv kitörése miatti elpusztulása előtt egy földrengés annyira megrongálta, hogy majdnem egészen újon kellett épülnie, sőt újjáépülése elpusztulásakor még be sem volt fejezve, s ez magyarázza meg, hogy házainak díszítései is az ily tömeges újjáépítéseknél elkerülhetetlen hevenyészés és chablonszerűség jellegét viselik magokon.

Azért az ókori élet ismerete szempontjából a két hamuba temetett város fölfedezése a mult század közepén mégis megbecsülhetetlen vívmányt képez, és ha elgondoljuk, hogy a renaissance-korban a Claudius leánya tetemének föltalálása a Via Appián milyen lázba hozta egész Rómát, el tudjuk képzelni azt is, mennyire növelte volna a renaissance szellemi áramlatának erejét, ha az a kor mindannak ismeretével is bír vala, a mit a régészet azóta Pompejiben és másutt napvilágra hozott és a mi összevéve legalább mennyiségileg mindenesetre több az antik világra vonatkozó akkori ismeretek egész anyagánál.

A mi Pompeji szemléleténél leginkább megragadja az embert, az az ókor mindennapi életének közvetlen megnyilat-

kozása, megrögzítve egy váratlan és véletlen katastropha által, melyről Goethe jól mondja, hogy egyike volt azoknak a ritka szerencsétlenségeknek, a melyek az utókornak nagy örömet szereztek.

Már az ásatások területét megnyitó kis muzeumban Pompeji végperceinek olyan «pillanatnyi fölvételeit» szemléljük, a melyeknek létrehozásában a természet szeszélye messze megelőzte és túl is haladta az élet megrögzítésének ma ismeretes legraffináltabb eszközeit. A megkeményedett hamutömeg az elporladt holttestek körül természetes öntési formává képződött, a melyet csak gypszszel kellett kitölteni, hogy a katastropha áldozatai végvonaglásának hű képét kapjuk. A jelenet szereplőinek e borzasztó képmásai köré sorakozik mindaz, a mit életökben, talán még életök utolsó percében is használtak: a közönséges, mindennapi használati tárgyak, még ételek maradványai is, csodálatosan conserválva majdnem kétezredéves sírjokban és kiegészítve mindaz által a mit az akkori emberek élete rendes folyamának képéből a városromok föltüntetnek.

A keskeny utcák nagy, lapos kövekből készült burkolatán mélyen bevésődve látjuk a rajtok járt szekerek keréknyomait; a kutak kő-kávája a csurgó közelében vályúszerűen van kikopva a reátámaszkodott kezektől; a házak falain mindenféle karczott és mázolt föliratokat látunk, részint egyszerű pajzanságokat, a minők ma is divatosak, részint a mai falragaszokat pótló fölhívásokat, például a városi tisztviselők választására vonatkozókat, vagy színházi előadások jelentéseit.

Meglepő a hasonlatosság a házak utcái földszintjének boltjai és az olasz városok, különösen Nápoly ma is látható utcái kereskedéseinek berendezése között; az ilyen jelenségek vetnek hirtelen, megdöbbenő világot arra, hogy egész emberi haladásunk tulajdonképen milyen szűk keretek között mozog, s hogy mindennapi életünk folytatásában öntudatlanul milyen közel járunk évszázadokkal, sőt évezredekkel megelőző őseink nyomdokaihoz.

A házak beosztása, berendezése igaz, hogy nehezen teszi elképzelhetővé, milyen fogalmai és igényei lehettek az időszámításunk kezdetén élt rómaiaknak fényűzésük mellett is a házi élet kényelmei és kellemei tekintetében; nyilvános éle-

tök hatalmas, nagy arányai növelik csodálkozásunkat magánviszonyaik szinterének szűk és kicsiszertű körvonalain.

Pompeji képeinek egyik legvonzóbb és legérdekesebb része a sírok utcája; kicsiben a római Via Appiára emlékeztet, csak-hogy minden utólagos átalakítás és fölhasználás nyomai nélkül, a maga változatlan eredetiségében megőrizve. Itt, mint ott, a rómaiak halottaik hamvait a városba vezető utak oldalaira temették; síremlékeik, melyek gyakran kellemes pihenőhelyeként kínálkoznak kőpadjaikkal, az utódok tovább hullámozó életének néma tanúi maradtak. A régiek vallási fölfogásának megfelelően sem az élöket nem zavarta meg, nem hangolta le a halálra való emlékeztetés, sem halottaik nyugalmát nem háborította az életnek sírjokat körülözönlő zaja. Az ő sirtőtüli életök nem különbözött annyira a földtől, mint a keresztyén hit szerinti túlvilág, sem halottaik lénye — habár hulláikat elhamvasztották — nem változott meg annyira mint a mi vallásunk üdvözültjeié és elkárhozottjaié; csöndes részesei maradtak azok továbbra is az élők örömeinek és fájdalmainak, nem emelkedtek föléjük, csak láthatatlanokká váltak s azért sírjokat a hátramaradtak ép oly érzellemmel keresték föl, mint a hogy az élöket meglátogatni szoktuk.

Pompejivel és Herculannummal együtt pusztult el Stabiæ, a melynek romjai fölé most Castellammare épült, a kedvelt nyaralóhely és tengeri fürdő villaival, különösen azzal a legnagyobbal, fönn, a Monte Sant Angelo erdős lejtőjén, a melynek neve betegeknek oly biztatóan hangzik: «Quisisana»! itt meggyógyul az ember!

És az ember nem csak ezt tudja elhinni, de el se tudja képzelni, hogy ilyen természetben, ilyen vidéktől környezve beteg lehessen valaki.

A Castellammarrétól Sorrentóig a tengeröböl partján végigvezető út még a napok óta természeti szépségekben dúskáló érzéseket és kedélyt is elragadtatásba képes ejteni.

Balról az utat meredek hegy szegélyezi, de a mely itt csak helyenkint mutat meztelen sziklákat, lejtője mind a tetőig lombos, alját örökzöld olajfaerdő borítja. Jobbról világos színű, félig mohtól födött szirtek választanak el a tengertől; formáikat majdnem fenéig látjuk, mert a csöndes, meg sem rezzenő víz kristálytisztá tükre átláttat mindent. A tenger színesmaragdzöld a partoknál, tovább átmegy azurkékbe s ennek a színnek

a pompájában terül el előttünk egész a messze láthatárig, a hol a nyugtához közeledő nap hint aranyat reá s a sziklaszigetek ábrándos alakjai lilaszínben válnak el a víztükörtől.

Útunk hozzásimulva a hegyes félszigethez, követi annak körvonalát minden hajlásaiban; majd mély hegyszakadékba fordul be, áthidalva a hegyptak szűk medrét, majd a sziklafokkal előre lép és szabad kilátást nyújt a tenger távolába, a hol hajók vitorlái tündökölnek a napban, a Posilipo hosszú dombsorára, a tündéri szépségű városra, a Vesuvra, az alatta elterülő kis városok szétszórta, fehér pontoknak látszó házaira, a befutott út kanyargó szalagjára s a félsziget sziklaktól szagatott partjára.

Elhagyjuk Vico Equensét, Metát; régi kolostorok, kápolnák, váracsok maradnak oldalt, félig elfödve mind a fák lombjaitól. Magas kertfalakra szinte rádőlnek a narancs és citromfák ágai, mesés nagyságú aransárga gyümölcsöket hordva, — valóságos Hesperidák kertje, melyben minden illatozik, a növényzet csakúgy duzzad, fakad a meleg, vulkanikus talaj csodás nedveitől táplált buja erejében.

Elértük Sorrentót, a melynek erkélyeiről egyenesen nézünk le magunk alá a tengerbe, szikla és házfal függélyesen emelkedik föl a vízből, melyben leszakadt sziklatömbök hevernek szertesztét, köztök állítólag leomlott házak romjai, a Torquato Tasso házáé is, a ki itt született a «kedves» Sorrentóban.

Nem tudunk betelni azzal, a mit mindenünnen látunk: a házak erkélyéről, a narancsokert kilátóhelyéről, visszatérőben a kanyargó útról, mikor már a lenyugvó nap fénye aranyból rózsaszínre változik s a tenger kékje is mindinkább violaszínné sötétedik.

Ez a természet, a mely az idők kezdetétől fogva minden idevetődött népfajt elpuhitott, szinte megrészegített, mintha bennünket is már ellágyítani kezdene. Nem állunk ellen e hatásnak; igaza van a középkori Róma történetirójának: a ki a természet itt föltáruló bájaitól meg nem indul, annak a szíve keményebb a láva-salaknál. És eszünkbe jut a szegény Plinius, a ki Pompeji pusztulásakor segítséget akarván hozni, maga is elveszett a tüzesöben ott, Stabiæ fölött s a ki már 1800 évvel ezelőtt azt találta, hogy itt a nápolyi öböl környékén «a természet gyönyörködésbe merülni látszik abban, a mit alkotott».

Lejebb az úton egy lovas áll meg s a tenger felé fordulva elmereng a látványon. Ugy látszik, itteni honos, még sem tud a tájkép igézetétől menekülni; sem ő bennünket nem feszélyez merengésével, sem mi őt; azt hiszem, ha valamelyikünk imára kulcsolná a kezét, a másik azt is természetesen találná.

Önkénytelenül elgondoljuk, hogy vajon ilyen helyen, ilyen vidéken támadhat-e rossz gondolat az emberi agyban, gonosz indulat az emberi kedélyben? A hol a természetely odaadó szeretettel öleli keblére az embert és halmozza el pazar adományaival, képes-e ott az emberi szív gyűlöletre, irigységre és kegyetlenkedésre? . . . És a míg ezt a kérdést forgatjuk elménkben, az alkonyodó láthatárról felénk int Capri szigete, a vénülő Tiberius tobzódásainak, kegyetlenségeinek borzasztó emlékeivel; mögöttünk a kis város középkori várfala egykor szintén az irigység, a bírvágy vagy boszúsomj betörései ellen emelkedett; és túl az öböl tükrén, a nagy város szélén, a lenyugvó nap fényében megcsillanó házak között azok a tengerben gyökerező sötét tömegek nem a zsarnokság, a vérsomj emlékei-e? A Vesuv lejtői, a körülötte fekvő hegyek olyan vidám zöldeknek látszanak most, pedig ott pusztították el öldöklő, vérengző csatában egy hősi nemzet — a gothok — maradványait.

Keblünkben föllázad a jobb érzés, keserű szemrehányás kél az ember hálátlansága, a természet áldásaira méltatlan rosszlelkűsége miatt . . .

És akkor tekintetünk fölemelkedik arra a szép hegyre, a mely füstkoronázta kúpjával királyként uralkodik a vidék fölött . . . az a szép hegy gyilkos kitörésével mennyi életet, mennyi örömet pusztított el a földről! ezt a tengert, a mely bájoló ibolyaszínével olyan csöndesen terül el alattunk, olyan ártatlanul mosolyog ránk, mint az anyja tápláló keblén elszunnyadt gyermek, ezt a tengert nem láttuk-e csak a minap fékevesztett szenvedélyében háborogni, dühöngni, rombolni készen, rettegésbe ejtve mindazokat, a kik hullámain hanyódtak s azokat, a kik kedveseik hazatértét várták? És ott, a tengerpart túlsó fordulója mögött Ischia szigete beszélhet arról a rettentő földindulásról, mely csak napjainkban tette rommá városait . . .

Úgy kell lenni, hogy a hol a természet legéltetőbb, ott

leggyilkosabb is egyúttal, és hogy legragyogóbb bájai legpusztítóbb erőit takarják. És csak az embernek vegyük rossz néven, hogy a természet törvénye alatt áll ő is? Igen, a természet e kegyetlen ellenmondása nyilatkozik meg az emberben is, akár azt a mikrokosmosát tekintjük, a melylyel mindennap találkozunk, akár azt a nagy, collectiv alakját, a mely mint «emberiség» személyesíti meg a világtörténelmet. Az embernél is a legfényesebb tulajdonok gyakran a lélek legmélyebb örvényeit rejtik el és az ellenállhatlan vonzerő olykor a legpusztítóbb kitörések veszélyeivel fenyeget.

Azért ne higyük azoknak, a kik világgyűlöletökkel a természet ölére menekülnek, a kik szerethetni vélik a természetet, midőn legdicsőbb alkotásától, az embertől ádáz haraggal és keserű megvetéssel fordulnak el. A természet bája nem taníthat embergyűlöletre, az csak engesztelni és kibékíteni tud; és az emberi szív nem szakítható ketté, hogy egyik felével szeressünk, mikor a másikkal gyűlölünk. A ki képes áhítatos csodálattal és gyermekies szeretettel borúlni le a természet szépségei előtt, annak szíve az emberiséggel szemben sem táplálhat más érzést, mint nagylelkű szánalmat tévedései és bűnei, csodálatot küzdelmei és alkotásai, bizalmat és reményt rendeltetése és jövője iránt.

BERZEVICZY ALBERT.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

MÁSODIK KÖNYV: A MEGÉRKEZÉS.

I. FEJEZET.

Hírek az érkezőről.

Az év e szakában, ha verőfényes napok jártak, bizonyos aprólékos munka szokta megzavarni egy kevés időre az Egdon puszta fenséges nyugalmát. Olyan munka volt ez, a mely városon, falun, sőt tanyán is csaknem pangásnak, mintegy az álmokóros test reszketésének tünt volna föl. De itt, távol minden összehasonlítástól, az örök halmok gyűrűjében, a hol egy sétáló ember is látványosság volt, minden nehézség nélkül Ádámnak képzelhette magát bárki, magára vonta minden madár figyelmét a láthatáron belül s minden csúszómászóét, a mely még álomba nem merült. Kíváncsian vigyázták még a tengeri nyulak is biztos távolságban eső halmaikról.

Abból állott ez a dolog, hogy összegyűjtötték és kazalba rakták azokat a rekettye kévéket, a melyeket Humphrey vágott az elmúlt szép napokon a kapitány számára. A kazal a ház végénél volt, Humphrey és Sam foglalatoskodtak körülötte, az öreg ur pedig nézte. Szép csöndes délután volt, három óra tájt. De elérkezett már a déli napfordulás, a nap az ég peremén járt s alacsony állása későbbnek mutatta az időt a való-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255. és 256. számaiban.

nál. Kevés jelenség volt itt, a mi figyelmeztette volna a pusztá lakóit arra, hogy órájok, az ég, nem úgy mutatja már az időt, mint nyáron. Napok és hetek folytán a napkelte északkeletről délkeletre haladt, a napszállta pedig északnyugatról, dél-nyugatra hátrált, de Egdon alig vette észre e változást.

Eustacia a délutánt az ebédlőben tölté, a melyet inkább konyhának lehetett volna mondani, mert közel volt kirakva, s egyik részét egy hatalmas kandallózugoly foglalta el. A levegő csöndes volt s egyszerre csak beszélő hangok zaja ütötte meg Eustacia fülét, épen a kéményen keresztül. A kandalló zugba lépett s hallgatózva nézett az ódon, szabálytalan kürtöbe; a füst üregről-üregre bukdácsolt fölfelé a kicsike, négy-szegletes égdarabig, a honnan sápadt világosság vetődött a koromfoszlányokra, a melyek úgy takarták a kémény oldalait, mint a tengeri fű a sziklás hasadékokat.

Eszébe jutott, hogy a rekettyekazal nem messze esik a kéménytől, s a hangok bizonyára a munkásoktól származnak.

Nagyapja is beleszólt a beszélgetésbe.

— Soh'se kellett volna hazulról elmenni annak a fiúnak. Legjobb lett volna, ha átveszi az apja gazdaságát s marad az, a mi az apja volt. Mire való ez a szerencsepróbálgatás? Az én apám tengerész volt, annak mentem magam is, s ha fiam született volna, abból is az lett volna.

— Párisban él — jegyezte meg Humphrey — azt mondják ott ütötték volt el a király fejét. Az anyámtól hallottam én ezt a históriát. «Én, fiam, kis leány voltam még akkoriban, szokta volt mondani, épen az anyám fejkötőjét vasalgattam, a mint egyszer csak jön a tiszteletes úr, aztán azt mondja: «No Jane, leütötték a király fejét s az Isten tudja mit el nem követnek még».

— Jó sokan megtudtuk azt mihamar, nemcsak ő szent Felsege — szólt a kapitány nevetve. A miatt töltöttem két álló esztendő viz alatt suhanczkoromban, abban az istenverte kórházban a *Triumph* fenekén; hány embert hoztak le oda, a ki odafönt felejtette a kezét vagy a lábát... Hát Párisban lakik? Valami ékszeres boltban van, úgy-e?

— Igen, ott. Pompás nagy bolt az. Úgy mondja az anyja, hogy a király palotájában sincs talán több gyémánt, mint ott. Drága kősöntyük, gyűrűk marokszámra; arany

tálat, akkora lánczok, hogy a bikát meg lehetne velök kötni, csupa sáraranyból.

— Jól emlékszem rá, mikor ment el hazulról — veté közbe Samp.

— Hát jó dolga van — mondá Humphrey — százszor jobb gyémántokat árulni, mint itt ögyelegni.

— Jó csomó pénzt elkölthet egy olyan boltban az ember.

— Biz ott jó csomót atyámfia — felelt a kapitány. — Nagy rakástól megszabadulsz, a nélkül, hogy elinnád vagy elennéd.

— Azt is beszélik, hogy nagyon okos ember lett Clym úrfiból, sok mindenfélét tud. Korán is ment iskolába, már a milyen iskola itt volt.

— Sok tücsköt-bogarat — mondá az öreg ember. — Nagyon is kapnak ezeken az iskolákon mostanában. Aztán csak a kár van belőle. Nem mehet el az ember egyetlen ajtófélfá vagy csürkapu mellett sem, a melyre illetlen szavakat vagy képeket ne íraltak volna azok a gaz taeskok; leánynak szinte lehetetlen mellettök jární. Ha írni nem tanultak volna, nem tudnának olyan orczátlanságot firkálni mindenüvé. A mi időnkben nem kaptak így az iskolákon s bizony nem vallotta kárát az ország.

— No hát én azt tartom kapitány úr, hogy Eustacia kisasszony is sokat bujhatta a könyveket s van is a fejében annyi tudomány, mint akárkiében itten körülbe.

— Talán jobb is volna, ha Eustacia kisasszony is kevesebb regényes ostobaságot szedett volna a fejébe, válaszolt a kapitány kurtán s azzal ott hagyta őket.

— Hát a mondó vagyok Samp — jegyzé meg Humphrey, mikor az öreg elment — hogy Yeobright Clymből meg Eustacia kisasszonyból takaros egy pár galamb lenne, mi ?

— Akármi legyenek, ha nem. Bizonyosan egyforma az eszökjárása, mindaketten sokat bujták a könyveket, egyiknek sem jár máson az elméje, csak a tudományon, az Isten is egymásnak teremtette őket. A családja sem alábbvaló a kisasasszonyénál. Igaz, hogy az apja gazdaember volt, de az anyja igazi asszonyság, nem adnám sokért, ha egy pár lenne belőlök.

— Jól is mutatnának karonfogvást ünneplő ruhában, ha ugyan most is olyan csinos legény Clym úrfi, a milyen volt.

— Meghiszem azt Humphrey, én is rémitően szeretném

már látni, hiszen olyan nagy ideje, hogy utoljára találkoztam vele. Ha biztosan tudnám, mikor jön, elibe mennék három-négy mérföldre és segitenék neki hozni akármit, ámbár azt hiszem, megváltozott azóta. Azt mondják, úgy beszél francziául, mint a folyó víz, ha ez igaz, szóba se áll velünk, a kik idehaza maradtunk.

— Budmouthnak jön a gőzhajóval, úgy-e?

— Annak, de hogy onnan aztán hogy jön haza, azt már nem tudom.

— Nagy sor rajtok az a Thomasin kisasszony dolga, csudáлом, hogy ilyenkor kedve van hazajönni. Hej csúful megjártuk a multkor, mikor úgy énekelgettünk neki, mintha asszony lett volna már. Biz Isten nem szerettem volna, ha az én atyámfia tette volna úgy csúffá valaki! Szégyen az az egész familiára.

— Az a szegény leány eleget is emésztí magát miatta. Valósággal betege, a mint hallom, ki se jön a házból. Soh'se látjuk most rózsapiros arczezal futkározni a rekettyék közt, mint azelőtt.

— Azt hallom, most már nem kellene neki Wildeve, ha újra megkérné sem.

— Csakugyan? Én ezt még nem is tudtam.

Míg a tőzegrakók így össze-vissza beszéltek, Eustacia mind lejjebb hajtotta fejét, mély álmadozásba merült s lábával öntudatlan igazgatta a száraz tőzeget, mely előtte égett.

A beszélgetés tárgya rendkívül érdekelte. Egy eszes fiatal ember tart ez elhagyott pusztá felé s épen Párisból, a világ e legelevenebb városából. Akár a mennyországból. A mi még különösebb, a pusztá lakói épen úgy beszéltek arról és róla, mint a kiket egymásnak teremtett az Isten.

Ez az öt percnyi hallgatóság annyi ábrándképet keltett föl benne, hogy ki nem fogyott belőlük az egész üres délutánon. Gyakran megtörténik, hogy így észrevétlenül benépesül a lélek világa. Reggel még el sem tudta képzelni Eustacia, hogy szintelen belső világa az éj beállta előtt úgy megelevenedik, mint a vizesöpp mikroszkop alatt, és pedig a nélkül, hogy egyetlen látogató is benézett volna hozzájuk. Samp és Humphrey szavai oly hatással voltak reá, mint a minőt a bard preludiuma tesz a «Henyesség Kastélyában»; ezer meg ezer fogva tartott árnyék támad föl ott, a hol nem volt addig csak üresség.

Ezekbe az ábrándokba merülve Eustacia egészen elfelejtett az időről. Meghajlott a nap, mire álmodozásából fölocsudott. A rekettyekazal már be volt fejezve s az emberek is hazatértek. Eustacia fölment szobájába, azzal a szándékkal, hogy szokása szerint sétál egyet s elhatározta, hogy a séta czélja Blooms-End lesz, az ifjú Yeobright szülőháza, Yeobrightné most is ott lakott. Nem volt oka másfelé mennie, miért ne tartana épen arra felé. Ha tizenkilencz évesek vagyunk, ábrándjaink színhelyét méltónak tartjuk arra, hogy odazarándokoljunk. Különös, hogy oly hiábavalóság, mint azon ház kerítésének megnézése, annyira szükséges és fontos dolognak tünt föl előtte.

Föltette kalapját s a házat elhagyva leereszkedett a Blooms-End felé eső domboldalon s csöndesen mendegélt a völgyben vagy másfél mérföldnyire. Akkor oly helyre ért, a hol a zöldellő völgyfenék szélesedni kezdett, s a rekettyebokrok az út két oldalán mind kijebb-kijebb húzódtak, míg végre csak itt-ott tünt föl egy-egy magános bokor a folyton termékenyebbé váló talajban. A fű szabálytalan szőnyegén túl egy fehér kerítés állott, ebben az irányban az jelölte a puszta határát. Úgy tünt ez föl a sötét szintéren, melyet szegélyezett, mint valami fehér szalag fekete bársonyon. A fehér kerítés mögött egy kis kert terült el; a kerten túlról egy vén, szabálytalan, nádfedelű ház nézett a pusztára, eltekintve annak völgyei fölött. Ez volt az a sötét, elhagyatott hely, a mely felé visszatérőben vala az a férfi, a ki utóbbi éveit a francia fővárosban tölté, az előkelő világnak e középpontjában és örvényében.

II. FEJEZET.

A Blooms-Enden készülődnek.

A Blooms-Endet ez egész délután nagy sürgés-forgásban tartotta annak a férfinak kilátásban levő megérkezése, a ki Eustacia ábrándozásainak tárgyát képezte. Thomasint rávette a nénje, meg saját ösztönszerű rokonszenve Clym iránt, hogy ez alkalomból oly elevenséget tanusítson, a mely ezekben a szomorú napokban nagyon is szokatlan volt nála. Az időtájt,

mikor Eustacia a tőzegrakók beszélgetését hallgatta, Thomasin fölmászott a fáskamara padlására, a hol a telető alma volt elrakva, hogy annak szépét-javát kiválogassa a közeledő ünnepre.

A padlás egy félkör alakú lyukon át kapta a világosságot, itt szoktak a galambok ki s bejárni ugyanezen a magas ponton fekvő szállásukra; a lyukon át széles sárga sávot vetett a nap a leány arczára, a ki meztelen karjával a barna páfránycesomóban keresgélve térdelt ott; páfrány bőven termett az Egdonon, azt használták mindenféle csomagolásra. A galambok a legnagyobb nyugalommal röpködtek a leány feje körül, a feljaronál, egy vékony napsugár világításában, a Yeobrightné arcza tűnt föl; a létra közepén állott, úgy nézett be oda, a hova egészen fölhatolni nem bátorkodott.

— Még egynehányat a pirosából, Thomasin. Azt épúgy szereti, mint a sárgákat.

Thomasin megfordult, s a másik sarokban bontotta meg a páfrányt, a melyből az érett gyümölcs illata szállt felé. Mielőtt kivett volna belőlük, egy pillanatra megállt.

— Kedves Clymom, vajon változtál-e sokat — mondá, s elmerengve nézett a galamblyuk felé, a honnan oly egyenesen áradt a napfény barna hajára s áttetsző bőrére, hogy szinte úgy látszott, mintha keresztül világítana rajta.

— Ha másképen szeretted volna — szólt Yeobrightné a létra fokáról, boldog találkozás lehetett volna ez a mostani.

— Miért olyat emlegetni, néném, a minek már úgy sincsen semmi haszna?

— Miért? — kérdé némi hévvel Yeobrightné. — Hirdetni kell a megtörtént bajt uton-utfélen, hogy a többi leányok példát vegyenek róla, s vigyázzanak magokra.

Thomasin újra az almák fölé hajolt.

— Intő példa vagyok hát én, mint a tolvajok, iszákosok és kártyások — szólt halk hangon. — Hova jutottam! De igazán ezek közé tartozom-e? Az lehetetlen! Mért bánik velem úgy mindenki, mintha csakugyan közéjük tartoznám. Mért csak tetteim után ítélnek meg? Nézz rám most, hogy itt térdelek s válogatom az almákat, olyan vagyok, mint egy bukott leány? ... Bárcsak minden becsületes leány olyan lenne, mint én — tette hozzá kigyult arczczal.

— Az idegenek nem az én szememmel néznek — felelt

Yeobrightné — hanem a kósza hírekből ítélnék meg. Hagyjuk el! Kelletlen história ez. Magamat is okolom miatta.

— Milyen könnyű is a hibát elkövetni — felelt a leány. Ajkai reszkettek, szemét úgy elborította a könny, hogy alig tudta megkülönböztetni az almát a páfránytól. De azért tovább keresgélt, hogy elrejtse megindulását.

— Ha majd az almát kiválogattad — mondá nagy-nénje, a mint a létrán lefelé indult — gyere le te is, elmegyünk magyalt szedni. Ma délután nem járnak a pusztán, nincs mit tartanod a báméskodóktól. Hozzunk egy-két marok magyalbogyót is, máskép el se hiszi Clym, hogy szívesen vártuk.

Mikor az almák össze voltak szedve, Thomasin le is jött s kimentek együtt, a fehér kerítésen által, a pusztára. A nyílt halmok szellősek voltak, körvonalaik tiszták, a távoli léggör, mint teletszaka gyakran, más és más színű rétegeket mutatott; az egyik sáfránysárga volt, a másik alatta mély-kék, a mi mögöttök esett, az meg fagyosszürke.

Elértek arra a helyre, a hol a magyalbokrok nőttek. Kúpalakú mélyedés volt az, a benne lévő fák csúcsa alig emelkedett a talaj fölibe. Thomasin föllépett egy villás ágra, — a régi jó időben sokszor mászott ő így föl hasonló alkalmakkor, — s a kis ollóval, a melyet magokkal hoztak, vagdosni kezdte a termettebb galyakat.

— Meg ne karczold a képed — mondá nénje, a ki a mélyedés szélénál állott s nézte a leányt a ragyogó lombok s biborszínű bogyófüzérek között. — Eljössz-e estére velem Clym elibe?

— Szeretnék. Még azt hiheti, hogy elfelejtettem — felelt Thomasin eleresztve egy ágat. — Nem mintha ez valami fontos dolog volna. Én már másé vagyok, ezen már nem lehet változtatni, s hozzá kell mennem ahoz az emberhez becsületből.

— Attól tartok — kezdé Yeobrightné.

— Attól, úgy-e, hogy egy ilyen gyöngye leány bajosan tudja rábeszélni választottját, hogy őt elvegye. Engedj meg néném, de Wildeve épen úgy nem elvetemedett ember, mint a hogy én nem vagyok tisztességtelen leány. Szerencsétlen modora van, s nem igyekszik megkedveltetni magát azokkal, a kik önként nem kedvelik.

— Thomasin — mondá Yeobrightné nyugodtan, szemét

unokahugára szegezve — azt hiszed, félrevezetsz azzal, hogy Wildevet véded?

— Hogy érti ezt néném?

— Régóta gyanakszom, hogy iránta való szerelmed megváltozott, mióta rájöttél, hogy nem olyan szent, a milyennek gondoltad. S csak tettetted magad előttem.

— El akart venni, én meg hozzá akarok menni.

— No erre felelj hát meg: beleegyeznél-e most, hogy a felesége légy, ha az az eset nem történt volna?

Thomasin a levelek közé nézett, s nagyon zavartnak látszott.

— Azt hiszem, néném — mondá aztán, — hogy jogom van nem felelni erre a kérdésre.

— Van, fiam.

— Gondolhatja, a mit akar. Sohasem árultam el, sem tettel, sem szóval, hogy most másképp vélekedem Wildevéről, s nem is fogom elárulni soha és hozzá megyek.

— Jó, de várd meg, míg ismétli ajánlatát. Most már esetleg megteszi, mert tudja, hogy . . . Mert mondtam neki valamit. Én is azt mondom, hogy az a leghelyesebb, ha hozzá mégy. Bármennyi kifogásom volt is ellene ezelőtt, most egy véleményen vagyok veled. Ez az egyetlen kivezető út ebből a fonák helyzetből, a mely egyúttal nagyon bántó is.

— Mit mondott neki?

— Hogy útjában áll egy másik kérőnek.

— Néném — mondá Thomasin kerekre nyílt szemekkel, — mire céloz?

— No, ne ijedj meg, kötelességem volt. Most nem árulok el többet, de ha majd rendben lesz a dolog, elmondom apróra, mit mondtam és mért mondtam.

Thomasin kénytelen volt belenyugodni.

— Úgy-e titokban tartja egyelőre Clym előtt ezt a félbenmaradt házasságot?

— Szavam adtam rá, de mit érsz vele? Csak megtudja mihamar. Csak rád kell nézni, tüstént észreveszi, hogy bánt valami.

Thomasin megfordult s nagynénjére nézett.

— Hallgasson reám — mondá — s gyöngéd hangjának szilárdságot adott valami erő, mely nem fizikai volt. — Ne szóljon neki semmit. Ha Clym úgy találja, nem vagyok méltó,

hogy rokona legyek, ám legyen. De mivel régebben szeretett, ne okozzuk neki fájdalmat azzal, hogy rögtön elmondjuk neki az én bajomat. Tudom, hogy a levegő is tele van már vele, de egy pár napig legalább nem mondják meg neki a fecsegők. Épen azért nem jut hamar fülébe ez a hír, mert rokonom. S ha egy-két év alatt nem lesz vége a pletykának, akkor megmondom neki magam.

Thomasin hangjának komolysága minden ellenvetést kizárt. Yeobrightné egyszerűen felelt:

— Nem bánom. Clymot tulajdonképen már akkor értesítened kellett volna, mikor az esküvőhöz készültetek. Sohse bocsátja meg neked ezt a titkolózást.

— De megbocsát, ha megtudja, hogy épen őt akartam ezzel kimélni és hogy nem vártam ilyen hamar haza. S én miattam ne halaszsa el néném a karácsonyi mulatságot. Az csak rosszabbá tenné a dolgot. Nem akarom, hogy úgy tűnjék föl egész Egdon előtt, mintha kudarcot vallottunk volna, s mintha oly ember, mint Wildeve, játékot űzhetne belőlünk. Elég lesz már a magyal, s azt hiszem, mehetünk hazafelé. Mikorra beagatjuk vele a házat, meg a fagyöngyöt is föl-
rakjuk, körülbelől indulhatunk elibe.

Thomasin leszállt a fáról, s lerázta ruhájáról és hajáról a reá hullott bogyókat. Aztán megosztozva az összegyűjtött galyon, lementek a halomról. Négy óra tájt lehetett az idő s a nap már hanyatlóban volt. A mint az alkony bibora megjelent az égen, a két rokon újra kijött a házból s bemerült a pusztába, ellentett irányban az előbbivel, arra felé, a merről az országuton a hazatérő férfit várták.

III. FEJEZET.

Egy kis hang nagy álmokat támaszt.

Eustacia a pusztá legszélén állott, szemeit a Yeobrightné házára függesztve. Világosságnak, hangnak, vagy mozgásnak semmi nyoma. Az este csipős volt, a hely sötét, elhagyatott. Gyanította, hogy a vendég nem jött még meg, s tiz-tizenöt percznyi várakozás után visszafordult a ház felé.

Alig lépett néhányat, mikor beszélgetés hangjai ütöttek meg a fülét; ugyanazon az ösvényen egy társaság közeledett

feléje. Fejük már föltűnt az égbolton. Lassan, sétálva jöttek; és ámbár ahoz nagyon sötét volt, hogy az arczokból következtetni lehessen, járásuk elárulta, hogy nem pusztai munkások. Eustacia néhány lépésre félrevonult a gyalogutról, hogy elmeheessenek mellette. Két nő volt és egy férfi; a női hangok Yeobrightnéra és Thomasinra vallottak.

— Úgy látszik, hogy miközben elhaladtak, észrevették az ő homályos alakját. Egy férfias hang hatott füléhez: «Jó éjszakát!»

Eustacia valami választ rebegett, elsurrant mögöttük és visszafordult. Egy perczig se hitte, hogy csupán a véletlen vetette elibe azt a férfit, a ki után járt volt, s a kinek jelenléte nélkül soha rá se gondolt volna arra a sétára.

Megerőltette szemét, ha még láthatná őket, de hiába. Azonban annyira izgatott volt, hogy füle szinte átvette a szem szerepét is.

Hallotta a távozóknak minden egyes szavát, nem titkokról beszéltek. Csupán élénk csevegést folytattak, mint az természetes oly rokonoknál, a kik távol élnek ugyan egymástól, de lélekben közel vannak. De Eustacia nem a szavakra figyelt, néhány pillanat mulva már egyre sem emlékezett közülök, hanem arra a hangra, a mely legritkábban hangzott föl, arra, a mely neki jó éjszakát kívánt. Néha igent mondott ez, néha nemet; néha a pusztá egyik elaggott lakójáról kérdezősködött. S egyszer azzal lepte meg Eustaciát, hogy a körülöttök elterülő halmokat barátságosaknak, derülteknek nevezte.

A három hang tovább haladt, mind halkabbá lett és elhalt. Ennyi adatott meg neki, minden egyebet megtagadott tőle a sors. Semmi sem lehetett volna ennél izgatóbb. Egész délután álmodozott, azt festegette magának, mily kedvesnek kell lenni azon férfinak, ki egyenest a ragyogó Párisból jön ide, s magával hozza-e annak bűbájos légkörét. Ez a férfi köszönt neki.

Az alakok eltűntével kiesett emlékezetéből az asszonyok beszéde is, de azt az egy hangot nem felejtette el. Volt talán valami rendkívüli ebben? Nem semmi sem, csupán sokat sejtetett. Nyilvánvalónak látszott, hogy e jó éjt kívánó hang birtokosának minden érzelem iránt fogékonynak kellett lennie. Eustacia képzelete kipótolta a hiányzó részleteket, csak egy rejtély maradt előtte. Minő izlése lehet annak az embernek, a ki ezeket a zordon halmokat barátságosaknak és derülteknek látja.

Ily alkalmakkor, mint ez, száz meg száz eszme villan meg egy töprenkedő leány fejében, s mindegyik meglátszik az arcán. De e változások, ámbár valósággal végbemennek, csak alig-alig észrevehetőek. Eustacia vonásai egész rythmikus sorát mutatták ezeknek. Égett az izgatottságtól, a képzelem csalárd voltára gondolva, elcsüggedt, aztán fölélénkült, aztán nekihevült, aztán lehült újra. Az ábrándok cyclusát az arcjátékok cyclusa követte.

Eustacia bement a házba. Izgatottsága még most sem csillapodott le. Nagypja a tűznél sütkérezett, piszkálgatta a hamut és a tőzegzsarátnokot, mely oly szemkápráztató fényt árasztott a kandallózugolyban, mint valami olvasztó kemence.

— Mért nem vagyunk mi jó viszonyban Yeobrightékkal? — szól Eustacia a tűzhely felé közeledve s puha kezeit melengetve. — Szeretném, ha ismerősök lennénk, kedves embereknek látszanak.

— Tudja az ördög — felelt a kapitány. — Az öreggel elég jól voltam, ámbár durva volt, mint a pokrócz. Biztos vagyok benne, hogy sohasem vágytál volna hozzájuk, még ha mehettél volna sem.

— Miért?

— A te városi izlésed nagyon is falusiaknak találná őket. A konyhában töltik a napot, méhsört és bodzabort isznak, és homokot hintenek a padlóra, hogy tisztán tartsák. Érdekes élet, de neked bajosan volna inyedre.

— Azt hittem, Yeobrightné uriaszony, ha jól tudom, pappleány volt.

— Az, de úgy kellett élnie, a hogy férje élt, s ekkorára bizonyosan meg is szokta már. Most emlékezem rá, hogy egyszer megsértettem véletlenül — s azóta nem is találkoztam vele.

Ez az éjtszaka eseményekben gazdag volt Eustaciára nézve, s nem is felejtette el soha. Nabukodonozortól kezdve a swaffhami üstfoldozóig aligha látott valaki különösebb álmot. Ilyen részletesen kidolgozott, megzavaró, fölizgató álmot sohasem álmodott még leány, a ki oly helyzetben volt, mint Eustacia. Annyi ága-boga volt, mint a krétai útvesztőnek, annyi hullámozása, mint az északi fénynek, annyi színe, mint a mezőnek júniusban; alak is annyi volt benne, mint egy koronázási ünnepen. Seherezade királyné előtt meglehetősen köznapinak

tűnt volna föl ez az álom. Oly lány előtt, ki épen most tért vissza az európai udvaroktól, csak épen érdekes lett volna. De az Eustacia viszonyai közt olyan csodálatos volt, a milyen csodálatos álom csak lehet. Mindazáltal a váltakozó jelenetekből lassanként egy kevésbé extravagáns részlet bontakozott ki, a melyben homályosan föltűnt a puszta is. Tánczolt valami csodálatos zenére és társa egy ezüst fegyverzetű lovag volt, a ki már az előbbi jelenetekben is kísérte; sisakrostélya le volt bocsátva. Szilajul örvénylett a táncz. A csillogó sisak alól halk susogás hallatszott az Eustacia fülébe, s úgy érezte magát, mintha paradicsomban lett volna. Egyszerre csak ketten kiváltak a tánczosok zürzavarából, belemerültek a puszta egyik tavacsokájába s valahol egy ragyogó barlangba jöttek, a mely fölött szivárvány-ív tündökölt.

«Ez az», mondá mellette a hang, s a mint elpirulva föltekintett, látta, hogy a férfi föl akarja emelni sisakrostélyát, hogy őt megcsókolja. E pillanatban valami kellemetlen zörej hallatszott, s az alak széthullott, mint valami kártyavár. Ő pedig fölkiáltott: «Oh, csak az arcát megláthattam volna!»

Erre fölébredt. A földszinti ablak függönye zörgött, a melyet a szolgáló épen akkor nyitott föl, hogy a nappalt beernessze. Csak lassacskán derült, az év e szakában szűken bánik már a természet a világossággal.

— Oh, csak az arcát megláthattam volna! — szolt újra Eustacia — bizonyosan Yeobright volt.

A mint csillapodni kezdett, észrevette, hogy az álom képei természetesen alakultak az előző nap látomásaiból és ábrándjaiból. De ez keveset ártott érdekességöknek: kitűnő táplálékot nyújtottak most föllobbant érzelmeinek. Választó pontján állott a közönyösségnek és a szerelemnek. Azon a ponton, a melyet érdeklődésnek lehet nevezni. A legóriásibb szenvedélyek útján is előfordul ez egyszer, s ilyenkor még a leggyöngébb akarat is elég erős arra, hogy elfojtsa őket.

E tüzes leány félig már szerelmes volt egy ábrándképbe. Szenvédélyének e fantasztikus volta értelmét elhomályosítja, de lelkét tisztábbá tette. Ha egy kicsivel több önuralma van, puszta okoskodással elfojthatta, megölhette volna ezt az érzelmet. Ha egy kicsit kevésbé büszke, elmegy a Blooms-Endre, bármennyit ártson is magának, s mindaddig ott sétálgat a Yeobright udvar körül, míg meglátja Clymot. De Eustacia

egyiket sem tevé. Az adott körülmények között a lehető legkifogástalanabban viselte magát; napjában kétszer—háromszor kisétált az egdoni halmokra és nézelődött.

Az első alkalom elmúlt, s Yeobright nem jött arra.

Másodszor is kisétált, s megint magában járt-kelt a pusztán.

Harmadjára sűrű köd takart mindent; ismét körültekintett, de csekély reménnyel. Akkor sem látta volna meg, ha husz lépésnyire megy el tőle.

A negyedik kirándulásnál szakadó eső érte utól s visszatért.

Ötödik sétájára egy délután indult, szép idő volt, s ő egész a végéig elsétált annak a völgynek, a melyen Blooms-End feküdt. Fél mérföldnyiről látta a fehér kerítést, de Clym nem mutatkozott. Szinte fájt a szíve, mikor hazaért, egyuttal szégyelte is gyöngeségét; elhatározta, hogy nem törődik többé vele.

De ha van valami sajátsága a gondviselésnek, a kaczerkodás az; alig hozta meg Eustacia ezt a határozatát, önként kínálkozott az alkalom, a mely, míg maga járt utána, folyton elkerülte.

IV. FEJEZET.

Eustacia kalandos vállalatba bocsátkozik.

A várakozás utolsó napján — december 23-ikán — este egyedül volt otthon Eustacia. Keserű hangulat vett erőt rajta. Azt a hirt hallotta tudniillik, hogy Clym látogatása rövid lesz s a jövő hét valamelyik napján már véget is ér.

— Természetes — gondolta magában. — Egy ilyen világlátott fiatal ember, a kinek ezer a tenni valója, mit is csinálna az Egdonon. Igen valószínűtlen volt, hogy e rövid idő alatt csak egyszer is megláthatja azon hang tulajdonosát, ha csak folyton a Yeobrightné háza körül nem kószál, mint valami vörösbecg; ez pedig nehezen kivihető s egyuttal illetlen vállalkozás lett volna.

A vidéki leányok ily körülmények közt a templomba menetelhez szoktak folyamodni. Akármelyik rendes faluban,

városkában biztosra veheti az ember, hogy karácsony napján vagy a rájövő vasárnap, reménytől, önbizalomtól ragyogva, új ruhában minden otthon tartozkodó férfi megjelenik valamelyik padban, ha csak az idő vagy az unalom el nem vették már kedvét attól, hogy lásson, s egyszersem láttassék. Így a karácsony reggeli gyülekezet valóságos Tussaud-féle gyűjtemény a szomszédos vidékek hírneves embereiből. Ide eljöhet az a leány, a ki egész esztendőn át elhagyatva üldögélt otthon, s megnézheti, milyen ember lett visszatért szerelmeséből, a ki őt már elfelejtette, s a mint így imakönyve fölött nézegeti, ábrándozhatik arról, hogy valaha tán még visszaédesedik, ha majd az új dolgok elveszítik bájukat ránézve. Eljöhetnek ide a környék újabb lakosai is, a minő Eustacia, hogy szemügyre vegyenek egy-egy itt született ifjút, a ki elébb elment hazulról, mint ők föltűntek a színen, s elmélkedhetnek azon, vajon érdemes lenne-e majd távollétök alatt barátságot kötni szülőikkel, hogy mikor megint visszatérnek a fiuk, velök is könnyű szerrel megismerkedhessenek.

De az Egdon pusztá szerteszórt lakosai közt nem voltak kivihetők ezek a gyöngéd tervek. Névszerint egy hitközség tagjai valának, de nem tartoztak egyetlen egyházközséghez sem; az az egy pár látogató, a ki karácsonykor betévedt egyik másik magános házba, atyafiai kandallózugában töltötte az időt, méhsört és más kellemes italokat szüröcsölgetve, aztán fölkerekedett, s elment örökre. Eső, hó, jég, sár köröskörül mindenütt; kinek lett volna kedve két-három mérföldön átvergődni, hogy nedves lábbal, fülig sárosan üldögéljen azok között, a kik némileg szomszédai voltak ugyan, de a templom közelében laktak, s ennél fogva tisztán, száraz ruhákban jelentek meg. Eustacia tudta, hogy Clym egy pár napi szabadsága alatt nem megy templomba, s fölösleges fáradság volna ponnyjait a rossz úton átverni abban a reményben, hogy találkozik vele.

Bealkonyodott s Eustacia a tűz mellett üldögélt az ebédlőben. Ebben az évszakban jobban szerették ezt a szobát a nappalinál, mert nagy kandallójában tőzeggel lehetett fűteni, s a kapitánynak teletszaka ez volt legkedvesebb tüzelőszere. A szoba butoraiból semmi sem látszott, csak az ablakkeret az alacsony égen, az öreg homokóra, s két ősrégi britt urna, a melyek egy közeli sírból kerültek elő, s most virágtartóul szol-

gáltak; tüskés kaktuszok állottak bennök. Valaki kopogtatott. A cselédnek kimenője volt, a kapitány sem jött még haza. A vendég várt egy perczig, aztán belépett, s a szoba ajtaján tapogatódzott.

— Ki az? — kérde Eustacia.

— Drew kapitány úr — tessék megengedni, hogy . . .

Eustacia fölállott, s az ajtóhoz ment.

— Ne jöjjön be, mért nem váraozott?

— A kapitány úr azt mondta, hogy csak jöjjen be bátran — szól egy kellemes suhancz hang.

— Maga az? — szól Eustacia szelidebben. — Mi kéne, Charley?

— A fás színt kérnék el a kapitány úrtól, ott szeretnék a farsangos próbát tartani, ma este hét órakor.

— Hát az idén maga is farsangos lesz?

— Az, kisasszony — a kapitány úr máskor is ide adta a fás színt.

— Tudom. Használhatják most is — felelt Eustacia közönyösen.

A farsangosok választása azért esett mindig arra a színre, mert az öreg lakása körülbelül a közepén állott a pusztának.

A szín oly tágas volt, mint valami magtár, s a legkivánatosabb hely az említett célra. Azok a fiuk, kik a játszótársaságot alkották, szerteszét szórva laktak, s ha itt kellett összejönnök, körülbelül egyforma út volt mindegyikök előtt.

Eustacia szíve mélyéből megveté a farsangosokat, s előadásukat. A farsangosok nem voltak ugyan ily csekély véleményyel művészetökről, de nem is lelkesedtek érte.

Az ilyféle hagyományos multságok és föllevenítésök közt csak egy fontos különbség van, az tudniillik, hogy föltámasztásuk izgatottsággal és lelkesedéssel jár, ellenben az évenként ismétlődő szórakozásokat olyan immel-ámmal, olyan bágyadtan csinálják, hogy meg nem foghatja az ember, miért nem hagyják teljesen feledésbe merülni. Úgy tetszik, hogy a szereplőket, épen mint Balámot s más önkénytelen profétákat, valami benső ösztön készíti arra, hogy beszéljenek, s végezzék el föladatukat, akár van kedvök hozzá, akár nincs.

S épen az előadásnak önkénytelen volta az igazi bélyeg, mely ilyen föltámasztáskor a valódi fossil maradványokat az utánezatöktől megkülönbözteti.

A választott darab a jól ösmert *Szent György* színmű volt, s az előkészületekben részt vett mindenki, az egyes családok asszonyai és leányai is. A nénék, hugok, kedvesek segédkezése nélkül az öltözetek tán sohase lettek volna felölthetők, de másfelől bajt is csinált az a sok segítség. A leányokat sohasem lehetett rávenni, hogy a fegyverzetek kitervezésében, disztítésében tiszteletben tartsák a hagyományokat. Selyem, paszománt-csokrot tettek ők mindenik ruhára, a melyekre jónak látták. Mellvért, nyakpánczél, keztüszár, újj, váll, mind olyan pontoknak tüntek föl ez asszonyi szemek előtt, a melyekre igen czélszerűen lehet egy-egy kis libegő szalagocskát biggyeszteni.

Megtörténhetett, hogy Joenak, a ki a keresztyénségért vért, volt egy szeretője, s Jimnek, a ki a mozlimek pártján állott, hasonlóképen volt egy. A kosztüm varrás alatt a Joe kedvese egyszer csak meghallja, hogy a Jimé pompás selyem csipkeszegélyt varrt szeretője mentéjére, pedig már a sisakrostély is félhüvelyk széles selyem szalagokból készült. Nosza kapja magát, ő is pompás selyem csipkeszegélyt illeszt oda, sőt tovább megy és vállát is beborítja szalagcsokrokkal. Természetesen a Jimé se hagyja magát s úgy fölrozzasztja az egészét, hogy alig marad rajta paraszt.

A vetélkedés vége az lett, hogy a keresztyén hadsereg Bátor bajnoka fegyverzetére nézve egy szikrát sem különbözött a Török lovagtól, s a mi még nagyobb baj volt, magát Szent György lovagot is könnyen összetéveszthette az ember halálos ellenségünkkel, a Szaraczénnal. Magok az alakosok fájlalták ugyan a személyek e confusióját, de nem sérthették meg azokat, a kik ily nagy segítségökre voltak, s ennélfogva elnézték az újításokat.

Igaz, hogy e téren is voltak bizonyos határok. A kirurgus vagy doktor sértetlenül megtartotta jellemző sajátságait; sötétebb ruháját, különös kalapját, s orvosságos üvegét a hóna alatt lehetetlen volt mással összetéveszteni. Ugyanez volt mondható Karácsony apó hagyományos alakjáról is, a ki óriási bunkósbottal fölfegyverkezve az éjjeli vándorlásokban oltalmul szolgált a csapatnak s egyuttal viselte a kincstárnoki tisztet is.

Elérkezett hét óra, a próba ideje; Eustacia csakhamar hangokat hallott a fás színben. Hogy némileg meneküljön az

élet sivárságának érzetétől, a melléképületbe ment, a mely szomszédos volt a fás színnel. Volt ennek a sárfalán egy kis lyuk, galambok számára; ezen keresztül be lehetett látni a színbe. Világosság szűrődött ki onnan s Eustacia egy székre állott, hogy láthassa, mi történik odabenn. A fás szín párkánya három nagy fáklya volt erősítve, ezeknek a fényénél hét vagy nyolcz gyerek járt-kelt, dictiózott, zavarta egymást, azzal a czélzattal, hogy játékuakat tökéletesbitsék. Humphrey és Sam, a két tőzeg- és rekettyevágó, nézte őket, ugyanezt tette Fairway Timotheus is, a ki a falhoz támaszkodott, s emlékezetből sugott a fiuknak; közbe-közbe egy-egy megjegyzést tett, vagy adomát beszélt el a régi jó időkből, mikor még ők, vagy mások voltak farsangosok az Egdonon.

— Na hát elég jól megy — mondá. — Ámbár a mi időnkben bizony nem így adtuk ezt. Harrynak, a Szaraczénak jobban ki kellene vágni a mellét, János meg miért ordít úgy, mintha sással hasogatnák; a többi mondom, meglehetősen ment. — Készen van-e minden ruhátok?

Hétfőre készen lesz.

Hétfőn este kezditek meg, úgy-e?

— Akkor, Yeobrightnél.

— Yeobrightnél? . . . Mit akar veletek? A hogy én gondolom, az ő korában már belefárad az ember a farsangi komédiákba.

— Egy kis mulatságot akar rendezni, mert már nagy idő óta ez az első karácsony, a mikor Clym fia is itthon van.

— Persze-persze — mulatságot! . . . Hiszen magam is ott leszek. Isten ucsese, majd el is felejtettem.

Eustaciának megnyult az arca. Yeobrightéknál multság van készülöben, de neki természetesen semmi köze sincs ahhoz. Ő idegenkedett az ilyen helybeli összejevetelektől, azt tartotta, hogy nem igen illenek azok ő hozzá. De ha elment volna, mily jó alkalom lett volna meglátnia azt a férfit, a kinek hatását oly erősen érezte már, mint nyáron a napét. Növelni ezt a hatást, áhított izgalom volt az ő szemében; megsemmisítése visszaadhatta volna nyugalját; úgy hagyni, a mint volt: tantalusi állapotot jelentett.

A fiúk és a férfiak távozni készültek s Eustacia visszatért a tűzhely mellé. Gondolatokba merült, de nem hosszú időre. Néhány percz mulva Charley, az a suhancz, a ki elébb

az engedélyt kérte, visszahozta a kulcsot a konyhába. Eustacia meghallotta, hogy ott jár, kinyitotta az ajtót és kiszólt. — Charley, jöjjön be!

A fiu meg volt lepve. Belépett a szobába s kissé elpirult; mint sokan, ő is érezte e leány szépségének hatalmát.

Eustacia egy széket mutatott neki a tűz mellett s maga a kandalló-zugoly másik oldalán ült le. Arca elárulta, hogy kérdéseiből csakhamar ki fog tűnni, miért hívta be ezt az ifjut.

— Micsoda szerepet játszik maga, Charley — a Török lovagot, úgy-e? — kérdezte a szép leány a füstön keresztül tekintve át a másik oldalra.

— Igen azt, kisasszony, a Török lovagot — felelt ez tartózkodva.

— Hosszú szerep az?

— Valami kilencszer kell beszélni benne.

— El tudná mondani nekem? Szeretném hallani.

A fiu az izzó parázsba nézve mosolygott, s azzal elkezdte:

«Török lovag az én nevem,
Bajt vívni csak játék nekem.»

s aztán folytatta tovább egészen a katastropháig, mikor a Török lovagot Szent György leszúrja.

Eustacia azelőtt már sokszor hallotta ezt a szerepet. A mint a suhancz elvégezte, ő kezdte rá, s elmondta véges-végig anélkül, hogy csak egy szót is elvétett volna benne.

Ugyanazt mondta, de mennyire más volt az. Az alak hasonló, de mintha Rafael utánozná Peruginót; tökéletesen visszaadja az eredeti tárgyat, finomságra, bevégezettségre azonban messze túlszárnyalja az eredeti művészetet.

Charley meglepetésében kerekre nyitotta a szemét.

— Milyen okos a kisasszony — mondá bámulva. Én három álló hétig tanultam ezt a szerepet.

— Hallottam már másszor is — jegyzé meg nyugodtan Eustacia.

— Megtenne-e egy szívességet nekem Charley!

— Nem egyet, ha' százat, kisasszony.

— Rá állana-e, hogy egy éjtszaka én játszam el a szerepét?

— Oh kisasszony, de maga szoknyát . . . nem lehet az.

— Kerithetek én fiú ruhát, legalább olyat, a mi a mas-

karához jó lesz. S mit adjak azért, hogy ide kölcsönzi a holmiját, hétfőn éjjel egy-két órára átengedi a helyét, s egy kukkot se szól senkinek arról, hogy ki vagyok, mi vagyok. Persze akkor éjszaka ki kellene menteni magát, s azt mondani, hogy más, Vye kisasszony egyik rokona játszik helyette. A többi farsangos még sohasem beszélt velem, bajosan jönnek rá, ki vagyok, s ha rájönnek, nem sokat bánom. No mit ígérjek, hogy elfogadja a tervem? Elég lesz egy fél korona?*)

A fiú fejét rázta.

— Hát öt shilling?

Charley újra megrázta a fejét.

— Semmi pénzért sem — mondá aztán a vasmacska fejét simogatva.

— Mi kell hát? — kérdé Eustacia csüggedezve.

— Tudja-e a kisasszony mit nem engedett meg a májusfánál — mormolta a legényke, a nélkül, hogy rátekinített volna, s tovább simogatva a vasmacsskát.

— Tudom — felelt Eustacia egy kicsit rátartóbban. — Kezet akart fogni velem a tánczban, ha jól emlékszem.

— Fél óra, és beleegyezem kisasszony.

Eustacia erősen szemügyre vette a fiút. Három évvel fiatalabb volt mint ő, de korához képest jól megtermett.

— Mire az a fél óra? — kérdé, ámbár sejtette, miről van szó.

— Hogy kezemben tarthassam a kezét.

A leány hallgatott.

— Engedjen el egy fertályt — mondá aztán.

— Jó, hát legyen annyi, Eustacia kisasszony. Egy fertály, s esküszöm, megteszek mindent, a mi tőlem telik, hogy helyemre állhasson, és senkinek tudtára ne essék a dolog. Nem tart tőle, hogy a hangjáról megismerik?

— Az bizony megeshetik, de majd kavicsot teszek a szá-jamba. Jól van, mihelyt a ruhát, kardot, botot elhozza, megengedem, hogy megfogja a kezem. Most nincs több mondani valóm.

Charley elment s Eustacia mind több-több érdekest fődözött föl az életben. Végre akadt valami tenni valója. Végre

---

*) Két és fél shilling, körülbelől 1 frt 80 kr.

akadt valaki, a kit érdemes megnézni, s hozzá elbájolóan kalandos módon.

— Ah gondolta magában, czéltalan volt életem, csak ez volt a bajom.

Eustacia modorát álmatagság jellemezte, szenvedélyei inkább erősek voltak, mint élénkek. De ha egyszer fölindult, arra az időre úgy viselte magát, mintha természettől eleven vérmérsékletű lett volna.

Rájönnek-e, hogy kicsoda vagy nem, azzal nem sokat törődött. Hogy a szereplő fiúk előtt ismerős legyen, nem volt valószínű. Már a vendégekkel szemben, a kik Yeobrightéknál össze fognak gyűlni, nem érezhette magát ily biztonságban. S ha esetleg rá ismernek is, az se valami borzasztó dolog. A tényt magát fölfedezhetik, az indító okot soha. Csak valami tűnő szeszélynek fogják azt tartani nála, a kinél az efféle különös magaviselet úgy is megszokott dolog. Az bizonyára jól elrejtve marad, hogy nagyon is komoly okból követi el, mit voltaképen tréfából tehetne meg.

Másnap alkonyatkor Eustacia pontosan megjelent a fészert ajtajában, s várta az estét, a mely meghozza majd Charleyt, s vele a farsangos öltözetet. Nagypja ma estére otthon maradt s így szövetségesét nem hívhatta be a házba.

Egyszer csak jött Charley nagy sebbel-lobbal, úgy tünt föl a puszta sötét szegélyén, mint a légy a szerecsen bőrén.

— Minden itt van — suttogetta a küszöbre téve a nyálábot. — S most Eustacia kisasszony — —

— Várja a jutalmat úgy-e? Készen vagyok.

Az ajtófélfának támaszkodott, s odanyújtá neki a kezét.

Charley mindkét kezével megfogta ezt, oly gyöngédséggel, a melyet le sem lehet írni, hacsak ahhoz nem hasonlítja az ember, a mivel a gyermek tartja fogoly verebét.

— Hiszen keztű van rajta — mondá méltatlankodva.

— Sétáltam — felelt Eustacia.

— De kisasszony!

— Igaza van, ez nem volna méltányos. — Lehuzta keztűjét, s meztelen kezét nyújtá neki.

Nem szóltak többet s úgy álltak ott; mindkettő a sötétedő tájat nézte és saját gondolataiba merült.

— Nem veszem ma ki az egészet — szólt Charley hat-hét percz múlva. — Kivehetem a többit másszor?

— A hogy tetszik — mondá Eustacia a legcsekélyebb fölindulás nélkül. — De egy hétnél tovább nem várok. Most csak egyet kívánok még magától; várja meg míg fölöltözöm s aztán nézze meg, hogy jól játszom-e szerepemet. De először hadd nézzek be.

Pár perczre eltűnt, bement. Nagypajja aludt a karszékben.

— Nos, — mondá Eustacia visszatérve — sétáljon egy kicsit a kertben, majd szólok, ha készen leszek.

Charley fordult egyet, s várakozott.

Egyszerre csak halk füttyentést hallott; visszatért a fászin ajtajához.

— Maga füttyölt, Vye kisasszony?

— Én, jöjjön be — szólta az Eustacia hangja egyik szegletből. — Nem gyűjthatok világot, míg az ajtó be nincsen téve. Kilátszana a fénye. A kalapjával dugja be azt a lyukat a mosóház felől, ha oda tud találni.

Charley teljesíté a parancsot, Eustacia pedig világot gyűjtött; úgy állt ott mint férfi, talpig fegyverben, csillogó ruhában. Egy kissé tán megzavarta a Charley erősen rászegzett szeme, de hogy arcán volt-e valami nyoma a szégyenkezésnek, azt nem lehetett látni a szalagoktól, a melyek az ilyen álarczos öltözeteknél a középkori sisakrostélyt helyettesítve elfedik az arcot.

— Elég jól áll — jegyezte meg végig nézve a ruháján, csak az ujja hosszú egy kicsit. De majd fölhajtok belőle. Most figyeljen ide.

Hozzá kezdett a szerepéhez. A fenyegető phrasisoknál az álarczosok hagyományához ragaszkodva meg-meg ütötte a karddal a lándzsáját s nagy léptekkel sétált föl s alá.

Charley csak nagyon szelid kritikái megjegyzéseket tett csodálata közben, mert érezte még Eustacia kezének érintését.

— S most a maga kimentésére gondoljunk — mondá Eustacia. — Hol jönnek össze, mielőtt Yeobrightékhoz indulnak?

— Úgy gondoltuk, hogy itt találkoznánk, ha a kisasszonynak nem lenne kifogása ellene. Nyolcz óra tájban, úgy hogy kilenczre ott lehessünk.

— Jó. Természetesen magának nem kell jelen lennie. Én vagy öt perczcel később fogok bemenni, egészen fölöltözve, s megmondom, hogy maga nem jöhet. Abban állapot-

tam meg, hogy legjobb lesz magát elküldenem valahová, legalább igazi mentsége lesz. A mi két lovunknak az a szokása, hogy messzire elkóborol a réten s holnap este maga majd elmegy utánok nézni. A többit elintéztem én. Most elmehet.

— Jó lesz, kisasszony. De még egy percznyit kérnék ahhoz, a mit az imént kaptam, ha nem bánja.

A leány odanyújtotta neki kezét, mint előbb.

— Egy perczet — szólott Eustacia s számlálta az egyenlő időközöket, míg hétre-nyolczra rugott. Akkor visszavonta kezét, pár lépésre távolodott s régi méltósága mintha újra visszatért volna. A szerződés letelte után gátat emelt kettőjük közé, áthághatatlant, mint egy kőfal.

— Vége van ; pedig nem is akartam az egészet kivenni — mondá sóhajtva a fiú.

— Nem lehet panasza — válaszolt a leány elfordulva.

— Nincsen is, kisasszony. Túl vagyunk rajta, s most már megyek hazafelé.

V. FEJEZET.

A holdfényen át.

Másnap este ugyan arra a helyre gyültek össze az álarcosok, s várták a Török lovagot.

— Húsz perczcel mult nyolcz óra a *Jámbor asszony* órája szerint, s Charley még most sincs itt.

— Tiz perczcel a Blooms-Endin. A Cantle apó óráján csak lesz, nyolcz-tíz percz hija.

— A kapitányén elmúlt öttel.

Az Egdon-pusztán soha se tudhatta az ember, hány óra van tulajdonképen. Az időt illetőleg a különböző házikók egész csapat külön véleményt ápoltak ; némelyik ezek közül közös gyökérből eredt, s csak azután tett szert önállóságra, sok azonban már eredetileg idegen tőből indult. Nyugati Egdon a Blooms-endi időre esküdött, a keleti rész csak a *Jámbor asszonyéra*. Hajdanában a Cantle apó órájának is sok híve volt, de mióta előregedett, a benne bízók száma is megapadt.

Az álarcosok a puszta különböző pontjairól érkezve,

más- és más nézetben voltak a felől, hány az óra, s mintegy compromissumképen, tovább vártak egy kicsit a meghatározott időnél.

Eustacia a nyiláson át nézte az összegyűlt fiukat, s látva, hogy elérkezett az alkalmas pillanat, bátran meghúzta a fásszín ajtó madzagát, s belépett.

Nagyapja a *Jámbor asszonynál* volt.

— Valahára megjött Charley. Hova maradtál eddig Charley?

— Nem az vagyok — felelt a sisakrostély alól a Török lovag, hanem a Vye kisasszony egyik rokona, a ki kíváncsiságból átveszi a Charley szerepét. Neki el kellett menni, hogy utánna nézzen a lovagnak; elkóboroltak a réten, s rávett, hogy álljak a helyére, mert ő nem tud visszajönni ma estére. Csak úgy tudom a szerepem, mint ő.

Könnyed járása, elegáns alakja, s urias megjelenése mihamar azt a véleményt keltették az alakosokban, hogy nyertek a cserén, ha új társuk jól tudja szerepét.

— Nem tesz semmit, csak nagyon gyerek-ember ne legyen — szolt Szent György. Az Eustacia hangja tudniillik ifjabbnak, s dallamosabbnak hangzott, mint a Charley-é.

— Úgy tudom a mondókám, mint a miatyánkot, ha mondom — felelt Eustacia határozottan. Mivel csak biztosság kellett ahhoz, hogy diadalt arasson, egy perczig se habozott.

— Lássunk a próbához fiúk, szeretném látni, ki talál hibát bennem.

Gyorsan átfutottak a darabon, a farsangosoknak erősen megtetszett az új lovag.

Félkilenczkor eloltották a gyertyákat s utra keltek a Yeobrightné háza felé.

Egy kis dér esett az éjtszaka, s a hold ámbár csak félben volt, élénk és bűvös fényt vetett a phantasticus alakos csapatra, a melynek tollbokrétái, szalagjai úgy susogtak menés közben, mint őszzsel a falevelek. Útjuk most nem a Blackbarrown átvezetett, hanem egy völgy fenekén, a melytől délre esett az ősi halom. A völgy alja vagy tizenöt lépés szélességben zöld volt, s a fűszálakon a dér kis csillagai haladni látszottak azokkal az árnyékokkal, a melyek közöttük ingottak. A rekettye csoportok és a puszta épen oly sötétek voltak, mint bármi-

kor, egy félhold nem birt akkora hatalommal, hogy az ő komor arcukat ezüstre fesse.

Félórai gyaloglás és beszélgetés után a völgynek arra a pontjára érkeztek, hol a pázsit szalag kiszélesedett, s egy ház homloka elé vitte őket. Ennek láttára Eustacia, a kit útközben el-el fogott a kétség, újra megörült, hogy e kalandra ráadta a fejét. Eljött, hogy találkozhassek azzal a férfival, a ki talán föl tudja szabadítani lelkét a halálos csüggedtség alól.

— Micsoda Wildeve? Érdekes ember, de arra nincs hatalma.

A mint közelebb értek a házhoz, észrevették, hogy odabenn ugyancsak vígan járja a táncz és szól a muzsika. Olykor egy-egy mélyebb dudahang beljebb szállott a pusztába, mint a magas, vékony hangok, s eljutott az ő fülökbe is; vele jött néha egyik-másik tánczos erős dobbantása is. Közeledésökre e töredékes hangok összetartozó egészszé illeszkedtek, s a «Nancy szerelme» pattogó áriáit ismerték föl bennök.

Ő természetesen ott van. Vajon kivel tánczol? Ki tudja, nem épen e pillanatban dönti-e el sorsát ezzel a hathatós csábítási eszközzel valamely ismeretlen, jelentéktelen leány? Tánczolni egy férfival annyi, mint néhány perczen át mindazon tűznek a hevét árasztani rá, a mi mérsékelten egy esztendőre elég lehetne. Túl jutni az udvarlásan ismerkedés nélkül, túl jutni a házasságon udvarlás nélkül, oly ugrás, a mely csak azoknak engedtetik meg, a kik e királyi úton járnak. Éles megfigyelés alá fog venni mindenkit, hogy azon férfi szívére nézve tisztába jöjjön.

Az elszánt hölgy követte a farsangos társaságot a fehér palánk ajtaján keresztül, s a nyitott pitvar küszöbén megállott.

A házon bozontos nádfödél volt, a mely egész az ablak-szemöldökig lecsüngött; a fal, melyen a hold sugarai játszottak, eredetileg fehér vala, most azonban jórészt feketeire festé egy rengeteg nagy tüskés nászpolya árnyéka.

Egyszerre kitünt, hogy a táncz ott folyik közvetlen az ajtó mögött, s nem valami belsőbb szobában. Hallani lehetett, a mint a tánczosok ruhái, könyökei, sőt néha vállai is az ajtódeszkához surlódtak, ütődtek. Eustacia, ámbár alig két mértföldnyire élt innét, sohasem látta a belsejét ennek a furcsa, régi lakóháznak. Drew kapitány meg Yeobrighték sohasem voltak valami jó ismerősök, mert a kapitány nem sokkal a Yeobright

halála előtt került oda, s vette meg azt a régóta üresen álló házat a Mistover Knapen. Hogy a gazda kidőlt, meg a fiú is elutazott, ez a fejledező barátság is végkép elsenyvedt.

— Nem a folyosóra nyilik ez az ajtó? — kérde Eustacia, a mint a pitvarban állingáltak.

— Nem — felelt a fiú, a ki a Szaracént játszta, — egyenesen a nappali szobába jutni innen s a multság ott folyik.

— Így hát nem nyithatjuk ki, ha a tánczot meg nem akarjuk zavarni.

— Nem, itt kell maradnunk, míg már ez a nóta véget nem ér, a hátulsó ajtót mindig bereteszelik alkonyat után.

— Úgy se tart már soká — szolt Karácsony apó.

E hypothesis azonban nem igen igazolták a tények. A muzsika szó elhallgatott ugyan, de tüstént újra megzendült teljes tüzzel és szenvedélylyel. Az a dallam járta, a melynek voltaképen nincsen se eleje, se közepe, se vége: a híres «Ördög álma». Tán ez a tánczdarab ad legtisztább fogalmat a végetlenről, mindazon melodiák közül, a melyek egy ihletett hegedüs koponyájában zsbonganak.

Olykor, ha a szokottnál is sebesebben örvénylettek a párok, az ajtót is érte egy-egy rugás, s a hold fényében álldogáló farsangosok elképzeltették némileg, milyen szilajul kavargog a táncz a szilajul csapongó dallam hatása alatt.

A hallgatózás első öt percze elég érdekes volt, de az öt perczből tíz lett, a tízből meg egy fertály s még akkor sem mutatkozott semmi jele annak, hogy az a vad álom megszűnik valaha. A puffanások az ajtón, a nevetgélés, a lábdobogás csak oly eleven volt, mint előbb s a künt ácsorgás gyönyörűsége rohamosan apadt.

— De hogyan lehet Yeobrightnél ilyen multság — kérde Eustacia, a kit ez a kitörő vigadozás egy kissé meglepett.

— Nem a rendes úri társasága van most nála, egyszerű szomszédait hította meg, és a munkás népet minden válogatás nélkül, egy kis jó vacsorát, meg egy kis multságot akart számukra rendezni. Maga szolgálja ki őket, fiastól.

— Úgy? — mondá Eustacia.

— Az utolsó versszak járja ha jól hallom — szolt Szent György, a ki az ajtón hallgatózott. Egy pár épen most lebbent el itt, s a fiatal ember azt mondta a tánczosnéjának: «Milyen kár, hogy mindjárt vége lesz, kedvesem.»

— Hála istennek! — mondá a Török lovag topogva, s föl véve a fal mellől hagyományos botját, a milyen minden farsangosnak volt. Az ő csizmája vékonyabb volt, mint ezeké a legényeké. A deres fű átnedvesítette lábát és most didergett.

— Az áldóját, megint várhatunk tiz perczet, — szólta Bátor bajnok — betekintve a kulcslyukon, a mint a duda megállás nélkül új dallamra tért át. — Cantle apó épen ebben a sarokban áll s várja, hogy rákerüljön a sor.

— Nem tart az sokáig, hatkezes reel — jegyzé meg a Doktor.

— Mért ne mennénk be, ha tánczolnak is? Hiszen ők hivattak — mondá a Szaraczén.

— Semmi esetre sem — szólta határozottan Eustacia, a ki szapora léptekkel sétálgatott az ajtó és a kapu közt, hogy fölmelegedjék. — Ha mi betolakodnánk közéjük, megzavar-nánk a tánczot s az illetlen dolog volna.

— Hm! E valakinek tartja magát, hogy már egy kicsit több iskolát látott, mint mi — mondá a Doktor.

— Maga meg menjen a pokolba! — felelt Eustacia.

Hárman vagy négyen suttogó szavakat váltottak s ekkor egyikök a leányhoz fordult:

— Ha lenne olyan szíves, hogy valamire megfeleljen — szólta udvariasan. — Nem Vye kisasszony maga. Mi azt hisz-szük, az.

— Hígyék a mit akarnak — mondá Eustacia halkán. — Tisztességes fiúk nem árulkodnak leánynra.

— Egy árva szót se szólunk kisasszony. Becsületünkre mondjuk.

— Köszönöm.

E pillanatban elhallgattak a hegedük s a duda egy utol-sót rikoltott, olyat, hogy majd megrepedt bele a fal. Mikor a zaj csökkenéséből azt következtették a farsangosok, hogy a tánczosok letelepedtek, Karácsony apó előlépett, megnyomta a kilincset és bedugta fejét az ajtón.

— Ohó, a farsangosok, a farsangosok! — kiáltott egy-szerre néhány vendég. — Helyet a farsangosoknak!

Czipóhátu Karácsony apó akkor egészen belépett, s fütty-kösét forgatva helyet csinált a játékosoknak, miközben pattogó versekben jelentette be, hogy megérkezett akár szívesen látják, akár sem. Beszédét ezzel fejezte be:

•Helyet, helyet, derék fiúk
Hadd játssa a banda :
Szent György lovag szép játékát,
Szent Karácsony napra.»

A vendégek a szoba egyik végébe húzódtak, a muzsikus hegedűjét hangolta, a dudás szerszámát tisztogatta s megkezdődött a játék. A kint lévők közül a Bátor bajnok, Szent György egyik híve lépett be először :

«Én vagyok a Bátor bajnok,
Öldöklő a nevem ;»

Beszéde végén párviadalra szólítá a Pogányt; ekkor kellett Eustaciának bejönnie. Eddig a többiekkel együtt a pitvarban maradt, a hova beözönlött a hold világa. Teljesen könnyedén és elfogulatlanul kezdte el :

«Török lovag az én nevem,
Bajt vívni csak játék nekem ;
Ezt az embert leterítöm,
Tüzes vérit majd lehütöm.»

Szaválata alatt mereven tartá fejét, s olyan durva hangon beszélt a hogy csak tudott, s egyáltalán meglehetősen biztonságban érezte magát. De az erőfeszítés, a mit tennie kellett, hogy rá ne ismerjenek, a jelenet újdonsága, a gyertyák fénye s az arczát elrejtő szalagok úgy megzavarták, hogy semmiképen nem tudta volna megmondani, hogy kik a Yeobrightné vendégei. Egy pár homályos arcz az asztal tulsó végén, a gyertyák mögött, ez volt minden, a mit látott. Ezalatt belépett Stark Jim, a Bátor bajnok, vadul rámeredve a Török lovagra :

«Te vagy hát a Török lovag,
Ránts kardot és védjed magad.»

Összecaptak, s a párviadal eredménye az lett, hogy Eustacia egy bámulatosan szabálytalan döféssel leteríté a Bátor bajnokot, Jim pedig, a ki lelkes híve volt az alakosok ősi hagyományainak, úgy vágódott a szoba közepére, mint egy zsák. Aztán megint a Török lovag fogott szót, — egy kicsit bizony halkan — s egyebek közt azt is kijelentette, hogy kész viadalt állani magával Szent Györggyel és egész csapatával is. Erre aztán előlépett nagy méltósággal Szent György.

«S most jövök én, Szent György, rettenthetlen vitéz
 Karddal és lándzsával mindenkor vívni kész,
 A hétfejű sárkányt harcban ki levertem,
 S szép Sabra királylány kezét vele nyertem.
 Hol az a halandó, a ki szembe szállni,
 Jó aczéлом előtt a ki meg mer állni?»

Ez a fiú ismert rá legelőbb Eustaciára s most, midőn a Török kellően hegyke válasza után a párbaj kezdetét vette, gondja volt reá, hogy kiméletesen forgassa szablyáját. A lovag sebet kapott s az utasításoknak engedve térdre rogyott. Ekkor föllépett a Doktor, s egy palaczkból, melyet hóna alatt hozott, erősítő italt adott a lovagnak. A viadal újra elkezdődött, a pogány mind hanyatlott, s végre valahára egészen elterült. Így lassanként kellett leroskadnia, s épen ezért választá Eustacia a Török lovag szerepét, ámbár nem ez volt a legrövidebb. Hirtelen vágódni el, mint a többi harcosok szoktak, nem lett volna sem elegáns, sem leányhoz illő, de úgy halni meg, a hogy a Török szokott, makacs ellenállás után, könnyű szerep volt.

Most már Eustacia is a halottak közé került, de nem feküdt a földön, hanem félig ülve az óra állványához támaszkodott és fejét elég magasán tarthatta.

Szent György, a Szaraczen, a Doktor és Karácsony apó tovább folytatták a játékot, s Eustaciának, a kire több kötelesség nem nézett, alkalmá nyílt arra, hogy szemügyre vegyen mindent s kutassa azt, a kiért idejött.

VI. FEJEZET.

Szemtől szemben.

A szoba tánczhoz volt rendezve s a széles tölgyfa asztalt úgy hátra taszították, hogy az mint egy mellvéd, állott a tűzhely előtt. A vendégek a szoba két végén és a kandalló-zugolyban voltak csoportosulva, többnyire neki pirosodott arczczal, lihegve; köztük Eustacia fölismert néhány környékbeli módos embert is. Thomasin ellenben, a mint várta is, nem volt látható, s erről eszébe jutott, hogy mikor kint állottak, egyik felső ablakból világoasság sugárzott ki; az a Thomasiné lehe-

tett. A kandalló-zugoly egyik székéből egy orr, áll, kéz, térd, láb nyult elő; jobban szemügyre véve, Cantle apóvá egyesültek ezek, a ki hébe-hóba kertészkedett Yeobrightnél s ennél fogva szintén a vendégek közt volt. Előtte egy tőzeg-Aetnából ugyancsak szállott fölfelé a füst.

Csakhamar a szoba másik része vonta magára figyelmét. A kályha tulsó oldalánál állott az ellenző, ez a szükséges kiegészítő része az olyan nyílt tűznek, hol csak erős léghuzam tudja fölvenni a füstöt. Azt a szolgálatot teszi ez a régi módi tűzhelyeknél, a mit a szélnek kitett tanyáknál egy kelet felé eső facsoport vagy a kerteknél az északi fal. Az ellenzőn kívül repked a gyertyaláng, meg-meglebbennek a hajfürtök; a leányok borzonganak, az öreg emberek tüszkölnék; belül paradicsom van, a legkisebb léghuzam sem zavarja a levegőt; a bentüldögélők háta épen oly meleg, mint arczuk, s a kellemes hőmérséklet régi dalokat s régi meséket csal ajkaikra.

Mindazonáltal nem azok érdekelték Eustaciát, a kik a padon belül ültek. Egy arcz tünt föl éles határozottsággal a sötét cserfa-burkolat felső részén. Yeobright Kelemen, vagy a mint a puztán nevezték Clym volt az, a pad külső végéhez támaszkodva. Eustacia tudta, hogy nem lehet senki más. A látvány mintegy két láb területet foglalt el, Rembrandt sötét modorában festve. Az ott álldogáló férfi megjelenésének az adott sajátságos erőt, hogy noha egész alakját ki lehetett venni, tisztán csak arca volt látható.

Középkorú ember előtt ez az arcz ifjunak tünt volna föl, ámbár fiatal emberek bizonyára kész férfinak nézték volna. Azok közé az arcok közé tartozott, a melyek nem annyira arra emlékeztetnek bennünket, hogy hány év suhant el feletük, mint inkább arra, mennyi mindent tapasztaltak már. Jared, Mahalael s a többi özönviz előtt élt emberek megszámlálhatták éveiket pontosan, de a modern ember korát a szerint kell nézni, hogy mily eleven életet élt.

Az arcz csinos, sőt szép metszetű volt. De a benne székelő lélek már arra kezdé használni, hogy mint valami író-táblára följegyezze reá saját vonásait. Ezt a szépséget nem sokára könnyörtelenül elemészti elősdije, az értelem, a mely egyszerűbb külsőn is megélhetett volna, a hol nem tesz semmi kárt. Ha az ég megóvta volna Yeobrightot ettől a pusztító szokástól, az elmélkedéstől, bizonyára azt mondják rá: «Csinos

ember.» Ha agya élesebb körvonalakban fejlődik ki, azt mondták volna: «nagyeszű ember.» De a belső tevékenység rabolni kezdé a külső symmetriáját s így azt tartották, hogy különös arca van. Ennél fogva a kik arcát nézni kezdték, végre olvasták. Ábrázata telistele volt olvasható jelekkel. A gondolkodás nem nyütte ugyan el, de volt rajta nem egy nyom a mi szemlélődő emberre mutatott. Nem ritka jelenség ez oly férfiaknál, kik a nyugalmas diákévek után négy-öt esztendőt töltöttek már abban a munkában, hogy előre törjenek.

Már is meglátszott rajta, hogy a gondolkodás betegsége a testnek, s nyilvánvaló bizonyosságot tett arról is, hogy az eszményi physikai szépség nem fér össze az altruismus növekedésével, s az élet zürzavaros voltának tiszta tudatával. Az értelem világát az élet olajával kell táplálni, pedig erre szüksége van a testnek is; s itt az a szánalmas látvány tárult a szemlélő elé, hogy e kettős fogyasztás nyomai máris szembe-tűnök.

Ha bizonyos embereket nézegetve a bölcselő azon sajnálkozik, hogy a gondolkodók veszendő anyagból vannak, a művészt azon fogja el a sajnálat, hogy e veszendő anyagnak gondolkoznia kell. Yeobrightot szemlélgetve ösztönszerűleg elszomorította volna őket e szembeszökő példája annak, mily emésztő összeköttetésben állanak egymással a hús és a szellem.

Tekintetén meglátszott, hogy természettől vidámnak született lélek küzd ott a kívülről jövő leverő hatások ellen, de nem teljes sikerrel. Tekintete bizonyos egyedülvalóságot sejtetett, de elárult többet is. Mint a derült lelkeknél rendszeren, úgy itt is kisugárzott börtönéből az istenség, a mely arra van kárhoztatva, hogy muló emberi testbe legyen lánczolva.

Eustaciára ez óriás hatást tett. Már előbb oly fokára jutott az izgatottságnak, hogy a leghétköznapibb ember is hatással lett volna reá. Yeobright Clym egészen fölzavarta lelkét.

A játék beveződött. Szent György győzedelmeskedett s fejét vette a Szaracéznak. Egyetlen megjegyzést sem tettek, épen úgy, mint nem tettek volna arra, hogy őszszel sarjadzik a gomba, s tavasz kezdetén hull a hó. Épen oly közönyösen fogadták a darabot, mint a hogy magok a farsangosok előadták. Ez is alkotórésze a vidámságnak, a melyen természetesen minden karácsonkor át kell esni, s nincs mit beszélni

róla. Aztán elénekelték azt a panaszos dalt, mely a darabot követni szokta; ezalatt a halottak oly csöndes és félelmes módon keltek lábra, mint Napoleon katonái az «Éjféli szemlében». Erre kinyílt az ajtó és Fairway, Keresztélytől és másoktól kísérve, megjelent a küszöbön; kint várták a játék végét, mint imént a farsangosok a tánczét.

— Szabad, szabad! — mondá Yeobrightné és Clym eléjük ment, hogy üdvözlje őket. — Hogy hogy ily későn? Cantle apó már régesrég itt van, s azt hittük, hogy vele jönnek, hisz jóformán szomszédok.

— Hát elébb eljöttem volna én — felelt Fairway, itt megállott, szeget kezdett keresni a gerendán, melyre kalapját fölakaszsa, de úgy találván, hogy az ő rendes szegére fagyöngy van erősítve, a többi is mind tele magyal ágakkal, úgy segített magán, hogy a gyertyatartó és az óra közé tette, hadd libegjen ott, — eljöttem volna elébb, tekintetes asszony — folytatá aztán nyugodtabban, — de tudom, hogy mikor valahol vacsorát adnak, nem sok üres hely van olyankor a házban, hát gondoltam, nem megyek, míg egy kicsit rendbe nem jönnek.

— Én is így gondolkoztam — mondá komolyan Keresztély, — de az apám már úgy vágyott, hogy az illendőséget is elfelejtette, s be se sötétedett, már utnak indult. Mondtam neki, hogy nem illik ilyen korán beállítani, de neki hiába beszél az ember.

— Az ám! majd én addig várok, hogy mindentől elessem. A madár sem jár sebesebben nálam, ha multság van valahol, — rikkantott Cantle apó a kandalló-zugolyból.

Fairway azalatt alaposan szemügyre vette Yeobrightot.

— Tán el sem hiszik — szólt a többi vendéghez, — hogy meg sem ismertem volna ezt az urat, ha nem a puztán látom meg először, úgy megváltozott.

— Kegyelmed is megváltozott Timotheus, még pedig azt hiszem, javára — felelt Yeobright, Fairway erős alakjára tekintve.

— Nézzen meg engem is Yeobright úr, úgy-e én is javamra változtam? — mondá Cantle apó, fölállva, s Clym közvetlen közelébe törekedve, hogy a legbehatóbb kritika tárgya lehessen.

— Megnézzük, meg — szólt Fairway azzal fölvette a

gyertyát, s jártatta föl, s le az apó ábrázata előtt; a vizsgálat tárgya pedig azalatt könnyedén és kellemesen igyekezett mosolyogni és fiatalos hányivetiséggel viselte magát.

— Kegyelmed nem igen változott — mondá Yeobright.

— Ha változott valamit, hát fiatalodott — tette hozzá Fairway határozottan.

— Nem az én érdemem, nem is büszkélkedem vele — szólt jókedvűen az apó. — De ma is csak olyan mókás ember vagyok, ebből soh'se is gyógyítanak ki. Ilyen volt Cantle apó mindig, tudjuk. De azért a tekintetes úr mellett elülhetek!

— El ott mindnyájan — szólt közbe Humphrey az igazi csodálkozás hangján, a mely nem volt arra szánva, hogy mások is meghallják.

— Igaz a! Egy lélek se volna itt, a kit másodiknak vagy harmadiknak is mellé lehetne tenni, ha én a nyalka fiuk közt nem katonáskodtam volna, mert hogy olyan takaros legények voltunk, így hittak bennünket — mondá Cantle apó. — Bizony így sem sokat mutatunk mellette. Bezzeg 1804-ben azt mondták, hogy egész déli Wessexben nem volt különb legény, mint én, mikor a századommal a budmouthi boltok előtt elnyargaltam. Szaladtunk erősen, mert hire futott, hogy Boney partra szállott. Olyan egyenes voltam, mint egy fiatal jegenyefa, karabélyosan, kamáslisan, álladzó szíjjal, a mi majd leszelte az államot; minden úgy ragyogott rajtam, mint a nap. Ugy biz fiuk. Takaros fattyu voltam én katonakoromban. Akkor láttatok volna!

— Clym az anyjára ütött, a mi a termetét illeti — mondá Timotheus; — jól ismertem a bátyjait, soh'se csináltak hosszabb koporsókat egész Wessexben, s azt beszélik, hogy szegény Györgynek mégis föl kellett hajtani egy kicsit a térdét.

— Mit, koporsót? — kérdezősködött Keresztély, közelebb húzódva. — Nem jelent meg a szelleme valakinek?

— Dehogy jelent! Ne képzelősködjél mindig Keresztély, légy férfi! — felelt Timotheus szemrehányólag.

— Az leszek — mondá Keresztély, de most jut eszembe, hogy a mult éjtszaka épen olyan árnyékot vetettem, mint egy koporsó. Mit jelent az, szomszédok, ha az ember árnyéka épen olyan, mint a koporsó? Csak nem kell talán valamitől félnem?

— Félned? — szólt Cante apó. — Isten engem, sohase féltem semmitől Boneyt kivéve. Hej csak nagy kár is, hogy 1804-ben nem láttatok.

Ekkor már a farsangosok szedelőzködni kezdtek. De Yeobrightné nem eresztette őket, hanem megmarasztotta vacsorára.

E meghívásra a csapat nevében Karácsony apó felelt, elfogadván azt készségesen.

Eustacia boldog volt, hogy egy kissé tovább ott maradhat. A zuzos, fagyos éjszaka odakünn kétszeresen hideg volt neki. De az ottmaradásnak is meg voltak a maga nehézségei. A nagy szoba tele volt, s azért Yeobrightné a közvetlen ebbe nyíló éléskamrába tétetett egy padot az alakosok számára. Itt telepedtek le egy sorban; az ajtó nyitva maradt, s így tulajdonkép ők is csak a nagyszobában voltak. Yeobrightné most néhány halk szót mondott fiának, a ki erre a szobán keresztül a kamrába ment, horzsolva fejével a fagyöngyágakat, a mint belépett, s hozott a farsangosoknak húst, kenyeret, süteményt, pástétomot, méhsört és bodzabort. Ő és anyja szolgáltak ki mindenkit, hogy a kis cselédleány is vendég lehessen. A játékosok letették sisakjokat s hozzáálltak az ételhez, italhoz.

— De csak eszik maga is valamit? — szölitotta meg Clym a Török lovagot, a mint a tálczával e harczos elé jutott. A leány elutasította, s ült tovább álarczosan, hogy a szalagrostély mögül csak szemei csillogtak ki.

— Nem kérek semmit — válaszolt Eustacia.

— Még egészen kezdő — szólt közbe a Szaraczen mentetőleg — ne tessék rossz néven venni tőle. Nem a régi czimborák közül való, csak azért állt közibénk, mert egyik társunk nem jöhetett el.

— De valamit csak megkóstol legalább? — sürgette tovább Yeobright. — Na, egy pohár méhsört vagy bodzabort.

— Jó lesz biz azt megkóstolni — tanácsolta a Szaraczen. — Nem fázik meg haza menet.

Enni ugyan nem tudott Eustacia a nélkül, hogy arczát ki ne kellett volna takarnia, de inni álarczosan is lehetett. Így hát elfogadta a bodzabort, s a pohár eltűnt a szalagok mögött,

E jelenet alatt Eustaciának félig-meddig kétsége támadt helyzetének biztossága felől, de egyttal öröme is telt benne. Érzelmait rendkívül bonyolulttá tették azok a figyelmességek,

a melyeket az az ember, a kit életében először lett volna hajlandó imádni, tanusított iránta, s voltaképen nem is iránta, hanem egy képzeletbeli személy iránt. Eustacia szerette őt, részint azért, mert egészen kivételes jelenség volt e helyen, részint, mert ösztönszerűleg már előre elhatározta, hogy szeretni fogja, főképen pedig, mert szükségét érezte annak, hogy szeressen valakit. Azt hitte, hogy akár akarja, akár nem, szeretnie kell Yeobrightot, s épen ezért olyanformán járt, mint Lord Lytton és mások, a kik azt álmodták, hogy egy bizonyos napon meg fognak halni, s a beteges képzelődés hatása alatt ez álmuk csakugyan valóra vált. Ha egy leány egyszer fölteszi magában, hogy valakit bizonyos helyen, bizonyos órában megszeret, biztosra vehetjük, hogy úgy is lesz.

Sugallta-e valami Yeobrightnak a phantastikus álöltözetű lény nemét, s hogy minő hatalma van annak érezni és érzést keltenie, és mennyivel magasabban áll, mint társai? Mikor a szerelem Istennője álöltözetben jelent meg Aeneas előtt, valami isteni illat környezé, a mi elárulta kilétét. Ha földi nő érzelmei képesek lettek volna valaha ily mystikus kisugárzást gyakorolni szerelmök tárgyára, Yeobrightnak most rá kellett volna jönnie Eustacia jelenlétére. A férfi tündőve nézett Eustaciára, aztán álmodozásba merült, mintha elfelejténé, mi van előtte. Egy pillanat múlva véget ért ez a jelenet, Yeobright eltávozott és Eustacia úgy szürcsölte ki a bort, hogy azt sem tudta, mit iszik. A férfi, a kibe már előre szerelmes akart lenni, a kis szobába ment, be egész a túlsó végéig.

A farsangosok, mint mondtuk, egy padon ültek, a melynek egyik vége a kis oldalszobába vagy éléskamrába nyult, mert a nagy szobában nem volt elég hely. Eustacia, egyrészt félenkségből is a legbelső ülést foglalta el, a honnan épen úgy belátott az éléskamra belsejébe, mint a nagy szobába. Mikor Clym a kamrába távozott, Eustacia szemei követték őt az itt uralkodó homályon keresztül. A kamra végén egy ajtó volt, a melyet épen abban a pillanatban nyitott ki valaki, a mint Clym is a kilincs után nyult; kívülről világosság ömlött be. Thomasin lépett be, gyertyával kezében, arcza szenvedő, halovány és érdekes volt. Úgy látszott Yeobright megörült neki s kezét fogott vele.

— Helyes, Tamsie — mondá derülten, mintegy magához térve láttára — hát rászántad magad, hogy lejöjj. Örülök rajta.

— Csitt! nem, nem — mondá sebesen. — Csak teveled akarok beszélni.

— De mért nem jössz közénk?

— Nem lehet. Legalább most nem igen van kedvem hozzá. Nem egészen jól érzem magamat, s úgy is lehetünk még sokat együtt, hiszen jó hosszú ideig itthon lélsz.

— Pedig nélküled nem oly kellemes itt lenni. Igazán rosszul vagy?

— Csak egy kissé, édes jó bátyám, itt — mondá s enyelegve szívére mutatott.

— Ah, persze! Még valakit meg kellett volna hívni ma estére, úgy-e?

— Óh nem, igazán nem. Csak azért jöttem le Clym, hogy megkérdezzem — — Clym követte rokonát kifelé a nappali szobába s az ajtó bezárult utánok. Eustacia és közeli farsangos szomszédai, a kik egyedüli tanúi voltak e jelenetnek, nem láttak és nem hallottak többé semmit.

Eustaciának fejébe és arcába szállt a hőség. Mindjárt gyanította, hogy Clym, a ki csak két-három nap óta van otthon, még nem értesült Thomasinnak kínos helyzetéről Wildevevel szemben, s mivel ez épen úgy élt itthon, mint az ő elmenetele előtt, természetesen nem is gyanakodott. E pillanatban szilaj féltékenységet érzett Thomasin iránt. Ámbár Thomasint még most talán gyöngéd érzelmek fűzik egy másik férfihez, meddig lehet bizni ezekben az érzelmekben, ha itt él ennek az érdekes, világlátott unokatestvérnek társaságában? Ki tudja, nem lobbannak-e mihamar szerelemre egymás iránt, mikor folytonosan egymás közelében vannak és semmi sincs, a mi figyelmüket lefoglalná. Clym suhanczkori szerelme Thomasin iránt talán elcsitult már, de könnyen újra éledhet. Eustacia a saját hálójába esett. Hogyan tönkre tette magát azzal, hogy ily öltözetben jelent meg, míg a másik hódítóan ragyoghat.

Ha előre tudta volna e találkozás teljes hatását, eget-földet megmozdított volna, hogy természetes alakjában juthasson ide. Arczának hatalma teljesen elveszve, mozdulatainak bája végkép elrejtve, tetszélgesének bűvös hatása tökéletesen kizárva, semmi más, csupán a hangja maradt meg: az Echo tündérének végzetét érezte: «Senkise törődik itt velem» — mondá. Az nem jutott eszébe, hogy mivel fiuk közt jön, fiu-

képen, úgy fognak vele bánni, mint fiuval szokás. Oly érzékenynyé tette ez a helyzet, hogy ezt a föl sem vevést, ámbár önmaga szerezte magának és természetes volt, szándékosnak tekintette. Nők nem egyszer értek már el sikert álöltözetben. Nem is említve azokat, a kik, mint Peachum Pollynak bizonyos szép személyesítője a mult század elején, vagy a Languish Lydiáé a jelen századén, hercegi koronát is vittek haza a vásárról a szerelem mellett, egész sereg följutott arra az első lépcsőre, hogy szerelmet keltettek, majdnem mindig mikor akarták. De a Török lovag előtt ilyen sikernek még csak az eshetősége is el volt zárva; elzárták azok a libegő szalagok, a melyeket nem mert félrehajtani. Yeobright unokatestvére nélkül tért vissza a szobába. Mikor Eustaciától két-három lépésnyire volt, megállott, mintha újra valami gondolat szállotta volna meg. A leányra szegezte szemeit. Ez zavartan nézett másfelé és várta, meddig tart ez a purgatórium. Néhány másodpercz mulva ismét eltávozott a férfi. Némely nagyon is izzó vérű hölgynek közös ösztöne játszani a szerelemmel s ez a vakmerőségek emlékeztet azon merész aristokratákéra, a kik a forradalom előtt azt a philosophiát kegyelték s azzal kaczerkodtak, a mely utóbb romlásukat okozta.

A szerelemnek, szégyennek és félelemnek összeütköződő érzelmei rendkívül kellemetlen hangulatot keltettek benne, vággyva-vágyott menekülni innét. A többi farsangosokon épen nem látszott, hogy sietni akarnának, s Eustacia fülébe sugván a mellette ülő fiunak, hogy majd odakint megvárja őket, az ajtóhoz lopózkodott, kinyitotta és kisurrant rajta.

Az udvar csöndje, magánossága, visszaadta nyugalmát. A palánkhoz ment s rátámaszkodván, nézte a holdat. Alig állt így pár pillanatig, az ajtó újra megnyilt. Azt hívén, hogy a banda többi tagjait fogja látni, megfordult; de nem — Yeobright Clym jött ki épen oly csendesesen, mint ő, s bezárta maga mögött az ajtót.

Közeledett s Eustacia mellett megállt.

— Egy furcsa gondolatom van — mondá — kérdezni szeretnék valamit magától. Nem leány maga, vagy tévedek?

— Leány vagyok.

Yeobright szemei nagy érdeklődéssel függöttek rajta.

— Gyakran vannak a farsangosok közt leányok mostanában? Ezelőtt sohasem voltak.

— Most sincsenek.

— Hát maga?

— Én izgalmat kerestem s szabadulást a lehangoltságtól — válaszolt halkán a leány.

— S mi hangolja le?

— Az élet.

— Ez oly ok a lehangoltságra, a melyet sok embernek el kell viselni.

— Az igaz.

Hosszas hallgatás.

— És talált izgalmat? — kérdezte újra Clym.

— E pillanatban, talán.

— Akkor tán bántja is, hogy föl van fedezve?

— Bánt; ámbár gondoltam, hogy az megtörténhetik.

— Én szívesen meghittam volna a multságunkra, ha tudom, hogy vágyik eljönni. Ismeretségben voltam én magával valaha, ifjabb koromban?

— Sohasem.

— Nem jön be újra? — maradhat a meddig tetszik.

— Nem. Nem akarom, hogy még jobban fölismerjenek.

— Nos, felölem biztonságban lesz. — Aztán egy pillanattig elgondolkozva, udvariasan hozzátette: — Nem háborgatom tovább. Különös egy találkozás s én nem akarom kérdezni, mi birhat rá egy művelt leányt, hogy ily szerepet játszóék, mint ez?

A leány nem mondta meg az okot önkényt, mint Yeobright remélni látszott, jó éjtszakát kívánt hát neki s a ház háta mögé ment, a hol egy kicsit föl s alá sétált, mielőtt bement volna.

Eustacia, belső tüztől hevülve, nem tudott tovább várakozni társaira. Félrehajtotta arca elől a szallagokat, kinyitotta a kaput s egyszerre bemerült a pusztába. Nem sietett. Nagyatyja már aludt s mivel Eustacia gyakran szokott sétálgatni holdas éjszakákon a szabadban, föl se vette a járás-kelését, ő szórakozott a maga módján, s nem bánta, ha a leány is szórakozik. A bejutásnál fontosabb dolgok foglalták most el gondolatait. Yeobright, ha csak egy szikrát kíváncsi is, föltétlenül megtudja a nevét. Mi lesz akkor?

Először szinte ujjongásra kelt, ha kalandja utolsó jeletére gondolt, de pillanatonként szégyenérzet és pirulás is

vegyült ebbe az ujjongásba. Aztán ez a gondolat is megborzongatta. Mi haszna volt e döreségnek? A Yeobright-családra nézve e perczen is tökéletesen idegen. Az az oktan regényes nimbus, melylyel ő e férfiut körülvevé, a nyomoruság forrása lehet számára. Hogyan engedhette meg magának, hogy így belebolonduljon egy idegenbe. S hogy keserűségének pohara csordultig teljen, ott van Thomasin, veszedelmes közelségben élve rokonával napról-napra; mert most tudta meg, hogy a hír nem volt igaz és Yeobright hosszabb időt szándékozik itthon tölteni.

Így ért a mistover knapi kis ajtóhoz, de mielőtt kinyitotta volna, még egyszer visszafordult és végig tekintett a pusztán. A Blackbarrow alakja kimagaslott a halmok fölött; a hold a Blackbarrow fölött állott. Csend és zuzos hideg telítette a levegőt. Ez a jelenet eszébe juttatott Eustaciának valamit, a miről e pillanatig tökéletesen megfeledkezett. A Wildevének tett ígérete volt ez, a kivel ma esti nyolcz órakor kellett volna találkoznia Barrownál, hogy végleges feleletet adjon a szökés kérdésében.

Maga Eustacia állapította meg az estét és az órát. Wildeve bizonyosan itt volt, várakozott a hidegben s keservesen csalódott.

— Annál jobb: nem ártott neki — mondá könnyedén.

Wildeve úgy tűnt már föl, mint füstös üvegen keresztül a nap sugártalan tányéra, s Eustaciának egy cseppet sem esett terhére efféléket mondani.

Mély gondolatokba merült, s Thomasin bizalmas modora az unokatestvér iránt újra megjelent emlékezetében.

— Óh! bárcsak elvette volna Damon! — szólt. — El is vette volna, ha én nem vagyok. Ha én ezt tudom, ha én ezt tudom!

Eustacia még egyszer fölemelte mély, viharos szemeit a holdfényre s aztán egyet sóhajtvá azon az ő tragikus módján, a mely annyira hasonlított a remegéshez, belépett a ház árnyékába. A tornácban levetette a farsangos ruhát, összegöngyölte s bement szobájába.

TARNÓCZINÉ.

Költői elbeszélés.

I.

Fujdogál szeliden enyhe nyári szellet,
Virágillat tölti be az egész kertet.
Hullatja az ákácz hófehér virágát,
Pirosló cseresznyék húzzák fájok ágát.
Édes méz tölti be a virágok kelyhét,
Édes mézét szívják himesszárnyú lepkék.
Himesszárnyú lepkék szálldogálnak játszva
Fehérlő szegfűre, biborszín rózsára.

Virágszirmok hullnak a kertnek útjára,
Rajt' Tarnóczinének tapos piczi lába.
Sötét gyászruhában, arczán lenge fátyol,
Üde kedv mosolyog pirosló arczából.
Ábrándos szemével néz a kerten végig,
A zöldellő gyeptől a kékellő évig,
Mint hogyha keresne valakit szüntelen
S nézi a felhőket, hogy úsznak az egen.

Hamar patkócsengés hangzik a fülébe,
Mind arczába szökken ifjú tüzes vére.
Keble mély sóhajtól emelkedni látszik,
Míg telt piros ajkán vidám mosoly játszik.
Nézi a kertajtót, zörren annak sarka,
Daliás levante lép be fürgén rajta:
Deli karsú termet, vitézi szép alak,
Végig zörög kardja, a merre elbalad.

A nő a vitéznek mosolyog szemébe,
 Hófehér kis kezét adja a kezébe :
 «Hozta Isten, László, oly' szívesen látom,
 Hisz örömöm úgy sincs e gonosz világon.
 Kijutott a búból, kijutott a gyászból,
 Oh én már kifelé vágyom e világból».
 — Szól hosszú sóhajjal, de mosolygó szemmel,
 Hiszi is meg nem is a nagy bút az ember.

«Erre volt az utam — felelt neki László —
 Itt a kastély előtt fölnyerít a Ráró,
 Ismeri a járást, hiszen ő is tudja,
 Hogy a gazdájának merre van az útja.
 Szép húgom, arczára bú ne vessen árnyat,
 Ily gyönyörű arczhoz nem illik a bánat» . . .
 Szót sem felel a nő. Lassan megindulnak,
 Piros rózsabokrok körültök virúlnak.

László kezdi megint: «Szép húgom, Ágota,
 A csúf pörpatvarnak nem lesz vége soha.
 Vén Telegdi Sólom fölfújja a begyét,
 — Vájja ki a holló a két ravasz szemét! —
 Annyi szent — azt mondja — hogy tartja a jussát,
 Kegyelmedet pedig mindenkiből kitudják.
 Jó Ladányi nevem veszzen el örökre,
 Ha e torony-embert nem roppantom össze!»

Fölveti Ágota mély fekete szemét,
 Fekete szemében harag, gyűlölet ég:
 «Mint bárányt a farkas, úgy üldöznek holtig,
 Elperelnék földem' az utolsó holdig.
 Mint éhes ordasok, veszik házam' körül,
 Gyámolom vesztének szívük-lelkük örül.
 Bezzeg megtisztelték, bezzeg süvegetek,
 Míg szegény Bertalan állt oldalam mellett.

Áldja meg az Isten, László, kegyelmedet,
 Hogy így pártul fogja én igaz ügyemet.
 Mindenütt csak borút és felleget látok,
 A kontyos pogányt is verje meg az átok!

A szüz Máriás zászló gyászlobogó nékem,
 Az alatt esett el az én deli férjem.
 Vagy tán el sem esett, elhurezolták rútúl
 S mély börtön zugában vas bilincsen búsúl.»

«Szegény jó Bertalan békében nyugodjék
 S Isten a hazának sok ily hőst adjon még!
 De hiában, az volt legutolsó harcza,
 Patakzó friss vérben ázott hősi arcza.
 Nincs ő már e földön, látta a csatlósa,
 Mint futott el ménje, hogy ő lehullt róla.
 Nehéz vaspánczélja vérvirágot hajta,
 Szilaj tatár lovak gázoltak át rajta . . .

De azért — folytatja — ne bántsa a kétség,
 Él ám még az Isten és van még reménység!» . . .
 Ágota padon ül, rózsáknak közöttte,
 Csak nem szól, csak hallgat. László áll mögötte:
 «Szép húgom, de néma, szót se felel nékem,
 Meg se kérdi, hogy mért jöttem voltaképen?
 Búcsúvenni jöttem, fölmegyek Budára,
 Bajvívás leszen a király udvarába'.»

Mosolyog az özvegy: «Szerencsével járjon,
 Ősi fegyverére új dicsőség szálljon!»
 «Lám, hisz azért jöttem — László vigan mondja —
 Hogy áldását kérjem vitézi kardomra.
 Telegdi is ott lesz nagy kevélységével,
 Sastoll forgójával, sólymos czímerével.
 Felforr a magyar vér duzzadó eremben,
 Kivetem nyergéből, ki én — Isten engem!»

Néz hosszan a nőre. Visszanéz az mélyen,
 Mondhatlan gyöngédség fekete szemében,
 Mosolyog az ajka, a szeme fölcsillan,
 Piczi gyöngysor foga elő-elővillan.
 László szive rezdül, vére meg-megpepszdül,
 Bűvös érzés nyargal valóján keresztül.
 Szóra csak nehezen nyílnak meg ajkai:
 . . . «Szép húgom, akarnék valamit mondani . . .

Ha győző a tornán a Ladányi czímer
 S jövök diadalmas, tuláradó szívvél,
 Akkor . . . Ej a lelkét! köszülötte nyelve!
 A mikor akarnám, nem forg szóra kelve.
 Ropogó puskának, tüzelő tekének
 Jobban helyt állok, mint kegyelmed szemének . . .
 Nem cifrázom a szót, kimondom kereken :
 Ágota — hisz' tudja — szeretem, szeretem !»

Kimondta . . . mély csönd lesz . . . Néma László ajka,
 Pirúl még rózsábbra a nő rózsza arca.
 Tündöklő szempárját emeli Lászlóra,
 Rögtöni pillantást, de lekapja róla.
 — Oly' sokat tud a nő mondani a szemmel,
 Néz gyöngéden, lágyan, édes szerelemmel.
 Fölvetett ajk duzzog, hogy szerelmét kérte,
 De azt mondja a szem : nem haragszik érte !

Tarnócziné ajka szól hidegen : «Ezt ne !
 Oh az én szerelmem el van már temetve.
 — Elesett férjemet még meg sem gyászoltam,
 Elesett? avagy rab ? azt sem tudom, hol van» . . .
 Fölnézni se' mer már. Hófehér kezébe'
 Biborpiros rózsák — szórja az ölébe.
 Hirtelen zavarát csak azzal leplezi,
 Rózsák piros szirmát kezével tépdesi.

Tüzpatakként kering jó Ladányi vére :
 «Fölmegyek Budára és megívok véle !
 Hadd döngesse dárdám a Telegdi pajzsát,
 Alázza meg sarkam ledőlt teste halmát !
 — Ágota ! így váljunk ? küzdésre így menjek ?
 Biztató szava sincs hozzám kegyelmednek ?
 «Menjen hát ! Az Isten diadalmat adjon,
 Jó kardja csapásán jobb jövő fakadjon !»

Föl még nem mer nézni. — Rózsáit eltépte,
 Egy maradt meg épen, tüzi kebelére.
 Akkor néz Lászlóra, nézi hosszan, mélyen,
 Látja a szerelmet villogó szemében.

Oroszlán sörénye elborítja vállát,
 Széles, öblös melle feszíti dolmányát,
 Oly' szép, oly' vitézi, oldalán a kardja.
 — Tarnócziné szíve csak úgy repes rajta.

Szinte egymásba vész a két szemük párja
 S így tolul a beszéd László ajakára :
 «Mebüvölt a szemed, mebüvölt a lelked —
 De viszonznod kell ezt a nagy szerelmet!
 Mért dobban a szívem egyedül te érted?
 Hogyan lehet, hogy te egyedül nem érted?»
 «László» . . . «Hadd végezem, várd be, édes lelkem,
 Kezed' nem kérem, míg ki nem érdemeltem!

Hozok igazságot, vívok dicsőséget,
 Menny csillagos boltját leszaggatom érted!
 Bűbájos hang cseng-bong áradó szivemben,
 Érzem, hiszem, vallom : te is szeretsz engem!»!
 «Ne szólj így — csak most ne!» «Válaszod' nem kérem,
 Ha visszatart attól asszonyi szemérem.
 De ha szived fölgyúlt égő kebelemtől,
 Azt a piros rózsát adsa kebeledről!»

Hamar kész az asszony viszón-felelettel :
 «Ne kérdd — én nem adom . . . de ha tudod — vedd el!»
 Lehúnyja szemét, hogy ne lássa Lászlóját,
 A míg az kebléről letépi a rózsát.
 Lászlót a szerelem tüzlángba borítja,
 A megszerzett rózsát ajkához szoritja.
 Leveszi csalmáját, kócsagtollas ékét,
 Biborló rózsával tarkázza fehéret.

«Én édes szerelmem — László hévvel mondja —
 Ezt a piros rózsát tűzöm sisakomba!
 Lovagi tusámban ez lesz az én jelem,
 E piros rózsáé legyen a győzelem!
 Ha trombita harsan, föllobog a vérem,
 Én leszek az első a küzdelmi téren!» . . .
 Még egy Isten hozzád — s lóra kap a dalja
 S még egy «Isten hozzon!» . . . de már ezt nem hallja.

Ágota még ott ül, nézi menő hívét,
 Mondhatlan édesség tölti be a szívet...
 ... Enyhe nyári szellő kél az üde légen,
 Aranyszárnyú legyek zsonganak a légen,
 Virágittas méhek, reczés szárnyra kelvén,
 Illatár ömlik el az ég azur selymén,
 Megrezg az orgona, dús virágot hajtván,
 Füttyös rigó dalol zöld fa sűrű galyján...

... Hol van Bertalan most? Messze, nagyon messze,
 Ott folyt piros vére, ottan porlik teste...
 — Avagy ki tudja, hol? ... Ne bánd, szép Ágota,
 Feledd el a múltat, röpjön az tova!
 ... Édes szerelemmel csordultig a lelke,
 Gyöngédséggel, mézzel színültig megtelve...
 Bólogat az ákác zöldleveles ága:
 Annak is kétszer nyit hófehér virága!

II.

Lengyel László király magas emelvényen,
 Szeme körültekint a tengernyi népen.
 Poros a küzdőtér, itt-amott hevernek
 Eltörött sisakok, forgácsi gerelynek.
 Nem maradt a téren, csak két büszke dalja.
 A trombita harsan végső diadalra,
 Jelt ad a bajmester, harc veszi kezdetét,
 Visszafojtja minden néző lélekzetét.

Hát ez meg miféle csudanagy dalia,
 Óriás Lóránt-e, vagy a Nimród fia?
 Seregeket birhat iszonyú ereje,
 Szikla a paizsa, szálfa a gerelye.
 Aranyos sisakján szárnyat bont a sólyom,
 Hadd tudja a világ: ez Telegdi Sólom!
 Alatta óriás fekete ló csörtet,
 Rengeteg patája horpasztja a földet.

Kél szemben az ellen. — Abban sincsen hiba.
 Szökdecsel alatt piros pej paripa.
 Könnyedén megüli deli szép lovasa,
 Arczát fedi sisak lezárt rostély-vasa.
 Halpikkelyes pánczélt feszít öblös melle,
 Halpikkelyes pánczél arannyal kiverve.
 Se czimer, se toll nincs, mi lobogna büszkén,
 Piros rózsa virit sisakja ezüstjén.

A vitéz könnyedén Sólom elé rugtat,
 Mellének taszítja az öklelő rudat.
 Megkondúl a mellvas, a dárda rávervén,
 Telegdi Sólom úr megbillen a nyergén.
 Lová ágaskodik, hányván első lábát,
 Lovasa fél kézzel megfogja a kápát.
 Csak levegőt öklel szálfá gerelyével —
 Amaz újra ráront ifjú erejével.

A második dőfés csipőjébe szúrván,
 Reng bele Telegdi, káromkodik csúnyán.
 Érzi, hogy a légbe emelkedik tőle,
 Érzi, hogy lezuhan arczával előre.
 Meg se bír moczanni, pogány nagyot esvén,
 Csörög-zörög a vas egész torony-testén.
 Pánczélkeztyüs öklét a homokba fúrja,
 Elkékült ajaka a düh habját túrja.

Diadalrivallás az eget rengeti,
 A győztes dalia rostélyát fölveti.
 László piros arcza mosolyog alóla,
 Dicsőség, boldogság sugározik róla.
 — Nézi a király is: «Ki ez a levente,
 A ki a legjobbjik bajvívóm' leverte?»
 Elébe megy László, térde meghajolván,
 Föláll illendően s szót tesz ilyenformán:

«Felséges királyom, megkövetem szépen,
 Nagy zokon ne essék egyenes beszédem.
 Ladányi László a becsületes nevem.
 Áldom százezerszer, milljószer Istenem',

Hogy győztem Telegdin. — Panaszom is volna :
Telegdi — eblelke ! — tisztességgel szólva :
Pöffeszkedő varangy, kutyaalelkű csaló,
Nem is dali harcra, de kötélre való !

Felséged homlokán sötétlő felhő ül.
Elmondok én mindent szócsavarás nélkül.
Tarnóczi Bertalan — emlékezik rája —
Vitézi halált halt nem rég' a csatába'.
Szép fiatal nője mély gyászba öltözött,
Éjét-napját tölté bú, siralom között.
Maradt rá uráról gazdag kert s udvarház,
Sárgúl nagy birtokán rengő arany kalász.

Egész atyafiság összebú csúf módon :
Tarnóczi Pál, Lénárt meg Telegdi Sólom.
Bertalan földjébe ők vetnek már magot,
Tágas erdejébe befészkelik magok'.
Ismérem a lelkök', ismérem a vérök',
Hisz' atyafiságban vagyok én is vélök.
Mondtam Telegdinek : úgylis elég gazdag,
Ne bántsa a húgom'. Csúfúl kikaczagtak.

Volna ám írás is, mi a jogot védje,
Ámde azt Telegdi keritette kézre.
S azt csak akkor adja az asszonynak által,
Hogyha gyűrűt cserél Telegdi Mihálylyal.
Az az öccse, felség. Púpos meg félszemű,
Álnok, gonosz lelkű, kéteszü, kétszinű.
Eddig van. Végeztem egyenes beszédem'.
Felséges uram, az igazságot kérem !»

Rákiált a király hadnagyira legott,
Vezessék elébe Telegdi Sólomot.
Jön is az, de lassan. Már páncélja nélkül,
Sajog minden csontja most is az ütéstül.
Kigyúl a királynak szép fiatal arcza,
Királyi haragnak dül rajta a harcza.
Zúgó hangja dörgő, fergeteges vihar,
Telegdi Sólomra a hogyan rárivall.

Meggörnyed Telegdi, a foga csikorog,
 Csatlóstól segélve lassan kivánszorog,
 Nehezen felzökken tajtékzó lovára.
 Sisakját, gerelyét czipelik utána.
 «Megverte a sátán! — nagy dühben füstölög —
 Czimerem' taposta az a hegyke kölyök,
 Lándzsája kék foltja még maradna jónak,
 Jobban nyögöm súlyát a királyi szónak!»

* * *

Bolygó tündér a hir. — Kibontott szárnyával
 Repül szüntelenül, éjen-napon által.
 Fecsegő ajkára nem tesz soha zárat,
 Folyton száll, folyton szól, el soha se' fárad.
 Biboros a meze, aranyos a szárnya,
 Ha szívvidámító jó hír kelti szárnyra ;
 Balsors miatt ha kél, éjfékete mezben —
 — Lónál, keselyünél, szélnél sebesebben.

Biborosan repül Tarnócziné felé,
 Zörgeti ablakát: Kelj föl, Tarnócziné!...
 Sötét mezben repül el Tarnóczi Pálhoz,
 Tarnóczi Lénárdhoz, Telegdi Mihályhoz.
 Tova megy, tova száll, el soha se fárad,
 Nyomán itt bosszúság, ott víg öröm árad,
 Míg Ladányi lova szedi könnyü lábát,
 Megelőzte a hir, minden perczen várják.

Kora reggel óta szép Ágota ébren,
 Kora reggel óta jár-kei a kertjében.
 A mint kis nesz rebben, a mint lépés hallik,
 Szép asszonynak mélyen szívébe nyilallik.
 Elpirúl, halványúl, arca kigyúl újra,
 Oly édesen fölzeng szíve minden húrja.
 Kinéz a kertajtón, azt se tudja, hányszor,
 Kedvesének nevét elsusogja százszor.

«Tudtam, hogy hős, hogy győz, hisz úgy szeret engem!
 Oh csak láttam volna Telegdivel szemben,

Kifeszülő mellét, vas karja csapását,
 Diadalmas arczát, nézők rivalását!
 ... A legelső bajnok! — És ő engem szeret —
 Oh, ha kitarhatnám néki szerelmemet!
 Hol késel oly soká, te édes, te drága,
 Szivem hű szerelme, éltem boldogsága?»

Vége dobog a föld, végre porzik az ut.
 Tarnócziné vígan a kert elébe fut.
 ... Távolság van, nem látszik, csak a fölvert pora.
 Kiszökell a porból László pejkó lova,
 Vas fogával a mén zaboláját marja,
 Tajtéktól fehérlik nyaka, szügye, marja.
 László a nyeregben, szerelemmel teli,
 Kócsagos csalmáját vígan megemeli.

Fölragyogó szemmel szép Ágota nézi:
 Hogy fogadja Lászlót? mit is mondjon néki?
 • Lesüsse szemét, vagy nézzen a szemébe?
 — Oh csak két orczája oly' tüzzel ne égne!
 ... Szívének tüzetől lobbot vet az arcza,
 Tüzel, mint a parázs — el hová takarja?
 Nem akar így nézni a László szemébe
 És elrejtí arczát — a hős kebelére...

III.

«Mit keressz itt, vándor»? — «Nosza, öreg szolgám,
 Nem ismeresz? Az igaz, kopott ez a dolmány.
 Vagy sebhelyes arczom, torzonborz szakállam
 Ejt ilyen zavarba, vagy sántító lábam?»
 A sánta vendéget nézi az agg váltig,
 Kopott a köntöse, mégis úrnak látszik.
 Bal szemétől kezdve az álláig végig
 Kardvágta sebének helye feketélik.

Egyszerre fölkiált: «Jézus, segíts! imhol Bertalan jó urunk tért vissza a sírból!»
 «Az vagyok, jó öreg, de nem sírból jöttem, Másfél évig pogány nehéz lánczán nyögtem. Itthon vagyok, itthon!... Ágota hol, merre? Itt a portám, itt a feleségem kertje!
 Nézd, nevet a ház is, ép minden oszlopa... Ily' végtelen boldog nem voltam még soha!»

Tarnóczi Bertalan a választ se' várva,
 Mosolygó arcczal a kertajtót kitarja.
 Görösös vándor-botját az útra hajtja,
 Kitágult tüdővel a friss leget szíjja.
 — Nyög az öreg cseléd: «Jaj, uram ne menj be — Oh, hogy ilyen öröm gyászt hoz agg fejemre!»
 Tarnóczi sápadtan mered rá az aggra:
 «Hajh, uram, e lakot Ladányi úr lakja!»

Időbe kerül, míg Bertalan megérti,
 Hogy nincs se háza, se felesége néki.
 Nyögve szól az öreg, akadozik ajka —
 Már a légnak beszél, Bertalan nem hallja.
 Nekidől egy fának és fölbűg kitorve:
 «Gázolt volna össze a paripák körme!
 ... Ágota!... Megfulaszt kínos keserűség...
 Szeretett, esküdött!... Szalmatűz, habhűség!»

Csontos, izmos ökle reácsap a fára,
 A zöldellő gyepre rádobbant a lába:
 «Az enyém, az enyém! Nem haltam meg — élek!
 Bosszúálló tüzre gyúl bennem a lélek!
 Hol van az a hütlen?...» — és rohan a házba,
 A mennyire futni hagyja sánta lába.
 Süvegét elveszté, hajfűrtje hullámszik,
 Torzonborz arczából szög szeme villámlik.

Mankó se' segélli s rohan sánta lábbal,
 A nagy kölépcsöket lépi hármásával,
 Egyenest a házba, a belső terembe,
 Megáll az elvesztett asszonyra meredve.

Százszor bájosabbnak találja még a nőt,
 Oldalán Ladányi, délczeg, mint azelőtt.
 Ablakban cserepek kifeshő virága,
 Ablakon át tűz be nap arany világa.

Fölsikolt az asszony, ráismer urára,
 Tarnóczi Bertalan némán tekint rája.
 ... Mintha meglassúdnék vére tűz patakja,
 Emésztő keservre válik a haragja :
 «Ezt érdemlem tőled? — kezdi tompa hangon —
 Beh jól tudsz feledni, gyöngö, lenge asszony! ·
 Igaz magyar voltam, zászlóm' el nem hagytam,
 Sebbel elborítva, vérezen lerogytam.

A hitetlen pogány pánczéлом' leszdedte,
 Nehéz békót rakott lábamra, kezemre.
 Paripa gázolt meg, széles török szablya
 Arczomon, mellemen örök nyomát hagyta.
 ... Nehéz volt a vasláncz, csörgött minden lépten...
 S eszemben járt mindig ifjú feleségem —
 Mennyit búsúlhat most!... Ihol ni a bánat!
 Ha sirtál, harmat volt, a mi hamar szárad!»

«Mi halottnak hittünk» — zokogja Ágota.
 «Hagyd el; a ki szeret. az nem feled soha!
 Az is délibáb volt, ég kékjében úszva,
 Most torony, majd folyó, majd puszta lég újra!
 Hejh, Ladányi László, rokonom, barátom,
 Legnagyobb haramja e kerek világon!
 Elrablád mindenem'!» — László néz merevül,
 Keze önkénytelen a kardjára feszül.

A nő felel sírva: «Ölj meg, vedd el éltem',
 Rabszolgálód leszek, csak ne bánts a férjem'!
 Nem is védem magam', el se mondom néked,
 Álmatlan éjeken, hogy zokogtam érted!
 — Csak László vigasztalt... Elsírattunk szépen,
 Azt hittük, kint nyugszol ott a csatatéren.
 ... Újra nyílt a virág, a forró szerelem —
 Bocsáss meg, én uram, de nagyon szeretem!»

Tarnóczi Bertalan végigméri zordúl,
 Eltakarja képét és másfele fordúl.
 László elibe áll: «Megegett már — vége!
 Kézzelem nem kaphatni a sors kerekébe.
 Talpig jó vitéz vagy. Én nevem is tiszta.
 Enyém már az asszony, karddal vedyed vissza!
 Sajnálom a dolgot. Már eddig van — eddig.
 Kard ki kard! ha nincs más, fölösleges egyik!»

Tarnóczi Bertalan néz maga elébe,
 Mintha pirosodnék halotthalvány képe.
 Villog a szeme is, sugára fényesebb,
 De nem a bosszúláng, valami nemesebb:
 «Nem, Ladányi László, le azzal a karddal,
 Ily véres napokban nem vívok magyarral.
 Igaz jó magyarnak ismertelek eddig,
 Ne vívjunk meg, noha fölösleges egyik.

Pogánynak tett eskü tovaszáll a légből,
 Lengyel László király a kötést eltépte.
 Lengő zászlók alatt indul bajnok hadja,
 Evezős gályája a habot harapja.
 Ott van a mi helyünk, ott küzdünk s nem itten,
 Tegyen igazságot közöttünk az Isten!»
 László szeme kigyúl, hangja csendül mélyen:
 «Te mondad, Bertalan. Az Isten ítéljen.»

* * *

Le van függönyözve a legbelső szoba,
 Talpig sötét gyászban ül megint asszonya.
 Ül a kereveten komoran, magában,
 Bomlott gondolatok száguldnak agyában.
 A kezét tördeli és fogai ajkát
 Addig harapdálják, míg véresre marják.
 Szenvedély tengere benne habját hányja,
 Kitör önfeledten iszonyú imába:

«Ments meg a gonosztól, én Uram az égbe'!
 ... Megörülök belé! ... Uram, ne hagyj, még ne!

Arkangyalod Lászlót fedezze pajzsával,
 Cserélje ki kardját szent Mihály kardjával!
 ... Rövid boldogságom ne veszszen ily korán,
 Ne düljön fejemre szép tündérpalotám!
 — Ha már az egyiknek fején az ítélet,
 Ne László — a másik érjen harczba' véget!...

— Mit mondtam? ... Rablánczán mennyit búsult értem,
 Bertalan, én uram, szenvedő jó férjem!
 — László, én szerelmem! ... Két szemem' kisirom —
 Oh inkább egyik — se! Istenem, nem bírom ...»
 Könnybe fül az ima ... Hangzik a fülébe
 Puskák ropogása, dárdák recsegése,
 Levegőt feketít a füst gomolygása,
 Pánczélos bajnokok roskadnak egymásra.

Van is okod sírni, nem lész te senkié!
 Jó, hogy nem látsz oda, szegény Tarnócziné!
 Ott, hol egy dalia gyalogosan, sántán,
 Vad haraggal csatáz egy testhalom hátán.
 Kongó buzogánytól sisakja beroppan,
 Török kard súlyától jó maga ledobban:
 «Így jó — Utatokban nem állok már soha —
 Legyetek boldogok ... Ágota, Ágota!»

Arany pánczélingben, lobogó kócsaggal,
 Piros pej paripán egy levante nyargal.
 Arany pánczélingét átveri a kopja,
 Vérré szomjas kardját kiejti a jobbja.
 Arany pánczélingét biborozza vére,
 Dereka megroppan, lehull a fővényre.
 Lobogó sörénnyel vágat ménje tova.
 Maga végsőt sóhajt: «Ágota, Ágota!» ...

VÉRTESSY JENŐ.

A RÉGI NÉPEK NAPTÁRAIRÓL.

A Napot minden reggel kelni és este lenyugodni látjuk, és később észreveszszük a föltünő csillagoknak mindinkább növekedő és megszámlálhatatlan sokaságát; látjuk, a mint a hold tova vonul az égbolton és észreveszszük különféle phasisait. A Napnak különféle helyzetét is észlelhetjük a nap különböző szakaiban. Nem kell igen szorgalmas megfigyelőnek lenni, hogy a való tényt megismerjük, hogy a Nap ez útjában a keleti égtől a nyugatiig magasságát folyton változtatja, és azért már ősidőtől fogva, mikor azon törekvés jutott érvényre, hogy az életmódot valamiképen rendezzék, a Napot választották szabályzóknak. És bizonyára nem volt szükség valami magas szellemi fejlődésre, hogy azon jelenséget megismerjék, melyet a Nap mint időszabályzó nyújt. Már a kulturfejlődés első stádiumában az emberi szem oly észrevételeket tett, hogy a Nap látkör fölötti állása az év különböző napjaiban, sőt egyenlő időben egyenlőtlen, és hogy e megváltozott Napállásból kifolyólag a belőle jövő sugarak melegítő ereje változik. Nem is tartott sokáig annak a ténynek megismerése, hogy a vegetatió tünetényei a földön a Nap melegítő erejétől, tehát a horizonton való helyzetétől függnek. Minél magasabb volt a fok, melyet az emberi műveltség elérni törekedett, annál nagyobb figyelemmel észlelték a vegetatiók tünetényeit, és így önkénytelenül annak föltünő módon történő időszakai visszatéréseinek tudatára ébredtek. Midőn az emberi egyén a létért való küzdelemben szorgos megfigyelője lett az égnek, akkor is észre kellett vennie, hogy a vegetatióknak ezen időszakai visszatérő változása szabályszerű időközt tételez

föl, mely az egyik vegetatiói-változástól a másikig majdnem egyenlő számú napokat tartalmaz, s úgy jutottak az időmérték azon fogalmához, melyet mi «év»-nek nevezünk. Éjjel látjuk a megszámlálhatatlan csillagokat és a holdat, az utóbbit majd sarló alakban, majd mint fényesen világító korongot. Majd ismét észreveszszük, hogy a holdnak világító alakja szabályszerűen újul és hogy az újhold 59 nap alatt kétszer ismétlődik. E mellett alig enyészhet el a megfigyelőnek szemei előtt azon tény, hogy ugyanazon holdphasisnak tizenkettedik visszatérése után a természeti tünetények is közelítőleg visszatérnek.

Így a hold phasisait az év meghatározott időmértékével hozták kapcsolatba és ekép keletkezett a 12 újholdat számláló «hold-év» fogalma, melyet az ókor minden népe ismert. Maguk az egyiptomiak birodalmuk tagoltságánál és a Nilus szabályszerűen bekövetkező áradásánál fogva az országnak időszakilag visszatérő physiognomiáját már az előbbi időben hozták kapcsolatba a Nap keringésével, és innen van a «Nap-év». De azért előbb ismerték már a hold változásait, mint a föld bármely népe és nem is ritkán fordul elő, hogy az ó-egyiptomiak jegyzékében is megjegyezve találjuk a hold phasisát.

Magától érthető, hogy észre kellett venni, miszerint egy 12 újholdot számláló időköz az év fogalmához csatolt képzetnek nem felelt meg, mert már a legrosszabb megfigyelő is észrevehette, hogy az évszakokkal egybekötött vegetatiói tünetények kilencszeres lefolyása után azok több mint három holddal eltérnek, és hogy a 12 hónapból álló holdévnek alig 17-szeri ismétlődése után az előbb nyárra esett hold téltre és a téli hold nyárra esett. Ennélfogva a hold-évet elhagyták és a Napot ismerték el mint az évszakoknak egyedüli szabályozóját. Habár a hold változásait nem csekélyebb figyelemmel kísérték, mint azelőtt, sőt jegyzetekben is följegyezték azt, mind a mellett az időmérés alapjának a tiszta és a hold futásától független Nap-évet választották. Némely népek, mint a babyloniaiak, az assyrok, zsidók, a görögök stb. vagy nem akarták, vagy nem tudták idejöknek és ünnepeiknek holdszerinti igazgatását elhagyni és mind a két égi test futását számításba vették, a mennyiben az évet a Nap-év szerint, az ünnepeket pedig a holdév szerint igazgatták. Így az esztendő

három formáját ismerjük: 1. a Nap-évet 2. a hold-évet és 3. a lunisolár évet.

Midőn ezt kiemeljük, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a vegetatív tünemények és a földnek ezekkel kapcsolatos és velők váltakozó physiognomiája képezik alapját az év tulajdonképeni fogalmának. Ez az, mely az évszakokat jellemzi, mely az év fogalmát a kultúra fejlődésének idejében megteremtette és e fogalmat az életszükségletekkel össze akarta olvasztani. Ez életföltételek, a mint időszertint egymásután következtek, annak voltak legközelebbi okai, hogy azon tünemények szembetünőbbekké váljanak, melyek a Napot és holdat időmérőül adták. Azok, midőn az ember szükségletei mindinkább nehezebben lettek kielégíthetők és a társadalmi érintkezés mindinkább szükségessé vált, belátták, hogy e jelenségeket följegyezni és rendezni kell, hogy felhős égnél is lehetséges legyen az időt körülbelül meghatározni. Ez különösen fontos volt a földművelőre nézve és ez adta az első indító okot a naptár készítéséhez.

A naptárnak azonban távolabbi célja is volt. A természeti erőket különös isteni tiszteletben részesítették. A nap és a hold voltak azok, melyeket a legfőbb teremtő és élő lénynek tekintettek. A Nap világító és melegítő erejét a legfőbb mindenhátóságként tisztelték, a mely az egész földet föntartja és kormányozza. Ő határozta meg az időt, ő csalta ki a földből az áldó és termékenyítő erőt. Benne látta a földművelő a legfőbb teremtőt és jóltevőjét, és a régi kulturnépeknél az istenek sorában mint Rá, vagy Šamaš játszotta az első szerepet. Ekkor az volt a legelső kötelessége mindenkinek, hogy az áldozatokat és ünnepeket kellő időben megtartsa, mert ő, a ki maga igazgatja az időt és az emberek életszükségeit időszakonként, nem tűrhetett rendetlenséget. Ennélfogva belátták annak szükséges voltát, hogy az áldozatok és ünnepek idejét pontosan följegyezzék. Ez indokolta másodsorban a naptár keletkezésének szükségét. Mindenki, ki az eget figyelmesen vizsgálta, azt a ténnyt látta bebizonyítva, hogy az éjjeli égboltozat nem mindig ugyanazon csillagesoportokat mutatja, hanem az évszakoknak megfelelően különböző csillagokkal van fedve. Az éjjeli égboltozat minden szorgos megfigyelőjének hamar észre kellett vennie, hogy különböző évszakokban különböző csillagok világítanak az égen és hogy ennélfogva

ezek az évszakok jellemzésére szolgálhatnak. Azonban észre lehet venni azt is, hogy egy éj lefolyása alatt sem földik ugyanazon csillagok az égboltozatot. Mindig újabb csoportok tűnnek föl, mialatt mások, melyek az esti égboltozaton világitottak, lenyugszanak. Manapság e phänomeneket csak kevesen figyelik meg. Másképp volt ez ősrégi időben, a midőn az embereknek nem álltak oly finom eszközök rendelkezésükre az időméréshez. Akkor nem az óramutató pontos járása szerint mérték az időt, hanem a Nap állása és bizonyos csillagok föl és letünése szerint. A mint ma a mi kicsinyeink gyakorolják magokat az óráról az órákat, perczeket és másodperczeket pontosan leolvasni, úgy az ókorban a gyermekeket az ég megfigyelésében gyakoroltatták, és az astronomia elemeivel már korán megismertették őket.

A földműves szorgosan figyelte az eget és az egész gazdaságot bizonyos csillagok után igazgatta. Ha este az Arkhurt röviden a Nap nyugta után a keleti látókörön föltűnni látta, akkor tudta, hogy itt a fa-ültetés ideje s hogyha ezen csillagot hajnalhasadtával a keleti égen látta megjelenni, akkor elérkezett a szüret ideje; a pleádoknak napkelte előtt való lemenetele arra figyelmezteté, hogy itt a vetés ideje stb. Ha az egyiptomiak a Sothis csillagzatot legelőször látták a keleti égen megjelenni, akkor tudták, hogy itt a Nilus áradása. És így a különböző csillagok nemcsak az ég különböző részeinek felismerésére szolgáltak, hanem az évszakokéra is használtattak. Különös figyelemre méltatták a reggeli és esti szürkületben föl és lemenő csillagokat. Napunk tudniillik körülbelül $365\frac{1}{4}$ nap alatt befutja pályájának 360 fokát; naponkint tehát $0.9856^\circ = 0^\circ - 59' - 8.16''$ -cel halad keletre. Ha valamely csillag a keleti égboltozaton a Nappal egyenlő állásban van, akkor a Nap fényétől nem látható. A következő napon azonban a Nap már 0.9856 fokkal, azaz majdnem egy egész fokkal keletre haladt, úgy hogy a csillag már nem a Nappal egyidejűleg, hanem valamivel későbbben lép föl a láthatáron; a harmadik napon a Nap még messzebbre távolodott el a csillagtól, s néhány nap mulva e távolság oly nagy lesz, hogy a Nap azon időpontban, a midőn a csillag a láthatárba emelkedik, még oly mélyen fekszik a horizont alatt, hogy a csillag kelte egész tisztán látható. A midőn ez beáll, azt mondjuk: a csillag *heliakusan kel*. A Nap idővel 180 fokra haladt előre,

s a csillag épen akkor tűnik el a nyugati láthatár alatt, a mikor a Nap keleten kel. Azon legelső nap, melynek reggelén a Napot kelni, de a csillagot nyugodni látjuk, a csillag *kosmikus nyugtának* napja.

Ha a Napnak távolsága azonban nyugatról keletre számítva 180° , úgy a csillag keleten kel, a midőn a Nap nyugaton nyugszik. Pár nappal ezelőtt a csillag tehát még a keleti láthatár alatt áll, a mikor a Nap nyugodni tér; azaz pár nappal a csillag kosmikus nyugta előtt látjuk őt még a Nap nyugta előtt keleten kelni; ez a csillag *akronychikus kelte*.

Épen úgy fognak a csillag és a Nap egyidejűleg nyugodni, mikor egyidejűleg is kelnek; a csillag heliakus keltét megelőző néhány napon tehát a Napot valamivel korábban látjuk nyugodni, mint a csillagot. A Nap kelet felé történő mozgása következtében nemsokára beálland az a nap, a midőn Napnyugta után a csillag nyugtát a beállott szürkülettől már nem láthatjuk. Az előző Nap volt tehát az utolsó, mikor a csillag nyugta kevéssel a Nap nyugta után még látható volt. E nap a csillag *heliakus nyugtának* napja.

Ezekre a tüneményekre a régiek különös figyelmet fordítottak és e mellett voltak bizonyos csillagcsoportok, melyeket különös figyelemben részesítettek. Ilyen volt a régi egyiptomiaknál a Sirius csillagzata, a melynek heliakus kelte egész történetük alatt a Nilus áradásának idejében következett be, úgy hogy a Sothis egy ideig a Nilus áradásának okozójául tekintették és az általa személyesített Isis istennőt a legnagyobb tiszteletben részesítették. Ezen csillag első megjelenéséhez különös ünnepélyek és egy sajátságos Isis-cultus fűződtek napkelte előtt. Így a Sothis csillag heliakus fölmenetelének anyagi és vallási okokból feszes várakozással néztek eléje, és mi sem volt természetesebb, mint hogy az év napjait innen kezdték számítani. Így keletkezett a Sothis-év, a melyet Sirius-évnak is neveztek, mert a Sirius egyik heliakus keltétől a másikig tartott. Ezen Sirius-évet általánosan elismerték és ez szabályozta az egész egyiptomi naptárt, minélfogva normál évnak is nevezhetjük, mert ezután kellett az egész gazdaságot és az egész egyiptomi cultust igazgatni. A Sirius heliakus keltét az év kezdetével és a Nilus áradásával is kapcsolatba hozva találjuk; azon szövegek sem hiányzanak, melyek az első Thoth-ot, (a *ša*-évszak

első hónapjának 1-ső napját) Sirius heliakus keltének napjára teszik és újév napjának nevezik.

Ezen normál év mellett, mely $365\frac{1}{4}$ napig tartott, ismerték és használták az egyiptomiak egy másik formáját a napévnek, mely 365 nappól állt. Világos, hogy a napévnek ez alakja volt a régibb. Már az egyiptomi naptár egész berendezése, melynek következtében az év 12 harmincz napos hónapot és öt pótnapot számlált, arra tanit bennünket, hogy az első időkben, midőn egy esztendei idő fölvételének szükségességét belátták, mely a periodikusan visszatérő időszakokat rendszeresítse, abban a biztos várakozásban voltak, hogy ez 12 harmincz napos szakaszban fog megtörténni, ennélfogva a 360 napos év bizonyára a legrégebb formája a napévnek.

Csak később, midőn be kellett ismerniök, hogy ezzel sem felelnek meg jobban az évszakoknak, mint a 354 napos holdév által, ekkor az év időtartamához még öt napot fűztek és így jött létre a 12 harmincz napos hónapból és öt pótnapból álló 365 napos esztendő. Csak az ég folytonos vizsgálása és különösen az éjjeli égboltozat átkutatása vezetett néhány fontosabb csillagkép megismerésére. A Nap különböző álláspontját vették észre a különböző évszakokban; továbbá észrevették, hogy a Sothis csillagzat a Nilus áradásával kapcsolatban áll. És midőn észlelték e csillag heliakus keltét, ezt különös figyelemmel kísérték és ekkor csak tudták meg, hogy a napév minden negyedik évben egy nappal előre siet és ekkor keletkezett a normál év, mely mint közönséges 365, mint szökőév ellenben 366 napot számlált. Azonban nem ritkán fordult elő, hogy e négy esztendei szökőév periódiaját hamisan alkalmazták, vagy egészen figyelmen kívül hagyták. Mert, úgy mint a későbbi rómaiaknál a pontifex, a ki a naptári év rendbentartásával volt megbizva, az esztendőket gyakran helytelenül szökőknek mondta, épen úgy már előbb az egyiptomiaknál a quadrienniumot, mely három 365 napos és egy 366 napos esztendőből állt, nem tartották meg rendszeresen.

Ez különösen a Ptolemäusok idejében volt így. Ekkor a hellenismus mindenütt érvényesült, és így nyomta el a görög-makedon naptár az egyiptomit. Ennek alapja azonban a luni-solar-év és mivel akkor csaknem fölismerték, hogy minden

huszonöt 365 napos év után a holdtest az év ugyanazon napjaiban ugyanazon módon visszatér, így magától értetődő dolog, hogy a szökő éveket általában elhagyták és a napévet kerek 365 naposnak tartották, míg végre I. Ptol-Euerg. az Apelläus 7-dikén = Tybi hó 17-dikén kelt, uralkodása IX. évében kiadott parancsával ezen rossz állapotoknak véget vetni iparkodott és megparancsolta, hogy a szt. Sothis-évet újra behozzák. A 365 napos évben az újév minden negyedében egy nappal előbb esik, aképen, hogy a Sirius heliakus keltének napja (a normal Sirius-év első napja), ha egyszer a mozgó év 1-ső napjára esett, négy év múlva a 2-ikra, ismét négy év múlva a 3-ik napjára essék. Egy Quadriennium 365-szörös ismétlődése után, azaz 1460 év múlva a mozgó naptár 365 nappal, azaz egy egész évvel előbb mutat és ezen időben a Sirius heliakus kelte ismét a mozgó naptár ugyanazon napjára esik. Ha tehát a mozgó naptár 1-ső Thoth-ja a Sirius-év 1-ső Thoth-jára esett, akkor ennek 1460 Siriusi év, azaz 1461 mozgó év múlva újra be kellett következnie.

Ez egy Sothis periodiának tartama, melynek formájáról nemcsak a később élő classicus írók, hanem az ó-kori egyiptomi hieroglyph-szövegek is meggyőznek.

Az egyiptomiaknál nehezebb módon alkották meg a régi babyloniaiak chronologiai kutatásait. Sokáig azt hitték, hogy a chaldeusok és egyiptomiak évszakai és évkezdetei egy időbe estek és legföljebb a hónapok neveiben különböztek. E föltevést azzal igyekeztek támogatni, hogy Ptolemäus az ő hires nagy művében (az *Almagest*ben) a régi chaldeusok hét megfigyelését csupán egyiptomi datummal keltezi és a nabonassari ærát is egyiptomi évek szerint számítja. Az assyr-babylon szövegek azonban arra tanítottak bennünket, hogy ennek a népnek már a legrégebb időkben, talán a föld bármely népénél korábban, tökéletesen kiképzett astronomiai tanrendszere és jól kifejlődött, sajtáságos idő- és ünnepszámítása volt.

Ma már tudjuk, hogy a régi babyloniaiak éve lunisolár év volt és annak szökő cyclusát is ismerjük. Az ósrégi időben tiszta holdévük volt; de midőn észrevették, hogy az újév mindig távolabb esik a napéjegyhez viszonyítva, lemondtak a 12 hónapos holdévről s ehhez egy 13-ik

hónapot tettek, hogy ezáltal az évet körülbelül megtartsák a napéjegyzennel. Az ő csillagászati ismereteikkel arra törekedtek, hogy a csillagok járását ne csak megfigyeljék, hanem számítás által előre meghatározzák az évet. Az eddigi gyenge meghatározásokról le kellett mondaniok és egy pontos szabályt fölláztatni. Hosszú megfigyelés után a synodikus hónapnak közepes nagyságát és a holdévet igen pontosan határozhatták meg s végre megkísérelhették a szökő évet a cyclus által már előre meghatározni. Legújabb kísérleteink is arra tanítanak bennünket, hogy a babyloniaiaknak 19 éves szökő-cyclusuk volt és hogy a cyclus minden III., VI., VII., XI., XIV., XVI. és XIX. éve szökőév volt. A hónapok neve a következő: 1. Nisannu, 2. Airu, 3. Simannu, 4. Dúzu, 5. Abu, 6. Ulúlu, 7. Tisritu, 8. Arah-samna, 9. Kislimu, 10. Tebitu, 11. Šabātu, 12. Adaru. Mint szökőhónap szerepelt, mint maig is a zsidóknál egy II. Adaru, csak később, mikor birodalmuk végleg feloszlott, midőn a syr király IV. vagy nagy Antiochus a többi ázsiai tartományokkal együtt Babyloniát is elfoglalta, ajánlották a syr-makedon naptárt birodalmi naptárnak. Az évnék nem volt szabad többé a tavaszi napéjegyzennel kezdődni, nem volt többé Nisannu az első hónap, hanem Tisritu, és ebből kifolyólag a szökő hónap nem a II. Adaru, hanem a II. Ulúlu volt.

A XIX. évi szökőcyclusok egyes éveinek a juliani időszámítás K. e. éveivel való kapcsolata szintén ismeretes.

A cyclus	I. éve kezdődik	Kr. e.	$(n \times 19 + 6)$.	évi Nisan 1-ével
" "	II. "	" "	$(n \times 19 + 5)$.	" "
" "	III. "	" "	$(n \times 19 + 4)$.	" "
" "	IV. "	" "	$(n \times 19 + 3)$.	" "
" "	V. "	" "	$(n \times 19 + 2)$.	" "
" "	VI. "	" "	$(n \times 19 + 1)$.	" "
" "	VII. "	" "	$(n \times 19 + 0)$.	" "
" "	VIII. "	" "	$(n \times 19 + 18)$.	" "
" "	IX. "	" "	$(n \times 19 + 17)$.	" "
" "	X. "	" "	$(n \times 19 + 16)$.	" "
" "	XI. "	" "	$(n \times 19 + 15)$.	" "
" "	XII. "	" "	$(n \times 19 + 14)$.	" "
" "	XIII. "	" "	$(n \times 19 + 13)$.	" "
" "	XIV. "	" "	$(n \times 19 + 12)$.	" "
" "	XV. "	" "	$(n \times 19 + 11)$.	" "
" "	XVI. "	" "	$(n \times 19 + 10)$.	" "
" "	XVII. "	" "	$(n \times 19 + 9)$.	" "
" "	XVIII. "	" "	$(n \times 19 + 8)$.	" "
" "	XIX. "	" "	$(n \times 19 + 7)$.	" "

Ha egy adott K. e. évszám megfelelő cyclus-esztendejét akarjuk keresni, úgy elosztjuk az adott K. e. évszámot 19-czel, s megvizsgáljuk az osztási maradékot. Ha a maradék zérus, úgy a VII. esztendőt, ha a maradék egy, úgy a VI., ha a maradék kettő, úgy az V. esztendőt találjuk megfelelőnek stb. Így például megfelel a Kr. e. 643-diki esztendőnek a babyloni cyclus X. esztendeje. Mert $643 = 33 \times 19 + 16$. Így tehát kezdődik a Kr. e. 643-diki Nisan hó tavaszi újholdnapjával a babyloni cyclus X. esztendeje.

E szökőszabálynak helyességét leginkább az úgynevezett Egibi-féle táblácskák bizonyítják. Ezekben Nebukadnezar király uralkodásának harminczhatodik és negyvenkettedik esztendeje szökőéveknek Adaru II-vel van mondva, s tényleg kezdődött:

Nebukadnezar 36. esztendeje Kr. e. 569 = $(29 \times 19 + 18)$ -iki Nisan 1-vel,
 „ 42. „ Kr. e. 563 = $(29 \times 19 + 12)$ -iki Nisan 1-vel.

Épen úgy találjuk ottan Nabonidus I., VI., XII., Cyrus III., VI. és Dárius V., VIII., XIII. és XVI. uralkodási éveit szökőéveknek Adaru II-vel mondva. S tényleg kezdődött:

Nabonidus	I. éve	Kr. e. 555 = $(29 \times 19 + 4)$ -iki	Nisan 1-vel
„	VI. „	„ 550 = $(28 \times 19 + 18)$ „	„
„	XII. „	„ 544 = $(28 \times 19 + 12)$ „	„
Cyrus	III. „	„ 536 = $(28 \times 19 + 4)$ „	„
„	VI. „	„ 533 = $(28 \times 19 + 1)$ „	„
Darius	V. „	„ 517 = $(27 \times 19 + 4)$ „	„
„	VIII. „	„ 514 = $(27 \times 19 + 1)$ „	„
„	XIII. „	„ 509 = $(26 \times 19 + 15)$ „	„
„	XVI. „	„ 506 = $(26 \times 19 + 12)$ „	„

Vannak ugyan egyes esetek, melyek e szabálynak meg nem felelnek, a midőn tudniillik már előbbi korszakokban is nem Adaru II, hanem Ulúlu II. lép föl, mint szökőhónap. Meggyőződhetünk azonban arról, hogy ez tényleg csak kivétel volt. Ha valamely év háborus vagy politikai események folytán szerencsétlenné jeleztetett, úgy azon voltak, hogy azt legalább lehetőség szerint megrövidítsék; ilyenkor az esetleges szökőesztendőt — a mint azt a régiek tényleg gyakrabban meg is tették — közönséges esztendőnek vették. Hogy azon-

ban évformájuknak lunisoláris jellegét visszaadják, következő őszzsel bekapcsoltak egy Ulúlu II.-at.

Erre vonatkozó bizonyító adatokat szintén találni az említett Egibi-táblákban. Találjuk például Nabonidus király uralkodásának tizedik esztendejét Ulúlu II.-vel szökőévnek fölemlítve, holott az általános szabály értelmében e király uralkodásának kilenczedik esztendeje (mely a *cyclus* XI. esztendőnek felel meg) volna a tulajdonképeni szökőév. Említett király krónikájában a szóban álló kilencz uralkodási esztendő szerencsétlenné van kiemelve. «A király Nisan elsején nem jött Tintirkibe! Nebo nem jött Babylonba; Bel nem vonult ki, az ünnepély ünneplése elmaradt».

Hasonló okból kimaradt ugyane király uralkodása tizenhetedik és egyúttal utolsó esztendejében a szökőhónap. Analog módon lehet I. Darius uralkodásának harmadik és tizenegyedik esztendeit indokolni, melyek az Egibi-táblákban Ulúlu II.-vel vannak megjelölve.

Rokon volt a babylonok naptárával a régi hébereké. Ezeknek a mózesi idő kezdetétől fogva lunisolárévük volt, a mely tizenkét hónapot számlált és a tavaszi napéjgyen közélébe eső időben, a gabona-érés hónapjában kellett kezdődnie. A tizenkettedik hónapban mentek a mezőre megnézni, vajon a gabona megérett-e már. Ha előre láthatták, hogy a rákövetkező hónapban már érett kalászkok lesznek, a folyó évet tizenkét hónaposnak vették és a jövő hónapot az új év első hónapjának nevezték. Ha ez nem történt így, akkor egy tizenharmadik hónapot szúrtak a szökő évbe. Hónapjaiknak nem volt külön nevük, hanem rendszámokkal különböztették meg a többiektől. Csak később a babyloni fogság behatása alatt adtak a hónapoknak neveket, melyeket a babylonoké szerint neveztek el, csak hogy az év nem Nisannúval, hanem Tišrivel kezdődött. Antiochus alatt a zsidóknak vallási naptárukat el kellett hagyniok és időszámításukat a *syro-makedon* naptár szerint szabályozniok. Semmiféle a zsidók ellen intézett királyi rendeletek nem akadtak kisebb ellentállásra, mint az időszámításra vonatkozólag. Mert a *syroknak* is lunisolar-évük volt, a semitákéhoz hasonló. Az ő hónapjaik is majdnem ugyanazon nevet viselték, mint a babylonoké és assyroké és csak az év kezdetében volt különbség, a mennyiben a *syrok* éve nem a tavaszi, hanem az őszi napéjgyennel, tudniillik Tišri-

vel kezdődött. Így lett a Tisri elseje a zsidók naptárában is az újév napja. De nem hagyták figyelmen kívül, hogy ez tulajdonképen a Nisan hó, a melyet az év tizenkét hónapja közül az első hely illetne meg. Még mai nap is, ha a zsidók hónapjainak sorrendjét elszámoljuk, Nisannal kezdjük, habár a naptárévek Tisri hó elsejével kezdődnek.

A cyclikus időszámítás a második templom idejében nem volt ugyan használatban, de van elég bizonyítékunk arra nézve, hogy már akkor is ismeretes volt. Igen természetes tehát, hogy az újabb naptár szerkesztői összes számításait épen e cyclus alapján óhajtották fölépíteni; hisz ez, tudniillik a babyloni naptár, képezte naptárunknak alapját. Kissé beható megfontolás könnyen megadja azon kapcsolatot, mely egyrészt a babyloni cyclus egyes esztendei és a zsidó esztendők közt, másrészt e cyclus és a juliáni időszámítás esztendei közt fönforog. Az újabb zsidó naptár szerint az év nem Nisan elsejével, hanem a hat hónappal előbbi Tisri elsejével kezdőd-vén, annak a babylonihoz való vonatkozása és ezáltal a hét szökőhónapnak a zsidók XIX. évi cyclusába való beiktatása, úgyszólvá magától volt adva. A 298. oldalon levő táblák e vonatkozást áttekinthetőleg adják meg.

E táblázat, melyben mindkét cyclusnak szökő éveit az évszámhoz illesztett * jelöli, a zsidó és ó-babyloni naptárak közti vonatkozásokon kívül még azt is mutatja, hogy minden egyes zsidó év jellegét a babyloni év jellege határozza meg. Innét nyerni magyarázatát annak, hogy a zsidó naptár III., VI., VIII., XI., XV., XVI. XVII. és XIX. cyclusévei miért is szökőévek: ezek tudniillik megfelelnek a XI., XIV., XVI., XIX., III., VI. és VIII. számú babyloni cycluséveknek, melyek szintén szökőévek voltak.

Abban az időben, a midőn a szökő éveket nem a cyclusi számításokkal határozták meg, egy külön erre a célra választott birói gyülekezet föladata volt a legbuzgóbb gonddal arra ügyelni, hogy a körülmények megengedik-e, hogy az évet szökőévnek magyarázzák-e vagy sem. Azért nem volt szabad e gyülekezetnek már az év kezdetével azt szökőévnek mondani, hanem csak Adar hónapban, a mikor kitünt, hogy a szökőév szükséges.

Ugyanazon birói gyűlés bizatott meg a hold meghatározásával. Már a legrégibb időben a zsidóknál a hónapokat a

K. u. évek	évszak	A babylo- niaiak cyclus- éve	A zsidók cyclus- éve	K. u. évek	évszak	A babylo- niaiak cyclus- éve	A zsidók cyclus- éve
	Ősz		XVII.*		Ősz		VIII.*
$n \times 19 + 0$	Tél Tav. Nyár Ősz	VI.*	XVIII.	$n \times 19 + 10$	Tél Tav. Nyár Ősz	XVI.*	IX.
$n \times 19 + 1$	Tél Tav. Nyár Ősz	VII.	XIX.*	$n \times 19 + 11$	Tél Tav. Nyár Ősz	XVII.	X.
$n \times 19 + 2$	Tél Tav. Nyár Ősz	VIII.*	I.	$n \times 19 + 12$	Tél Tav. Nyár Ősz	XVIII.	XI.*
$n \times 19 + 3$	Tél Tav. Nyár Ősz	IX.	II.	$n \times 19 + 13$	Tél Tav. Nyár Ősz	XIX.*	XII.
$n \times 19 + 4$	Tél Tav. Nyár Ősz	X.	III.*	$n \times 19 + 14$	Tél Tav. Nyár Ősz	I.	XIII.
$n \times 19 + 5$	Tél Tav. Nyár Ősz	XI.*	IV.	$n \times 19 + 15$	Tél Tav. Nyár Ősz	II.	XIV.*
$n \times 19 + 6$	Tél Tav. Nyár Ősz	XII.	V.	$n \times 19 + 16$	Tél Tav. Nyár Ősz	III.*	XV.
$n \times 19 + 7$	Tél Tav. Nyár Ősz	XIII.	VI.*	$n \times 19 + 17$	Tél Tav. Nyár Ősz	IV.	XVI.
$n \times 19 + 8$	Tél Tav. Nyár Ősz	XIV.*	VII.	$n \times 19 + 18$	Tél Tav. Nyár Ősz	V.	XVII.*
$n \times 19 + 9$	Tél Tav. Nyár Ősz	XV.	VIII.*	$n \times 19 + 19$	Tél Tav. Nyár Ősz	VI.*	XVIII.
$n \times 19 + 10$	Tél Tav.	XVI.*					

hold alakulása szerint számították. Az a nap, a melyen először volt látható estszürkületkor a hold sarlója, új holdnak neveztetett, ez volt a hónap első napja. Minden hó harminczadik napján összegyülekezett a törvényszék és mindenki, a ki a hold sarlóját látta, tartozott arról jelentést tenni. A jelentkezők számára nagy ünnepélyt adtak, hogy a nép törekedjék a holdat mindinkább megfigyelni. Ha két hiteles tanú mondta, hogy az újholdat látták, úgy azt szentesítették és e harminczadik napja a hónapnak az új hónap első napja lett. Ha pedig az újholdat a harminczadik napon még nem látták, úgy érvényes volt az utolsó napja a hónapnak és csak a következő harminczegyedik nap lett az újhold napja.

Hasonló elrendezéseket találunk az ó-kor minden népeinél. Így megvoltak a hónapok a görögöknél is, a kik ezeket később cyclus szerint rendezték, a hold változásai szerint mérték és a hónap első napjává azt tették, a melyen az újholdat esti szürkületkor följönni látták. Innen folyton számították a hó napjait, míg az újhold ismét föltűnt. Bizonyos ünnepeket nem csupán bizonyos holdphasiskor, hanem meghatározott időszakban is megültek és így lett az év szükségletének megfelelőleg szökőévnek nyilvánítva.

A rómaiaknál a pontifexnek kötelessége volt az először észrevett holdsarló alakját megfigyelni és abból következtetni, hány nap van még hátra a nyolcz nappal Idus előtti hold negyedig. Még Varro idejében a nonum-féle időt e szóval: «calo» hirdették, mely szót az illető pontifex a nonum idő tartama szerint ötször vagy hétszer egymásután mondott.

Az araboknál is megvolt mint időmérés a hónap tartamára nézve a holdphasiskorok megfigyelése és miután a Kaaba templom meglátogatásának hónapja őszre rendeltetett, úgy természetes, hogy szökőévek volt, miáltal a közönséges tizenkét hónapból álló holdévet a napévvvel egyenlítették ki. E szökőévet mindenkor a Kaaba főpapja hirdette ki az összegyűlt népnek, e szavakkal: «Én ebben az évben egy hónapot szöktetek».

Midőn a görög birodalom mindig jobban és jobban fejlődött, egy jól rendezett naptár szükségessége oly annyira érezhető lett, hogy Görögország egyes tartományában a megfigyelések helyébe cyclicus számítást tettek. Természetes,

hogy a babyloni szökőcycclus képezte itt is az alapot. A 19 évet tartó cycclus a babyloniaiaknál ekkép volt beosztva:

I.	{	1. közöns. év,	2. közöns. év,	3. szökőév.
	{	4. „	5. „	6. „
	{		7. „	8. „
II.	{	9. közöns. év,	10. közöns. év,	11. szökőév.
	{	12. „	13. „	14. „
	{		15. „	16. „
III.		17. közöns. év,	18. közöns. év,	19. szökőév.

Látni, hogy a babyloni cycclus, az egyes szökőévek beosztását illetőleg, két nyolcz évig tartó körből és egy trieterisből áll, mely utóbbinak utolsó éve szökőév.

Midőn tehát *Meton* a 87. Olympias első esztendejében (azaz K. e. 432-ben) a görög naptárt a babyloni alapján át akarta alakítani, kénytelen volt főgondját arra fordítani, hogy a görög cycclus — a szökőévek beosztását illetőleg — szintén két nyolcz évig tartó és egy három évig tartó körből álljon, s hogy a görög esztendők jellege olyan legyen, mint a megfelelő babyloni éveké. Már pedig $432 = 22 \times 19 + 14$; K. e. 432. év Nisanjával tehát a babyloni cycclus XII. esztendeje kezdődött; mivel pedig ez közönséges év volt, úgy a *Meton*-féle cycclus (K. e. 432. év nyarán kezdődő) első esztendejének is közönségesnek kellett lennie; *Meton* második esztendeje a babyloni cycclus XIII. esztendejének megfelelőleg szintén közönséges év volt. *Meton* harmadik esztendeje pedig szökőév, mert a neki megfelelő babyloni XIV. cycclusév szintén szökőév. *Meton* VI. éve megfelelt a babyloni XV. évnek s megint közönséges év; *Meton* V. esztendeje hasonlóan mint a babyloni XVI. év pedig szökőév volt. Hasonló módon látni azt, hogy *Meton* VI. és VII. esztendeje miért közönséges és VIII. esztendeje miért szökőév. Mivel pedig a második octaeterisban a szökőéveknek beosztása épen olyannak kellett lennie, a *Meton*-féle cycclusban következő csoportosítást találunk:

I. = közönséges év, II. = közönséges év, III. = szökőév, IV. = közönséges év, V. = szökőév, VI. = közönséges év, VII. = közönséges év, VIII. = szökőév, IX. = közönséges év, X. = közönséges év, XI. = szökőév, XII. = közönséges év, XIII. = szökőév, XIV. = közönséges év, XV. = közönséges év, XVI. = szökőév. XVII. = közönséges év, XVIII. = közönséges év, XIX. = szökőév.

A keleti műveltségnek nyugatra való átvitelével itt is megismerték a babyloni szökőcyclust. A Meton 19 éves cyclusa csak utójele annak a szökőszabálynak, melyet Babylonban már rég idő óta használtak. De nem csak annak a módja ment át más népekre, hogy a holdév hogyan egyenlítődik ki a napévvvel, hanem az időbeosztásban még sok mást is találhatunk e régi népeknél, a melyek önálló függetlenségüket időről időre bár elvesztették, de néhány sajátosságaik még maig is fönmaradtak, és a zsidó naptár hű képmása az ő kalendáriumoknak. A babyloniaiaktól birják a görögök a napórát, a gnomont és a nap 12 részét. A hét fogalma, melyet valamennyi semita népnél megtalálunk és a mely a zsidók időszámításából a keresztényekébe is átment, a babyloniaiaktól való. Sem az egyiptomiak, sem a kínaiak, a kik még maig is a holdszámítást alkalmazzák, nem használták a hét fogalmát. Úgy látszik, hogy a régi egyiptomiak a hetet nem is ismerték, mert az évet esős időszakra, tavaszi időszakra és gabonaérés időszakára osztják, s ennek megfelelőleg a hónapot is három részre osztják. Az egyiptomiak időszámításukat már a legrégibb időben a Nap állása s a csillagok járása szerint szabályozták, míg a babyloniaiak ünnepeiket és időszámításaikat a hold szerint határozták meg és úgy az egyes holdphasis közti időtartamot a legnagyobb gonddal figyelték meg. Nem sokára észrevették, hogy az egyik holdalaktól a másikig $7\frac{3}{8}$ nap mulik el és ez időtartamot, elhagyva a $\frac{3}{8}$ -ot, egy időköznek fogadták el, melyben a mostani hétre ismerünk. A hét tehát mindig egységet fejez ki. Azért nevezik a héberek «schebua»-nak, mely annyit jelent, mint hét. Az arabok «usbu»-nak; nálok már Mohamed idejében is használatban volt. A hét alatt olyan szabályszerűen váltakozó napokból álló kört kell értenünk, a mely egy bizonyos vallásos ünnepélylyel van összekötve. A hébereknél ez a hetedik nap a «Sabbath» az araboknál a «jaum el-dschuma» (a mi péntekünk), a keresztény népeknél pedig a vasárnap. A hétnek ilyenforma értelmezése se a régi egyiptomiak és rómaiaknál, se a görögöknél nem található. Most már csak a különböző népek időbeosztása van hátra. A fejlődés első fokán az emberiség előtt a legfontosabb időbeli jelenségek következményei nagyon zavarosak voltak. Az ember ösztöne oda irányult, hogy magát a létért való küzdelemben föntartsa, és képzelőtehetsége, bizonyos dolgok hosszú

időrendben való egymásra következését illetőleg nagyon bizonytalan volt. Csak midőn a társasélet jobban érezte az időbeosztás szükségét, vették azt tekintetbe. Sokáig meg voltak elégedve a nap és éj fogalmával és a Nap keltétől lemenetelig tartó időköz volt az egyedüli egység, mely az időbeosztás alapjául szolgált. Ezen időrend a legfeltünőbb és ezért a legtermészetesebb egység, melyet nekünk a természet szolgáltat. Ezért tapasztalhatjuk, hogy a legrégebb nemzetek a polgári napot sem délben, sem éjfélkor, hanem a Nap keltével és lemenetelével kezdték meg. A régi egyiptomiak a napot a Nap keltétől számították, míg a babyloniaiak, a héberek, a phöníciaiak, az arabok és a többi semita népek a Nap nyugtától. Ezen különbség nem volt véletlen, hanem az időszámítás természet-szerű fejlődésére volt alapítva. Az egyiptomiak, kik az időt és ünnepeiket a Nap szerint szabályozták és a nálok korán fejlődött tanrendszer következtében minden élet, a Nap keltével és minden veszélyt a Nap nyugtával hozták kapcsolatba, a napot a Nap keltével kezdték. Ellenben a semita népek ünnepeiket a hold szerint szabályozták és ehhez voltak szokva; hónapjaikat és éveiket az estefelé föltűnő új holddal kezdték. És e szerint számították a hónap részeit, tehát a napokat az esttől.

A napot a növekedő és fogyó napmagasságnak megfelelőleg fölosztották délelőttre, délre és délutánra, később a délelőttet és délutánt fölosztották 6—6 részre és így kapták a természetes napnak 12 óráját; ezekhez csatlakozott a 12 egyenlő részre osztott éjjel.

A babyloniaiaknak ezenfölül úgynevezett kettős óráik voltak, a melyben a nappalt és éjjelt együtvéve osztották 12 egyenlő részre és ezt «Kasbu»-nak nevezték. Úgy látszik, a csillagászoknak még egy időbeosztásuk volt, mert szám-tábláikon a napot hat részre találjuk fölosztva, minden egyes rész még 60 részre oszlott, úgy, hogy ott a nap oly időköznek látszott, a mely, mint minden kör, 360 részre oszlik. A nap minden óráit egy-egy kiváló istennő számára rendelték. Az egyiptomiaknál női személyeknek vannak föltüntetve, a kik fejükön vagy a Nap korongját, vagy egy csillagot hordanak, a szerint, a mint nappali vagy éjjeli órát ábrázolnak. Az eponyme istenség a hozzátartozó óra mellett áll. A nap 12 órájának különös jelképeket is kölcsönöztek. A nap első óráját

gyermeknek, a harmadikat ifjunak, a 12-iket pedig aggnak ábrázolták. Még a napnak 12 órájában kelettől-nyugatig haladó Napot is jelképezték és különféle neveket viselt. Az ábrázolás ezen módja ne lepjen meg bennünket. Minden időszámításnak alapját csillagászattani megfigyelésekkel nyerjük és a társadalmi élet által jönnek létre. Hogy ez által az emberiség végzetét biztos időszámításokkal hozták kapcsolatba, az természetes és az astrologia fejlődésén alapszik. De nem is szükséges a tényeket, mint a föntebbieket, astrologiai alapokra visszavezetni. Még ma is szeretjük, hogy ha beszédünkben bizonyos alakzatok fordulnak elő, a melyek bizonyára nem astrologiai kifejezések. Ugyanazon gondolkozással és ugyanazon mértékkel kell megítélni elődeinket. Ha ezt teszszük, úgy elismerjük, hogy az intellectuális képesség a keleti népeknel azon fokot érte el, a mely egyedül képessé tett bennünket arra, hogy mi ma, az ezelőtt 2000 évről hátra hagyott kultur fejlődés nyomdokait megismerhetjük. Sok a mi naptárunkban Babylonból és a Nilus hazájából veszi eredetét.

MAHLER EDE.

É R T E S I T Ő.

Timár Szaniszló: Selyem és Rongy. Regény két kötetben. Budapest, Singer és Wolfner. 1897.

Az előttünk fekvő regénynek megvan az a jó oldala, hogy komoly társadalmi problémát tűz maga elé; egy olyan kérdést, mely ma nyugtalanítólag ott lappang az élet minden nyilatkozata mögött, s még a fölületesen szemlélő előtt is lépten nyomon fölbukkan. Timár Szaniszló a socialismus baját és problémáját akarja regénye gerinczvé tenni. Dicséretre méltó törekvés, hogy az író nem elégszik meg egy agyába ötlő léha szerelmi törekvéssel, hanem egy kissé mélyebb alapot akar adni alakjainak, s történetével társadalmi viszonyok és bajok rajzát kapcsolja egybe. Azonban aligha nem a szándék a legjobb a regényben; minden esetre jobb, mint megvalósítása. Az alakok gyöngék, határozatlanok vagy érdektelenek; a mese sem mondható szerencsésnek; s a szerző psychológiája is oly határozatlan, hogy unalommal teszszük le a könyvet kezünkből. A főalakok úgy lógnak ég és föld, képzelet és valóság között, mint Mohamed koporsója; pusztán a szerző csinálmányai, melyekben nem hiszünk s épen azért sorsuk iránt sem érdeklődhetünk; csak a szerző szándékából élnek, s nem a magok erejéből. A főalak egy István nevű munkás, ki megtudva, hogy gyárosa fia az ő nővérét elcsábította, elmegy tanulni, hogy boszút állhasson a társadalom igazságtalanságain, s egyet változtasson a világ rendjén. Három évre rá már van egy kis pénze, tanult ember, lánglelkű álmodozó, ki már pokolgépet is tud csinálni. Megjön a cselekvés ideje. Egy millióra akar biztosítani egy tengeren túli szállítmányt, (homokfővénnyel megtöltött hordókat), az egyik hordóba akarja rejteni pokolgépét, hogy ez a hajót útján fölrobbantsa s ő

aztán a milliót fölvehesse. Ezen a pénzen majd gyárat alapít, mely a munkásoké lesz s így majd megkezdi apostolságát. Különösnek találjuk ezt a biztosítási üzletet. Szeretnők ismerni azt a könyvelőbiztosító társaságot, azt a hajós kapitányt melynek hajójára ennyi homokot lehet szállítani, a nélkül, hogy ilyen naiv csalást észre vennének. Mindenesetre megkivánnók, hogy a történetben több valószínűség legyen, vagy legalább nagyobb ügyességgel legyen hihetővé téve, mint regényben. De fogadjuk el a történetet. Mit kívánna a szerző fölvetett problémája? Azt, hogy a dolog sikerüljön. Istvánnak föl kellene vennie a milliót, s aztán hadd lássuk mit csinál? De a regény itt azonnal megtörik. István maga előtt látja a hajón elveszett ártatlan útasok rémeit, deliriumba esik, láza lesz s mikor olvassa, hogy a hajó a kellő időben nem érkezett meg rendeltetése helyére, biztosra veszi, hogy pokolgépe elsült s cselekvési ereje semmivé lesz. Előbb Napoleon akart lenni, «Übermensch», ki ártatlanok holttestén keresztül is valósítja terveit, s aztán — mikor még biztosat sem tudhat a hajó sorsáról — lemond minden tervéről, leigazza a lelkiismeret. Hogy egy ilyen alakba mint kerül annyi fanatizmus, hogy ilyen pokoli (valóban azonban csak esetlen s gyermekes) tervet gondoljon ki, azt nem rajzolta meg a regényíró. E nélkül a fanatizmus nélkül pedig e regény alakja csak báb marad, melyet az író mozgató gondolatai szálán.

Így aztán a dolognak sentimentális véget ad az író. Istvánnak van egy szerelme, ugyanannak a gyárosnak a leánya, kit suhancz korában ott hagyott. Ez a leány, Anna, hogy-hogy nem, egyszerre belészeret Istvánba, egy szavára ő itt önálló, független lesz, a jövő kor leánya, kit csak lelke sugalma köt, de nem társadalmi intézmények s szabályok, Betoppan a beteg Istvánhoz, ápolja s megtudja lassanként azt a képzelt bűnt, mely a férfi lelkét nyomja. Mert a bűn csak képzelt volt; a hajó nem süllyedt el; csak István feledkezett meg róla, hogy komolyan tudakozódjék utána. István most vezekelni akar, be áll újra munkásnak, ott szenved társaival, s mikor aztán végre ő is megtudja, hogy a hajója nem süllyedt el, bekopogtat Annához, s egymáséi lesznek. E szerelmi történetnek is annyi naiv epizódja van s annyira csak képzeletből, s lélektani érzékenység nélkül szótt dolog, hogy körülbelől oly hidegen hágy, mint az a biztosítási történet. E mellett — néha elég ügyesen — sok szó van a társadalom bajairól (egész értekezések párbeszédék alakjában), de ilyenkor a jámbor olvasót még sem fogja el annyira az illúzió, hogy szép csendesen ne mormogná magában, előbb mé-

gis e regény bajait kellene orvosolni, s csak aztán a társadalomét. Mint regényrészlet még legsikerültebb a műben a munkaszünetés leírása, mely abban a gyárban üt ki, hol István munkásnak állott be. A regény sentimentalis és szerencsés bevezése különben már kevésbé hat, mert hősei mégis inkább csak papiralakok, kikben talán szerzőjük hihet, de nem az olvasó. cs. k.

Az 1848—49-iki harmadik zászlóalj története. Hegyesi Mártontól. Buda-Pest (Franklin-társulat), 1898. 8-r., 299 lap. Ára 1 frt 80 kr.

Márcezius idusának ötvenedik évfordulója nem hozta meg a szabadságharcz várva-várt oknyomozó történetét; a részlet-munkák közt azonban akad néhány valóban figyelemre méltó. Ilyen B. I.-től a függetlenségi harcznak csak most befejezett katonai története s ilyen Hegyesitől a III zászlóalj monographiája.

Hegyesi, mint maga mondja, nagyot, dicsőt szeretett volna alkotni; olyat, minő a III. zászlóalj volt, melybe őt a ritkuló öreg hősök tiszteletbeli honvédül fogadták be; de siet megjegyezni, hogy akaratának valósításában gyöngesége gátolta. Bátorságának s erejének azonban egyaránt jele, hogy szembeszállt egy félszázados elfogultsággal, könyvét Görgei Arthurnak ajánlva, ki hadseregét s vele a III. zászlóaljat győzelemről győzelemre vezette. «Megmentette szabadságharczunknak és a jövőnek a magyar katonai dicsőség nimbusát, vérét hullatta hazájáért s egy félszázadon át szenvedett méltatlanul nemzete egy részének az azon legendából reá háramló kárhóztató ítélete súlya alatt.» (203. l.) Könyvét a minden szenvedélytől és önző gyűlölködéstől megtisztult történetírás előfutarául kívánja tekinteni.

Kétségkívül teljesebb fog Görgeinek az a még 1848. november 17-én kifejezett reménye, hogy «becsülete örökre fönn fog maradni, a történelem örökdvén fölötte»; csak hogy a mint a legrendezettebb jogviszonyok közt sem lehetetlenségek a lynchelések, az útszéli historikusok is sokáig fogják még szavalgatni, hogy «a ki gyanús, már bűnös is: megbélyegezte a népérzület, ez a nem tévedő jós». Az igazságot kereső történetírók tehát még nagyon sokáig kényszerülnek Hegyesi módjára polémizálni, mikor nyugodtan szeretnék elbeszélni, nyomozásaik mire vezették őket. Ha Görgei egyénisége már teljesen tisztán állana a nemzet előtt, kevesebb kitérésekkel lehetne megírni egy zászlóalj történetét és abban sok-

kal inkább uralkodnának a katonai szempontok. Remélhetőleg a szerző is elismeri, hogy könyvének XVI. fejezete, a függetlenségi nyilatkozat keletkezése és az orosz beavatkozás előkészítése körülményeinek szellőztetése voltaképp nem egy zászlóalj történetírójának feladata; a császári és királyi ezredeknek újabb időkben megjelent kötetei, ha ötször-hatszor vastkosabbak is Hegyesi becses művénel, a nagy politikai kérdésekkel kevesebbet bajlódnak és szakszerűbbek.

Forradalmi seregben a politikai szempontok minden esetre jobban előtérbe lépnek s a történetírónak mindenesetre van mentése, ha egyszer-másszor politizál, a mint azt annak idejében a sereg is tette, s okvetetlenül tennie kell ezt, ha magáról Görgeiről ír. Görgei egyénisége azonban nem fér egy különben igen vitéz és nagyérdemű zászlóalj monographiájának keretébe és csak azért, mert ez a zászlóalj az ő seregébe tartozott, nem lehet Görgei hadvezéri és politikai jelentőségét ily monographiában aránylag oly széles alapokon fejtegetni. A legvitásabb kérdések megérdemelnék, hogy Hegyesi, ennek a korszaknak különben is kitűnő ismerője, külön tanulmányokban foglalkozzék velök. Kitérései is mutatják, mennyi még ezen a téren a tennivaló. Ezek a kitérések általában véve becsesek és érdekesek; de már például a 254. lapon Görgeiről elmondott adoma, akármennyire jellemzi is a hőst, valóban nem tartozik ide.

Annál inkább helyén van mindaz, a mit a zászlóalj első őrnagyáról, Damjanichról mond. Ha minduntalan öregnek nevezgeti (22., 37., 51., 89. l.), ez csak becézégetés lehet, mert Damjanich csak 44 éves volt. Az a teljes közvetlenség, melyről úgy róla, mint a zászlóalj többi nevezetesebb tisztjéről, az alakulás nehézségeiről, majd a zászlóalj dicsőséges küzdelmeiről beszél, mint olvasmányt is kedvessé teszi munkáját, mely értékes akkor is, mikor hangyaszorgalommal hordván össze adatait, az előadás művészetére többé alig gondolhatott. Bőven használta a zászlóalj egyes hőseinek emlékiratait, naplóit, elbeszéléseit s ezek alapján sok történeti tévedést sikerült kiküszöbölnie. Így pl. a tápió-bicskei roham történetét másképen beszéli el és (a 135—145. lapon) a Földváry Károlynak tulajdonított dicsőséget Szikszay Lajos számára biztosítja, kimutatván, hogy 1849 április 4-én a Tápió hídján, kezében a vörös sipkások zászlajával, ő vezette át a III. zászlóaljat. Azt azonban, hogy Gyulai Pál csakugyan az itt halálra sebesült Wüsthof báróról vette-e a *Hadnagy uram* eszméjét (133. l.), csak Gyulai Pál dönt-

hetné el, ha még emlékszik legnépszerűbb verse keletkezésének történetére. *) Wüsthof vezényszava az *Előre!* volt, a «rettenthetetlen» Bobich őrnagyé azonban nem épen ez, mint szerzőnk (112. l.) írja, hanem az, hogy *Utána nekem tyerekek!* Gyakran ismételte ezt feleségem nagybátyjának családjában, melynek éveken át, egészen holtáig vendége volt; milyen veszteség, hogy német vagy tört magyarságú elbeszéléseit senki sem jegyezte föl! Némi kiegészítésül tehetem ide azt is, hogy a III. zászlóaljba Aradon a május 20-án kezdett toborzás alkalmával (13. l.) aligha csak az a 16 ifjú állt be, a kiket másnap azonnal Szeged felé indítottak, mert június 7-én Arad városa puskapor és fegyverek beszerzése dolgában határozván, másnap az aradi sóhivatal tudatta, hogy a honvédek számára utasítás hiányában előpénzt nem utalványozhat. Ez oklevelek nincsenek kezeimnél, de meg vannak az aradi szabadságharcai muzeumban (4724—6., 4777. és 4828. sz. a.) s azt hiszem a III. zászlóaljra vonatkoznak. Arad város jegyzőkönyvei ugyan nincsenek mind együtt abból a korból, de több maradt meg, mint Hegyesi (a 14. lapon) gyanítja; a miről a zászlóalj tagjainak a mostani jubiláris évben Aradra, mint egyik toborzó helyre tervezett összejövetelén a derék szerző személyesen is meggyőződhetik. Annál szivesebben láthatják ott, mert első volt, ki (a 218. lapon) rámutatott a Jókai-Bródy-féle szabadságharcai képes albumnak arra a képtelen állítására (218. l.), hogy az aradi osztrákokat megsegítő Leiningen egy az aradi vértanúval. Méltán rója ezt meg mint minősíthetetlen tudatlanságot és könnyelműséget.

Sok szerencsével tisztázott Hegyesi egyes dátumokat is. Damjanich Arad alá érkezésének napja azonban, melyet ő 1849 január 28-ára hajlandó tenni, még nincs egészen eldöntve. Az én adatom (*Arad története*, II. 573.), mely ellen (95—96. l.) kifogásai vannak, Kovách Ernő kézirati naplójából van véve. Kovách január 24-éről (31—32. l.) mint szemtanú írja, hogy «e nap érkezett Aradra Damjanich az egész bánásági haddal... Vele jöttek a híres

---

*) E költeményt 1849 júniusában írtam. Az *Arany Sasnál* ebédelve egy pár honvédtiszt barátommal, szóba jött a tápió-bicskei csata. Egyik elbeszélte Csikány főhadnagy hősi halálát, a ki megsebesülve, *Előre!* kiáltással roskadt össze csapatja élén és meghalt. Ez elbeszélés hatása alatt még az nap megírtam e költeményt. Ha jól emlékszem, Csikányt megnevezve, Zalár József is megénekelte ez időtájt megjelent versfüzetében.

vörössipkás 9-ik honvédzászlóalj s 3-ik, 28-ik és a 3-ik Mihály ezredbeli zászlóaljak stb.». Talán ez a «stb.» jött utóbb, mert január 24-én Damjanich egész hadteste valóban nem állhatott Aradnál. Kovách szerint (33. l.) egy hétig állt ottan s február 2-án vonult tovább. — Újnak mondható, a mit szerzőnk (122. l.) már márczius 16-áról említ, hogy Kossuth a czibakházi táborban a III. zászlóalj előtt tett kijelentése szerint előtte való nap értesült a márczius 4-iki alkotmány kibocsátásáról; mert maga Kossuth csak márczius 17-én éjjelben Bemhez írt levelében említi a dolgot.

A helynevek kiírásában Hegyesi kissé önkényes. Az 55. lapon Lagerdorft Táborfalvának nevezi, holott legföljebb Strázsának mondhatná, a milyen nevű helység több is van az országban. A tontáli Franzfeldet is Ferenczmezőnek kereszteli el (78. lap), mert hát «miért ne legyen ez is magyarúl nevezve, ha már a többi német falu úgy van?» Mivel azonban akkor nem volt úgy, legjobb, ha megmaradunk az akkori elnevezésnél. Azt, hogy ily purismus mellett *sakk* helyett *schachot* ír (229. l.), vagy hogy ő, ki nagyon is ügyel a tulajdonnevek következetes írására, fölváltva mond Wüsthofot és Wisthofot, talán fölösleges fölemlíteni a könyv sok nagy érdeme mellett.

Abból a zászlóaljból, melynek fénykorában 1680 tagja volt, most, félszázad mulva, csak kevesen olvashatják a zászlóalj működésének ép oly érdekes, mint alapos történetét. Megérdemelték volna a fehér kakastollasok, hogy külön táblázatban sorolja föl Hegyesi mindnyájukat, a kiknek nevét megtudhatta. De így is méltó emléke ez a szép nyomású könyv az ő hazaszeretőknek és hősi-ségőknek s egyik legbecsesebb adaléka a nagy idők történetének.

Márki Sándor.

A parasztsocialismusról és mezőgazdaságunk egyéb bajairól. Irta Dr. Sylvester. 52 lap. Ára 40 kr.

A socialis viszályok hatása megérzik irodalmunkban: napról napra többen foglalkoznak vele. Az irodalmi termékek, a hirlapi cikkeket, sőt a napi eseményekről szóló közleményeket is hozzájuk számítva, igen egyenlőtlen becsűek; legtöbbször magán viseli az elfogultság és az egyoldalúság bélyegét. Mégis sokban van valami adat, mely figyelmet érdemel; némelyik meg tárgyánál fogva vonja magára a figyelmet.

Az utóbbiak közé tartozik az a füzet, mely dr. Sylvester álnévű írótól, a parasztsocialismusról és mezőgazdaságunk egyéb bajairól megjelent. Szerző füzetét mezőgazdasági tanulmánynak nevezi, de erre az elnevezésre se tudományos fölszereltségének hiányossága, se tárgyalási módjának terjengőssége nem jogosítja föl. Csupán röpirat az, négy a miniszterhez intézett nagyhangú levél formájában. Mindazonáltal figyelmet érdemel, mivel nagyszabású telepítési tervet tartalmaz, melynek nyilván az a célja, hogy a birtoktalan parasztságot földbirtokokhoz juttassa és ez által a mezőgazdasági socialismusnak élet vegye.

Szerző terve abból áll, hogy a kötött birtokot, még pedig az államjóságokat, a hitbizományokat, a papi birtokokat és az 1000 cat. holdat meghaladó uradalmakat, rendszeres törvény alapján, a becsáron ki akarja sajátítani és belőlük a) 5 cat. holdnál nem kisebb terjedelmű zsellérbirtokokat, b) 15, 30, 60 cat. holdnál nem kisebb $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ és egész telkes parasztbirtokokat és c) 100 cat. holdnál nem kisebb, de 300 cat. holdnál nem nagyobb közcélgazdaságokat akar alakítani, illetőleg betelepíteni. Belsőség, kert és szőlőterület nem képezhetné a kisajátítás tárgyát. A külsőségek-ből pedig köteles lenne a birtokos túrni azt, hogy 1. a kinek 1000—5000 holdja van, abból a terület 5%-a, 2. a kinek 5000—15.000 holdja van, abból a terület 10%-a és 3. azonfelül a terület 15%-a képezze a kisajátítás tárgyát.

Szerző számítása szerint a 48 millió cat. holdnyi kultúrterületből 68% képezi a kötött birtokot, a papi birtokot és az 1000 cat. holdon felüli uradalmakat s ez összesen 32,640.000 holdat tesz. Az arányszámok átlagát 8%-kal véve föl, 2,611.200 cat. holdat tenne az a földterület, mely a tervezett telepítéshez rendelkezésre állna. Holdját szerző szerint 100 forinttal számítva, 261,120.000 forintnyi kisajátítási összegre volna szükség.

A 2,611.200 hold feléből kerek számban 1,300.000 holdból ötholdas zsellér-telephelyek lennének alakítandók s ez 260.000 zsellértelepet tenne. A másik 1,300.000 holdnyi területnek feléből, vagyis 650.000 holdból, átlagosan, még pedig egyharmadrészből 14.000 tizenöt holdnyi negyedtelkes, másik harmadrészből 7000 harmincz holdnyi féltelkes és harmadik harmadrészből 3500 hatvan holdnyi egésztelkes gazdaságot kellene alakítani. A másik 650.000 holdból és pedig átlag 220.000 holdból 2200 száz holdas, ugyancsak 220.000 holdból 1100 kétszáz holdas és ugyancsak 220.000 holdból 740 háromezred holdas középbirtokot kellene ala-

kítani. Az állam a kisajátítási összeg előteremtése céljából igénybe venné: 1. a bírói letéteket, 2. az állami alkalmazottak biztosítékait, 3. az alapítványok egy részét, 4. a központi kezelés alatti árva-vagyont és 5. a büntetéspénzek országos alapját.

Ez szerző telepítési terve. Túlteszi magát a kényes természetű kérdéseken; milyenek például a papi javak világiasítása, a hitbizományok fölbontása stb. Nem is említi azokat a nehézségeket, melyek rátartó és rendi különbségekhez ragaszkodó társadalmunkban a fölfogás különbözőségéből folynak; ámbár a közügyeknek radicalis irányban való rendezésére, a mérsékelt szabadelvűségtől már most is meglehetősen megcsömörlött társadalmunkban, még jó sokáig gondolni sem lehet. Kellő mennyiségű földterületnek a javasolt módon való megszerzése, elvontan tekintve, lényeges akadályokba nem ütköznék. A mint 1848-ban a nemesség úrbéri természetű jogosítványairól kármentesítés mellett, az egyházi rend pedig a papi tizedről kárpótlás nélkül lemondott a fölszabadított jobbágyság érdekében: úgy, egyéb kedvező előfeltételek közt, különösen a közvélemény nyomása alatt, most is hajlandók lehetnének a socialis kérdés megoldásához áldozatkészséggel hozzájárulni, ha ugyan általa a socialis kérdés megoldását biztosítva látnák. De szerző terve nem nyújt kilátást ehhez; tervét tudományos alapra nem helyezte, se részletes statisztikai és számvetési adatokkal nem támogatta. Mint ötlet figyelmet érdemel: tetszetősen van kigondolva és abból az alapnézletből látszik kiindulni, hogy az ősi földhöz ragaszkodó parasztság földhöz jusson és általa az elégületlenség egyik fő oka megszűnjék és hogy a kisebb terjedelmű birtokviszonyokban némi fokozatosság és arányosság létesüljön.

Szerzőnek kifejezett célja nemcsak az, hogy ingyen senkitől ne vegyenek el semmit, de az is, hogy ingyen senki sem kapjon semmit. Ez az elv tagadhatatlanul sok tulajdonost, a ki a kisajátítás által földet veszít, némileg megnyugtatna, — de kétségtelenül azt is eredményezné, hogy a telepes, a kire a kezdetleges berendezkedés és építés költségei is hárulnának, oly megterheléssel fogna a munkához, hogy zöldágra vergődése több mint kétséges. A bajokat fokozná az óriási művelet keresztülvitelének nehézségei is. Példa okáért csak azt emelem ki, hogy az országnak nem minden vidékén terülnek el egyaránt a kisajátításra alkalmas földbirtokok és nem minden vidéken egyforma a telepítésre szoruló lakosság. A kisajátított föld és a telepítésre igényt tartó lakosság közti arány létrehozása szinte példátlan népvándorlást okozna.

Azokat a nehézségeket, melyeket a legalkalmasabbaknak az ajánlkozók közül való kiválogatása okozna, nem is említem. Nem a legkisebb hátrány lenne az erkölcsi, és a mely abból állna, hogy ez a művelet, mint minden hasonló földosztó művelet, sokak étvágyát gerjesztené föl, de csak kevesekét és ezeket is csak szerény mértékben elégítené ki. És miért mindez? — egy telepítési terv megvalósítása érdekében, mely előreláthatólag kudarczczal végződnék.

A röpirat tünete annak, hogy a nálunk rohamosan terjedő társadalmi kór élénken foglalkoztatja a gondolkodókat. Az eszmék érlelődnek és kiveszőben van az az egyoldalú, immár szólássá vált fölfogás, mely szerint minden bajnak a «lelketlen izgatók» okozói. Ha az ajánlott gyógyszerek aggályosak is, az orvoslás komoly szándéka rokonszenvet érdemel. Alkalmos gyógyszerek keresése tisztázza a nézeteket és egyengeti az útat az ellentétes érdekek kibékítéséhez.

Joób Lajos.

Gustave Fagniez, L'économie sociale de la France sous Henri IV., 1589—1610. Paris, Hachette, 1897. Nagy 8-r. 428 lap. Ára 10 frc.

E könyv gazdag tartalmáról nem fogunk részletesen beszámolni, legalább nem ezen a helyen. Módszerét ismertetni sincs különös kedvünk, bár el kell ismerni, hogy a módszer, melyet a szerző alkalmazott, a mellett hogy sikeres, sajtóságos is és egyéni. Főkép mint jelenségről mondanánk róla egyet s mást, úgy fogva föl, mint a történeti tudomány fájának nedvektől duzzadó hajtását, melyről talán üdvös dolog volna néhány rügvet szerezni hazai szemzésre.

Mert hiszen nem indokolatlan az a gyakori panasz, hogy történeti irodalmunk egyoldalúan fejlődik. Történelemíróink nem nézve csak az államot, azt is csak egy szempontból, kevés kivétellel épen csak a politikai történetnek kivájt csapásán haladnak s nem térnek le róla, az egy irodalmat kivéve, a nemzeti művelődés egyéb megnyilatkozásai felé. Ezt a szegény irodalomtörténetet is gyakrabban hozták az aesthetika örökérvényű szabályaival kapcsolatba, semmint a mindenkori socialis állapotokkal. Ki tagadhatná továbbá, hogy a jognak, az alkotmánynak és közigazgatásnak oly tanulságos története parlagon hever? Ezeknél csak a kulturtörténet egyéb ágait hanyagolták el jobban, a családi és a magánélet, a művészet,

a tudomány, úgy a magyar mint a latin nyelvű tudomány, a technika, a hazai sport s sok egyébnek történetét. Haladást, ha nem csulódóm, csak a gazdaságtörténet terén constatálhatunk, melynek újabban már külön folyóiratja is van. Oly mélyen vágnak bele a gazdasági viszonyok azokba a hatalmi kérdésekbe, melyeken a politikai történet megfordul, hogy néhány főbb gazdasági kérdés elől már nem lehetett kitérni. Innen van aztán, hogy a mi például a földbirtok megosztását, az adózást (illetőleg nem-adózást), a telepítést (és ezzel az ország nemzetiségi configuratióját) illeti, az utolsó pár évtizedben néhány érdemes fejezet látott napvilágot. De ha itt-ott a fátyol csücskeit félénken meglebbentjük is, mit tesz az a teljes leleplezéshez képest, mely nélkül az elmúlt századok rejtelmes életéhez hozzá nem férhetünk? A megélhetés szüksége meg a vagyonosodás vágya az emberek cselekedeteinek soha nem lankadó egyik legerősebb rugója és a míg nem tudjuk, az emberek miként elégtették ki régebben anyagi szükségleteiket, mikép oszlottak meg köztük a javak, mily körülmények közt termeltek és mikép cserélték ki termékeiket, addig nem fogjuk helyesen megítélhetni sem az időket, sem az emberek viselkedését.

Épen ott, hol legtöbbet gondolkoztak a történetírás föladatáról, vagyis Németországban, ott művelik legszorgalmasabban a gazdaságtörténetet. Az árák hullámvásására nézve ugyan ez országnak nincsenek olyan összefoglaló nagy munkái, mint az angoloknak és újabban már a francziáknak is (Levasseur, Hanauer, d'Avenel), de a gazdaságtörténet legtöbb válfajára nézve bámulatos az anyagnak összehordása és földolgozása. Elég talán, ha csak úgy kapóra a Hansa-Recesse monumentalis kiadványaira hivatkozom, vagy ha a Schmoller vagy a Bauer és Hartmann vagy a Miaskowski szerkesztésében megjelenő gazdag gyűjteményeket említem, vagy ha pusztán Nitzsch, Hanssen, Goldschmidt, Wiebe, Ehrenberg ismeretes neveit írom ide. És ez legyen az a hely, hová bele véljük illesztetni e franczia könyv képét.

E tudósok munkássága annyira megfelel a tudomány komoly követeléseinek, hogy örömmel látnók, ha példájokat némelyek itthon is követnék és módszeröket a hazai történetre alkalmaznák. Csak attól a szélső iránytól kell óvakodnunk, melynek ugyancsak Németország a hazája s mely szertelenségeivel már-már hírbe keveri az egész gazdaságtörténetet. Ez irány pedig arról nevezetes, hogy követői mód nélkül tulozzák a közgazdaságnak e század közepe tájáig figyelemre sem méltatott jelentőségét s elszedülve néhány

közgazdasági bölcseletnek, Rodbertusnak és Marxnak, Kautskynak és Bebelnek erős tanaitól, a társadalmi tudományok elveivel már nemcsak a gazdasági fejlődést magyarázzák, mi okkal-móddal nem volna helytelen, hanem egyáltalán minden fejlődést s a népet minden megnyilatkozását. Alaptévedésök az, hogy minden lehető és lehetetlent egyes osztályok gazdasági érdekére vezetnek vissza, birtokért való harcra, s hogy ehhez képest nem látnak mást az egész világtörténelemben, mint uralomra törő illetőleg uralmukhoz ragaszkodó társadalmi osztályok küzdelmét. Ebből az egy szempontból, (melyet Saint-Simontól vettek át) itélik meg aztán az időket, jogot és politikát, erkölcsöt és vallást, sőt még a nyelvet és irodalmat is. Mintha úgy vélnék, hogy nincs olyan zár, melyet e csodakulcs első fordulóra ki ne nyitna és nincs az a jelenség, melyet e varázsformula utolsó ízéig meg ne magyarázna. Így például ha azt veszik észre, hogy valamely nyelv bizonyos időben átalakult, perczig sem habozva a bűvös kulcs után nyúlnak s nagy határozottsággal jelentik ki, hogy e változás a társadalmi osztályok új elhelyezkedésével függ össze. Ha tájszólás gyors elterjedését tapasztalják, világos, úgymond Grupp, hogy ezt egy addig elnyomott népréteg diadala okozta. Hogy a *Meistersang* kiszorította a *Minnedichtung*ot, mondja ugyancsak Grupp, természetes és nem is lehetett másképp, mikoron a polgárság fölébe kerekedett a lovagi rendnek. Jog is, erkölcs is nemcsak tényleg s önkénytelenül alkalmazkodott a mindenkori gazdasági és társadalmi állapothoz, hanem szándékosan s önző furfanggal szerveztetett és tanított olyannak a minő, hogy a birtokos osztályok uralma ez úton is biztosíttassék. Loria legalább így tanítja. A vallás is mindenütt a társadalmi rendet tükrözi vissza s minden nép egén ugyanazok a kasztok vagy rendek láthatók, melyek világi hazáját népesítik. Példa rá Kína vagy India. S ezzel összefügg, hogy az a fogalom, melyet a középkor magának Istenről alkotott, szerintök nem egyéb, mint a középkori gazdasági viszonyok szülte abszolút fejedelmi hatalomnak reflexe, míg Istennek újkori fogalma a megváltozott gazdasági viszonyok szülte alkotmányos monarchiának képe. Szerintök félszeg és merőben visszás, ha Quinet Edgár, Müller Miksa és jámbor követőik vallásos viszonyokból származtatják a socialis állapotokat.

Bár fölfogásában nem ily merev és állításaiban körültekinthetőbb, lényegileg mégis e túlzó irányhoz tartozik a fiatalabb német történetírók legharcziasabb szószólója, Lamprecht, kinek úgy mondják, nálunk is sok a tisztelője. Ő ugyan sokkal tudósabb és

leleményesebb mindazoknál, kik únos-untalan az osztályérdekek harcát rántják elő s azt vélik, sokat magyaráztak, ha újból találnak rá példát, miként vált egy forradalmi elv conservatív elvvé, de voltaképen ugyanabban a veszedelmes hibában leledzik ő is: mert midőn az elmúlt idők változatos életét merőben gazdasági viszonyokra reducálja s olybá tünteti föl a népet, mintha annak csak az anyagi jólét iránt volna érzéke, a történetet nemcsak ethikai tartalmától fosztja meg, de legnagyobb varázsától, az igazságtól is.

Mert részünkről mi nem kicsinyeljük, mint a híres lipcei tanár, az eszmék hatalmát, nem fitymáljuk, mint buzgó tanítványai, az erkölcsi tényezőket, minők a vitézi, a vallásos, a nemzetiségi, az emberbaráti és sok egyéb érzés. Mi úgy látjuk, hogy ezek az érzések, ha nem is oly állandóan, de gyakran még szenvedélyesebben mozgatják az embereket, mint azok a gazdasági rugók, melyeknek fontosságát az imént magunk is kiemeltük, de melyek mégis csak tengéleti szerepökben fontosak és csak alárendeltségökben köthetik le figyelmünket. S a mi csak olyan fontos, nem nézzük le a sokat emlegetett «singularis tényeket» sem — csöppben is megvan a tenger — és ha méltányoljuk is a «psychikai tömegjelenségeket», a minek Lamprecht a társadalmi és gazdasági állapotokat és az azokban rejlő erőt nevezi, nem vesszük pehelyszámba, mint ő, a kormányok és vezéregyéniségek befolyását.

Hiszen abban igaza van, hogy a lehetetlent a világtörténelem titánjai sem vihetik végbe, igaza van, ha legutolsó vitairatában arra utal, hogy ha Bismarck a szélsőkéig feszítette volna meg minden erejét és tudását, korunkat nem vethette volna vissza a terménygazdaság korába, valamint hogy fordítva Nagy Károly sem lett volna képes a mai kor forgalmát megteremteni vagy csak a XVI-ik századét vagy csak a XIV. századbéli ipart.*) Ámde ebből még nem következik, hogy e psychikai tömegjelenségek kedvéért elhanyagoljuk, még kevésbé hogy kiküszöböljük a személyes elemet. A történelem biographikus oldalához mély okoknál fogva vonzódik bennünk az ember, s ez mindenkor tiltakozni fog az ellen, hogy a történetírás a tudományosság örve alatt átlagos emberekkel laboráljon. De tanulmányoznunk kellene a jellemző alakok szerepét, minden egyebet nem tekintve épen Lamprecht fölfogása kedvéért. Mert hiszen minél alaposabban ismerjük a világtörténelem hőseinek

*) *Zwei Streitschriften*, den Herren H. Oncken, H. Delbrück, M. Len zugeeignet von K. Lamprecht, Berlin, 1897, az 51. lapon.

munkásságát és szerepét, annál jobban ismerjük a határokat is, melyekig e vezérek hatalma terjed. E határokat pedig mi jelöli meg, ha nem épen az, mit Lamprecht az állapotok erőjelenségeinek nevez?

Bizonyosságul im előttünk van Fagniez, ez a nagyértelmű és nagyműveltségű tudós, ki épen pártatlan higgadtságának és a végső-kig tisztult józanságának köszöni a szülőföldje grániczán túl is terjedő hírnevét. Tíz évnél több időt szánt arra, hogy a francia történelem egy rövid szakának, mindössze huszonegy évnek gazdasági történetét tanulmányozza.*) És vajon körültekintő vizsgálódásának mi az eredménye? Néhány régebbi gazdaságtörténeti törvénynek bizonyításán meg újabb tételének kiderítésén kívül első sorban az, hogy úgy az általános gazdasági haladás, mint az egyes viszonylatokban való gazdasági pangás főképp a kormányra, illetőleg IV. Henriknek személyes kezdesére, személyes tevékenységére vagy mulasztására vezethető vissza.

Olvassák el bármelyiket a főbb fejezetek közül, akár azt, mely a mezőgazdasági vagy mely az ipari munkásságról vagy mely a külső és belső kereskedelemről szól, azt fogják tapasztalni, hogy minden fejezetnek az a clonclusiója, hogy abból a társadalmi anarchiából és vele kapcsolatos elszegényedésből, melyben Franciaország IV. Henrik trónraléptekor sínlődött, a IV. Henrik halála idején virágozott állapotokig, kiváltképen a fejedelem fejében megszülemlett, a fejedelem által fölkarolt és támogatott eszmék emelték ki a nemzetet.

S ez nem is lehetett másképp, a mint hogy a kulturában elmaradt, vagyontalan országokban mai nap sincs másként. A nép zömét annyira elfoglalja az anyagiak terén a napi kenyérért való gond, hogy szegénytől nem is telhetik annyi lemondás és előrelátás, hogy önkényt, a hatóság minden gyámkodása nélkül hozzon olyan áldozatokat, melyek siker esetén is csak a távol jövőben fognak gyümölcsözni. Meggyőző példa erre az a hidegség, ennél is több, az az elleneséges indulat, melylyel a francia nép királyának olyan nyilvánvalóan közhasznú vállalkozásait fogadta, minők például az eperfakultúra terjesztése (112., 113., 115., 132—133 l.) vagy a mocsarak lecsapolása (29. és 76. l.) Az ilyen reformok megvalósításához mindenkor

---

*) Munkájának egyes részei már 1883-ban, más részei 1894-ben jelentek meg a *Revue historique* illetőleg a *La Réforme sociale* hasábjain.

erős akarat, önzetlenség és tág tekintet szükséges. Mind ez pedig csak attól a legfőbb hatóságtól várható, mint a minő ez esetben az örökletes királyi hatalom, mely magaslatáról legelőbb és legjobban veheti észre az akkori nemzedéknek múltó érdekén keresztül a jövő nemzedékek hosszú sorának állandóbb érdekét. E szerepét, mely szinte providenciális, még a tudomány sem pótolhatja.

Az óriási munkához persze társak kellettek, kik előkészítsék a király elhatározását és kövessék directiváit. IV. Henrik érdeme, személyes érdeme, hogy ezeket Sullyben, az idősebb Laffemasban és Olivier de Serresben meg is találta. S itt ismét mutatkozik, mily jelentős szerepet játszhatik az egyéniség.

Sully úgy a hogy megteremtette minden solid haladás föltételét: rendbe hozta az ország pénzügyeit. Az egyenes adókat fokozatosan leszállította, úgy olvassuk, hogy ötvennégy millió frankról harmincznyolcz millióra mai értékben. A nyomasztó hátralékokat elengedte, így 1596-ban ötven millió értékűt. Utakra, hidakra, erődítésekre és kikötőkre rendkívüli összegeket költött, pusztán Páris szépítésére vagy tíz milliót. S mind e mellett elérte egyrészt azt, hogy az államháztartásban a deficitet, mely 1596-ban még közel huszonkilencz millióra rugott, fölöslegek váltották föl (1600-tól 1609-ig összesen 131 millió fre), másrészt hogy az államadósság, mely 1599-ben még 877 milliót tett 1610-ig lepadt 459 millióra. Beavatottak szerint nem kisebbek azok az érdemei, melyeket a bányák és erdők igazgatása, a közmunkák és a földművelés fölkarolása körül szerzett.

A királynak másik, kevésbbé ismert tanácsadója Olivier de Serres volt, ez írói talentummal megáldott délvidéki mintagazda, ki arról nevezetes, hogy először hirdette a korai ugarolásnak, a kétszeri szántásnak s a koronkénti mélyítésnek szükségét, ki lelkesen karolta föl az alagsövezést, a kénegezést, a tarlóégetést és ezenkívül sok egyéb, olykor bizony elhibázott reformot. Korának ez az első agronomusa a tengerinek, az esparsettenek, a rizsnek, a komlónak, a cukorrépának s több más takarmány- és iparnövénynek meghonosításával és terjesztésével elég jogczimet szerzett, miként azt a burgonyát honosító Thaerről mondták, költőibb növényből font koszorúra. Legnagyobb érdeme mégis az, hogy királyát meg tudta nyerni az eperfaültetésnek, a mely eszméje révén a mai napig utól nem ért francia selyempiparnak egyik megeremtője lett.

Ismét más téren szolgálta nemzetét Laffemas, e nyugtalan

s tervekből soha ki nem fogyó lélek, ki viharos élete során mint kereskedő, vállalkozó, majd mint udvari komornyik és ezüsteneműszállító, végül mint publicista és a kereskedelem országos felügyelője (contrôleur général du commerce), mindenütt talált rá módot, hogy testtel-lélekkel küzdjön közgazdasági ideáiért. És meg kell adni, hogy bármit sürgetett, bármire sarkalta a kormányt és a közvéleményt, lett legyen az a mértékek egységesítése vagy a tengeri hajózás hathatósabb védelme, segélypénztár alapítása elszegényedett iparosoknak vagy műhelyek rendelése munkaképes koldusok részére, szigorú büntetése a vétkes bukásnak vagy az országos vásárok korlátozása, kereskedelmi kamara alapítása vagy az ipartestületek függetlenítése a rendes bíróságtól, a nyers termékek kivitelének vagy a kész iparcikkek behozatalának tilalma, talpraesett javaslatai, bár olykor kiméletlenek, mindenkor gyakorlati szükségnek feleltek meg és többnyire legalkalmasabb módjai voltak megközelíteni azt a nagy czélt, melyet elérni ugyan lehetetlen és így tehát Colbert sem tudott, de melynek bűvös képe szüntelen ott lebegett IV. Henriknek atyáskodó tekintete előtt: egy kettős alapon, a külföldtől emancipált nemzeti iparnak és e mellett a külföldöt lekötő nemzeti kereskedelemnek talapzatán gazdaggá és hatalmassá fejlődött Franciaország.

Hogy az alattvalók milliói közül ki tudta szemelni e különböző állású, ellentétes természetű három munkatársát, hogy azokat a kellő helyre tudta állítani, és hogy a bennök rejlő erőt kellően tudta értékesíteni, bizonyára egyedül csak IV. Henriknek köszönhető. De nemcsak ez emberismeretre szorítkozik a király érdeme, a mint hogy nem is csak e három, gondolatban termékeny, kivitelben szerencsés munkatársnak tulajdonítandó az elért eredmény. Bizonyos mértékben munkatárs volt maga a nép, melynek közreműködése mellözhetetlen, apathiája gyilkos az olyan óriási vállalkozásban, minő egy egész nemzet regenerálása. Kellő érettsége nélkül kudarcot szoktak vallani a legszerencsésebben megfogamzott tervek is. Volt rá nem egy eset, melyben a francia nép sem értette meg vagy nem méltányolta eléggé fejedelmének az összeség hasznát tekintő célzatát, s melyben akadályokat gördített munkássága elé. De ha nem tudjuk is meghatározni, milyen rész jut a népre az egyes sikerekből — ezt Fagniez sem kísérlette meg eldönteni — bizonyos, hogy ha a maga egészében tekintjük a nemzeti munkát, lehetetlen észre nem vennünk a nép növekvő munkakedvét és bizalmát, lehetetlen meg nem győződnünk, hogy a consoli-

dúlódó viszonyok közepett úgy a földmives, mint az iparos osztály mind bátrabban fejt ki hagyományos, máig élő erényeit, amaz kitartását, mértékletességét, takarékoságát, emez találékonyságát, keze ügyességét és azt a különös ízlést, melyet nem győz eléggé csodálni egy pártatlan kortárs, Carew, az angol követ (355. lap).

Ha már a dolgos sokaságnak részvétele sem határozható meg pontosan, még kevésbé lehet megállapítani, mekkora rész jut az érdemből egy harmadik közreműködőre: az általános viszonyokra, az európai constellatióra és mind arra, mivel a közgazdaság elvont elméleteivel eltelt tudósok, mikor történetet írnak, oly nagyra vannak. Semmivel sem veszélyeztetjük annyira a gazdaságtörténetet, mintha a fősúlyt azokra a Lamprecht fellépte óta nagyon is elterjedt általános és nehezen ellenőrizhető fogalmakra helyezzük, minők például a haladásban rejlő dinamikus erő, a pénzgazdaságra való átmenet, város és vidék érdekellentéte és több efféle.

Az ilyen fordulatok sok visszaélésre adnak alkalmat és gyakrabban terjesztenek homályt, mint derűt. Épen ezért az e fajta műkedvelői gondozás ellen nem ismerünk üdvösebb orvosságot, mint az olyan aggályosan documentált, oknyomozó munkák alapos tanulmányozását, minő épen a Fagniezé, ki a mellett, hegy ismeri mind azon történeti és természeti okokat, melyek egy nemzet gazdasági végétét befolyásolják, itéletét kizárólag arra az ezer ez ezer jól megrostált adatra alapítja, melyeket a méh buzgalmával szedett össze a legelrejtettebb zugokból. Figyel ő is a tömegjelenségekre, de e mellett, bár tisztára gazdaságtörténetet ír s nem országos köztörténetet, nem hanyagolja el a singularis tényeket és a tetterős egyéniségek szerepét.

Művét a következő szavakkal fejezi be: Tanulmányunk nem igazolja sem a fatalismusnak tanát, melyet az emberek azelőtt annyira szerettek, sem azt a másik, mai nap népszerűbb tant, mely szerint a kormányzatnak csekély a hatása, így tehát csekély a jelentősége is. Épen ellenkezőleg, bennünket arra tanít e kor, hogy a nép, ha erélyes, még a hanyatlás lejtőjén is megfordulhat és haladhat fölfelé, és hogy ebben mi sem segítheti annyira, mint az olyan hatalmas, köztiszteletben álló, a közérdekért lelkesedő kormány vagy vezérférő, ki féken tudja tartani a magánérdeket, új utakat tud hasítani a nemzeti tevékenység elé, és ösztönözni képes a habozókat, támogatni a lankadókat.

Lőrincz Béla.

Új magyar könyvek.

B. I. Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harczának katonai története. III. kötet. A nyári hadjárat. Buda-Pest, 1898. Grill K. (8-r. V, 331. l.) 5 frt.

Balog Arnold dr. A magyar kereskedelmi törvény (1875. év XXXVII. t.-cz.). Felső bíróságaink elvi jelentőségű határozataival. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 242 l.) 1 frt 20 kr.

Beöthy László és Rákosi Viktor. Aranylakodalom. Látványos színmű 8 képből, énekkel és tánczczal. Zenéjét szerezte Fekete József. Buda-Pest, 1898. Budap. Hirl. (8-r. 76 l.) 50 kr.

Beöthy László, Asszonyok a kaszárnyában és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Budapesti Hirl. (8-r. 223 l.) 1 frt 50 kr.

Béthy György. A nikkell-ember. Francia regény. (Legjobb könyvek. I. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 178 l.) 50 kr.

Endrődy Géza. A bűnügyi nyomozás kézikönyve a m. kir. csendőrség, az összes rendőrhatalóságok és rendőrök, valamint a vizsgálóbírák, királyi ügyészségek s általában foglalkozó egyének részére. 2. kiad. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (16-r. 361 l.) 2 frt.

Gelléri Miksa. Tárczák. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 122. l.) 1 frt.

Gracza György. Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. IV. V. kötet. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 448, 1015 l.) Kötete 5 frt 60 kr.

Gyöngyösi László. Arany János ifjúsága. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 150 l.) 1 frt 20 kr.

A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata fölhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Melich János. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. XXXVI, 242 l.) 2 frt 50 kr.

Hegyesi Márton. Az 1848—49-iki harmadik honvéd zászlóalj története. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 299 l.) 1 frt 80 kr.

Istvánfi R. János. Szálló sóhajok. Költemények. Veszprém, 1898. Köves és Boros. (8-r. VII, 186 l.) 1 frt.

A RENAISSANCE-KORI MŰVÉSZET FŐ JELLEMVONÁSAI.★)

Minden kor s nemzet művészetében vannak uralkodó jellemvonások, melyeket a ható okoknak bizonyos, együtt jelentkező kapcsolata teremtet meg, s vannak eszmeáramlatok, melyek áthatják a szellem minden megnyilatkozását. Ezek adják a műtörténelemnek kereteit, bennök látható Taine-féle értelemben a művészetnek bölcsellete, s belőlük indulunk mi is ki, midőn az eleinte még sokáig empirikus és gyakorlati irányú æsthetikai elmélkedés kezdetét, s fejlődését nyomozzuk.

Az ó-kor irodalmának, s művészetének életre keltése a megújulás korának ilyen nagy jelentőségű áramlata volt, de vele majdnem egyidejűleg két más, világra szóló vívmány folyt be átalakítólag az emberiség egész szellemi mivoltára; a kor emberei fölfedezték a természetet és az embert.

Ezek a kifejezések, melyeknek használata a renaissance jellemzésénél Michelet és Burckhardt óta közkeletű lett, ha kellő értelemben vesszük, nem foglalnak túlzást magokban.

Minden átalakulás kulturéletünkben szinte észre-vehetetlenül lassú folyamat és még olyankor is, midőn erőszakos kitörések hirtelen változásokat hoznak létre, maga az eszme hosszas érlelődés eredményekép nyerte erejét. Képzeltetlen, hogy olyat hozzon a reggel, a minek gyökerei nem nyúlnak bele a tegnapi, tegnapelőtti, néha a régen múlt idők talajába. Mikor mégis új korszakokról, határpontokról beszé-

---

*) Mutatvány az *Aesthetika története* című pályanyertes műből, melynek egyik fejezetét szerző ez alkalomra kiegészítette és bővítette.

lünk, úgy járunk el, mint a geographus, ki biztos kézzel rajzolja föl az isothermák vonalát, s pontos számokkal mondja meg a tengerfölötti magasság szerint a lombos fák határát s a fenyőregio kezdetét, nem törődve azzal, hogy a középhőmérséklet itt-ott, különös viszonyok közt eltér az ő jelzésétől, magasabbra észak felé is szórványosan jelentkezik a szőlő s a fenyő is leszáll a völgybe s díszkertjeinkben is elvegetál. A történeti tények a mi eszméinkre nézve is folytonos, szünet nélkül való, bár nem mindig egyirányú fejlődést mutatnak s korán találunk adatokat, melyek bizonyítják, hogy egyeseknek volt érzékük a természet szépsége s az egyéni lélek sajátosságai iránt, de fordulat mégis ott állott be, a hol a fenyő nem egyenként föllépő, küzdő idegen többé, hanem leszorította versenytársait és diadalmasan tömött sorokban áll.

Ilyen értelemben véve a két elv a renaissance korában vált vezető hatalommá.

Valósággal meglepő, hogy a középkor embere mily kevésbé érdeklődött a természet iránt. «Homeros napja» süttött most is le rája, de ő nem örült, mint egykor a derűs egü Hellas fia, fényének s melegének. Lelkét vallásos érzelmek töltötték be, melyek tekintetét a magasba vonták. Az örök világgal, Isten országával szemben ez az árnyékvilág múltónak, bajjal teljesnek, a bűn által megrontottnak tünt föl. Sötét pessimismus siralomvölgyről szeretett beszélni. Csak egy lépés még s a túlvilági üdvre törekvőnek az érzéki létezők szépségében való gyönyörködés s az utánok való vágy bűnnek látszott. Úgy érezték, küzdeni kell a világ kísértése ellen, mely a lelket az érzékiség felé vonja. Még a ki nem is fogadta el mereven ezt a tant, bizonyos közömbösséggel tekintett erre a világra, melyen zarándokútja csak átvezetett, midőn e földi életben, a jövő boldogságát készítette elő. Legjobb esetben az érzéki létezők szépségét, bibliai értelemben az alkotó végtelen bölcsességének nyilvánulásaként tisztelték s a természetet nem önmagáért, de mint jelt s utalást, symbolikus vonatkozataibaiban méltatták figyelemre.

Ilyenféle érzés s gondolkozásmód eleinte még nem jutott kizárólagos uralomra. Ha a középkort éjtszakához hasonlítjuk, úgy elejébe még sokáig bevilágított az ó-kor alkonya. Az egyház-atyák közül Vazül, nazianzi és nyssai Gergely,

Szent Ágoston és a IV. és V. századnak vallásos költői még többé-kevésbé antik hatás alatt állanak. Ugyan így két világ érintkezését tükrözi Fortunatus költő a VI. századból, a kin «mint búcsúzó napnak ragyogása rajta van egy elenyésző irodalomnak ulolsó viszfénye».*)

A középkor derekán aztán mintha teljesen kiveszett volna az emberekből a természet szeretete. Nem csak a világtól elzárkózó szerzetesnek, de világi gondolkozású embernek lelkében is alig hagyott — a mint az írott emlékekből, a költészetből és képzőművészetekből joggal következtethetjük — a természet bájának látása mélyebb nyomokat. Nem jellemző-e, hogy a keresztes hadjáratok hősei s az útleírók általában nem találnak a szemök előtt föltáruuló idegen vidékeken, az alpesek csodáiban, a tenger végtelenségében, a déli ég alj buja növényzetében semmit, a mi lelkökhöz szólana? A képzőművészetben tájkép nincs, vagy el van hanyagolva. A fák rajza schablonszerű, az állatok jelképekké lettek és conventionálisok vagy képzeletszülte torzalakok. A művészet fő tárgya az ember, s az emberi alakban megjelenő Isten, de itt is típusok uralkodnak, s kivételt nem tűrő zsarnoki hagyomány nyüögzi a művészt. Eleinte még egy-egy történeti jelet és világi tárgy is foglalkoztatta őt, majd a vallás kiszorítja a profan tárgyakat s csak későre, a miniatur-festészetben látjuk az embert ismét megjelenni világi környezetben s foglalkozásban. A faji és egyéni sajátosságok iránt is alig van érzék. A prágai egyetemi könyvtár egy bestiariumában a XIII. század második feléből, különféle fák minden igazság nélkül, egyformán ábrázoltatnak. A fenyő — csak aláírt nevérol tudjuk, hogy az — alig különbözik a cserfától s teljesen olyan, mint a cyprus és mandulafa. A XII. század egy kéziratának a «Hortus deliciarum»-nak zárólapján a hohenburgi klastrom apátnője lerajzolta mindazon apáczákat, kik társnői voltak. Mindenik kép alá egy-egy nevet írt, az arczok pedig teljesen hasonlítanak egymáshoz.**)

*) A természet iránt való érzék történetével gondosan foglalkozik többi közt Biese: *Entwicklung des Naturgeföhls im Mittelalter und in der Neuzeit* című művében. Lipcse, 1888. Részben innen valók a mi adataink is.

***) Mindkét adatot közli Schnaase: *Kunstgeschichte* V. 480., 486. l.

Ez jellemzi általánosságban a középkort még hanyatlása századaiban is, a mikor pedig már néhol egyes jelek változásra mutatnak, mikor az angol, francia és német sír-emlékeken faragott merev alakok s a templomokban az oszlopok és ívelágazások mellé állított alapító-szobrok (például a naumburgi dómban) már némi hűséget és portraitszerűsége törekvést árulnak el s elvétve valóságos túlzó realistikus fölfogásra is van adat. Habsburgi Rudolf síremlékét mintázta még az uralkodó életében egy német szobrász, a ki minden vonást és redőt hiven visszaadott s mikor idővel a császár megvénült, hozzá utazott, hogy az időközben támadt újabb redőket is pótlólag rávezesse.*) Mindezen, bár még izolált jelenségek új idő közeledtét jelentik.

És a költészetben? Az észak-francia és német műeposzokban, valamint a népeposzban is a természet festése egészen jelentéktelen s ha valamelyikben (például Gottfried von Strassburgnál) a környező természeti jelenségek figyelemben részesülnek, ez egészen kivételes eljárás. A provencai és német szerelmi lyrában hallunk ugyan a virágok szépségéről, a hárs virágzásáról, a fülemile énekéről, a tavasz pompájáról, de mindez futó hangulat csupán és sokszor nem egyéb, mint külső díszítés és conventionalis sallang. A vallásos lyra egészen elfordul a siralom völgyének festésétől, a polgári dalnokoknál pedig a természet dicsérete már csak eltanult visszhang.

Ilyen körülmények közt megérthetjük, miért tulajdonítanak a renaissance történetének írói olyan nagy fontosságot Petrarca hegyi kirándulásának. Mintha zárt levegőjű szobába a kitért ablakon benyomúlna a friss, egészséges havasi levegő, úgy hat ránk, ha a kor száraz útleírásai után kezünkbe vesszük az olasz költőnek hangulatteljes levelét, melyben elragadtatással ad számot benyomásairól, midőn ott fönt a hegyesúcson föltárult előtte Avignon környékének látképe az alpesek lánczáig s a tengerig. A vauclusei szerzetes, ez a «legelső modern ember» a természet iránt való rajongó szeretetével most már nem egyedül áll. Az ő érzésének s szavának viszhangját halljuk mindenfelől. Itt vagyunk a korok határmesgyéjén, most általános, a mi eddig egyes mélyebb lelkek

*) Schnaase: *Kunstgeschichte* VI. 357. l.

kiváltsága volt, most úgyszólván szabály, a mi azelőtt kivétel volt. Ez a fordulat, mely a természetnek eddig számba is alig vett jelenségeit szerető érdeklődés tárgyává tette, a fölfedezések hosszú sorát idézi elő, átalakítja az egész világnézletet, a bölcsészetnek és tudománynak új anyagot, czélokot s módszert adott, a művészeteket pedig fölszabadulásra és hatalmas fejlődésre segítette.

Épen ily módon jutott a valóságot gondosabban vizsgáló értelem az egyéni meghatározottságnak tudatára. Mostanig a lélek analysise nélkül az ember belső világa csak legélesebb, úgy szólván tipikus vonásaiban volt ismeretes. A képzőművész az érzelmek kifejezésében szűk körre s néhány jellemző vonásra szoritkozott, vallásos áhitat, hit, keresztényi alázatosság tükrözik az emberek arczáról. A költészet, bár tárgyköre szélesebb, szintén hijával van lélektani rajznak vagy indokolásnak. Az érzelem számtalan tonusa s színe közül milyen kevés érvényesül! Különb en is: «A középkori költészetben a tett minden; az a belső, lelki processus, mely a tettet megelőzi és eredményezi, semmi fontosságú az ő szemökben». (Riedl.)

A középkor nem is termelt nagy számmal egyéniségeket. A társadalmi nagy osztályokon belül egyformán éreztek, gondolkoztak az emberek hajlamból, megszokásból. Rajtok van a mindent nivelláló kor bélyege. Egyének, személyek voltak különösebb egyéniség nélkül, alkotó elemei voltak az egyházi vagy állami gépezetnek önálló érvényesülésre sarkaló ösztönök nélkül. Hallgassuk csak meg a francia és német szerelmi dalnokok legtöbbjét, hogyan festik unos-untig ugyanazon hangulatokat, ismételtetik ugyanazon képeket, metaphorákat, allegoriákat és phrasisokat. Oly kevés köztök az eredetiség, hogy ha neveik nem volnának odajegyvezve, lehetetlen volna tulajdonukat másokétól megkülönböztetni. (Körting. Bartsch). Az egyéniség kifejlődésének föltétele a szabadság, ezt pedig a kor nem adta meg. Önlehatározás, egyéni meggyőződés nagyon kis körben juthatott szóhoz. Ez az idő a tekintélyek aranykora volt. Az egyház-atyáknak, Cicerónak, Aristotelesnek kijelentései ólomsúlyljal nehezettek rá az értelemre. Mindmegannyi akadálya a jellem kifejlődésének. Innen a középkori ember akaratának gyöngesége, ingadozása a végletek: alázatosság és főnhéjazás, szelidség és

durvaság közt, a közmegállapodás tisztelete, nőies határozatlansága, melyet a történetírók följegyeztek róla.

Mindez idővel megváltozott. A keresztes hadjáratok a nemzeti individualitás tudatát ébresztették föl, a fölszabadulás hosszú küzdelmei, melyek a középkori intézmények összedőlésére vezettek, valamint a városok pártharczai s politikai tusái nagykorúvá tették s egyéniségének teljes tudatára hozták az embert. A renaissance kezdetével nagyszabású egyéniségek lépnek ki a cselekvés terére. Nagy, sokszor túlságos önérettel törnek arra, hogy érvényesülhessenek. A modern ember, a mint most alakul, saját szemével szeret látni, saját meggyőződése szerint ítélni. Mint egyén, ő is egyéniséget keres mindenkiben. Cselekvésében függetleníti magát a kényszer alól s magának követeli az önelhatározás jogát. Így érnek a jellemek. Vonzó föladat lett a lélek mélységének kutatása, hol az akarat születik. Ismét Petrarca áll előttünk, a leghatalmasabb egyéniségek egyike, régi idők — szent Ágoston óta, s körülé egy új nemzedék. Ismét itt vagyunk két korszak vízvonalstójánál. Innentől kezdve más irányban, más tenger felé futnak a folyamok.

Hogyan alakul át e vezéreszmék hatása alatt a művészet s miképen tükröződnek követelményeik a lassanként meginduló reflexióban — ennek vázlatos föltüntetése a következő lapoknak föladata.

Az egész korai renaissance képzőművészete a valóság megfigyelésének fokkonként való erősödését mutatja és csodálattal tölt el, ha látjuk, mint nő a növekvő föladatokkal arányban a legkülönbözőbb tanulmányok s a technika vívmányaitól elősegítve a művészet kifejező képessége.

Cimabue már a XIII. században látja s követi a természetet, Pisano Giovanni (+ 1321 körül) reliefjein a kifejezés élénksége lep meg, Giotto (+ 1337) ebben mester s tanítványát Stefanót, bár túlzással, a természet majmolójának nevezték. Náluk már a realis valóság hatol be a művészetbe: egy-egy arcz mintha az életből ellesett volna, megjelenik a hazai ruha és növényzet. A kép fölszabadul lassan az építészeti kényszere alól, nem pusztá falsík többé, hanem mélységet, hátteret nyer a perspektíva segélyével. Masolino (+ 1426 körül) a lombard viseletet s magyarországi útjának tapasztalatait hozza festményeibe. Masaccio (+ 1428) szent-

jei arczképek élő minták után. Ilyenre most már sok a példa. Donatello (+ 1466) a leghatalmasabb arczképszobrász. Műve: Uzano mellszobra jellemzetes, de rút, jeléül annak, hogy szerzője az igazat s nem a szépet kereste. Erős szenvedélyek jelennek meg műveiben. Határozott jellemzést ad Mantegna is (+ 1506). Most már a tájkép, mint háttér gazdag és jól megfestett. A perspectiva törvényeinek ismerete s a színezés tökélye eszközöket adott s ösztönzésül szolgált a dolgoknak csalódásig hű ábrázolására. Számtalan helyen a műalkotásról mondott legnagyobb dicséret, ha tévedésbe tud ejteni a valóság teljes látszatával. Ismét hallunk olyan meséket, melyekben a görög anthologia bővelkedett. Egy Krisztuskép újjára a veréb rá akart szállani, kutya megugatta a lefestett komondort stb. Kivált Vasari tud sok ilyfélé, kinek a heves indulatok hű visszaadására is érdekes adata van Bonsignori életrajzában. A művésznek Szent Sebestyént ábrázoló művéhez mintául megköttözött férfi szolgált. A készülő vázlat hidegen hagyta a herceget s hogy megmutatta, milyenek akarja látni a nyilak czéltáblájául szolgáló szentet, egy alkalommal fegyveresen, halálos fenyegetéssel rohant a megköttözött felé, a ki életét féltve, kétségbeesve igyekezett szabadúlni kötelékeiből. Így kell a vértanút festeni, mondotta a herceg. A realistikus fölfogás már akkor különben is széles körben elterjedt a művészetekben. Verrocchióról (+ 1488) mondják, (Vasari), hogy gipszöntés által halottak arczáról lenyomatot készített. Később a viaszszobrászat támadt e kísérletekből, mely aztán túlzásig ment, midőn a plasztikus alakot befestették, sőt természetes hajjal, s ruhaszövettel látták el.)*

Most már az új művészet százados fejlődésen túl volt, s gondos természettanulmány alapján áll mindenki. Michel Angelo, mint életrajziróitól tudjuk, állatokat bonczolt, s az emberi test szerveiről többet tudott, mint akár hány orvos. (Condivi 56. fej). Varchi az ő temetésénél ezeket a büszke szavakat mondotta el: «nem akart senkitől mástól tanulni, csak a természettől». Raffael a tökéletes szépség festője is beható tanulmányokat tett. Csak az olasz renaissance hanyatlási korában a «modorosok» kezdték a természeti tanulmányt

*) Kugler: *Kunstgeschichte* II. 342.

elhanyagolni, de velök szemben csakhamar valóságos naturalismus kapott lábra. Caravaggio (+ 1609) «le père du réalisme», a mint Ménard nevezi, teljes erővel a valóságot utánozza, elutasítva az antik tanulmányozását. Művei «a modelleknek apotheosisai». (Dohme). Mintáit pedig az utczáról szedi válogatás nélkül. Nem csoda, ha kortársai, mint Guido Réni «igen» természetesnek tartották őt.

Az igazi realismusnak s naturalismusnak hazája Németalföld. A genti híres oltárkép óta (XV. század eleje) sok kiváló művész tűzte ki maga elé föladatúl a valóság s individualis élet hű rajzát. Úgy a flandriai, mint a brabanti iskola a modellt pontosan megfigyeli, Memling, van der Weyden oda-fest minden ránczot s hajszálat. A szent történet is közvetlen közelségbe jön, mintha Gentben, Brüggében épen a napokban történt volna meg. Mária odavaló polgárnő, nemzeti ruhában, szokásos hajviseléttel, Krisztus az ő gyermeke, arczán, testén a honi faj jellegével. Hazai táj a háttér, hazai ég borúl rá. A tárgykör is kibővült; hódít a történeti festmény s a polgári életből vett genrekép, sok az arczkép s a tájkép is — bár még mindig csak háttér gyanánt — nagyobb fontosságot nyer.

A mit a művészek a kor áramlata által tova ragadtatva megvalósítanak, azt hirdetik az elmélet fejtegetői is. Már Cennino Cennini florenzi festő, a Giotto-iskola késői követője 1417 körül írott technikai utasításaiban*) legmegbízhatóbb vezetőknek tartja a természetet, s ezért ajánlja, hogy a festő egy napot se mulasztson el a nélkül, hogy bármilyen csekély tárgyat ne rajzoljon a természet után. Szerzőnk a gipszöntés mesterségét is tanítja. Megmagyarázza, hogyan kell tárgyokról, holttestekről, élő emberek arczáról, sőt egész testéről lenyomatot készíteni. Csakhogy Cennini nem következetes. Azt, ki hegyet akar festeni, nem küldi ki a szabad természetbe, hanem arra tanítja, vegyen faragatlan szikladarabokat minta gyanánt. Itt még legalább természeti tárgyat állít eléje, de másutt, például a fák festésénél olyan részletes utasításokat ad, hogy most már ezek szerint bárki szobájába zárkozva megcsinálhatja a képet, minden közvetlen szemlélet s megfigyelés

*) *Il libro dell' arte. Quellenschriften.* I. Idézeteink a 28, 181—187. 86., 70. fejezetekre vonatkoznak.

nélkül. Az emberi test arányainál hasonlóképen megállapítja a férfi normalis méreteit s ezeknek megtartására utasít. A női testről nem beszél, mert nincsenek arányos méretei s az állatoknál sem talál kellő szabályosságot. Ezeket tehát rajzoljuk a természet után, a hogy tudjuk. Ebből látszik, hogy itt a természet utánzása még csak másodrangú jelentőségű s nem annyira művészi igazság vagy jellemzetesség követelménye, mint inkább szomorú kénytelenség, mely a szabályok alá foglálás nehézségeiből áll elő.

Magasabban áll s következetesebb Alberti Leora Battista (+ 1472) a híres építész, szobrász, festő, költő, humanista és tudós*). Nála a természet követése valóságos vezérelv. Hogy illeszszük össze a test részeit, milyen a holt, milyen az élő test, hogy tükröztessük a testen, s főleg az arczon a lélek indulatait, miképen oszszuk el a fényt és árnyat, hogyan rakjuk föl a színeket, mindezt a természettől kell megtanúlni. Ő maga is fáradhatatlan megfigyelő és sokszor halljuk tőle: majd elmondom, mit tanultam a természettől. Nem is elégzik meg többé a test külsejének megfigyelésével, hanem anatómiai tanulmányokat kíván. A mint először mezitelen alakot szoktak rajzolni, s aztán festik rá a ruhát, úgy mezitelen testnél először a csontokat s izmokat kell föltüntetni, s azután a húst borítani rá, hogy alatta az izmok fekvése észrevehető legyen. Alberti egyenesen balgának mondja azt, ki a természetből vett mintáknak szemmel s értelemmel való tanulmányozása nélkül csak magától akar tökéletességre jutni. Az ilyen soha sem lesz jó festő, a szépség eszméje mindig elillan előle.**)

A «szépség eszméje» kifejezés azonban világot vet Alberti műelméletének egy másik oldalára, a szép cultusára, mely a természet követésének határait vonja meg. A rútat kerülni kell, vagy enyhíteni. Dicsérettel említi, hogyan igyekeztek a régiek a rútat hatását csökkenteni, nyomatékosan ajánlja az illendőség megtartását s óv az indulatok föltüntetésében a túlságos hevesség kifejezésétől. A szépség nem csak

*) Ide tartoznak *Della Pittura* és *De Statua* című művei. Mindkettőt kiadta Janitschek: *Quellenschriften* XI.

***) A fölhozott helyeket lásd a 108., 110., 112., 120., 132., 134., 150. lapokon.

előny, de egyenesen művészi követelmény. Demetrios görög szobrász, ki épen azért nem nyerhetett nagy ügyességének megfelelő általános elismertetést, mert inkább természeti hűségre, mint szépségre törekedett, intő példánk lehet. Vegyünk mindent, a mit ábrázolunk a természetből, de válasszunk a természet tárgyai közül mindig a legszebbeket. Mivel pedig a létezők közt a szép takarékosan van elhintve, a művész egyé-
sítse Zeuxis módjára a szertesztét található szépet alkotásai-
ban. Ő is így járt el, midőn a méretek keresése közben nem
ezt vagy azt az embert vette alapul, hanem sok szép testről
vett mértéket s a nyert számok középértékeit állította táblá-
zataiba. *) Így egy kanon állott elő s ha a művész ezt szigo-
rúan követi, abstract és változatosság nélkül való typus lett
volna az eredmény. Alberti azonban ezt nem akarja. Méretei
nem is határozottak, sokszor csak megközelítők, a legnagyobb
magasságot, szélességet szokta megjelölni. A saját mérést
(dimensio és finitio) nem akarja mellőzni, sőt az egyéni sajá-
tosságok visszaadásánál, ha nemcsak az embert általában,
hanem Caesart vagy Catót akarjuk ábrázolni, elkerülhetet-
lennek tartja.

Alberti lelkesül a classikai építészet s szobrászat örök-
szép formáiért, hiszen izlését ezek fejlesztették ki. Elméleti
műveiben sem tagadja meg előszeretettel irántok, de mégsem
az antik mintákhoz, hanem a természethez utasítja a fiatal
művészt s ebben kifejezte a renaissance művészi önértetét,
mely nem az utánczás, hanem az alkotást tartotta föladat-
ának.

Művei kétségtelenül hatással voltak Lionardo da Vincire,
kinek elméleti följegyzései **) a mellett, hogy a művészet leg-
magasabb kérdéseit is érintik, főleg gyakorlati szempontból
valóságos kincses tárai az értékes megfigyeléseknek, melyeket
a nagy mester egy életen át fáradhatatlanul gyűjtött.

A festészet a természet leánya (legittima figlia di natura)
szereti Lionardo mondani s művéből mindenütt a természet
lelkes barátjának szavait halljuk. Beszél a növények, fűvek,
fák, állatok festéséről olyan aprólékos megjegyzésekkel,

*) *De Statua.* 200. l.

**) *Libro di Pittura.* A *codex vaticanus* után kiadta Ludwig H. *Quellenschriften.* XV—XVII. kt.

melyek megfigyelő képességének becsületére válnak. A nagy természet ott a szabadban kimeríthetetlen forrása az ő tapasztalatainak. Fejtegeti, milyen az erdő, a közeli s távoli hegyvidék, ha a nap aranyozza be, vagy árny borúl rá, hogy mutatkozik tiszta, hogyan sűrű, párás levegőben. Szól a felhőről, füstől, ködről, emelkedő porról, támadó szélről, az eső kezdetéről, vihar tombolásáról, majd a holdfényben fekvő vidék színhatásáról, a napfényről, mely felhőhasadékokon keresztül tör, a sötét éjszakáról, melyben tűz veti a közeli tárgyra vörös fényét. Elmondja nekünk, milyen a tenger közel s távol, hajóról s szárazföldről tekintve, megemlékszik a ringó habokon föltünő fényfoltokról, melyek legelésző juhnyájhoz hasonlítanak. S mindezt nem utasításszerűen mondja, hogy: így csináld s jó lesz, hanem ezzel a tanácscsal, figyeld meg s vésd emlékedbe, a mit látsz. Mintegy karon fogja a tanítványt s figyelmezteti őt arra, a mi nagyban s kicsinyben előtte föltárul. Az előbbieket után érthető, ha a természet mint háttér fontosságot nyert szemei előtt s egyenesen megrójjá kortársát Botticellit a tájkép elhanyagolásáért.

A művészet főtárgya azonban mégis csak az ember. Rajzokkal fejtegeti a tagok különböző helyzetét mozgás közben, terhet vivő, súlyt dobó, czölöpöt verő alakoknál és nagyon fontosnak tartja az anatómiai ismereteket is, hogy az izmok játékát vissza tudjuk adni. A test méreteiről s a tagok arányairól ő is beszél, de a nem, kor s egyén szerint való módosulások megemlékezésével. Nem merev formulákat nyújt, sőt egyenesen rámutat a végtelen változatosságra, mely az emberek közt fönnáll s gúnyosan szól arról, ki schablon szerint hozza elő alakjait, melyek aztán olyan hasonlóak, mint egy apának gyermekei (78. §.).

A testnél még fontosabb s nehezebb a lélek festése az arczkifejezés és testmozgás segélyével. Ez ad élénkséget, lelkeséget. Festmény, melyből ez hiányzik, kétszeresen halott: már amúgy is csak utánzata az életnek, csak kifejezi az élet, de maga élettelen; hát még ha az ábrázolt dolog is élet nélkül való.*) Gyakran ismétlődő lelki állapot állandó kifejezést ad az arcznak, ennyiben a physiognomikai jóslás megbízható. Legtöbb jellemző arczkifejezés azonban muló, mert a pillana-

---

*) 180., 297., 376. §.

tonként módosuló érzelmeknek árnyéka. Ezeket világosan akarjuk látni a művész alakjain s az arczkifejezéssel összhangba hozassék a tagok helyzete s mozgása: a gestus.*) Utóbbi a süketnémáktól lehet eltanulni.

A festő, hogy nehéz föladatának megfelelhessen, beható tanulmányokra s a természet jelenségeinek szerető érdeklődéssel s éles szemmel való megfigyelésére van utalva. Számtalan helyen ajánlja ezt főleg az embert illetőleg, miközben nyomósan rámutat arra a különbségre, mely valóságos indulatnak természetessége s a modellnek erőltetett és csinált kifejezése közt van. Ne akarjuk — így hangzik tanácsa — hogy valaki ok nélkül, látszataból sírjon, hanem lessük meg a sírót, midőn igazi szenvedés sajtolja ki könnyeit s úgy figyeljük meg, hogy ő maga ezt ne vegye észre. Mindazt, a mi a művész figyelmét megragadja odavetett vonásokkal vázlatkönyvbe kívánja összegyűjteni tapasztalás útján szerzett kincs gyanánt, mely nélkülözhetetlen segédeszköz a művész kezében.***) És itt érdekes Lionardo véleménye az élő mintának, a modellnek szerepéről. Ha egyes nyilatkozatait halljuk, hogy a festészet a természetnek utánzója, hogy az a festmény legjobb, mely leginkább megegyezik az utánzott dologgal (la quale ha piu conformita co' la cosa imitata)***) könnyen azt gondolhatnók, hogy szerző a túlzó modern realistikus fölfogásnak előhírnöke s nem kíván a művésztől egyebet, mint a valóságnak szolgálai mását. De Lionardo ilyesmitől távol áll. Az anatomiai tanulmányoknak szükségességét például következőleg fejtegeti. «Ha — ilyenek nélkül — a természet után való rajzolással akarnál magadon segíteni, könnyen megeshetnék, hogy kikeresett modellnek épen az ábrázolandó actus számára nem lesznek jó izmai. Általában nem is találsz minden alkalommal jó meztelen modellt. Ezért jobb és hasznosabb, ha a különbségeket kezeden és emlékezetedben tartod meg». (290. §) Hogy pedig az, a mit itt a modell tökéletlenségével vagy hiányával indokol, nem csak kivételesen, szorultság esetén áll, kitűnik abból, hogy minő fontosságot tulajdonit művészi alkotásnál általában az emlékezetnek. A festő,

*) 180., 279., 285., 294—299. stb.

***) 127., 173., 179., 290. §.

****) 56., 270., 408., 410., 411. §.

szavai szerint nem helyes úton jár, ha nem látja a dolgokat lelki szemeivel (nella mente) s nem innen rajzolja le őket (56. §). Újból és újból hangoztatja az emlékezet útján megőrzés szükségét, tanácsokat ad, hogyan elevenítse föl álmatlan éjtszakán a festő lelkében régebben szerzett tapasztalatait, és hogy tegyen próbát arra nézve, tud-e egyes személyeket emlékezetből, minta nélkül lerajzolni.*) A megfigyelések nagy száma ad a művésznek hatalmat arra, hogy a mintával szemben önálló legyen. A phantasia pedig, midőn a gyűjtött tapasztalati anyagot szabadon fűzi és kapcsolja, alkotóvá teszi őt. Ez az az Isteni szellemhez való hasonlóság melyről mint művésztársai, Lionardó is szeret beszélni, magasztalván a festőnek szabadságát, teremtő erejét, mindenféle létezőknek létrehozásában. (68. §.) Ha azonban a művész a lelkében már megfogant és testet öltött dolgot ecsettel vagy vésővel szemeink elé akarja varázsolni, nem lehet el a természeti tárgy vagy élő minta figyelembe vétele nélkül. A közvetlen szemlélet erejét ugyanis bármilyen hű emlékezet sem pótolhatja, már csak azért sem, mert nem ölelheti föl a természetnek végtelen gazdagságát s a létezőknek megszámlálhatatlan különbségeit. (76., 127. §.)

Megemlékszik Lionardó a szépről is, csak hogy nem tulajdonít neki többé vezérszerepet a művészetben. Nála a kifejezés hűsége, a jellemzetes áll első helyen. Azért azonban ajánlja, hogy emberi testek ábrázolásánál gondosan figyeljük s kerüljük el az élők hibáit s fogyatkozásait. Óv a torz ábrázolásától. Szeretné a művészt távol tarani az arczkifejezés és testmozgás túlhajtásaitól, valamint az anatómiai tanulmány következtében könnyen előálló azon törekvéstől, hogy meztelen testen a csontokat, inakat és izmokat szükségtelenül és erősen fejezze ki. Beszél az arcznak és testrészeknek szépségéről s bájáról, rámutat arra a kellemes hatásra, melyet a fény és árny csendes, észrevétlen átmenete ébreszt. Zeuxisnak ismeretes eljárását ő is ajánlja.**) De a művész ilyenkor és mindig maradjon a természetesség határai közt. Erősen kikel azok ellen, kik egy éves gyermeket festvén, a harmincz

*) 55., 67., 72., 290. §.

***) 109., 270., 139. §. — 58., 125. §. — 137., 291., 319. §.

éves férfi arányait alkalmazzák azon hangzatos jelszót követve, hogy a természetet meg akarják javítani. (411. §.)

Alberti ellene volt idegen műalkotások másolásának, a classikus művészet iránt való előszeretetből kifolyólag legfeljebb szoborművek utánzását engedte meg kivételesen. Lionardó is csak a kéz és szem gyakorlása végett tartja szükségesnek, hogy a tanítvány eleinte jó mesterek rajzait másolja, majd plastikus mintákat rajzolgasson, de aztán jó természeti tárgyakat állít eléje. Óvja őt, hogy ne utánozza más művészek modorát, mert különben művészete nem gyermeke, hanem csak unokája lesz a természetnek.

Lionardó följegyzéseinek egy jó része a művészetek összehasonlítása s elsőbbsége tárgyában támadt vitára vonatkozik s a mai olvasót is meglepi, ha látja, hogy sok selejtes közt mennyi találó észrevétel van köztük. Műve kuszálttsága s rendszertelensége mellett is a kor műelméletének legbecesebb emléke. Alberti értekezéseiben és Lionardó elméletében a teljes virágjában álló renaissance művészi hitvallását találjuk föl, a mint az antik művészet és természet, a szép és jellemzetes közt való kiegyenlítés közben ott az az elsőre, itt az utóbbira kerül a nyomatek. Álláspontjuk közt, valamint egyéniségökben is vannak eltérések, de egyik sem merev szélsőségek híve. Annál a szép eszmény keresése nem válik túlhajtásaiban természetietlenné és schablonszerűséggé, ennél a realis élet felölelése nem lélektelen utánzássá.

Ezek után nem érdekelnek többé a természet követésének általánosságában tartott ajánlásai Biondónál, Vasarinál s egyebütt és így itt meg is állapodhatnánk, ha az æsthetikai ismertetés és kritika emlékei nem nyújtanának néhány figyelemreméltó adatot, főleg a művészi egyéniség elismertetését s megbecsülését illetőleg. Már az életrajzi följegyzésekben (Villani, Ghiberti, Condivi, Vasari) sem lehetett a jellemzést teljesen elkerülni, de vannak kizárólagosan æsthetikai fejtegetést nyújtó művek is. Ilyenek szerzői Dolce és Bocchi. Az előbbi párbeszédés formában ismerteti két nagy, akkor még élő művésznak, Michel Angelónak és Tiziannak művészi irá-

*) Dolce: *Aretino. Dialogo della Pittura.* 1557. — Bocchi lelkes hangú panegyricusa Donatello Szt.-György szobráról. 1571. Mindkét mű megjelent *Quellenschriften.* II. és IX.

nyát, azzal a világos czélzattal, hogy a velencei mesternek, mint honfitársnak szerezzé meg a babért. Közben Raffaelt is belevonják az összehasonlításba. A jellemzés fejlett izlésű s ügyes megfigyelőt tanusít. Michel Angelo stílusában a plastikus elem túlsúlya, a rajzolás ereje s az alakok férfias hatalmas-sága, Raffaelnél a vonzó bájos modor, mely hozzá nem értők szemében nagyon könnyűnek tünik föl és sokoldalúsága emeltetnek ki. *Ez* eleget tesz a művészet legtöbb követelményének, *az* csak a rajzolásban mester, s itt sem mindenütt. Előbbi a meztelennek minden fajtát festi, utóbbi csak az izmost s erőteljest, de ebben művészete csodálatos s emberfölötti. Tiziánban szerzőnk egyesítve talál minden előnyt, mit a többiek csak külön-külön mutatnak. Hősies méltóság, rendkívül gyöngéd és természetes színezés legfőbb szépségei. A dialogusnak egyéb tartalmából csak Dürerre vonatkozó egy megjegyzésnek adunk helyet. Már Dolce rosszalja a német festőnek naiv s realistikus eljárását, midőn a madonnát és környezetét németnek festette és hivatkozik a történeti s ethnographiai hűség követelményeire, melyek a művészt az eredeti lokális színezet megtartására kötelezik. — Bocchi a nagy Donatellónak híres szobrát, szent Györgyöt ismerteti a kifejezés, életteljesség és szépség szempontjából. Fejtegetései közben Donatello eredeti lángelméjét magasztalván, arra az általános következtetésre jut, hogy művészi tökélyt nem lehet mestertől tanulni, csak nagy tehetség juthat el hozzá, s öntheti műveibe. A törvények ismerete épen oly kevésbé tesz művészszerűvé, mint a technikai gyakorlottság. Hányan tanulták a poetikát, bölcsészettant, retorikát s milyen kevés a Homeros, Aristoteles, Cicero! Az eredetiséget emeli ki Annibale Caracci is az ő kedves festőjének Correggiónak dicséretében,*) midőn úgy találja, hogy képei az ő tulajdon gondolatai s föltalálásai, melyeket saját fejből vett s magából hozott létre, csak utólag helyesbítve modellek által és szembe állítja többiekkel, kik kevesebb önállósággal mindnyájan támaszkodtak valamire, a mi nem volt az ő sajátjuk, például: modellre, szobrokra, metszetekre. De ha így ő s a bolognai iskola többi tagjai az eredetiséget becsülni látszanak is, nincsenek tisztábban azzal, hogy ennek létföltétele a léleknek különös adottsága, hogy

*) Guhl: *Künstlerbriefe*. II. 53.

gyökerei az egyéniség legmélyebb rejtekébe nyúlnak alá. Ismerve ugyanis a nagy festők sajátos erejét, művészetöknek egyéni jellemzetességét, saját alkotásaiknál eklektikus álláspontra helyezkednek s különös megtévelyedéssel az azokban kiválót eltanúlni s egyesíteni akarják. Mikor így «Michel Angoló merészségét, Raphael igazi mértékeivel, Tizian természeti hűségét, Correggio tiszta, nemes irányával» össze akarták olvasztani, nemcsak saját érvényesülésökről mondtak le, de nem is látszottak tudni, hogy a mit ők mintájukban bámúlnak, nagy egyéniségeknek belső meghatározottságuknál fogva leg-sajátabb tulajdona s így valójában utánozhatatlan.

Még a hidegebb észak fiánál Dürernél kell megállanunk. A magyar eredetű családból származó nagy művész reflectáló természet volt s több nagyobb elméleti művön kívül sok töredékes följegyzést hagyott hátra, melyekben a művészi alkotás feltételeiről s szabályairól igyekezett számot adni.*)

Mindenekelőtt meglep nála a jellemzetes kifejezésére nagy erővel törekvő művésznél a szép gyakori emlegetése s ajánlása. A rút könnyebb, mint a szép és szinte magától szövődik, fonódik bele a műbe, ezért figyelmeztet, hogy vigyázzon mindenki, s hozzon csinosat, szépet elő. De azért nem kalandozik el az eszményi szép magas régióiban, egész művészi egyénisége ide a föld légkörébe s a valósághoz vonja őt. Elméletében is szerényen elutasít minden kérdezősködést a szép mivolta s lényege felől s nyíltan bevallja, hogy nem tud fölvilágosítást adni, mert a legfőbb szép megismeréséhez gyarlóelménk (unser blödes Gemüth) egyáltalán nem juthat el. A legszebbet csak az alkotó ismeri, ki a szépet széthintette a világon. Mi csak tapogatódzunk s még ha művünk sikerül is, csak alig közeledünk egy keveset hozzá.

Az út, mely még legközelebb visz a tökéletességhez, a természet közvetlen szemlélete s tanulmánya. Ezt köve-

---

*) Főművei: *Underweysung der Messung*. Nürnberg, 1525 és *Vier Bücher von menschl. Proportion*. 1528. Az utóbbi mű 3. könyvében vannak æsthetikai fejtegetései. A festészetről tervezett munka nem jött létre, kézirati töredékek belőle s más kéziratok fönrradtak Nürnberg, Drezda és London könyvtáraiban. Mindezeket együtt kiadták *Dürers schriftl. Nachlass* czímen Lange és Fuhse. Halle a. S. 1893. — Elméleti nézeteit összeállította volt még 1866-ban Zahn A.: *Dürers Kunstlehre u. sein Verhältniss zur Renaissance*. (Lipcse.)

teli művészetétől. «A művészet a természetben rejlik, a ki onnan kiragadja, az a művész». «A természet művei utolérhetetlen minták». «Minél hívebben s pontosabban fejezzük ki a valóságot, annál jobb a mű». «Ne áltassa magát senki azzal, hogy valamit jobbá vagy szebbé tehet, mint a milyen a természetben, mert tehetsége erőtlen Isten alkotásához hasonlítva». Ugyanezt a gondolatot fejt ki egyebütt. Némelyek — így szól — arról beszélnek, milyen kellene, hogy legyen az ember. Nem akar velök vitatkozni, de maga részéről a természetet tartja mesterünknek. A teremtő olyanná alkotta az embert, a milyennek lennie kell s az igazi alakszépség benne rejlik az emberek sokaságában. Azt, a ki onnan jól ki tudja vonni, (herausziehen, herausreissen ezek Dürer rendes kifejezései) szívesebben követi, mint azokat, kik új kitalált mértéket állítanak föl. *) A szépnek vágya, tehát Dürert nem eszményítésre, hanem a természet követésére ösztönzi. A «minél hívebben» szavakban, a természettől való eltérés tilalmazásában s a szépítés elutasításában ott vannak a realizmus követelményei, úgy, a mint mindezeket a nagy festő saját, eszményítés nélkül a valóságot követő arcképeiben s más műveiben szem előtt tartotta.

Azonban Dürer sem igazolja elméleti fejtegetéseivel a szélső naturalismus túlzásait. Úgy a tárgyak megválasztásában, mint utánzásában korlátokat állít föl: nem rajong a közönségesért és rútéért, csak azért, mert ott van a valóságban és a művészt sem teszi egyszerű másolóvá. Láttuk már, hogy a rüt kerülésére s a szép utánzására utasította tanítványait. Csakhogy a szépet nem lehet mindig megtalálni. A föltűnő szabálytalanságokat, az igen sokat és igen keveset, a bőséget és fogyatkozást hamar észrevehetjük s elkerülhetjük, de kisebb hiba s az aránytalanság elrejtőzhetik előlünk. Igaz, hogy mindnyájunknak van már a természettől bizonyos érző-képességünk, mely megszólal a szép s rüt látásánál, de ennek vezetésére nem hagyhatjuk magunkat, mert bizonytalan s megbízhatatlan. Még az embereknek közérzése is ingadozó.

---

*) Az idézett helyek föltalálhatók a proportióról szóló III. könyvében, (*Nachlass* 217., 224., 226., 227.), valamint az ugyanezen részre vonatkozó vázlatok közt. (Nürnbergi kézirat. *Nachl.* 249. londoni kézír. *Nachl.* 351., 363.)

Egyszer ezt, máskor azt választják, egyben szépnek találják a mi másban rút s hányszor meghasonlanak egy tárgyról való ítéletökben. Jobb vezetőre van szükségünk, ez pedig a tudás. Vele az egyéni tetszés helyébe az objectiv ismeret lép, mely nem csak megmondja, hogy ez szebb amannál, de okát is tudja, miért az. Ennek a tudásnak és tanultságnak erejét nélkülözi kora német művészeinél, kik vad, nyesetlen fához hasonlóan nőttek föl s műveikben tisztán csak egyéni izlésök szavára hallgatnak. (Ajánló levél az *Underweysung*hoz). Nekik akar használni műveivel s fönnen hirdeti a geometria megbízhatóságát. Midőn azonban tudományos alapra akarja helyezni a művészetet, s az ember arányainak megállapítására a szép testek méreteit összeállítja, még sincs a kiválasztásnál más vezetője, mint a szépnek érzése, melyet imént megbizhatatlannak talált. Ő maga mondja egy helyen: nem tudom más okát adni, miért teszek így s nem máskép, mint hogy így teszek.*)

A mi már most az egyes dolgok utánzását illeti, Dürer azt vallja, hogy nincs létező, mely a szépségnek minden föltételét magában egyesitené. Mivel pedig lehetőleg a szépre kell törekednünk, nincs más mód, mint a sok tárgyon szét-szórt szépet összegyűjtve egyesíteni. Sokszor két-, háromez emberen alig találunk néhány használható részletet. Hordjuk ezeket egybe, egytől vegyük a fejet, mástól a mellet, innen a kart, lábszárt, onnan a kezet, lábat.***) Hogy Dürer ezt a gépies, szellemtelen eclecticismust hirdetheti, nem lep meg bennünket. Nem akart ezzel egyebet mondani, mint a mit a classikus ó-korból származó s Zeuxis nevéhez fűződő hagyományként a renaissance minden elmélkedője hangoztatott, csak a kifejezés szerencsétlenebb, mint másoknál, mert nyilván nem egyes testrészeknek s tagoknak mindenestől való átvételére, hanem inkább méreteiknek combinált alkalmazására kell itt gondolnunk. Ugyanis a mértékek, a helyes arányok azok, melyektől a szépség függ. Lehetőleg sok ember megmérése után magoktól fognak a középértékek kiválni s így kiküszöbölhető, a mi az egyesekben rút s aránytalan.

A proportió tanával Dürer sem akar mindenkire nézve

*) Dresdai kézirat. *Nachl.* 255.

***) Londoni kézirat. *Nachl.* 300.

kötelező kanont alkotni s nem is egy, de sok typust állít föl. Külön arányai vannak a soványnak, kövérnek, magasnak, törpének, fiatalnak, öregnek. Nem is erölteti a nyert eredményeket senkire. Bevallja, hogy az igazi arányokat nem ismeri, a mit összeállított, szolgáljon másoknak ösztönzésül hasonló vizsgálatokra. A schablon megváltoztatását is készségesen megengedi, ebben a tekintetben csak a természet szab határt. Férfi természetet hosszabbá, rövidebbé tehetjük, de mindig a férfitest jellemző arányaival bírjon, a nő ellenben mindig nőies maradjon. Egyiket-másikat lényegéből kivetköztetni éppen olyan hiba volna, mintha az oroszánt úgy eltorzítanók, hogy számárhoz legyen hasonló.

A természet után való gyakori pontos mérés gyakorlatot szerez a szemnek, úgy hogy utoljára fölszabadulunk a tárgyak folytonos méregetésétől. A gyakori tapasztalás útján gyűjtött anyag pedig fölszabadít az egyes jelenségek másolásától s önálló alkotóvá tesz. «A festő lelke (Gemüth) telve van képekkel, melyeket megfesthetne, ha ideje volna hozzá.» «A jó festő belől tele csupa alakkal.» Sok megfigyelésből és utángondolásból összegyűl benne egy «titkos kincs», melyből a szív mélyén valamely dolog hasonlatosságára alakulva támad a mű, mert a kívülről nyert benyomások a művész lelkében megtermékenyülnek, kihajtanak s gyümölcsöt hoznak.*) E szavak Dürer ajakán méltók arra, hogy napjainknak modellutánzó s másoló realismusának egyoldalúságával szemben minél erősebben kiemeljük.

Nem lehet azonban tagadni, hogy elméleti levezetéseiben nincs mindig teljes összhang. Ha a szép követésének szükségességét gyakran kiemeli, viszont találunk olyan helyeket is, hol a rút festését megengedi, sőt benne a művészet méltó tárgyát találja föl. Midőn az emberek közt előforduló torzalakokról beszélt, hozzá teszi: Azért mindenkinek tetszésére bízom, csinos vagy rút dolgot akar-e csinálni. Mert kell, hogy mindenki nemes vagy paraszt képet (adelig oder bäurisch Bild) tudjon csinálni. Ugyanis nagy művészet jele, ha valaki durva paraszt dolgokban (in groben bäurischen Dingen) igazi

---

*) Nyilatkozatait lásd a proportiók III. könyvében s kézirati följegyzései közt. *Nachl.* 218., 227., 241., 298., 356., 363.

hatalmat s művészetet tud mutatni.*) Némi ingadozást találunk itt-ott egyebekben is, midőn az idealistikus s realistikus fölfogásnak, a tipikus és egyéni ábrázolásnak követelményei látszanak egymással szemben állani. Ellenmondást találhatunk Dürer a theoretikus és Dürer a művész közt is. Kétségtelenül túlzás, ha Taine nála «a rút valóság pontos utánzásait» találja föl, mindamellett nyilvánvaló, hogy mint az északi művészet általában, úgy legnagyobb mestereinek egyike, Dürer is a jellemzetes visszaadására fordítja főgondját. A szépnek valami aggodalmas keresését, a milyennek föltételezésére elmélete jogosít, műveiben nem találjuk. Mennyire tisztán elméleti értékűek voltak az arányokról való fejtegetései is, csattanósan bizonyítják a képein végrehajtott mérések, melyekből kiderült, hogy saját műveiben ez arányszámokat nem alkalmazta.**)

Az ifjabbik Holbeinről jegyezte föl a műtörténelem, hogy két hatalmas irány: az olasz formaszépség s az északi művészet erős jellemzetessége, az ideális tökély és a realis valóság gondos rajza közt ingadozott, határozatlanul hol ennek, hol annak útjára térve. Dürer művészetében ilyen ingadozás alig található és egyenesen meglepő, milyen kevéssé mutatkozik az Olaszországból visszatérő művészen ottani tanulmányainak hatása. A mit így a gyakorlatban elkerült, annak nyomai észrevehetőek elmékedésein. Midőn fest vagy metszeteit készíti, erőteljes művészi egyénisége egységes jellemet önt el művein, ha azonban művészetének törvényei fölől gondolkodik, nem tud szabadúlni elméleti forrásainak befolyásától. Jakobus mester (Jacopo di Barbari) Velenczében hívta föl figyelmét a férfi s női test mértékeire, Plinius s Vitruvius megnyitották előtte a régiek műelméletét, talán egyik másik olasz fejtegető iratait (Foppa művét a proportióról, Albertit, Paciolit) is ismerhette s mindezek irányították saját nézeteit.

Dürer szerényen szóló elméletirői érdemeiről. Kijelentette, hogy nem csalhatatlan tanokat hirdet, nem csodaművet irt, ösztönzést akar adni, s vizsgálódásainak további fejlesztésétől várja a művészetnek tudományos megalapítását s megújhodását. Kis tüzeckét gyújtok — mondja tanítványaihoz —

*) A főhely *Nachl.* 349.

***) Zahn. 104. Thausing. Dürer. II. 304.

s ha tovább élesztitek, idővel olyan tűz támadhat belőle, hogy bevilágítja az egész világot.*) Utódjaiban való e reménye nem teljesült, a kik következtek, keresték ugyan a proporció és perspektíva törvényeit, de minden eredetiség s művészetekre való közvetlen hatás nélkül, az alkotás másnemű föltételeinek vizsgálatára pedig nem terjeszkedtek ki.

* * *

A képzőművészeteken végigvonuló áramlatnak jellemző vonásait a költészetben is föltaláljuk. Már Dante műveiből visszasugárzik a természet iránt való meleg érdeklődés. Hasonlatai nem közhelyek többé, hanem meglepnek újságuk, közvetlenségök és kifejező erejük által. Petrarca magánya csendjében érzelmeinek visszhangját hallja a környező természetből s ő maga vágyainak, búsongásának kifejezésére szívesen kölcsönöz innen képeket. Epos, lyra, pásztori vers mindenfelé hirdeti, hogy az ember ismét itthon van ezen a világon s hogy a természet, ha érthetetlen s megfoghatatlan maradt is még tudományos belátás szempontjából, de érzelemkeltő oldaláról érvényesülni kezd egész gazdagságában.

A költő körülményesebben fest, hosszasan időzik tárgyainál. A realistikus detailrajz, melyet az előbbi kor elhanyagolt, terjedt a költészetben. Az egy-két vonással festő jelzők s hasonlatok mellett aprólékos, gondos, részletező leírások foglalnak tért. A festészet, a kor uralkodó művészete nyomult be a testvérművészetbe. Régi jelszavak újulnak föl a költészet és festészet rokonságáról s megegyező törvényeiről. «Az író is festő, a festészet is költészet s történelem. Olvasd Ariostót, hol Alcina szépségét leírja s látni fogod, hogy a jó költő jó festő is egyszersmind» mondja Dolce. Tassó leírja Armidának tündérkertjét vagy a megbűvölt erdőt ragyogóan, festőien, a mint a romantikus költészet varázsfátyolán át tündöklük s élénk színeivel szinte megélénkül s valóságoságot nyer a phantastikus kép. A német és spanyol mystikusok rajongó természetisztelete, a vallásos és szerelmi lyra szeretetteljes hivatkozása a természetre, Camoëns közvetlensége, Calderon festői pompája, Spenser, Sidney színekben bővel-

*) *Nachlass* 288., 306.

kedő leírásai mind ennek az uralkodó iránynak jellemző példái. Sőt még a pásztorregény csinált, mesterkélt világának is részben a természet szeretete adta meg háttérét s vonzó erejét. Mindezeket fölülmúlja Shakespeare. Mélyen érzi a természet jelenségeinek hatását a fogékony emberi kedélyre s nagy erővel tudja ezt fölhasználni az érzés, indulat s szenvedély erősítésére s a lélek mélyén végbemenő analog folyamatoknak festésére. Metaphorái s hasonlatai könnyen, szinte pazarul, kimeríthetetlennek látható gazdagságban folynak és erőteltesség, kifejezés és jellemzettség tekintetében kiválók. Így csak benső, bizalmas, meghitt barátja a természetnek beszélhet.

A külső természet rajza mellett a költöket mind nagyobb mértékben foglalkoztatja az ember belvilága, a lélek rejtélyeinek kérdése, cselekedetek rajzánál a pszichológiai háttérnek s az elhatározó motívumoknak föltüntetése. Sokszor fogyatékosak e kísérletek, de világosan mutatják, hogy az írók az új, megnyert területnek buzgó művelői. Az indoklás szükségéből származott lélektani analysis később kapcsolatos egészszé, a hős lelki életének tüzetes rajzává lesz. Így szélesedik ki Cervantesnél a kóbor lovag jellemzése egész pathológiai képpé és Shakespeare alakjai a genialis megfigyelésnek olyan példái, miket alapúl lehet venni a lélek tanulmányához. Lelki beteginek rajzában a psihiater épen úgy megcsodálja a valóságnak hű föltüntetését, mint az orvosok Lionardó boncztoni ábráin a testi szervezet bámulatos képét.

A lyrai költészetben széles tér kínálkozott az egyén sajátos lelkének visszatükröztetésére. A kiváló költöket erős subjectivitás jellemzi. Tárgyban s formában egyaránt függetlenítik magokat a hagyomány nyügeitől. Eredetiségre törnek, mert egyéniségök tudatára jutottak s élénken érzik, hogy ha ezt nem fejezhetik ki, nincs összhang az író s műve közt. Petrarca, Tasso, Villon, Spenser, Shakespeare a lyra terén önálló egyéniségek, nem eltanúlt érzelmeket énekeltek, hanem leszállva önmagokba, szívékből merítettek. Az átélt és átértett jelenik meg dalaikban. Még kevésbé határozott egyéniségeknél is megérezzük gyakran az érzés melegét és közvetlenségét.

Ne várjunk azonban minden költőtől eredetiséget, a lángész ritka mindenütt. Utánzóknak egyáltalában nincs híjájá-

val a költészet. Petrarca valóságos iskolát alapított. Hányan szerettek s szenvedtek a canzonák óta úgy, mint ő, hányan égtek költött személyekért s hazudtak érzelmeket. Kivált a humanisták, kik a keresztyén s pogány szellem ellentétei közt hányódtak, szoktak egyenesen különbséget tenni való s költészet közt. Nem hallgatnak ebben mesterökre, a ki kijelentette volt: scribendi enim mihi vivendique unus finis erit. (Petrarca ep. fam). Beccadelli azzal védte Hermaphroditusának erkölcstelenségeit, hogy írása s élete különbözik egymástól, az pajkos, ez mocsoktalan. Guarinus is elmondja Catullus nyomán, hogy: más az élet s más az irodalom. Ilyen elvek hangzanak még a XVII. századból is felénk. Opitz «a német költészet atyja» azzal menti szerelmi verseit, hogy a költő gyakran pusztá gyakorlás kedvéért olyasmit énekel, a mit lelkében egyáltalában nem érez. Mennyi hamis hang eredt ebből az elméletből!

Az önálló gondolkozás megerősödése s a kritikai szellem, mely most Európán végig vonúl, hozta létre a satirikus költészetet is, az átmeneti korszakok eszmeküzdemeinek rendes kísérőjét. Irányművek, tendentious alkotások támadnak, a költő leszáll eszményi honából s a realis élet küzdelmeire akar befolyjni. Nemcsak a szónoknak, tudósoknak s államférfiúnak érvei s szava, hanem a költő tolla is félelmetes fegyverré lett. Leghatalmasabb példája ennek Rabelais és általában a reformáció korának erőtől duzzadó, szenvedélyes és maró gúnynyal telített vitázó irodalma.

A nemzeties irányban fejlődő költészet útjában találta a classikaj irodalmaknak nagyra növekedett befolyását is. Mindezekelőtt a latin nyelv általános irodalmi használatán s a honi nyelvek mellőztetésén ütköztek meg. Kicsinylő véleménynyel voltak már Petrarca és Boccaccio is későbbi éveikben, fiatal korban olasz nyelven írott műveik felől. A classikus műveltség híjával való népnek aristocratikus megvetése vonúl végig nyilatkozataikon. Danténak is megbocsáthatatlan hibája volt sokak előtt, hogy egész életén át köznyelven írt. A humanisták nem követték őt, a régi Róma nyelve kelt életre műveikben és csak kényszerűségből, ellenszenvvel ereszkedtek le a «csőcselék» nyelvéhez. Ezt az álláspontot azonban sokáig föntartani nem lehetett, a latinnak ilyen cultusa csak muló tünet, s mindenütt honi nyelven gazdag virágzás támadt

nyomában. Egy előítéletes tant azonban örökségül hagyott a humanismus, még elmulása után is, azt, hogy az irodalomnak a köznyelvtől különböző, finomabb nyelvre, az élet egyszerű, keresetlen, megszokott kifejezéseivel szemben virágos, választékos stílusra van szüksége. Például francia földön, a classicismus leendő hazájában sokszor hangzik föl e kívánság. Du Bellay (1549) a «Pleiade» zászlóbontója megkivánta a költőtől, hogy lehetőleg térjen el a közönséges nyelvtől. Ugyanezt mondja utána de la Taille. (1573.) Peletier (1555) rosszalja, hogy a költészet igen közeledik az élet nyelvéhez s bátorítja a költöket, legyenek merészebbek a nyelv használatában. A poetikairónak ez a kívánsága idő múltán nagyobb mértékben teljesült, mint ő maga óhajthatta. A XVII. század az olasz irodalom hanyatlásával meghozta a marinismus dagályos, affectált, nagyhangú írásmódját, s ez a jelenség, mint egy általános betegségnek symptomája fölüti fejét majdnem egyszerre az európai irodalmakban. Spanyolországban az *estilo culto*, Angliában az *euphuismus*, Franciaországban a *précieuse* irány, Németországban Lohensteinék dagálya kisebb eltérésektől eltekintve, megegyeznek legfontosabb tulajdonságaikban: a szellemeskedésben, keresettségben, pompában, a mindennapitól való iszonyodásban és a szóknak metaphorikus elburkolásában.

Ezen irányzattal szemben lassanként egészségesebb, hogy úgy mondjuk democratikusabb fölfogás tör útát. Fontaine francia verstaníró (1551) kikel a latinizálók, olaszok és görögösek ellen. Két kijelentése, hogy jó költőnek nem kell szükségképen idegen nyelvet tudnia s hogy annak, a mit ír, még a tanulatlanok előtt is érthetőnek kell lenni, éles ellentétben állott a classicisták tanaival. Ronsard (1565) a tájbeszédék póriás szavainak s kifejezéseinek utat akart nyitni az irodalomba. Vauquelin de la Fresnaye (1605) a mesteremberekhez küldi íróját, hogy tőlök tanuljon szép hasonlatokat és Deimier (1610) is megkivánja, hogy a költő gondolatait mindenkire nézve érthető módon fejezze ki. A stílus természetietlensége ellen aztán a XVII. században mindenütt erős oppositio támadt, ez azonban már túl esik korszakunk határain.

A hazai nyelvhez való visszatérés és az egyszerű és természetes iránt való fogékonyság erősödése a népies költészet

elismertetésének útját egyengette. A nép fiainak szerény, keresetlen elméművei szélesebb körben is figyelemben kezdenek részesülni s az elfogultság velök szemben mintha szünőféiben volna. Sidney, ez a nagyműveltségű költő († 1586.) ki *Arkadiája* által hazájában az olasz pásztori színmű meghonosítója és a népies irányban fejlődő színiköltésnek határozott ellensége, nem restelli bevallani (*The defence of Poesiè*), hogy valahányszor a Percyről vagy Douglasról szóló régi népdalt hallotta, mindig meghatottságot érzett, pedig csak közönséges vak koldus énekelte. Igaz, hogy rögtön hozzát teszi, mennyivel nagyobb volna a dal hatása, ha e durva és gyarló alak helyett pindarosi ékesszólás uralkodnék benne. Sokkal nyomósabb bizonyíték Montaignenak a nagy gondolkozónak s a természet lelkes barátjának egy megjegyzése,* melyben a pásztor-dalokra és a műveletlen s írástudatlan népek költészetének termékeire egyenesen utalva, kimondja, hogy a népies és tisztán természetes költészetnek olyan gyermetegsége és bája (*des naïfvetez et graces*) van, mely fölér a tökéletes műköltészet főszépségeivel. Az angol színiköltészetben már meglátszanak a népdal nyomai, Shakespeare is jól ismeri és fölhasználja őket. Igazi, meleg szeretetet árul el, midőn a régi, egyszerű dálnak és dallamnak a lélekre való mély hatásáról beszél. (*Othello* IV. 5.) Sok helyen hivatkozik népdalokra, idéz belőlük hangulatkeltésül és saját kis dalai, melyeket lyrai helyeken széthint, szintén ezeknek tanulmányozását mutatják, épen oly egyszerűek, kedvesek és közvetlen hatásúak, mint a nép lelkének akármelyik szülőtte. *Romeóban* a gyönyörű ébresztő dal épen a németalföldi népköltészetrel való ismeretségre látszik mutatni.**) A reformatió irányánál fogva különösen kedvezett a népies elem terjedésének minden téren. Gazdagon sarjad föl a népköltés és nemcsak künn az útcán, a réten hangzik már, de a templom boltívei alatt is. Luther maga a népies egyházi dálnak hivatott művelője.

Most már mind többen és többen belátják, a régiek iránt tanusított nagy tisztelet mellett is, hogy szabályaik igen szorosak, hogy példájoknak szigorú követése szolgálja önmegtagadást föltételez, s kizárja az egyén érvényesülését. Heim-

*) *Essais*. 1580. I. chap. 54. *Des vaines subtilitez*.

***) Fränkel. *Sh. u. das Tagelied*. Hannover, 1893.

burg német humanista (1454.) a Cicero-utánczás ellen küzd Piccolominivel szemben és nyomós, igaz szavakban védi az egyén jogait. «Magasabb szellemnek jele — mondja — ha nem sajátítjuk el ennek vagy annak a szerzőnek stíljét, hanem mintegy saját szellemmel bírunk, ha nem gyűjtünk méhek módjára, hanem mint a selyemhernyó magunkból szőjük a fonalat».*) Valóságos lázadás a poétika tekintélye ellen Giordano Bruno (+ 1600.) kitörése. Aristoteles úgynevezett törvénykönyve szerinte nem egyéb, mint a költők műveiből elvont szabálygyűjtemény s annak való, ki nem igazi költő s csak Homeros majmolója kíván lenni. Erősen megrojjja a pedans kritikusokat, kik azt veszik a valódi költői tehetség mértékéül, vajon szemmel tartotta-e a hagyományos szabályokat s kik rögtön hajlandók kitiltani a Parnassusról valakit, ha látják, hogy nem követi vakon Homeroszt s Vergiliust a tárgy megválasztásában, a hasonlatokban, invocatióban s hasonló külsőségekben. Pedig a kinek más a képessége, érzése s gondolkozásmódja más utakat is követhet, mint Homeros. A költészet nem egy s változatlan valami, hanem más és más a költő lelke szerint, ez pedig sokféle. (Dico, che sono e possono essere tante sorte di poeti, quante possono essere e sono maniere di sentimenti et invenzioni umane).**) Ime Bruno fölismeri az egyéniség teljes jelentőségét a költészetben s a szabályok aranykorát, a francia classicismus virágzását megelőzve, kimondja, hogy a költészetben a szabályok ismerete s követése csekély értékű a költői lelkület szabad megnyilatkozásával szemben. Az aristotelesi mőről mondott ítéletét századok múltán Merciernél, Valdastrinál és a Sturm und Drang költőinél találjuk föl újra

A régiek formáitól való eltérést szükségessé tette a tárgykör változása is. A távol álló görög s római történeti s mondai események helyett a hazai vonatkozású esemény, a ma s tegnap története s az ismerős valóság követelt helyet a költészetben. Tasso***) nagy művének megírása előtt elgondolkozott, milyen epost kíván a megváltozott korszellem, mert,

*) Voigt. II. 288.

***) *De gli eroici furori*. — Opere pubbl. da Ad. Wagner. Lipsia, 1830. II. kötet. 315. l.

****) *Discorsi dell' arte poetica*. (1587.)

hogy a régít egyszerűen föltámasztani nem lehet, nem volt kétséges előtte. Hiszen az epikus műfajnak lényeges föltétele a csodálatos elem. Az újabb kor embere pedig nem hisz többé az Olympos isteneiben s a költőnél sem veszi komolyan, ezért a régi mythologia helyett a keresztény Istent, az angyalokat és gonosz szellemeket kell a mesébe belevonnunk. Tárgyát az új epos vegye a történelemből, de nem akár melyik korszakából. A pogány ókor az imént mondottak után szóba sem jöhet, de a szent történet is teljesen megköti az író, mert adatain a költészet céljaira változtatást tenni istentelenség volna. A keresztény népek története, a mint tőlünk időben távolabb, vagy napjainkhoz közelebb van, más-más előnyöket s hátrányokat nyújt. A régi idegenebb s épen ezért szabadabb mozgást enged, az új ismertebb s kevesebb változtatást tűr, középen áll a lovagkor ideje, mely legalkalmasabb s ebből meritett maga is. Így szabadúl föl költőnk, ki pedig egyebekben nagyon függ antik mintáitól, e tekintetben hatásuk alól. Mások még szabadabban vélekedtek még a humanisták sorában is s az újabb kor eseményeit sem tartották alkalmatlanoknak arra, hogy drámai vagy kivált a divatos panegyrikus költésben epikai tárgyúl válaszszaák. Janus Pannoniusnak (+ 1472) Marcellusról való dicsénekeiben Athene adja tanácsul a költőnek, hogy lantján ne a régi kort zengje, hanem saját napjainak jeleseit. Tudjuk, hogy ő maga Hunyadi János tetteiről s Mátyásról akart énekelni, de terve terv maradt. A színiköltészet azután a spanyoloknál és angoloknál birtokába vette a régi s új történelem egész anyagát le a közvetlen múlt eseményeiig.

Különben nemcsak a classikus mondavilág állott már elérhetetlen távolságban, a középkori kalandos epos is elhaló félben volt. A természetfölöttinek, mesésnek és csodásnak halmaza, a valónak és álomszerűnek összeszövődése, a túlzott idealismus nem elégitették már ki a kritikához szokott s a költészetben is a realis élet képét s valóságoságát kereső embert. A romantikus pásztori regényben is, mely a kivénült epos gyökereiből kisarjadzott, hazug s hamis hangok uralkodtak. Az élet frissesége először is a novellában s a vígjátékban jutott érvényre. Az utóbbinak úgyis előjoga volt már régen, hogy a mindennapiságot ölelje föl. E műfajok bár némi túlzással, a kor való képét, s benne az emberek hibáit, bete-

ges érzékiségét, léhaságát, sőt néha ijesztő erkölcstelenségét mutatják be s nyelvök is mesterkéletlen. A dialogus hangja nem finoman szellemes többé, hanem nyers, sőt durva, de természetes. Ugyanilyen irányt követ a realistikus regény, határozott s tudatos ellentétben a divatos költészet esztelenségeivel. Az ízlés változása világosan látszik Európaszerte. Maga Ariosto, ki a lovagepost tetőpontra emeli, már ítél fölötte, midőn komolyságuktól megfosztva, humorosan fogja föl hőseinek csodálatos küzdelmeit. Berni és Folengó travestált hősköltevényeikben a Roland-mondát teszik nevetségessé. Du Bellay is erősen bírálja a régies ízlés költőit. Sorel költő *Francion és Berger extravagant* című regényeiben gúnyolja az idealistikus regény bolondosságait. Rabelais óriási hyperboláival, képtelenségeivel, phantastikus túlzásaival s durva vaskos tréfáival neki ront a muló kor kinövéseinek, ferde intézményeinek s költészeti mintáinak.

A legerősebb támadást a romantikus szellem túlcsapongása ellen Cervantes († 1616) intézi, midőn a féktelen képzelődés veszedelmeit festi hősének Don Quijottenak rajzában, kinek elméje éppen a phantastikus lovagregények olvasásától borúlt el. Az egész művön keresztül szemben áll a phantasia országában élő hős, ki minduntalan beleütközik a tényleges valóságba és csatlósa, ki józan, prózai gondolkozásával ezen a földön mozog. A remekmű alap gondolatát a költőnek szavai fejezik ki: A képzelet művein az értelemnek kell uralkodnia. Hatni nem fog soha sem, ki a valószínűségtől és az igazi utánzástól eltér, mert az írás tökélye éppen ezekben áll. (47. fejj.) Cervantes nemcsak bírál s rombol, de teremt is. Művében föltűnnek a modern regény körvonalai. A kalandok s események nem elsőrangú fontosságuk már, a költőt mindenek előtt a pszichologiai rejtély érdekli. Egy — jelen esetben beteg — embernek lélektani rajza előtt állunk s tettei vonulnak el előttünk, mikre exaltált állapotában a lelkére nehezedő rögeszmék hatalma hajtja. Mindezen csillog a humor borítja s a háttérben nagyolt vonásokban egy korszak képe rajzolódik le.

A modern regény mellett a kor megteremti fő műfaját a drámaköltészetet, mely a vallásos mysteriumokból eredetien, ókori mintaképek nélkül fejlett ki, s későbbi fejlődésében is megőrizte nemzeti s népies jellegét. A túlnyomólag

tréfás alapszínezetű művek akár *commedia dell' arte*, *farce*, *sottise*, *Fastnachtspiel* vagy *interlude* nevet viselnek, mind megegyeznek erőteljes, zamatos pórias nyelv s pajzán tartalom tekintetében, valamint abban, hogy eltanult szabályok követése nélkül saját útjaikon jártak. Úgy ezeket, mint a komoly színjátékokat a tudós humanisták kiszorítani vagy átalakítani törekedtek. Fáradozásuk eredményeképp föléledt a plautusi nyomon haladó vígjáték s a Seneca-dráma. Olasz- és Franciaországban e formák meghonosítása eléggé sikerült, Németországban már kevésbé, Spanyol- és Angolországban pedig buzgóságuk megtört a nemzeti érzés és műveltség erején. Hosszabb fejlődés után ott Lope és Calderon, itt Shakespeare nemzeti alapon teremtette meg az új drámaköltészetet.

Az iberiai félszigeten az olaszokat utánzó lyrai költészet is heves ellenzőkre talált. Már Castillejo († 1556) megtámadta Petrarca híveit és a régi spanyol formáknak hagyományos nemzeti szellemben való művelését tanította szavai-
val s példájával. De a benyomuló idegen áramlatnak gátakat emelni sem ő, sem társai nem tudtak. A nemzeti reakció csak a XVII. század elején a drámaköltészetben nő ellenállhatatlan erejűvé.

A legelső csatározók közé tartozik Cueva dráma-költő, Lope előfutárja.*) Az antik színművek az ő fölfogása szerint becsesek, de az újabb kor követelményeinek nem felelnek meg többé, mert fárasztók, nem eléggé vonzók s elmések. Az ízlés és korszellem változtával a művészet is más lett s a színmű átalakítása ennek természetes következménye. Az új komédiának nagy előnyei a bonyolult meseszöveg, ügyes megoldás, a komoly és vig elem vegyítése, a tartalom változatossága, a művészi alakításban nyilatkozó leleményesség és fölvidámitó tréfa. Hasonló módon beszél Lope de Vega a «legspanyolabb» költő az *Arte nuevo* című rövid tanköltevényében, melyet a madridi akadémia fölkérésére írt. (1609.) Határozott szavakban állítja oda a komédia czélját: hogy ennek a világnak képe legyen, utánozza az emberek cselekedeteit és fesse

*) Az *Ejemplar poetico* cz. tanköltevényben. 1606. A következőkre forrásaim: Clarus, Ticknor, Schæffer, Wolf spanyol irodalomtörténeti művei, Klein: *Geschichte des Dramas*. De főleg Schack: *Gesch. der dram. Lit. u. Kunst i. Spanien*. 1845—1846.

a század erkölcsseit. Az életből kiragadott valóság kér itt helyet a színpad deszkáin. De nem csak a tárgyban kell a költőnek a classikus hagyományoktól eltérni, a változott idő új formát is követel. Azt vetik szemére bírálói, hogy a szabályokat elhanyagolja. Ezt elismeri és oka, hogy a tetszést kereste. Ismeri jól az aristotelesi tant, de azt tartja, hogy a modern költő ne alkalmazkodjék régi elméletekhez, hanem hódoljon a közönség ízlésének. Azt szokták mondani, hogy a királyok tragœdiába valók s a komœdia alacsonyabb körébe nem illenek bele, de a nép szeret királyokat a vígjátékban is látni. Roszszalják a tragikus és komikus összekeverését, de épen ez tetszik változatossága miatt, aztán a való élet is példát mutat rá. Csak egy legyen a cselekvény, nem kell a régieket követve azon lennünk, hogy egy napon is menjen végbe. A forró vérű spanyol néző kíváncsiságát nem lehet másként kielégíteni, mint ha két órás előadásban a teremtéstől a világ végeig mindent bemutatunk neki és miért ne tennők ezt meg, ha ezzel mulattathatjuk őt? Így hull el a görög tragœdia legtöbb követelménye, midőn a költő bírálat alá vonja abból a szempontból, mit kívánunk manapság a színműirótól?

Bármilyen furcsa is Lope követelése, hogy a költő a közönség ízlésének hódoljon, meg van ennek is a maga jogosultsága. Tiltakozás ez a tudós renaissancenak kritikátlan ókor imádása s azon szokása ellen, hogy alkotásaiban a beavatottak szűk körének igényeit tartotta szem előtt és a «profanum vulgus»-t magasból lenézni szerette. A nemzeti jellem erős hangsúlyozása nála méltánylást érdemel, de a «tetszés»-nek törvénytényé emelése kaput nyitott mindenféle ízléstelenségnek és sensatióhajászatnak.

Lope újításai, az óriási termékenységű költő kedvelt művei útján terjesztve, elég gyorsan elfogadást nyertek. Támadói közé tartozott egyidőben Cervantes (Don Quijotte 48. fej.) kinek az új színművek ellen fölhozott kifogásai lapokat foglalnak el. Haragja olyan nagy, hogy a bajok orvoslására «Spanyolország költőinek hírneve» érdekében előleges censurát követel. Az új eszmék hódító erejét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ugyan ő tíz év múlva már teljesen az új irány híve. A nemzeti színmű győzelmét aztán Calderon döntötte el nem elméleti fejtegetéssel, hanem művei által. A század közepe felé már a küzdelem eredménye nem lehetett

kétséges. Tisso de Molina (+ 1648) Loperól nagy elismeréssel beszél s működésében a színmű fejlődésének kiváló mozzanatát látja. A régiek tiszteletreméltók, de műveket tökéletesíteni kell. A körtefa egyformán termi évről-évre gyümölcsseit, de a művészet az ember változó természetében gyökeredzik. Ki mondhatja hibának, ha a késő kor írói áthágják a régiek törvényeit? Hiszen az észszerűség követeli, hogy az elavúltat a megváltozott izléshez alkalmazzuk.

Egy század telt még el, míg a francia classicismus ellen meginduló küzdelem ezt a tanúlságot magáévá tette.

Ugyanazon meggyőződés, hogy az antik színmű az erkölcsei világnézet teljes megváltoztával elvesztette a talajt lába alól és a klasszikus formák sem megfelelők többé, hatja át Shakespeare-t (+ 1616). Csak hazájának magas fokon álló drámaköltészetét kellett látnia, hogy ennek világos tudatára jöjjön. Már előtte a Seneca-dráma sorsa eldőlt s néhány életlen kísérlet után nem akadt művelője, Marlowe pedig erős szenvedélyeket festő, szabadabban mozgó, nemzeties költészetével elég világosan mutatta a jövő fejlődés irányát.

Hamletben, ebben a mélyértelmű remekműben, a hol alkalmilag a színészeztől beszél, Shakespeare maga megjelölte az eszményt, melyre törekedett. A dráma «föladata most és eleitől fogva az volt és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek, hogy fölmutassa az erénynek ön-ábrázatát, a gúnynak önnön képét és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát». (III. felv. 2.) Hasonló szókat mások is hangoztattak már, de a kitűzött magas cél aligha állott valakinek lelke előtt ilyen határozottsággal. Minden kiválóbb mű magán hordozza szerzőjének és korának bélyegét és tükröt, melyből látjuk, hogyan érezett és gondolkozott a költő, a ki megírta, és a közönség, mely tapsolt neki. Shakespeare egyebet kíván, a mit ő hirdet, a realistikus művészetnek vezérelve, az igazság, az élethűség, melyet a kor festői keresnek és a theoretikusok ajánlanak. Fölmutatni az embert, a milyen valóban, a mint él, küzd, szenved; benne az állandó emberit, a mi régi s mindig új marad és a változót, mit kor, környezet és körülmények adnak hozzá és mindezt nem torzítva vagy szépítve, hanem híven a valóság megfigyelése és tanulmányozása alapján: ez Shakespeare problémája. Megfigyelő ereje képessé teszi őt arra, hogy a valóság jelen-

ségeinek jellemző tulajdonságait észrevegve, emlékező tehetsége kimeríthetetlen anyagot nyújt neki, melyből phantasiája gazdagon, buján, szabadon, de hacsak a phantastikus játék nem egyenesen kijelentett célja, mindig a valóság színében és «igaz» módon teremti. Az ő mintája az ember, a maga végtelen különféleségében, a mint sajátos tulajdonaival, születés, neveltetés és egyéb viszonyok hatása alatt társaitól különböző: egyénné fejlődik. A költő hozta őket létre, de benső igazsággal, fölruházva őket az élet minden ismertető jelével és föltételével. A mint Lionardó vagy Dürer képzelte a festőt a természet tanulmányozásán nevedve, de mintákhoz való pedans ragaszkodás nélkül szabadon alkotva, ilyen a költő Shakespeare.

Legnagyobb szépsége jellemfestésében van. Ilyesmire egy idő óta már a korszellem kényszerítette az írókat. Kivált a reformatio óta az ember saját belső értékének tudatára jutott. A véletlenségtől vagy felsőbb hatalmak beavatkozásától függésbe hozott tettek és elhatározások helyett mindinkább előtérbe kerül az egyén, a mint a számtalan külső hatás és ellenhatás közt saját sorsát ömaga intézi. A spanyolok, főleg Lope, gondot fordítanak a lélektani megalapításra és következetes jellemzésre, de alakjaik még mindig schablon-szerűek és típusok, mert legtöbbször a szerző főfigyelme mégis csak a cselekvény ügyes szövésére, változatos helyzetek és meglepő fordulatok előteremtésére irányult. A brit költőnél a jellem a cselekvény főmozgatója. Mi történjék, — ez odabenn a lélek titkos műhelyében dől el, személyei azért cselekszenek így, mert belső lelki meghatározottságuknál, jellemöknél fogva ilyen viszonyok közt másképp nem tehettek. A végzet, a fatum sem transcendens, külső hatalom többé, hanem bele van ültetve a szív mélyébe, mint ellenállhatlanná váló szenvedély, mely lenyűgöz, vagy mint a lélek fölötti uralmat magához ragadó indulat, mely hirtelen tettekre készlet. Aristoteles törvénykönyvében a régi tragédia egész irányát jellemezte, midőn a cselekvényt fontosságra nézve a jellemek fölé emeli, mert «cselekvény nélkül nem lehet, de jellemek nélkül lehet tragédia». Shakespearenél a jellemzés óriási fontosságot nyert, nála jellemek nélkül nem lehet tragédia. Az ő művei igazi jellemtragédiák. *)

*) Lásd Gervinus szép fejtegetését. Shakespeare. II. 470. és Greguss Sh. pályája. 203. l.

Jellemei pedig összehasonlítva a classikus tragœdia tipikus alakjaival határozott egyének. A költészetben bizonyos tekintetben tipikus jellemzés kikerülhetetlen. Egy embernek minden jellemvonását épen úgy nem adhatja elénk a költő, mint bizonyos időpontok közt véghez vitt összes tetteit. Ott is, itt is kiválasztásra van szükség. Ott éles fény esik a valóságból kiemelt lényeges jegyekre és minden más a félhomályban látszik eltűnni (Dilthey), itt a cselekvénynél a jelentős mozzanatok emelkednek ki s a többiek háttérbe kerülnek vagy teljesen mellőzöttek. Ha Shakespeare eljárását közelebről akarjuk megismerni, vizsgálnunk kell, hogy mennyit tart meg a költő a mellékesből, a kevésbé fontos tulajdonságok közül? És itt azt találjuk, hogy szereplőinek jellemében a közös, tipikus alapvonások mellett, melyek lelki életök főirányulásait fejezik ki, számos az apró, lényegtelen vonás, melyekkel az általánosságban megrajzolt kép közelebbi részletesebb tartalmat, életteljességet, egyéni jellemet nyer. Költőnk, mint Dürer, elmerül alakjainak rajzába, s nem kerüli el a legjelentéktelenebb vonásokat, sőt a rútat sem, ha benne jellemzetest talált. Innen van, hogy míg a tipikus jellemzés, mert bizonyos általánosságok körében marad, könnyen monotoniára s egyformaságra vezet, addig költőnk alakjai végtelen változatosságot tüntetnek föl. Nincs annyi közt kettő, kikben a költő önmagát megismételte volna. (Mézières.) Aztán az idealistikus költő bizonyos magasságban lebeg tárgya fölött, csak a dolgok tiszta, világos ormait érinti (Vischer) s nem ereszkedik le a mindennapihoz, egyszerűhöz, trivialishoz. Shakespeare ezt az utóbbit is fölhasználja, hogy alakjait igazi embereknek mutathassa be. Taine, a ki elfogúltan, a francziák finom s iskolázott izlésével nézi műveit, rosszalva jegyzi meg, hogy a nagy szenvedélyeket nála is, mint az életben, köznapi cselekedetek, jelentéktelen apró dolgok előzik meg, vagy követik. Pedig épen ezek a helyek mutatják hőseinek földi ember voltát s hozzák őket közelebb mihozzánk.

Mindezekhez hozzá járul gazdag, kifejező festői stílusa, mely végtelenül hajlékony és alkalmazkodó a lelki állapotnak minden árnyalatához. Nem szónoki pathos, de természetes, bár rendszeren a valóságnál s köznapinál emelkedettebb kifejezés mód található nála. Nem egy bizonyos józan, átlagos középszert követ, mely minden vélegtől távol marad, s épen

ezért jellemzetesség nélkül való lesz. Ő megadja a szenvedély örjögésének igazi színeit és le tud szállani az érzelmek skálájának fokozatain, ha kell, akár a teljes hideg közömbösség tonusaihoz; finom árnyalatok és durva, vastag tréfa, a választékos és közönséges, sőt az alacsony is a saját nyelvökön szólnak meg.

A tragédia megváltozott iránya megkövetelte a szerkezet módosítását is. Ha a főszű a jellemeken nyugszik, a cselekvény nem szorítkozhatik a katastrophára s ennek közvetlen előzményeire és a költő nem is fog mindig kész jellemeket bemutatni, de festeni fogja, miként lesz, hogyan érik az akarat, mint fejlődik, nő a szenvedély. Ez pedig az előzményeket nagyon fontosakká teszi. Shakespeare drámai cselekvénye széles alapokon nyugszik. Távolabb a czéltől kezdi futását, epikus lassúsággal és gazdagsággal indul, episodikus részletekkel bővül, melyek a cselekvényt nem viszik előre, de fényt vetnek a szereplőkre, majd gyorsabb folyást nyer, ha lejtőre jutott és végzetes elemeni erővel rohan a katastropha felé. Mit törődik a költő az idő és szintér egységével, a darab nagyságával, a műfajok schablonjaival, aprólékos különbözőségeikkel? Mit érdekli őt a tilalom, hogy királyok vigjátékban ne szerepeljenek, vagy a tragikus és komikus elem ne elegyedjék össze? A szabályokat tudja s ismeri a legkiválóbb régi s újabb költőket, de midőn alkot, nem hallgat más szabályra, mint arra, a mit a költői igazság, a természetesség és saját hatalmas művészi egyénisége ír eléje.

Shakespeare színdarabjain a renaissance korának a természetességre, a pszichologiai megfigyelésre s az egyéni jellem érvényesítésére vonatkozó törekvései diadalt arattak. Költészete mintegy ez irányelveknek megtestesülése. Hatását még egyelőre ellensúlyozta a francia classicismus áramlata, mely végig vonult Európán s angol földön is érezhető volt. Midőn azonban az egészséges visszahatás fölébredt s a természet követése újból komoly elv kezd lenni, neve jelszóvá, művei utánczás tárgyaivá lesznek és nagyban elősegítik az új eszmék győzelmét. A XVIII. század æsthetikusainál sűrűn találkozzunk nevével s méltatásával.

PÁLFFY ALBERT EMLÉKEZETE.*)

A múlt év utolsó havának 24-dik napján temettük el Pálffy Albertet, kinek irodalmi érdekes alakját és érdemes munkásságát törekszem a kegyeletes emlékezés ez órájában föleleveníteni.

Nemes hevületű, feledhetetlen korszaknak, a nemzeti s irodalmi újjászületésnek kitartó hűségű bajnoka volt ő, a ki bátor és nehéz küzdésben teljesítette mindazt, a mi kiváló tehetségétől és tudásától telt, s ha nem emelkedett is azon vezérek közé, kiknek nevével jegyzi föl a történelem a kivivott győzelmeket; de azok oldalán állott és munkált, mint harczokban a képzett tehetségű és elszánt jellemű vezérkari tisztek, e szükséges segítők arra, hogy a küzdelemből diadal lehessen.

Midőn a hadi életből meríték képet, teljességgel nem vezet túlzás, sem tóditási szándok, mert nem czélom nagyítani szellemi arczképét s elég szerencsésnek érezhetném magamat, ha a valóhoz híven teljesen el tudnám mondani, hogy mi és minő volt. Nem is összhangzanék az ő komoly természetével, mely szépirodalmi munkáiban az egyszerűt ápolta s az élet folyásában mindig a valóságot kereste, ha én most szók czifrájába öltöztetném alakját s magasabb talapra állítanám, mint a minő tényleg megilleti. De azok is, kik őt évtizedeken át csöndes polgári egyszerűségben s utóbb majdnem teljes félrevonultságban látták élni, tudják, hallották róla, hogy fiatal korában volt olyan öt évnegyed, melyben az ő éles fegyvere, az írói toll, merészen villogott, mint a honvéd

---

*) Felolvastatott a magyar tudományos Akadémia f. é. május hó 23-dikán tartott összes ülésén.

szuronya, vágott, mint a huszár kardja s röppentyűket szórt, mint a magyar tüzér csata-asztala.

Beszéleyeit, regényeit, melyek a cselekvény gondos szövése, az alakok eleven rajza s a nyelv keresetlen könnyedsége által váltak méltókká a közelismerésre: háttérbe szoríthatják új izlés, új erők divatosb termékei; hirlapírói működését már is elfeledtethették a folyton folyó életnek actualis követeléseit; de megmarad egy hősi korszakban folytatott merész küzdésének emléke; valamint irodalmunk története is tartósan jegyzi föl azt az érdemét, hogy a magyar széppróza és hirlapírói nyelv fejlődési folyamában az ő tollának jelentékeny szerep jutott, mert azok közé tartozott, kik a régi nehézkes, dagályos, sallangos írásmód helyébe a könnyed, eleven, világos, röviden tartalmas, szóval a modern stílt juttatták uralomra.

Szépíró volt ő a szó igaz értelmében akkor is, midőn politikát írt. Legkitartóbban azonban az elbeszélés terén munkálkodott, bár nem mondhatni, hogy működésének ez elég bőtermésű ágát bármikor is olyan általános elismerés jutalmazta, a minőt érdemelt volna. Az akadémia szerezte meg életének utolsó esztendejében, aggkorában, neki azt a jól eshető örömet, hogy megkoszorúzta benne a regényírót, midőn utolsó könyvének, az önállólag 1894-ben megjelent *Régi Magyarország utolsó éveiben* című művének ítélte oda egyértelműleg a Péczely-féle ezer arany forintos jutalmat, a bírálói jelentés szavai szerint: «ezzel egyszersmind e jeles írónknak egész, több mint ötven évre terjedő irodalmi, első sorban regényírói, egyszersmind publiczistai munkássága iránti méltánylásának adva kifejezést».

Teljes tárgyiaság vezette ebben az akadémiát, mert hisz az akadémiai munkásságban Pálffy Albert nem vett részt. Élete utolsó tizenhárom esztendejében széke volt ugyan neki az akadémiában is, de ezt a széket nem foglalta el s osztályának üléseire sem járt. Pedig ez osztály, midőn őt tagnak ajánlotta, abban a reménységben élt, hogy e kiváló stílistát és tapasztalt, sokat tudó író bevonhatja működési körébe. Ez a remény azonban nem teljesült. Nem mintha ő, — fiatal tollak hamarítelő szokásaként — kevésre nézte volna az akadémiát; ellenkezőleg sokra becsülte, mint a nemzeti műveltségnek minden, előmozdító országos intézetét; hanem öreg korában

már a maga erejét kicsinyelte ahhoz, hogy új és neki szokatlan munkakörbe fogjon.

Jellemző, a mit egy akadémikus barátja buzdítgatásaira mondott:

«Kertjébe nem ültet senki olyan korhadó vén fát, mely csak helyet foglal, de jóízű gyümölcsöt nem bír már termeni. Kár volt ezt az akadémiának elfelejteni, mikor rám gondolt».

Tudósnak sohasem képzelte magát, bár sokat tanult és tudott; de azt tartotta, hogy az akadémiai szék csupán szak tudósnak való. Nem is szeretett sohasem kilépni a munkakörből, melyet magának még fiatal korában határozottan megszabott. Verset, színművet, értekezést sohasem írt, csak elbeszélést és hirlapi cikket. Szerkesztő is csupán két ízben volt, rövid időre és nagy időközben.

Hiúságból mit sem próbálgatott s a halhatatlanság szomja húsz éves korában sem epeszté. Tudta már akkor is, hogy a maradandó hirnév csupán nagy lángelmék kiváltsága, minden században csak néhányé.

A mit Dante oly fenséges igazsággal festett bele a *Purgatórium* tizenegyedik énekébe, a vezeklő lelkek bús elégiájába: annak igazát Pálffy Albert a világ folyásából s a maga gondolkozásából is élénken érezte. Abban a ragyogó énekben egy régi festőművész, ki magát egykor, midőn még dicsvágytól égett, utólérhetetlennek, halhatatlannak képzelte, panasolja búsan, hogy csakhamar jött utána másik művész, ki élénkebb színeivel túltett rajta s őt gyorsan elfeledteté. Ime, «az emberi tehetség hiú volta s fatetőjének kurta zöldelése!» Az a két költő is hogyan versengett valaha egymással a költői nyelv elsőbbségeért, észre sem véve, hogy már nő mellettök a harmadik, ki mindkettejüket háttérbe szorítja!

«Hirnév olyan, mint fű színe: kizöldül
S meg elsárgul; színét azon napon
Veszíti el, mely kicsalá a földbül».

Pálffy Albert sohasem ámitotta magát írói ábrándokkal, mert mindig erős érzéke volt a valódiság iránt; de tudott egyszersmind hevülni, tevékeny lenni, mert voltak állandó eszményei, melyeket meggyőződéssel szolgálni kötelességének tartotta. Szerette bensőleg az irodalmat s kedvvel munkálkodott benne. Szerette hévvel a korszellem eszméit s hűséggel

csüggött a megújuló Magyarország képén s hazáját tudta elszánt bátorsággal szolgálni és tudott érte tűrni, lemondani, szenvedni.

Már igen ifjan élesen figyelő szemmel nézte a világ folyását s ismerni kezdve az embereket, természetében korán kifejlődött a gúny bő ere, mely tollának egyik főbb sajátosságát kölcsönözte. De az emberismeret korántsem tette fásulttá, cinikussá, sötét kedélyüvé; mennél korosabbá lett, annál megszürtebb humorral nézte, bírálta az élet visszásságait s az emberek fonák cselekedeteit.

Szép időszakra született, négy évvel a nevezetes országgyűlés előtt, mely Magyarország újjászületésének nyitányaül tekinthető.

A gyulai ház, melyben 1820 április 20-dikán jött e világra, békés, elégült hajlék volt, hol atyja (Ferencz, sóhivatali tisztt), s anyja (Nyéky-leány) gondnal, szeretettel nevelték gyermekeiket. Nem voltak gazdagok, de nem is láttak szükségget. Albert fiukat Debreczenbe, Nagybányára és Aradra küldték tanulni. Komoly, eszes és szorgalmas fiú lehetett, mert midőn jó eredménynyel fejezte be a középiskolai tanfolyamot, szülei a papi pályára szánták, mint a melyen sokra viheti. A szatmári püspök papnevelő intézetébe adták, hol szintén lelkiismeretesen végezte be a bölcsészeti és hittani folyamat, de gyorsan éredő elméje és fejlett önismerete mindinkább lelkiismerete elé állították a kérdés kétségét: vajon fog-e tudni jó pap lenni abban az értelemben, a mint kívánni szokták? El fogja-e tűrni az alázatos fegyelmet, kifakadás nélkül? Megfékezni nyelvét, midőn azt a szabad szó kimondása ingerli? Képes lesz-e hirdetni azt is, a mi nem meggyőződése? A papnevelő intézetben sokat látott, a min megütődött és sokat hallott, a mit nem szeretett. El is tókélte, hogy kilép, bár ezzel a szülei házban szomorúságot okozott. Fölszentelése előtt kevéssel vált meg a kispapi reverendától s a nagyvárad-i jogakadémiára ment, hol kedvvel feküdt a jogi tudományok tanulásának. Rövid idő alatt alapos ismereteket szerzett, főleg a közjogból, de egyszersmind egyebet is kedvtelve olvasgatott: regényeket, történelmi munkákat s a nagy forradalom izgató leírásait. Az akkori fiatalság egészen más világitásban ismerkedett meg e forradalom eseményeivel és hőseivel. Most a Taine könyvét olvassák, ki a franczia forradalomban majd

mindent feketére fest; akkor a Lamartine *Girondisták története* volt divatban, ez a rózsaszínt árasztó hőskötemény, melyről azt mondták, hogy «megaranyozta a nyaktilót».

Pálffy Albert is, mint általában a korabeli szabadelvű magyar ifjak, a francziák iránti lobogó előszeretettel került a fővárosba, 1842 nyarán. De nem írónak jött, hanem jurátusnak. Lányi septemvir oldalán esküdt fel s már 1843-ban letette az ügyvédi vizsgálatot. Oklevelének azonban sohasem vette hasznát, mert nem arra termett, hogy adósokat pöröljön és szegény emberek holmiját foglalja le. Pörrendtartás helyett inkább foglalkozott a francia új romantikusok képzelemreható műveivel s élénk kedvet kapva az írásra, 1843-ban már több beszélye jelent meg szépirodalmi lapokban. Noha ezekben érezhető volt még idegen példányok hatása, de dagály nem terjengett bennök, mint az akkor legkapósabb novellákban, a Kuthy Lajoséiban. De abból már is sok volt, a mi érdekeset embereken figyelt meg s mit oly városokban látott, a hol időzött. Így a *Rivuli Dominarum* nagybányai tanulókorának benyomásaiból eredt. Írói kedvére és ifjú kedélyére jelentékenyen hatott az, hogy 1844-ben benső barátságot kötött Petőfivel, ki akkor jött Pestre. Nagyon ellentétes légkörből kerültek össze. Egyik színész és katona volt, a másik kispap. Amaz szilaj, lobogó, ez pedig csöndes, mélézó természet. Petőfi magánkörben keveset törődött holmi illemszabályokkal, míg Pálffy maguk közt is sokat adott az izlés, a jó hang követeléseire. De mert lélekben s eszményeik szeretetében nagyon egyeztek, bensőleg megkedvelték egymást, kölcsönösen becsülték egymás tehetségét s noha szerettek évdni egymással, soha nem zördültek össze.

Ha nem volna olyan jellemző mind a kettőjükre, talán nem is illenék komoly emlékezés keretébe az a pajzán adoma, melyet Degré Alajos jegyzett föl róluk visszaemlékezéseiben.

Verőfényes tavaszi vasárnap déli órájában hullámozott az uri nép a vácsi utcán. Oda sietett együtt néhány fiatal író is. A városház-tér egyik sarkán Petőfi nagy üres targonczát pillantván meg, dévaján oda szólt Pálffynak:

«Mennyiért tolnád végig ezt a targonczát a vácsi utcán?»

«Ingyen, — felelte az nagykomolyan, — ha te bele ülsz.»

Petőfinek sem kellett több, rögtön belevágta magát a targonzába, fölkiáltva:

«Told hát!»

Pálffy megriadva futott el hosszú lábaival, mert ő borzongott minden illetlentől, kirivótól. Egyik barátja ekkor azt jegyezte meg:

«Alkalmasint az egyetlenegy eset, melyben Pálffy Albert nem váltotta be ígérését, adott szavát.»

Petőfi az ő higgadságát keményebb próbára is tette egyszer. Történt, hogy egy időben Pálffy többször kirándult Vácra. Abba a gyanúba vették, hogy valami fiatal leány kedvéért teszi, bár nem nagyon volt szokása udvarolgatni. Petőfi föltette magában, hogy drasztikus módon süti ki a titkot s irt egy szörnyen érzélgős, sápitózó verset *Euláliához* s a Pálffy Albert nevével nyomatta ki egyik szépirodalmi lapban. Baráti körökben volt nagy csodálkozás, mert Pálffy Albert sohasem irt verset s természetétől mi sem állott messzebb, mint a holdvilágos érzélgés. De a meghittek csalódtak, midőn azt hitték, hogy ebből a csinyből história lesz. Pálffy egyet mosolyogva, azt mondta rá: «Szamárság!», s annyit sem tartott érdemesnek kinyilvánítani, hogy az a sápadt virágszál nem az ő kertjében termett. Valószínű azonban, hogy ilyet csak az egy Petőfitől tudott elnyelni türelmesen, kinek lángelméjét eleitől fogva csodálta.

Akkoriban, 1846-ban, jelent meg Pálffy első regénye: a *Magyar millionaire*. Könnyed francziás modorban irt, de kevés értékű munka, melyben csak az elbeszélés eleven hangja és néhány fordulat elméssége mutatnak tehetségre. Barátai sem valami sokra nézték, bár ezek már akkor is sokkal erősebb tehetségnek tartották íróját, mint az olvasók.

E jó barátok akkoriban álltak össze, hogy megalkotva a *Tizek* írói szövetségét, visszavonuljanak az akkor szépszámú közönséggel bíró szépirodalmi heti lapoktól, melyekben nekik nem tetsző sok ósdiságot találtak. Úgy gondolták, hogy teljesebben érvényesülhetnek, ha olyan szépirodalmi folyóiratot, tervök szerint: *Pesti Füzeteket* adnak ki, melyekbe csupán ők maguk irlnak. Azt a nevet adták maguknak: *magyar romantikusok* s alkalmasint a *Junges Deutschland* nyomán indultak, bár nagyobb részök kizáróan a franczia izlésnek hódolt. Azonban egyetlenegy füzetök sem jelent meg s visszatértek a heti

lapokhoz, főleg a Frankenburg Adolf *Életképekjéhez*, a melyben jelent meg aztán a Pálffy Albert ifjúkori legjelesb novelája is: a finom ízléssel és lélekrajzzal írt *Báróné*.

A *Tizek* szövetkezésének emléke kétségekívül azért maradt meg maig is, mert a koriféusokból fényes nevek váltak: Petőfi, Tompa, Jókai s a többi is mind jelentékeny számot tett irodalmunkban. De együtt nem igen lehetett volna egy iskola kalapja alá fogni őket. A franczia romanticismus elvei közül is csupán a képzelem szabadságának, a democraticus elvek kultuszának s a stil erős és könnyed röptének tanait vallották mindannyian. De például Pálffy Albert legkevesbbé sem követhette a párisi diadalmas új iskola lángeszű fejének, Hugo Victornak írásmódját, mint a ki cselekvényeiben, alakjaiban az éles ellentéteket állította szembe, hatalmas képzeletével a kivételesnek, a szertelennek hódolt s drámában és regényben a pathosz fényes nyelvét használta; míg Pálffy, mihelyt egyszer öntudatosan vizsgálta a maga tehetségét, tisztába jött azzal, hogy egyszerűbb történetek rajzára s egyszerűbb nyelv használatára van hivatva. Még mikor nem is szakított teljesen azzal az akkor divatos törekvéssel, melyet ő maga később «mondva csinált regényességnek» nevezett, a rikitőbb festéseket gondosan kerülte, érezve, hogy tollának az ilyenekhez sem elég merész eredetisége, sem pedig égő színei nincsenek. Az *Egy kastély az erdőben* című beszélyében érdekesen festi a múlt századi, büszke, vak magyar grófot, ki fiának herczegleányt szánt hitvesül; de mikor ez a gyanakodó öreg aristocrata az erdei kastélyban vaktában pusztítja el magát és egyetlenegy fiának boldog, de előtte eltitkolt családi életét, ironk a borzalmas katasztrófa képére siet a függönyt legördíteni.

Második regényében: a két kötetes *Fekete könyvben*, mely az elsőhöz képest jelentékeny haladásra mutat s általánosb tetszésben is részesült, szintén vannak még romantikus elemek s képzelmes különösségek is, de a melyek a mű tárgyához és idejéhez, a Hóra-lázadás eseményeihez eléggé illenek. De már e regényben is bőven fordulnak elő olyan humoros részletek, melyek arra mutatnak, hogy írójuk nem a bizarr, a groteszk, hanem a kellemesnek színezésére született.

E mű megjelenésekor, 1847-ben, lett ő a Csengery Antal

Pesti Hirlapjának újdonságírója, a mi lényeges hatással volt fejlődésére. A kik egykor Csengery közelében éltek és írtak, mind egyértelműleg állították, hogy e rendkívül képzett publicista mily erős nevelő hatással volt a nála fiatalabb írók elméjére és ízlésére. Minden irányban figyelmeztette őket a tanulmányozni való könyvekre, a magasb szempontokra s az ítélő tehetség élesítő eszközeire. Pálffy e komoly főnök oldalán jól érezhette magát, mert egyezett vele a szabad eszmék, modern intézmények szeretetében s a magyar stil újítási törekvéseiben. Egyaránt elfordultak a táblabírói több körmondatú, nehézkes és mégis szóvirágos írásmód sallangjaitól, az öblös, szónokias áradozástól s e helyett a rövid, velős, csattanós *styl coupé*t igyekeztek meghonosítani. Pálffy élénken, élezetten, sok ötlettel és iróniával írta a lap újdonságait s hozzászólt néha komoly kérdésekhez is, kerülve a nagyképű, tudakos szenvelgést, melyet nem követni, csak csipkedni szeretett. Egyszer-mind folyvást gyarapította politikai ismereteit, mert az elmék, pártok, nemzetek ébredező mozgalma egyre jobban érdekelte. Érezte a frissítő áramot, midőn új élet és új vívmányok felé sietett a kopott, avult intézményeit megunt világ.

Természetes tehát, hogy midőn 1848 tavaszának éltető levegője Magyarország fővárosát is megeleveníté: Pálffy Albert együtt hevült a márcziusi ifjakkal, kiknek vezetői benső barátai, elvekben és gondolkozásban osztályos társai voltak. De a mozgalom külső intézésében nem vett részt, mert a személyi föllépést az utca vagy kávéház csoportjai előtt mindig kerülte. Nem is született szónoknak s nyilvános beszédet nem mondott soha, sőt pohárköszöntést sem, noha bizalmas baráti körben még öreg korában is szeretett elüldögelni a terített asztalnál, kedélyesen társalogva. Mikor egyszer a forradalmi csarnoknak elnevezett kávéházban az ő nevét is elkiálták, hogy hallják, egy ismerőse e csitító szavakat mondta: «Uraim! Pálffy Albertnek férfias lelke, de asszonyos hangja van. Ennélfogva nem lehet őt hallani soha. Őt csak olvasni lehet és kell!» Nem állt be az akkor sokat emlegetett választmányok és küldöttségek tagjai közé sem. Általában szereplési vágy nem bántotta, az ünnepies pose-t kerülte, a személyes feltünéstől fázott. S az események gyors rohama mégis úgy hozta magával, hogy rövid idő mulva ő legyen a forradalom legfeltünőbb fiatal hirlapírója, kit őt évnegyeden át minden-

felé csaknem annyit emlegessenek, mint a szabadságharcz első szónokait és győztes vezéreit.

Négy nappal az önhatalmúlág felszabadított sajtó pesti ünnepe és lelkes zaja után, márczius 19-dikén, indította meg eleven kis lapját: a *Márczius Tizenötödikét*, e kategorikus jelszóval: *Nem kell táblabíró politika!* Elemében érezte magát a szabadság friss levegőjében, harczolva az ósdiság ellen minden nap, íróasztala mellől, melynél legjobban szeretett ülni, kezében éles tollal, mely bátor tevékenységre és izgalmas munkakedvre ösztönözte.

A legső számot alig több, mint harmincz sornyi felhívás nyitotta meg — a *Polgártársakhoz*. Bejelenté abban, hogy «e lapa márczius 15-diki nap dicső eseményeiből emelkedik föl». A «legszerényebb zászló»-nak nevezte, mely «az európai újjászületés ünnepélyes diadalmenetéhez csatlakozik». Nem számított országos hatásra s kijelenté, hogy főleg a főváros közönségére kíván hatni s azon «lelkes fiatalság házi organumául» ajánlta magát, mely első föllépésével ki tudta vivni a sajtó szabadságát. Határozott programmúl hangoztatta, hogy «küzdeni fog azon elavult eszmék ellen, melyek a márczius 15-diki dátumnál korábbiak». Arra törekszik, — úgy mond, — hogy hazánk «az európai nemzetek családjai közül egyik, a többihez hasonló legyen». Hangoztatja a «rend»-et, «béké»-t, melynek fenntarthatását akkor még hitte. Végszavai a nagyforradalom hármás jeligéje: «Szabadság, egyenlőség, testvériség».

Az első cikkben Pálffy Albert maga írt örvendezve, névtelenül, az új élet pezsgéséről, vívmányairól; kárörömmel a konzervatívek bukásáról; ellenszenvvel a volt kancellárról, mint «Metternich kisszerű satelles»-éről, iróniával a budai megpuhult helytartótanácsról s pikáns csipkedéssel az ósdi urakról.

Következik a Petőfi *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?* című költeménye, melynek refrain-je ez: «Varrd meg azt a zászlót feleségem», (a szabadságét,) mert

«Ha ilyen szép kéz varrja meg,
A győzelem belé szeret».

A költő már januárban, midőn e sorait írta, a szabadság harczai zászlójáról és győzelméről álmódott.

Még egy csomó eleven hirdás, az új fordulat eseményeiről, teszi az első szám tartalmát.

A lap kisalakú, negyedréti féliven s mindvégig csak négy oldal.

Élénk, csipős cikkei jó darabig névtelenül közli s maga a szerkesztő álnevet vesz föl és Nagy Gedeon aláírással bírálja az újabb közállapot árnyék-oldalait s az izgalmas napokban megesik olykor az is, hogy e név olyan cikk alatt olvasható, mely enyhítgeti, mintegy ellensúlyozza a lapban megjelent némely túlesapongást.

Ismert nevek eleintén csak hazafias költemények alatt olvashatók: így a Garay Jánosé, Lisznyay Kálmáné, Hiadoré. De nemsokára próza-közlések alatt is kezdenek feltűnni, köztük először az Egressy Gáboré, majd a Csernátoni Lajosé, ki rövid idő alatt híressé vált fő-dolgozótárs lesz. Az ő neve az április 24-dik számban jelenik meg először a lapban, mely április 11-dikétől fogva valamivel nagyobb alakot öltött.

A tartalom egyre csipősebbé válik, mert mihelyt megkezdődik a bécsi kormányzat kétszínű játéka s a lázongásra ingerelt nemzetiségek forrongása: e lap fiatal írói megérzik a komor jövőt, nem hisznek többé a béke fentarthatásában s erélyesen kívánják a harci készülődést, nehogy a tétlenül elvesztegetett idő a nemzet torkára forrjon. Kivált az országgyűlés megnyitása után egyre erősebben harsog riadójuk. Kijelentik, hogy «egyedüli tekintet lesz előttük a haza boldogulása». Nem az utcán lármáznak s nem a kalap mellé tűzött piros tollal hirdetik radikális nézeteiket, mint az akkor flamingóknak nevezett klub-politikusok; ők a kezökben mozgó fekete írotollal tette buzdítanak; prózájuk veleje a költő kiáltásának paraphrasisa: «Talpra magyar!» Nem kimélik a halogató politika embereit, még kevésbé a közönyösöket, kétszínűeket, képmutatókat. A mint a vész felhői a Dráva felől tornyosulni kezdenek: a lágymeleg hazafiságot olybá tekintik, mint a hazafiatlanságot. Nem tagadható, hogy a fölhevülés néha igazságtalanságra ragadja tollukat, a látszatot is hamarosan valónak véve; például, midőn a jó Duschek Ferenczet csak azért, mert a kamara régi hivatalnoka s csöndben dolgozó alelnöke, «frakos jézsuitá»-nak nevezték, holott néhány hó mulva Debreczenben maguk győződtek meg arról legjobban, hogy a haza iránti kötelesség érzete vezette, midőn

állása, jövője és szabadsága kockáztatásával az 1849-diki magyar kormány buzgó, hű pénzügyminisztere lett. A *Márctzius Tizenötödike* írói igyekeztek a fondorkodások színefalfái közé is bevilágítani; de a magánéletnek nyilvánosságra nem tartozó dolgait csak a legritkább esetben vették tolluk hegyére. Ha egyszer megírták, hogy Ragályi Tamás, a tábla bárója, e nagytekintélyű öreg consiliárius, mint püföli ki mérgében inasát az utcára, azért tették, hogy a pikáns közlés végére oda szűrassák: az lenne csak a lélekemelő látvány, ha ő méltósága a szeptemvir urakat botozná ki a kuriából! Mert ezek a csöndes vérű, tekintélyökre büszke, conservatív elveikben megcsontosult öreg urak — a friss *Márctzius* hite szerint, mely minden conservatív urat egy kalap alá fogott, — útjában álltak az újjászületett Magyarország boldogulásának. Már pedig előttük, a mint határozottan kijelentették: ez volt «az egyedüli tekintet».

Képzeltető, hogy magas állású személyek tekintet nélküli megtámadása mily megütődést keltett azokban a körökben, melyek a cenzura hosszas uralmának füllesztő légkörében a sajtó alázatos vagy legalább kiméletes hangjához s ahhoz a szolgálai regulához szoktak, hogy tiszteld a nagyurakat, a hatalmasokat, a tekintélyeket!

A lap democrata tana pedig az volt, hogy mennél nagyobb úr s hatalmasabb tekintély valaki, annál inkább kötelessége nagy válság idején a fenyegetett hazát erélyes tettekkel, elszánt hazafisággal szolgálni. E tanból eredtek Csernátóninak előbb *Mimózák*, utóbb *Mákvirágok* cím alatt közölt elmés, szúrós, gyakran parázs-vörös haragú apró satírái.

Mennél fenyegetőbbé vált a vész: a *Márctzius Tizenötödike* annál erősebben üzent hadat a «hej ráérünk arra még» táblabíró politikának, akár a kormány, akár a képviselőház, akár a törvényhatóságok működésében vagy mulasztásában nyilvánult. Vidéken, mely még úszott a felelős miniszterium kineveztetésének örömrájában, a szabadelvű értelmiség körében is felzúdulást idézett elő a magyar kormány tagjainak ismétlődő megtámadása. El-elszörnyűködtek azon, hogy a Szemere Bertalan belügyminiszter gondos frizuráját és Mészáros Lázár ósdi czopfját csufolkodva emlegették. Egymás után érkeztek is a bántott kormányférfiak magas színe elé a

bizalomszavazó vidéki küldöttségek, melyeket a lap ismét csak kicsúfolt, mert a fenyegető vész idején a hazafiak ne csoszogjanak alázatosan, hanem készüljenek a harcra elszántan.

A felzúdulást okozó cikkek legnagyobb része nem a Pálffy Albert tollából eredt. Lelkéből gyűlölte ő is az ósdi elveket, melyeket a korszellem diadalára veszélyeseknek tartott, de főleg elvi tollharczban fejezte ki bátor szellemét. A felelősséget azonban sohasem háritotta másra. Érezte, hogy nem tud elég gondosan bíráló szerkesztő lenni, mert sokkal többre becsülte a tehetséget és szabad véleményt, sem-hogy dolgozótársainak munkáiban censorkodni kívánt volna. Olvasatlanul adott sajtó alá néha olyan cikket is, melyet maga szintén túlerősnek tartott, midőn nyomtatásban olvasta. De a felzúdulások nem szegték kedvét. Ha olvasó körök kitiltották asztalukról lapját, ha itt-ott elégették egyes számjait: ezzel legkevesbbé csappanták meg bátorságát. A lap maga írta meg, hogy néhol «úgy félnek tőle, mint az ördögtől». Nem egy magát bántva érzett képviselő hívta ki párbajra a szerkesztőt, ki a magánéletben nem bántott meg senkit s még kevésbbé kötött valakibe; de a szabad toll védelmére készséggel állott ki s egyszer keresztül is lötte egy honatya — kalapját.

A miért azonban a *Márczius Tizenötödikének* hatása úgy szólván napról napra nőtt, az a következetessége volt, hogy a kor legfontosabb ügyét: a haza megmentését nagyon a lelkén hordta s kiméletlen támadásaiból is ki lehetett érezni, hogy a közügy miatti aggodalomból eredtek. Az a személyi sértődésekből származott vád, hogy hizelgett a nép hiúságának és szenvedélyeinek, teljességgel nem volt igazságos, mert a népet folyvást csak áldozatkészségre s egy szenvedélyre: a fenyegetett haza lelkes szeretetére buzdította.

Bizonyos, hogy sokan gyűlölték e lapot; de sokkal többen voltak, a kik szerették. Közönyös senkisé maradhatt iránta, mindenki olvasta, bár némelyek titkon. Mikor a friss szám megérkezett, kávéházakban, kaszinókban valaki fenhangon olvasta föl, hogy mindenki egyszerre értesüljön közléseiről.

Elterjedéséről nem tájékozhat bennünket az akkori

postai adatjegyzék. A kiadó Lukács László följegyzése szerint 1848 vége felé csak 733 példányt küldtek belőle vidékre s 1849 első felében sem volt 1115-nél több a vidéki előfizetők száma. De nem is ez uton vált kelendővé, hanem az utczai árulással. Ez időben és e lappal jött létre az évtizedek hamvából nemrég feltámadt rikkancs, a magyar camelot. A mint Pesten a kihordó fiúk a kegyesrendiek épületéből, a Beimel-féle nyomdából kiindultak, az utczákon harsányan kiabálva: «Friss Márczius! Tessék. Egy szám csak három krajczár!», csakhamar elkapkodtak tőlük minden példányt. Egy-egy hosszabb utczának már a közepéről vissza kellett szaladniok a nyomdába új csomagért. Vidéki vendégek rendszeren több számot dugdostak zsebeikbe, hogy haza vigyék ismerőseiknek. Alkonyat felé, midőn a lap megjelent, a képviselők rendszeren a német színház terén állt kioszkban kávéztak, fagyaltoztak, s mihelyt a közelben fölhangzott a «friss Márczius» kiáltása, a fiatalabbak siettek a kihordó fiú felé, hogy maguknak egy számot biztosítsanak s a mellé egy párt kényelmesb, ülve maradó, öreg képviselőtársaiknak vigyenek. Minden kézben látható volt, egy rész szidta, más rész védelmezte, valamennyi gyorsan átnézte.

Szóval a forradalmi kis lap nagy hatalommá nőtt.

Szerkesztőjét, ki nem a legmérgező tollal írt belé, a sok sértődött hazafi valóságos Mephistónak nézte; de mind erősen megnézte a hosszú, vékony, szikár, aránylag kis fejű, hajlott orrú, gúnyos mosolyú s egyik szemén csiptetőt viselő alakot, kit a lázas idő mérsékeltjei, higgadtjai hajlandók voltak a kor «rossz szellemé»-nek tartani, olyannak, ki harczot visel minden és mindenki ellen. Pedig nem minden és nem mindenki ellen viselt. A milyen kíméletlenül bánt el a politika hipokrataival, a kétkulacosokkal és a mily keményen bélyegezte meg a fondorkodókat vagy a szabadság ügye ellen harczoló magyarokat, épen oly lelkesen üdvözölte a határozott, áldozatkész hazafiakat. Hármas éljent kiáltott például a főthi grófnak, Károlyi Istvánnak, ki a magyar bank alapjára harmadfél mázsa ezüstöt ajándékozott s a megtámadott hon védelmére lovascapat felszerelését ajánlotta fel. Tisztelettel hajlott meg Csányi László kormánybiztosi erélye s Görgei Arthur katonai lángesze és vitézsége előtt. A kormány vezérférfiát is: Kossuth Lajost folyvást kimélte, mert a haza meg-

mentésére szükséges férfinak tartván, tekintélyét csorbítani káros cselekedetnek gondolta volna.

A lap bátorsága együtt növekedett a közveszélylyel. Az első vereségek nem csüggesztették. Az ellenség már Pest előtt állt s mégis 1849 első napján ott jelent meg és hordták ki. Csak a herceg Windischgrätz bevonulása előtti napon indult a szerkesztőség Debreczenbe, hol a *Márctzius Tizenötödike* a Kolozsvárról áthelyezett nyomdából került ki. Erélyes hangján az sem változtatott, hogy a kormánytól felajánlott állást Pálffy Albert elfogadta. A tavaszi hadjárat egymást követő győzelmei az ügy diadalának lelkesült hitére ragadták. De csakhamar lehangelte az a szomorú eset, hogy a radikalismus merész szóvivője, Madarász László, kivel a lap írói összeköttetésben álltak, elkobzott és az ő hivatalos felügyeletére bízott drága kincsek eltűnése miatt, szégyenletesen megbukott. Ez időben kezdett élénkebben mozogni az ügy nevezett békepárt, mely abban remélt, hogy vereségei után az ellenség hajlandó lesz a kibékülésre. E párt főbbjei: Nyáry Pál, Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, a veszélyesnek tartott radikálisok fékezésére s a *Márctzius Tizenötödike* ellensúlyozására közlönnyt indítottak meg: az *Esti Lapokat*, annak szerkesztését a már akkor is fényes, elmés tollú Jókai Mórra bízva. Pálffy Albertnek nem volt kedve szerinti dolog, hogy egy jó barátjával, a *Tizek* egyikével, márcziusi ifjúval kellett szembe szállnia. De meggyőződéssel tette meg, mert nem tudott hinni a békekötés lehetőségében. S ebben egy végzetes fordulat csakhamar igazolta is. Az ellenség inkább orosz segítséghez folyamodott, semmint a magyar nemzettel kívánt volna kibékülni. És aztán az orosz hadak berontásakor az *Esti Lapok* is kénytelen volt harezai tárogaatót fujni, csak úgy, mint a Pálffy Albert lapja.

A Görgői tavaszi gyors és meglepő győzelmei közben, az ellenségtől fölszabadult pestiek újra szerették volna olvasni a *Márctzius Tizenötödikét* s ostromolták érte a kiadót. Pálffy akkor még nem hagyhatta el a kormány alföldi székhelyét s így történt, hogy ez időben öt hétig, április 24-dikétől május 31-dikéig, két *Márctzius Tizenötödike* jelent meg, az egyik Debreczenben a Pálffy Alberté, a másik Pesten a Gaal Józsefé, a híres *Peleskei Nótárius* népszínmű szerzőjeé, amahhoz képest száraz, bár szintén hazafias közlönny, czíme alatt az

akadémia választott szende jeligéjével: *Borúra derű!* Nem vált ez ideiglenes, helyettesítő lap díszére, hogy első számában sülyesztgetni kezdte Pálffy publicistai jelentőségét, úgy beszélve róla, mint a kudarczot vallott és eltűnt «Madarász László csatlósá»-ról. De ezzel az új szerkesztő szégyent is vallott, mert mihelyt Budavár bevétele után Pálffy visszakerült Pestre, ennek a «csatlós»-nak kellett átengednie a lapot, mert hisz a közönség eleitől fogva az övét szerette volna újra olvasni.

Ekkor már ő is letette régibb jeligéjét: *Nem kell táblabíró politika*, a cím alól. E végzetes időben, midőn a magyarnak két nagyhatalom katonáival kellett küzdenie, nem lett volna helyes egy kalap alá foglalni a táblabírókat, kik közül nem egy állta ki a hazafiság tűzpróbáját a politikai szószéken és a honvéd-zászlók alatt. Különbön is Pálffy régi rajzaiban és hirlapi cikkeiben is a táblabíráknak főleg ódságát gúnyolta, nem ellenszenvből, hanem hogy a korszellemhez hajlitsa őket.

A Pestre visszakerülés után Csernátoni sem volt már a lapnál, mert Párisba kellett mennie a politikai ügyviselőnek oda küldött gróf Teleki Lászlóval. De Pálffy egymagában is fentartotta lapjának erélyes hangját és szokimondó bátorságát. Élesen bírálta Szemere Bertalan kormányelnököt, a ki ekkor már a köztársaságot pengette, a mire Pálffy azt jegyezte meg, hogy a respubicát nem hirdetni kell, hanem megcsinálni, ha lehet. Erős cikkeket írt e cím alatt: *Kormány-e ez a miénk?* Különösen kikelt július 5. és 6-diki számaiban a Görgei fővezérlete elleni áskálódások miatt, hirdelve, hogy «a magyarok istene jó kedvében teremté Görgeit s ajándékozta meg vele szabadságügyünket», mert eddig is ő menté meg a hazát s ezentúl is, ha valaki, ő mentheti meg. Megcsipkedte az «ismeretlen lényekből álló kamarillát», a kormányzó környezetében levő nőket sugalmazásaik miatt, vádolva a sorok közt a kormányzó gyöngeségét is.

És ezzel magára és lapjára nézve végzetes darázsfészket bolygatott föl.

Vukovics Sebő, az akkori igazságügyminiszter, tehát a leghitelesebb tanú, jegyezte föl emlékirataiban, hogy «mig a *Márczius Tizenötödike* csak a minisztereket becsmérelte, Kossuth nem mutatott ellene neheztelést; de midőn a

Görgei-féle vitában őt magát és az úgy nevezett asszonyi kamarillát is megsuhintá, elérkezettnek látta az időt, hogy a botránynak véget vessenek.» Tartott ugyan a betiltás népszerűtlenségétől, de mégis csak megjelent a kormányzati határozat, mely a *Márcezius Tizenötödikét* eltiltani és szerkesztőjét esküdszék elé állítani rendelte. Az volt említve főökül, hogy a lap «a közzé tett tilalom ellenére hadjáratot illető eseményeket hirdetett a haza kárára olyankor, midőn azokat nyilvánosságra bocsátani még nem volt szabad». De mivel az orosz sereg már közeledett a fővároshoz, s a kormány elhatározta a Szegedre vonulást, ekkép a fővárosban esküdszéket összeállítani nem lehetett: az igazságügyminiszter kötelező iratot vett Pálffytól, hogy a kormányt követni fogja mindenüvé s kéznél lesz, midőn polgárok bírósága elé idézik.

Így lett vége a forradalom híres kis lapjának, melylyel ez emlékezésben azért kellett némi tüzetességgel foglalkozni, mert annak szerkesztése volt a Pálffy Albert írói munkásságának legtöbb zajjal járt, legtöbbet emlegetett s hatásában némileg mostanig is kiterjedő része. Bizonyos ugyanis, hogy a márczius 15-diki nap jelentőségét mi sem tartotta fönn élénkebben az emberek emlékezetében, a közvéleményben, mint az ő lapjának mindennap sok szem elé került címe, mely a sokkal nevezeteseb történetek folyása közben, a dicsőség és aggodalom váltakozó idejében sem engedte e napot, a vértelen forradalom mozgalmát, elfelejteni. Emberi dolog azonban, hogy noha e nap félszázados fordulóját nemrég annyi szónoklattal és lelkesüléssel ünnepelték: Pálffy Albert-ről nem történt említés. Sorsa volt neki, hogy sok mindent elveszítsen, köztük a hozzá még közel eső utódok megemlékezését is.

Lapjának betiltása után követte szabadon, mert az ellenkező hírek ellenére: fogoly egy perczig sem volt, a kormányt Szegedre és Aradra. De a mi következett: nem az ő pörének esküdszéki tárgyalása volt, hanem a szabadságügy katasztróphája.

Honfiúi aggodalmaitól lázas izgultságba esett, midőn a kormány szétrebbenésekor neki is menekülnie kellett. Gyarmathán került össze két író-barátjával: Degré Alajossal, ki harci sebeiből lábbaadozni kezdett, és Dobsa Lajossal, ki szabad csapatban szolgált. E falu templomtornyából nézte izga-

tottan a temesvári csatát, mely elég jól indult meg, míg nem a herczeg Liechtenstein oldalról intézett lovas támadása a leggyászosabb vereséggé változtatta. Ott veszett el a magyar szabadság ügye, a világosi fegyverletétel e veszedelemnek már csak kikerülhetetlen következménye volt.

A Temesvárnál szétzüllött sereg menekülő csapatjai közt Pálffy és írotársai is Törökország felé igyekeztek; de egy pihenő helyen a nézegetett térképen a betegeskedő Pálffy eltévesztette az útirányt s Orsova helyett visszajutottak Facsetra. Lehet, hogy nem nagyon bánta a tévedést, inkább kívánva honn maradni s a haza gyászában itt osztozni.

A bujdosó írók eleinte Belényes tájára húzódtak, hol a Dobsa Lajos atyjának három oláh faluja volt. Pálffy is ott lappangott az októberi vérnepokig. Ekkor Szintye aradmegyei faluba vonult, hol anyjának testvére: Nyéky Alajos ispán volt az István főherczeg uradalmában. Nagybátyja szeretettel látta, gonddal rejtegette. Később elegen látták e rejtekhelyen, valószínűleg rá is ismertek többen, de olyan rosszlelkű ember nem akadt, a ki följelentette volna. Lehet, hogy a közel működő hivatalnokok nem is tartották okvetetlenül bezárandó politikai bűnösnek, mert hisz itthon jó hazafiak s künn a menekültek körében akadtak elegen, kik személyi sértődésüket nem feledhetve, hajlandók voltak hinni a méltatlan gyanúban, hogy a *Márctzius Tizenötödikének* írói titkos zsoldért becsmérelték volna a magyar kormány tagjait. Pedig az új Magyarország álmódott fényes képe s az e miatt támadt aggodalom tüzelte s ragadta sokszor túlságokra hegyes tollukat. A ki Pálffyt közelebbről ismerte, borzongva hallotta e gyanút, tudván róla, hogy milyen hű hazafi és mocsoktalan jellem, kibén, — mint Szász Károly igazán mondotta koporsójánál: — «álnokság nem találatott».

A szintyei négy esztendő nagy levertség ideje volt neki. Szétfoszolt remények, föllengő illúziók romjain gyászolta a leigázott nemzet s a kiszenvedt vértanúk gyászos sorsát. Irni sem volt képes s e négy esztendő alatt csak egy elbeszélés eredt tollából: *A szebeni ház*. Régibb novelláit azonban Heckenast, ki azokat már 1848-ban kiszedette, 1850-ben kiadta két kötetben e czim alatt: *Egy földönfutó hátrahagyott novellái*. Nevét akkor nem lehetett volna kinyomatni.

Magányában végre is megunt a szibbasztó tétlenséget,

s elszánva, magát 1854 február havában feljött Pestre. Akkor már Bécsben egy évvel elébb kimondták, hogy 1849-iki tettekért újabb pört kezdeni nem kell. Három hétig szabadon is járt író-barátai és ismerősei közt, kiket megjelenése eleintén úgy meglepett, mintha az aligmúlt sirjából föltámadt kísértet lett volna. Egy nap a katonai törvényszék elé idézték s letartóztatták. Öt hónapig ült fogva az Új-épületben, hol száműzésre ítélték a csehországi Budweisba, honnan akkoriban nem egy cseh-német Bach-beamter került Magyarországra. Cserében tőlünk pár magyar forradalmi száműzött író t kaptak: Sárosy Gyulát, az *Arany Trombita* krónikás költőjét, és Pálffy Albertet, a *Márczius Tizenötödike* merész tollú szerkesztőjét. A budweisi polgárok részvétellel, rokonszenvvel voltak irántok. Sárosyról egy gipszöntő elég élethű, apró mellszobrokat is készített, a csöndesb természetű Pálffyt pedig pár család szívesen fogadta házában. Így történt, a sors végzéséből, hogy a hová busúlni, szenvedni ment, találta meg további életének hű társát, egy tisztelt, vagyonos család nemesszívű leányában: Neweklovsky Fániban. Két évi s néhány havi internáltatás után kapta meg a hazatérhetési engedélyt s az ötvenes évek közepén jó feleséggel jött vissza Pestre.

Csöndes családi tűzhelyén újra szépirodalmi munkás-ságba fogott s kiadta egyik érdekesb regényét: *A fejedelem keresztleányát*, Erdély történelméből, s utána *Az atyai házat*, melynek tárgyát a társadalmi életből merítette.

Csakhamar egyszersmind prózaibb természetű gondot is vállalt: főleg nejének hozományából emeletes házat építtetett a Sándor-utca alsó részén, a ma 25-ik számút. Nagy kedve telt ebben s személyesen ügyelt föl, hogy a ház czélszerű és csinos épület legyen. Gyakorlati ismereteket sajátított el az építés vezetőjétől s midőn évődünk vele a zsebéből kilátszó hüvelykmérő miatt, mosolyogva mondta: «A Zollstock nem összeférhetlen a novellista tollal, mert hiszen minden csinos ház egy darab æsthetika.»

Nem tagadható különben, hogy e finom ízlésű beszélyíró s ez erős gúnyú hirlapíró természetébe vegyült némely olyan vonás, melyet épen úgy lehetett volna philisterinek mondani, mint a hogy ő annak tartotta rajzaiban a maradi táblabíró némely szellemtelen tulajdonságát. A rendet mindig nagyon szerette, bohéme sohasem tudott lenni, lármás társaságokat

került s rendes gazda volt. Szegény ifjúkorában, mikor egy házban lakott a Szilágyi Pál komikai színművész családjával, ennek gyermekei perselyéből nem egyszer vett ki néhány garasnyi kölcsönt, hogy este a nemzeti színház karzatára mehessen; de gondja volt rá, hogy e kölcsönt csakhamar visszatehesse a perselybe, s mikor már öreg ember volt, a Szilágyi Pál híres színművésznővé vált leánya: Bulyovszky Lilla előtt akkor is mindig hálásan emlegette a perselyt, melynek több kedves élvezetét köszönhette a karzaton.

Anyagi ügyekkel is kedvvel foglalkozott, megtalálva azoknak lelket emelőbb oldalát. Mikor már háziúr volt s a hazai első takarékpénztár vezérlő férfiaival megismerkedett s azok körében kellemes órákat töltött, ez új ismerősei felszólították, hogy legyen ő is ez intézet napi biztosa. Szívesen lett, még pedig pontos és türelmes, több évtizeden át.

Egyszer a pénztár rácsozata mögött megpillantám én is, a mint komolyan irogatta nevét a betéti könyvecskékbe. Pár nap múlva találkozáván vele, elmondtam, hogy kissé különös volt nekem ebben a prózai foglalkozásban látni az egykori «magyar romantikus»-t, ki a párisi regényeket bújta, modern eszmékért hevült s Franciaországról álmódzott.

— A modern eszmékért most is tudok még hevülni, — felelte nyugodt mosolylyal, — s Franciaországról a rács mögött is gyakran álmódzom, mert mikor mesterlegények, varrólányok, szatócsok, kigazdák betéti könyvecskéibe írom a nevemet, mindig vágyódva gondolok arra, hogy vajon elérjük-e mi a boldog jólétnek azt az idejét, melyben aránylag annyi kis tőke lesz nálunk is, mint Franciaországban.

A házépítés gondja pedig arra vezette, hogy nagy kedvvel olvasgassa az építőművészet történetét s megismerje különféle iskoláinak sajátságait. Annyira elfoglalta ez új tanulmánya, hogy mikor évekkal ezelőtt kötelességérzete arra nógatta, hogy akadémiai székét mégis csak illenék elfoglalni: építészeti tárgyról akart értekezni, de mivel volt, a ki egyebet ajánlott, a székfoglalásról végkép lemondott. Illusztrált könyveiben azonban tovább is örömmel nézegette a világ nevezetesebb épületeinek rajzait s a melyiken stilhiba volt, éles szemével azonnal észrevette.

Öröme telt tehát a főváros utcainak gyors szépülésében, de egyszersmind csipősen bírálhatta a fölkapott fonák-

ságokat, a cifrázkodást vagy nehézkességeket, csakúgy, mint egykor az irodalmi és szónoki stílusban. Mikor már magánosságban kellett élnie, nem egyszer ült vasútra csak azért, hogy egy-egy város építési haladását megnézzé. Örült, ha egyik-másik rég látott vidéki városunk külső képén a jólét és izlés jelentékeny gyarapodását vehette észre. Ilyenkor olyan szívesen beszélt az építő művészetéről, hogy nem egyszer gondoltunk arra: ha ez az ember századokkal ezelőtt véletlenül római császárnak vagy pápának születik, bizonyára annyit épített, mint Adrianus vagy V-dik Sixtus.

A maga csinosan épült háza több mint másfél évtizeden át elégtűl családi élet fészke volt. Az egymást becsülő s napi gondoktól ment szülők nagy örömet találtak két fiók gondos nevelésében és gyors fejlődésében. Szép arcú és növésű fiúk voltak, sok tehetséggel, kik zongorajátékkal, szavalással és biztató stílygyakorlatokkal örvendeztették atyjukat, ki élénken érezte, hogy van miért élnie.

Tollát újlag serényen forgatta s kitűnő beszélyeket írt a *Fővárosi Lapok*nak és *Vasárnapi Ujságnak*; egy évtizeden át pontosan látta el a *Politikai Ujdonságokat* tárgyiasan tájékozó heti czikkekkal, s kedvét találta abban, hogy a *Kisfaludy-Társaságban*, mely 1864-ben választotta meg tagjának, több régi barátja és új ismerőse körében működhetik. Mindjárt az első év végén el is foglalta székét *Radvánszky György Eperjesen* című dolgozatával, mely nem kikerekített beszély és nem is ragyogtatja a kellemes elbeszélő legértékeseb sajátságait; de való adatok alapján velősen jellemzi az eperjesi vértörvényszék kegyetlenségeit s a terrorismus rendszerével dolgozó Caraffa könyörtelenségét és kapzsiságát, kinek végül az lesz a nemezise, hogy mivel nagyravágyási szomját nem elégítheti ki, megőrül, elkobzásból harácsolt kincseivel nem pompázhat s szörnyű nevét a közmegevetés ítéli el. Találólág van e müben festve egy akkori jezsuita vakbuzgó álbölcselkedése s ezzel szemben az igazságtalanul elfogott és halálra szánt öreg Radvánszky György lelki ereje, midőn kintatásai közepett is nemzete közügyeire s a zaklatott ország jövődjére gondol. E dolgozat előszava így kezdődik: «Higgadt, óvatos kétkedés! te vagy a nyugalom és mérséklet anyja». S az író tollán is érezhető volt már ekkor, hogy azt a túlhevült másfél esztendő és utána a szolgaság csüggesztő

hosszú idejének elmultával, óvatos mérséklet, mint tapasztalatok érett gyümölcse, kezdi táplálni. Nem is csoda! A kik ifjan lépték át azt a pár esztendőt, mely Arany János kifejezése szerint: «századoknak szolgált mesgyéül», gyorsan mentek át meglepő változásokon. Felnőtt ifjút hamar érlelt tetterős férfivá a nehéz harcok próbája, az elragadtatások embere pedig töprengő bölcsesé vált a kockára tett szabadság elvesztésétől. Sok hányatott lélek a kiegyezési évek erősítő küzdelmében kapta csak vissza természetes egyensúlyát. De e küzdelem sikerülte sem tudta azokat egyszerre kibékíteni, kiknek lelke az aligmúlt önkényuralomban kapott sebetől vérzett. Nem is birtak azonnal bizni az új rend állandóságában.

A bizalom e hiánya vezette Pálffy Albertet a balközép lapjához: a *Honhoz*, melyet az ő debreczeni hirlapi ellenfele: Jókai szerkesztett. E lapba írt tartalmas cikkein is meglátzott már az óvatos kételkedés. A Deák Ferencz bölcsességét és jogfolytonossági tanát ő nagyra becsülte s örült a visszavívott alkotmány életbeléptének; de szükségesnek tartotta az erős ellenzéket, mert élénken élt benne a keserű tapasztalás, hogy a hatalom megerősülő keze hamar visszaveheti a jót, melyet meggyöngülése idején adott. Azt azonban kárhoztatandónak vélte, hogy ilyen fordulatra maga a magyar adjon túlzásokkal okot. S ettől tartott abban az időben, midőn a száműzetéséből visszatért Csernátóni, régi erős tollával és sok szenvedés sajnó emlékével, megint egy szerkesztőségben került össze vele. Nem maradtak sokáig együtt s Pálffy Albert csöndesen visszavonult, pihentetve tollát. Mikor aztán a külföldről is erősen támogatott ellenzéki támadásaitól a Deák-párt kormánya mindinkább féltetni kezdte az ország megújított közjogát: báró Eötvös József miniszter aggódó elméjében merült föl a terv, hogy az ellenzéki lapok és pártok kockáztató politikájával szemben egy kisebb, eleven, vitázó közlönyt kellene megindítani, s ennek vezetésére olyan tollat nyerni meg, mely a meggyőzéshez elég tudással s a vitához sok gúnnyal bír. Pálffy Albertre gondolt, ki csakhamar meg is kapta a fölszólítást, mely öt napokon át hamleti töprengésbe ejtje. A saját nézeteivel ugyan tisztában volt s az írói bátorság sohasem hiányzott nála; de attól tartott, hogy ha a *Márczius Tizenötödike* egykori szerkesztőjét múltjával való következetlenséggel fogják

vádolni, a mint az meg is történt, szolgálhatja-e kellő sikerrel és hatással a közügyet? Lehet, hogy régi baráti viszonyok tekintete is tartóztatta, de végre is benső meggyőződése döntött elhatározásában. Az ismét újjászülető Magyarország képe állt biztatólag előtte. A mit egykor fegyverrel kivívni a nemzet nem tudott, most talán valósítható lesz a böles megfontolás útján. Ez a remény erősült meg benne. A szabadelvűség, a polgári jogok, a szellemi szabadság s a fölvilágosultság hajnalának tartotta, a hosszú éj sötétsége után, azt a kedvező fordulatot, midőn az 1848-diki elvek nagyobb s üdvösebb részét új törvényekbe öntötték. Hitte, vallotta, hogy ha hangzatos jelszók helyett nemzeti munkához és alkotásokhoz látunk: a nemzet és alkotmánya rövid időn meg fognak erősödni. Vállalkozott tehát a szerkesztésre s kis alakú közlönyét *Esti Lap*nak nevezte el, nem — mint akkoriban némelyek gondolták — debreczeni gúnyoros, pikáns czélzásból, hanem, mert a lap este jelent meg. A külső képet tekintve, az egymással szembezállt hirlapírói erők csoportosulása mindenestre meglepő volt. A mérsékelő toll most nem a Jókai kezében forgott, mint egykor Debreczenben, hanem a Pálffyban. Ellenfelek voltak most is, de megfordított irányban. Az egykor egy lapnál küzdött szerkesztő és fődolgozótársa pedig ezuttal egymás ellen vitáztak. Mindezt azonban a teljesen másféle viszonyok tárgyias vizsgálata hamar megmagyarázza. Pálffy Albert az új lapnál is, a lényegét és célját tekintve, sokat megtartott ifjúkori szempontjaiból, mert politikai ideáljai nem változtak. Democratá maradt minden ízében. Teljes lelkéből kívánta, hogy a megújuló Magyarország, eszméivel és intézményeivel, hasonló legyen az európai kiváló nemzetek családjaihoz. Mint régebben, most is gyűlölte, gúnyolta az elavult, ósdi nézeteket. Nem kellett neki a táblabíró-politika, mely a megváltozott időben is a rendi ellenzék meddő eszköze: a sérelmek örökös panaszát használta, midőn vállvetett munkát, üdvös alkotásokat követelt az idő. Kicsúfolta azokat a vármegyéket, melyek még mindig — mint a felelőség nélküli idegen kormányzat idejében — kis országgyűlések gyanánt foglaltak állást a parlamenti kormányval szemben, nem akarva elismerni alárendeltségüket. A hegyes toll élet sok csipősséggel fordítgatta, különösen Nyáry Pál ellen, ki békét kívánt akkor, midőn csak harcolni lehetett, s csaknem hadat

üzengetett akkor, midőn megvolt a béke s ezerágú munkáságra volt szükség.

De a Pálffy Albert második hírlapi vállalata nem lett általános hatásúvá. A lobogó tűz oltása nem járt elég eredménnyel. A lapban csak az ő eszes és ironikus cikkeit olvasták, mert a többi szintelen és száraz közlemény volt. Maga is kedvét veszíté s az *Esti Lap* nemsokára megszűnt.

Családi életében is szomorú fordulat keletkezett, mely évről évre aggasztóbbá vált. Gyorsan felnőtt fiait a legveszélyesebb kórtól kellett féltenie. Házából és a pesti határban szerzett nyaraló-lakából eltűnt az addigi zavartalan öröm. A két szép fiú, minden gondos ápolás és gyógyítás dacára sorvadozni kezdett. Mikor az egyik az enyhe levegőjű Meranból egy szépirodalmi napilapban pár eleven rajzú levelet közölt, melyek valódi írói képességet mutattak, atyjok jobban örült ez apróságoknak, mint a saját összes munkáinak, nem mintha ezek folytatását várta volna fiától, hanem mert remélni kezdett fölgyógyulásában. De ez a remény füstbe ment. Tizen-nyolcz éves korában ragadta el a tüdővész az egyik kedves fiát s utána nemsokára a másikat. Az egykor vidám tűzhelybanat és gyász sátora lett. Az anya — szívében a Niobe fájdalmaival — egyre sirt s az apa nem tudta vigasztalni. Maga is le volt verve s úgy érezte, hogy nincs már miért élnie. A toll érintetlenül állt íróasztalán s a mit végeznie kellett, gépiesen tette. S a végzet új csapással tetézte szomorúságát: 1886-ban neje is, a jó hitves és gondos házi asszony, utánuk ment az elköltözött fiaknak. A bús magányt aztán csak egy közeli rokon időzése tette elviselhetővé.

A sokáig mély bánatba merült öreg író, ki minden örömből ki volt fosztva, egy jó barát: Gyulai Pál serkentése rázta föl zsibbasztó tétlenségéből. Előbb is, a fiúk halála után, ő buzdítgatta írói tevékenységre, tanácsolva, hogy a munkában keresse, mert csak abban lelheti föl, lelki sebeinek balszamát.

Így írta meg 1882-ben egyik legjobb regényét: *Esztike kisasszony professzorát*, melyet a Kisfaludy-Társaság 1884-ben két kötetben adott ki. Kiváló termék, melynek cselekvénye egyszerű, de a szálak élénk szövése, a viszonyok és alakok rajza s az előadás finom, egészséges humora érdekes olvasmánygyá teszik. Főszemélye gazdag nemesi család egyetlen-

egy leánya és örököse, a kit vagyonáért egy tönkre ment, fényes nevű aristocrata iparkodik nőül venni, de a ki kezét és szívet szerény állású, tiszta jellemű és érzelmű erdélyi bárónak nyújtja, a ki nemes érzést és helyes gondolkozást tudott ébreszteni benne s ebben lett a professzora. Ez a regény életvalóság tükre: igaz viszonyokat, élethű alakokat fest, természetesen fejleszti a fordulatokat s hangjával, melynek egyik alapvonása a finom irónia, eleven rokonszenvet ébreszt nemcsak a festett szép jellemek, hanem önmaga iránt is, kinek életnézletét a tiszta és igaz demokratikus gondolkozás, az egyéni érdemnek mindenekfölött való becsülése szilárdította meg.

Szintén a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelent meg 1885-ben, két kötetben, az *Egy mérnök regénye*, melyben szerzőjének szintén legsajátabb elbeszélői jó tulajdonságaival találkozunk, köztük a képzelet azon fajtájával, mely nem hajlás eredetiséget túlcsapongásokkal, hanem abban keresi egyszerűbb hatását, hogy egészen bele tudja élni magát a rajzolt alakok helyzetébe és gondolkozásába. Különösen sikerült ez neki, midőn saját leveleikkel jellemzé személyeiket. Példa erre az *Egy báróné levelei* című nagyobb elbeszélése, mely jól átgondolt cselekvényénél, finom lélekrajzánál és művészi kidolgozásánál fogva egyik legjobb műve. Ebben a leányát minden áron gazdag asszonynya tenni törekvő özvegy báróné arisztokratikus gondolkozását, anyai ravaszkodását és csapongó eszét néhány rövid levele úgy megvilágítja, hogy természetének titkos redői is kitérülnek előttünk.

Pálffy Albert családi bánatának terhén lényegesen könnyített az ujolag megeredt munkásság. Azzal ő mit sem törődött, hogy a sajtóban kevésbé méltányolták újabb regényeit. Elég jutalom volt neki, hogy megírásuk elvonta bús tépelődéseitől s enyhítette magányának keservét. Maga is érezte, hogy a toll néha bágyad, elfárad kezében; de érezte egyszersmind, hogy meggyőződésből eredt eszméket és életnézleteket fejez ki.

Nyolcz év alatt még öt regényt irt meg, melyek először a *Budapesti Szemle* füzeteiben, majd önállólag a Franklin-Társulat kiadásában jelentek meg. Czímeik: *Anya és grófné* (1886.), *Ne hallja hírét az anyjának, Egy leány mint özvegy-asszony*, *A Dabóczy család* és *A régi Magyarország utolsó éveiben.* (1894.)

Értékben, érdekességben nem egyenlő munkák, de valamennyi visszatükrözi írójuk legtöbbet érő sajátságait: az érett életnézletet, a cselekvény kerek voltát, a viszonyok és alakok gondos rajzát, az elbeszélés könnyed, sokszor finoman ironikus hangját, a nyelv elevenségét és keresetlen magyarságát. Pálffy jól ismerte a maga tehetségének határait s azokon túl nem kalandozott. Nem csigázta elméjét azzal, a mi kimerült írók munkáin nem egyszer szokott mutatkozni, hogy a lelemény eredetiségeivel lepje meg az olvasót, vagy nagy szenvedélyek festésével gyűjtsa föl a sziveket. Beérte azzal, hogy a kedélyre hasson s e mellett folyvást gondja volt a valóság, elevenség, izlés követeléseire. Nem nagy regényíró, hanem jeles elbeszélő.

Legutolsó regénye, melyet az Akadémia megjutalmazott, korrajzi hűség becsével is bír. Mindig élesen figyelte ő meg a magyar társadalom viszonyait, erkölceit, de egy művében sem rajzolta érdekesebben. Nem tagadható, hogy egyes lapjain, a közállapot általános jellemzése végett, meg-megszakítja a regény főcselekvényének fonalát, sőt az alakjellemezés folytonosságát is, hogy politikai magyarázatokat adjon; de ezek mellőzésével bajos is lett volna a mai olvasóval megértetnie azon hirtelen fordulatú kor ellentéteit. Arra azonban ügyelt, hogy a köz- és magánélet eseményei közt a kapcsolat megmaradjon. Sőt arra is, hogy a köztörténet ne csupán háttér vagy keret, hanem egyszersmind a regény főbb alakjait mozgató eleven forrás legyen. Jellemzőleg festi a forradalom előtti társadalom képét, nem mellőzve a társaséleti szokásokat, sőt az akkori sajtó állapotát sem. Főlelevenül előttünk a szent szövetség hosszú uralmától elbizakodott Metternich-kormány fondor, erőszakos, vesztegető hatalmaskodása, melylyel a korszerű reformokért küzdő ellenzék a vármegyékben kisebbséggé zsugorítani törekedett, de mit az ébredő közszellem meghiusított. A növekvő ellenzék nem bírt azonban lényeges eredményeket kivívni s 1847-ben még olyan meddő volt a közélet, hogy — a mint e regényben olvassuk — ennek vigasztalansága éleszté föl a politikától eleintén idegenkedő Petőfi lelkében a harag és gyűlölet villámain. Majd midőn a párisi forradalom kitörése után a légkör nálunk is megtelt gyulékony anyaggal, a francia köztársaság kikiáltásának első híretől a fiatalság vérmes reményekre lobbant, az eleintén megijedt burocracia újra vérszemet kapott, a reform-politika hirlap-

irodalmi vezetői pedig megdöbbsentek, mert amazok remélve, ezek aggódva gondoltak rá, hogy a túlzás visszaesést szokott szülni. Pálffy regényében az elavult korhadt rendszer és a teljes megújulásra munkáló fiatal Magyarország állnak szemben. Amazt főleg báró Klobuchevich, a kikent-fent helytartósági tanácsos, a burocracia Falstaffja képviseli, ki a politikai légváltozást ravasz észszel szimatolja, megcsontosult pecsovics, ki kapaszkodó s kudarczot valló feleség-vadászata révén teljesen beolvad a regény folyamába, melynek igen sikerülten jellemzett alakja, gúnyosan festve, de el nem torzítva. Az ébredő fiatal Magyarország szelleme pedig egy nemes törekvésű ifjú, Zsadányi Pál képében áll előttünk, kit — mint szüleit korán elveszített árvát — Margit néne, az ifjú atyjának gazdag nővére, szerető, aggódó anyaként nevel föl, de sem a vén leány önzetlen szeretete, sem az ifjú hálás tisztelete nem akadályozhatják meg, hogy egymással meg ne hasonljanak. A néni a régi nemesi világ előítéleteiben nőtt föl, öcscsét pedig a szabadelvűség szelleme ragadja. Az érzület e különbsége azonban nem szakítaná el végkép szivöket, ha a végzet hatalma egy baljóslatú érzést nem keltene az ifjú férfias szivében. Bele szeret egy nyugalmazott német ezredes: Frankenmarkt gróf, e javithatatlan kártyás szép és nemes szivű leányába, kire szintén élénken hat a változó világ friss szelleme. De bár ő is mély érzéssel csügg a lelkes ifjún, el kell szakadniok, mert Margit néne, kit a régibb patriarchális világ tiszta és szigorú erkölcesei vezetnek, borzad e létrejöheto frigy átkától. A leálynak nincs büne, csak szerenesétlensége s apja miatt kell elvesznie. A gróf, még fiatal főhadnagy korában, a gazdag Margitnak udvarolt, de cserbe hagyta, midőn egy még gazdagabb parthie kínálkozott. Ezt azonban Margit néne rég feledte, megbocsátotta, mert voltaképp szerencsének tarthatta. De azt sohasem birja elfelejteni, hogy ez a gavalléros, léha kedvtelenségnek élt tiszt — hitvány kártyatartozás miatt — kergette öngyilkosságba az ő szeretett testvérbátyját, a Pál atyját. Ezért akadályozza meg a fiatalok összekelését. A vén kártyás azzal lakol, hogy a szakadás miatt kétségbeesett s a végzettől keményen sujtott leálynak nincs más menedéke, mint a Duna örvénye. De a költői igazságszolgáltatás nem kinélheti Margit nénit sem, kit erkölcsi érzése túlszigorúvá, igazságtalanná tett egy ártatlan leány iránt. Ő is elveszti, de

legalább dicső halállal, ezer gonddal és aggodással nevelt szeretett öcscsét, ki a megunt élet megvetésével és hazafiui vitézséggel harczol a honvédek közt s a szolnoki győzelemben, ágyúk elfoglalása közben, hősileg esik el.

E műgonddal kikerekített s korfestő részletekben gazdag regény akadémiai megjutalmazása melegítő verőfényt hintett egy a közélettől már elvonult s betegeskedésében a végelgyöngüléshez közeledő veterán író hosszú, munkás életének alkonyára akkor, midőn körülte már nagyon meghűvösült a levegő s mély melancholiával gondolhatott múltjára, melyben volt sok változás, csak az ő hűsége nem változott az irodalom és szabadelvűség szeretetében; melyben a sors kemény fordulatai és csapásai nem egyszer szakgatták meg írói munkásságát, de a mihez újra vissza-visszatért; s melyben nem egyszer volt része nagy örömekben is, de a mit nem sokára mind el kellett veszítnie.

Nem volt nehéz neki meghalnia. A haza képe mindvégig élénken élt szíve mélyében; de nem volt már az övé az a társadalom, melyet fiatal korában egészen másnak álmodott s melyben egy idő óta mindenfelől olyan sűrűn kellett látnia a demokratikus elvek és erkölcsök elhomályosulását. Csak az a tudat vigasztalhatta, hogy bár korán tisztába jött az emberi törekvések hívságos voltával: a kötelességérzet nem engedte tétlenül élni s a mire tehetsége és eszményeinek állandó szeretete kötelezték, azt hosszú időn át szenvedett csapások súlya alatt is, meggyőződéssel teljesítette.

Egyyel maradt csupán adósunk. Mennyi mondanivalója lehetett volna neki a korszakról, melyben élt és küzdött, sokféle élményeiről és ritkabecsű összeköttetéseiről, melyeket szerzett, s még sem hagyott hátra emlékiratokat.

Pedig az ő jellemzésre teremtett s ítélőtehetségtől vezérelt tolla ilyenek írására különösen hivatott lett volna. Bizonyosága ennek az az egy pár töredékrajz is, melyet baráti nógatásra alkalmilag írt meg s engedett át közlésre, köztük az a humoros leírás, hogy a képviselők egy csoportja, különfélekep fölfegyverkezve, mint indult el a főváros elfoglalására közeledő horvát bán serege ellen, s mint került vissza puskalövés nélkül Martonvásárról, a hol szerencsésen hallotta meg a jó hírt, hogy a magyar sereg Pákozdnál honatyai segedelem nélkül is eltudta kergetni a betört ellenséget.

Hiába buzdítottuk azonban Pálffy Albertet emlékiratok készítésére, ő mindig csak azt mondta rá :

«Az emlékiró nem kerülheti ki, hogy a maga becses énjéről ne beszéljen. Nekem pedig nem szokásom magammal foglalkozni, legkevésbé, ha toll van a kezemben.»

Nem is találtak az ő gondosan megőrzött és hátrahagyott irományai közt egyetlenegy életrajzi följegyzést sem. De ha ő nem beszélt magáról, azt megérdemelné, hogy az irodalomban néha-néha mások beszéljenek róla, mert jó író, jó hazafi, jó barát és jó ember volt.

VADNAY KÁROLY.

A GYERMEKÜGY.

Korunkban minden nemzetnél a jólét embereinek mélyen kellene gondolkodniok azon eszközökről, melyek lehetővé teszik a bűnös cselekmények megelőzését. Mert korunk humánus szellemének nem a megtorlás, de első sorban a megelőzés terén kell mozognia; ne dicsekedjünk ezentúl a fegyházak czelláinak tömegével; a megtorlás csak végső eszköz, ellenben azon fáradozás, mely a czellák legalább 50%-ának elhagyását eredményezi, ez legyen az összes népek legkedvesebb földadata.

Megdöbbenünk az államfők s más vezérlő egyéniségek élete ellen elkövetett rettenetes merényletektől, de nem kevésbé érdekelnek bennünket az állampolgárok élete, testi-épsége és vagyonbiztonsága ellen nagyrészből naponként elkövetett bűnesetek, melyek állandóan megzavarják az európai társadalom nyugalmit és fenyegetik jólétét.

Mivel pedig már a gyermekkorban levők is veszélyeztetik a társadalmi rendet, mindenekelőtt ezekkel fogok foglalkozni. A társadalmat beteggé a csavargó, koldus, az elhagyatott és bűnös gyermekek óriás száma teszi, és ezért szívünk egész melegével kell ez osztály felé fordulnunk s ha földadatunkat helyesen oldottuk meg, a társadalmi rend egyik legnagyobb problémájával leszámoltunk. A fiatal bűnösök gyakran félelmetes alakok, kik irtózatossá büntetettek képesek és szoktak elkövetni. Nézzük e fekete sereget.

Franciaországban elítéltetett 1886-ban 16 éven alóli korban 3254 és 1890-ben 3936.

Belgiumban a «maisons speciales de reforme»-ban 1850-től harminczhárom éven át folyton emelkedett az elhelyezett gyermekek száma; évi átlag 900.

Olaszországban 1887-ben az elítélt gyermekkorú bűnösök száma 63,798, mely szám 1889-ben 69,352-re emelkedett.

Svájcban is folyton szaporodik a bűnös gyermekek száma.

Németországban a birodalmi törvényben meghatározott büntetés vétség miatt elítéltetett 12--18 éves gyermek 1882-ben 30,719, de már 1892-ben 46,488.

Ausztriában is a bűnös gyermekek száma folyton szaporodik. Míg 1881-ben büntetés és vétség miatt összesen 5865 ítéltetett el, 1890-ben 6579, holott az összes elítéltek száma csökkent.

Oroszországban csupán büntettekért 14—21 év közt levő bűnösök elítéltettek: 1873-ban 1166, 1888-ban 4368.

Magyarországon is a bűnös gyermekek száma folyton szaporodik, 1881-ben 8422, holott 1892-ben 9483.

Nagybritanniában a gyermekvédelem e classikus hónapban örömmel üdvözljük a dicső eredményt, mely szerint a büntetés miatt elítélt 16 éven aluliak száma 1869-ben 10,314, holott 1887-ben már csak 4842.

Ime előttünk a mai Európa erkölcsiségének, de egyszersmind veszedelmének szomorú képe. E nagy sereg megmételezi az erkölcsök légkörét, ennek tagjai halálos ellenségei a takarékoságnak s a jogtiszteletnek, ha kellő erővel nem hatunk közre, megrothad a gyümölcs, mi aztán veszélylyel fenyegeti az egész aratást. E félelmetes sereg szaporodásáért első sorban felelősségre vonják a családot, aztán a társadalmat, végül az államot.

Az egyéni könyörületesség, melynek szép példáját ma az orosz és magyar parasztságnál találjuk, már a civilisatio kezdetleges korában ápolta az árvák, a szerencsétlen gyermekek érdekeit. Csakhogy akkor, mondhatni erkölcstelen alapon nyugodott a segély, mert az elhagyatott gyermekek koldulásra kényszerítették. Ámde csakhamar hatalmas fordulat állott be.

Az ős zsidók magasztos törvénye szerint a közbvagyon egy része a gyermekek nevelésére volt fordítandó.

A csatatéren elhalt görög hősök gyermekeit 20 éves korukig az állam költségén nevelték. Már a pogány Róma is közköltségen gondoskodik az elhagyatott gyermekekről. És ne feledkezzünk meg azon nemesszívű és bölcs római császárokról, a kik elrendelték, hogy minden nagyobb városban alapít-

tassék e gyermekek számára specialis nevelőintézet. Később ezer évig a latin városokkal együtt meghalt az eszme is, melyért mi napjainkban lelkesülünk. Szégyene a mai társadalomnak, hogy ez osztályú gyermekek nevelésével nem gondol. E gyermekek ma mint félvad törzsek gyermekei, kitéve minden erkölcsi és physikai veszedelemnek, bolyongnak a kedélytelen, emberirtó nagy városi utczákon. Igazi barbár kép! Ha egy-egy magyar latifundium ura 20—30 gyermeket a nyári hőség s szünidő alatt uradalmán eltartana, mily keveset ártana zsebének és mily nagy szolgálatot tenne hazájának!

A keresztyénség alapgondolata a kölcsönös szeretet és segély nagy elve, ámde e materialistikus korszak, megfeledezett e szent elv végrehajtásáról. A keresztyén társadalom nem gondoskodott Krisztus szellemében szervezett intézetekről, hanem megengedte, hogy gyermekei az erény halálos ellenségeivé váljanak. Ez tagadása a humanismus szellemének. Zsenge korú, de elhagyatott gyermekeket a veszedelmes csavargó, koldus és gonosztevők hitvány légkörébe záratott be az újkori büntető rendszer.

Ezeknél fogva első sorban a mai társadalomhoz fordulunk. Ajánljuk, hogy folytassa a munkát ott, hol a XVIII. század philantrop bölcsei megkezdték. A philosophok, orvosok és pædagógok házaiba bekopogtatunk. Mit kívánunk? Minden európai nép hatalmas lépést tett az anyagi jólét mezején, a gazdagodás forrásai folyton szaporodnak, tudomány, irodalom és művészet hatalmas haladást tanúsítanak, nálunk is rengeteg áldozatokat hoztak népnevelésre. De a szerencsétlen és bűnös gyermekek sorsának gondozásáról még nem igen intézkedtek. Nagy felelősség terheli a mai társadalmat a munkásosztályok erkölcs és egészség rontó lakásviszonyaiért. Nem elég gyöngéd kézzel segélyt nyújtani a természet és a balsors által nyomorba döntött szenvedőknek. Az erkölcsi és physikai erők anyafeltételeinek megalkotásával kell valahára fokozottabb mérvben gondoskodni. A beteg, vak és néma mellett ott vár a szerencsétlen gyermekek nagy száma; komoly tanulmány és gyakorlati philosophiára van szükség, hogy e gyermekeken is segítve legyen. Nők és férfiak, vezérelve a keresztyén szellemtől, áldozák idejök egy részét, tehetségöket és vagyonuk egy részét a gyermekügynek. A francia és az angol nemzet követésreméltó példát tár előnkbe. Büszkén hivatkozhatik amaz a *maison*

d'education de Montessonra. Ámde ez még csak kezdete a nagy építésnek. És mit mondjak azon népekről, melyeknél ily intézetek teljesen ismeretlenek? Mindenütt alapítandók oly intézetek, melyek nemes ferfiasságot és nőiséget nevelnek, a fiúkat és leányokat előkészítik a gyakorlati élet számára, hogy becsületes munkájukból megélhessenek. A mit elmulasztott a szülő, kipótolja az intézet. Első helyen fordulunk a papsághoz szövetségért. Biztos eszközökkel rendelkezünk, melyekkel ily becses szövetséggel képesek leszünk legdrágább kincsünk, ifjúságunk erkölcsi tisztasága és vallásosságának megerősödését előmozdítani. A gazdagok anyagi támogatása is elengedhetlen, mert csak nagy anyagi áldozatokkal valósítható meg a feladat. Azon egyesületeket is, melyek régóta százados áldozatok árán főnnállanak, nagy csapás érheti, milyen napjainkban a földművelés pangása; aztán elhálnak a bőkezű pártfogók; az igény emelkedik, nagy javítások szükségeltetnek, továbbá új meg új intézmények felé fordul a társadalom érdeklődése: mindezek okok arra, hogy rendszeres mozgalom indíttassék meg új erők szerzése végett.

Ott pedig, a hol hatalmas egyesületek még hiányoznak, nagy izgatás szükséges, hogy meghódítsuk ügyünknek, a törvényhozó testületet, a kormányt és főleg a társadalmat, mely ha őszinte lelkesedéssel száll a csataterre, az óriási sikerek elmaradhatlanok.

Mínt hogy e helyütt nem tűztem feladatombul a védelem rendszerének ismertetését, fejtegetni fogom azon izgatásnak módszereit, melyek segítségével képesek leszünk az állami és társadalmi tényezőket meggyőzni a feladat lényegéről, továbbá erős közvéleményt alkotni, az alvó erőket fölvilágyozni.

A cselekvőség, a társadalmi mozgalom fontos mezejéhez jutottunk. Évről évre hatalmas actióra lesz szükség, hogy a testi, szellemi és erkölcsi eltespedést megakadályozhassuk. A nemzetek közbiztonságának és gazdasági életének korszakot alkotó szolgálatot tettünk, ha bölcseséggel és erélylyel fogunk az alkotás és mentés művéhez. Dicsőbb hadjáratot a múltban a nemzetek aligha vívtak ennél, mely előtt állunk. Eszközeink a mily békések és nemesek, ép oly célhozvezetők, jelentőségek abban áll, hogy politikai, vallásos és nemzetiségi tekintetek mellőzésével, az összes nemzetek érdekeit kibékítő szellemben

szolgáljuk. Beszélünk és irunk a végből, hogy az egész világot meghódítsuk az eszme zászlajának.

I.

A NEMZETKÖZI MOZGALOM ÉS ESZKÖZEI.

1. *A nemzetközi congressus.* Korunkban, a világtársadalom korszakában egy nemzet sem elég már önmagának azon föladat megoldására, mely elébe tűzetett az emberi nem jólétének és minden irányú haladásának mezején. Nagy veszedelmekkel kell korunknak megküzdenie: a tömeg-nyomor, az erkölcsi és vallásos érzék csökkenése és a büntettek tömeges föllépése, nem is szólva a nemzetiségi, gazdasági és politikai érdekkellentétekről, a modern civilizatio sikereit veszélylyel fenyegetik. E mezőn kölcsönös tapasztalataink, eszméink és szeretetünk egyesítése szükséges. A nemzetközi congressusok megkísérelték ez irány meghonosítását. A gyermekügyi congressusok belső értéke ép abban áll, hogy itt hatalmas küzdelmet vívunk a társadalmi nyomor, a bűn, a tudatlanság ellen, a midőn oda törekszünk, hogy testben és lélekben ép nemzedéket biztosítsunk az emberiségnek, a társadalmi jólétnek becses szolgálatot teszünk, mert a becsületes, mértékletes, physikailag erős munkásosztály fontos nemzetgazdasági tőke.

E congressusok terjesztik a világosságot, az egy zászló alatt való érintkezés nem engedi meg a szívnek elhidegülését, ellenkezőleg a közös lelkesítés, mely ugyanazon érzelemnek, az emberi faj iránti szeretetnek kifejezője, állandóan föntartja bennünk a buzgalom, ha kell martyri áldozatok hozatalának szellemét. A midőn e congressusok körében az államhatalom előkelőségei megjelennek, ez is becses buzdító erő. Igaz, a napisajtó és a könyvek nemzetközivé teszik elterjedésökkel a tudományt, de nem kevésbbé becses, mondhatnám elengedhetlen a tudósoknak, a gyakorlati szakférfiaknak megtenniök egy közös célpont felé azon nagy utat, hogy tapasztalataikról élőszóval beszámolhassanak és letehessék elméikedésök gyümölcseit a világ oltár-zsámolyára. Különösen hangsúlyoznom kell e congressusoknak az alkoholizmus mérge ellen irányzott

működését, melynek feladata megmenteni az ifjúságot e méreg veszedelmétől.

Nem hiszem, hogy találkozónék komoly ember, a ki fáradásunkat agyrémnek nézné. Mi ismerjük az emberi természetet, tudjuk azt, hol vagyunk betegek és mi a gyógyszere betegségeinknek. Itt e tüzhelyeknél lelkünk nemesebbé, akarat-erőnk hatalmasabbá lesz, mert egy közös érzelem és megdönt-hetlen meggyőződés vezérel bennünket, e kettővel eszményünket bizton meg fogjuk valósítani. Ámde föl kell keresnünk a civilisatio előkelő központjait, ott impozáns megjelenésünkkel magunkkal ragadunk a kételkedőket, gyöngéket, és az eszme hű mæcenasaivá varázsolunk a nemeslelkűeket.

Ime a propaganda egyik lényeges tényezője, a nemzetközi congressus, mely ha bizonyos időközökben, például három évenként összeül, a gyermekügyi reformnak folyvást új lendületet fog adni. Ámde nem tanácsos egy ügyben több helyen ugyanazon évben ily természetű congressusokat tartani, mert mintegy ellenséges tüntető mozgalmaknak fognak föltűnni, elvesztik népszerűségöket, a nimbust, mely nélkül erkölcsi erejük, a siker elengedhetlen feltétele, fogyni fog. Részemről tehát három évenként tartandó, de az egyetemes erők egyesítését képviselő hatalmas congressusok szervezését ajánlom.

2. *A nemzetközi közlöny.* A congressus szava elhangzott, a becses szellemi tőkét és talán még becsesebb közérzületet elviszik magokkal a szakférfiak az egész világba. Aztán útnak indulnak a szakvélemények, melyek lényegileg a résztvevők kezébe jutnak, s csakhamar beáll a mély hallgatás. E hallgatást meg kell gátolnunk. Oly közlöny alapítandó, mely valamely európai központból állandóan szól egész Európának, sőt más világrészeknek is. Ez a *Nemzetközi Közlöny*, mely hivatva lesz föntartani a kapcsolatot az összes rokon egyesületek, és intézetek között. Naponként irnak könyveket magas tudományos műveltségű férfiak, de gyakorlati téren működő szakférfiak mentül gyérebben irnak a mindennapi élet benyomásairól, valamely intézmény értékéről akár tíz lapra terjedő értekezést is. Minthogy Európa összes szakférfiaik működési területet nyernek ily közlönyben, meg lesz annak tudományos és gyakorlati becsé. Valamennyien a közös emberszeretet és nagylelkű humanizmustól vezérelve, e közös kiapadhatlan forrásnál állapo-

dunk meg, az európai társadalom összes osztályai felé terjesztve világosságot. E közlöny oly eszköz lesz, melynek alapfeladata kiirtani a nyegleséget, a gyermekügyet olyképp fogja szolgálni, hogy a tiszta elméleti dolgozatok mellett, gyakorlati irányban a közönség szeméi elé fogja állítani a kérdéseket, ekkép fölvilágosítva a lényegről, érdeklődést, sőt kíváncsiságot keltve. Ez úton elérhető a társadalom erkölcsi és anyagi támogatása, mely nélkül ügyünk sosem lesz sikerrel megoldható. De nézzük a kivitel módozatát.

E közlöny az összes népek érdekeit szolgálván, valamennyinek részesülnie kell az anyagi áldozatban. Alig fog több jutni egy államra, mint a mennyit egynehány ostromlóveg elemészt. A congressus föladata lesz, megoldani a módozatokat, mely úton és mi módon nyerhetők meg e kérdésnek az államkormányok. A megállapodások végrehajtása a központi nemzetközi hivatal hatásköre. El kell készíteni a költségvetést, melynek tételeit az egyes államok egyszerű kulcs szerint fogják viselni. Ha az eszme végrehajtatik, eddig ismeretlen új mezőt hódítottunk, melyen az összes népek őszinte kézszorítással s egy szívdobbanással találkozhatnak.

Közlönyünk tárgya a gyermekügy egész világa. Hatalmas mértékletességi s más egyesületek örömeit lesznek szövetségeseink, mert valamennyinek közös közlönye lesz az. Nem képzelhető nagyobb irodalmi hatalom ennél, melynek a már említett szakmunkásain kívül, az összes kormányokra szabad támaszkodni, melyek készséggel át fogják adni összes hivatalos adataikat. A közlönnyt francia és német nyelven kellene szerkeszteni, hogy annál szélesebb körben legyen élvezhető, mi által tekintélye is fokozódni fog. Korszakot alkotó föladatot fog e közlöny megoldani.

II.

HAZAI MOZGALOM.

1. *Erőteljes egyesület alapítása.* Nehéz föladatunk megvalósítása a közös ellenség ellen való szövetekezés útján mozgatható elő. Egyes, kivételes, bizonytalan erőfeszítés értéktelen; a föladatnak megfelelő legyen a szervezkedés is, összekötve

önzetlen, messzeterjedő fáradozással és nagy vagyoni áldozatokkal. Nekünk milliókra van szükségünk. A hatalom, gazdagság s lángész szolgáltatja fegyvereinket, melyekkel nemünket fölemelő és boldogító vívmányokért küzdünk. Át akarjuk gyúrni a mai romlott társadalmat, melynek erkölcsi és fizikai világa telve van fekélyekkel. Nagy számmal vannak idegbeteg gyermekeink. Ennek a hitvány tanítási és életrendszer az okozója. Mindkettőt meg kell változtatni. Azon idegbajosok nem képesek a természet veszedelmeivel megküzdeni, hitvány, szánalomra méltó lelkek, kik nem tudnak a különféle csáboknak ellentállani. Roncsoktól értéktelen roncsok származnak.

Az itt tervezett egyesületekbe be kell vonni a társadalom előkelőségeit. Főpártfogók gyanánt megnyerendők az államfők, vezetők gyanánt a főpapok és világi notabilitások. Végrehajtó bizottságaik, melyek a legfontosabb munkát végzik, ez állandóan működő vezérkar, számos és jeles szaktekintélyből szervezendő. Azon kis egyesületek, melyek néhány nő és férfi hiúságának köszönik létüket, mint értéktelenek eltörlelendők. Leleplezzük őket a közvélemény előtt, mely csakhamar elfordul tőlök és nemes szívű polgáraink ezrei a mi zászlónk alá fognak tömörülni. Angolország régi hatalmas egyesületei görnyednek a teher súlya alatt és folyton kell megmaradásuk föltételeiért küzdeniök. Hát még mily kevésre képesek a vagyont és eleget értelemmel, nélkülöző apró egyesületek?

Ámde a rokon egyesületek összeolvadása gyakorlatilag kivihetetlen, szükkeblű felekezetiiség, a célok különbözősége és a gyerekes hiúság az akadály. Kivihető azonban egy szövetséges egyesület alapítása, mely a propagandának fölvilágosítást nyújtó intézménye és kölesönös segélyt nyújtó közege lenne. Az egyes társulatok belügyeibe ez az Unio nem avatkoznék, azok megtartanák függetlenségöket. Az Unio képviselné a gyermekügyet a közvélemény és a közhatóságok előtt, megkönnyitené a gyermekvédelem intézményeinek létesítését, szükséges adatok, fölvilágosítások, minták, szabályzatok szétküldésével. Ez oly intézmény lenne, melynek kebelében minden, különben ellentétes elemek megférhetnek, mert valamennyinek szolgálatában állana. A szövetségés ennyiben kivihető s ezt ajánlom is. Magától értetődik, hogy ez Unionak is anyagi erővel kell rendelkeznie.

2. *Törvényhozási reformok előmozdítása.* Bármely törvényhozási reform kivivásáról legyen is szó, következő eszközökhez folyamodhatni, melyek a parlamentáris rendszerrel bíró államokban, bármely veszély kizárásával alkalmazhatók.

A parlamenti választások előtt oly képviselőjelöltek föllépése mozdítandó elő, a kik, ha megválasztatnak, az egyesületek által kitűzött célok bajnokaivá lesznek. E végből például mértékletességi pártok alakítandók, melyek föladata megismertetni az irányadó politikusokkal céljainkat s az intézmények természetét, melyeket ki akarunk vívni.

Fontos szövetséges az egyetemes napi sajtó. Ennek segítségével a parlamentnél kivívhatatlanoknak tekintett javaslatok szabatos jelzésével az irányadó államférfiak könnyebben szerzhetnek meggyőződést a mozgalom irányáról. E végből az egyesületek hivatalos leveleket intézzenek a sajtóhoz, melyek a kitűzött föladat hű képét vázolják.

Igen becses eszköz továbbá a nemzeti értekezletek segítségével való izgatás, hogy kormányzó és a törvényhozó testültre annál kielégítőbb nyomást lehessen gyakorolni. Ez összefüvetek multja mutatja, hogy gyakran döntő befolyást gyakoroltak már az államhatalom képviselőire. Kijelentjük azonban, hogy mi távol állunk az államveszélyes mozgalom szitásától, ellenkezőleg a béke fontosságát képviseljük. Nekünk semmi közünk a politikához. Midőn ügyünk képviselői egy helyen jönnek össze tanácskozni és határozni, midőn a haza legtekintélyesebb férfiai mint egy ember egyetértve lépnek föl követelésökkel, melyet milliók támogatnak, ily összefüvetek valóságos nagy hatalmat jelentenek. A komoly és őszinte hang nem marad eltemetve, de gyűjt a haza egyik határától a másikig. Ez értekezletek készítik el javaslataikat, melyek a kormánnyal közöltetvén, a reformtörekvések tárgyai könnyen megismerhetők. De hogy a hatás annál nagyobb legyen, meg kell e javaslatokat ismernie a nagy közönségnek is, s e célból ingyen kell százezrekre menő példányokat az egész országban elterjeszteni.

3. *Befolyás a társadalomra nyilvános összefüvetek útján.* Szabad népeknél a társadalom helyzetének javítása és nagy erkölcsi reformok, főleg a nyilvános meetingek szüleményei. A mozgalom ez eszközére nagy súlyt kell fektetni. De a siker biztosítása végett egyházi és világi tekintélyek vezes-

sék ez összejöveteleket, mert személyes közrehatásukkal becses szolgálatot tesznek a propaganda ügyének. E tüzhelynél fog lángra gyulni ügyünk iránt a lelkesedés, itt fog kifejlődni a közvélemény hatalma. Nekünk még nagyon sokáig kell beszélnünk és írunk a lelkesedés fölgyulasztása és a közvéleménynek szent ügyünk érdekében való meghódításáért. Az emberek ma igen gyorsan elhatározzák a specialis bizottságok megalakítását, de mivel anyagi jutalom és dicsőség nem koszorúzza a nehéz fáradságot, csakhamar elalszik a bizottság s vele együtt eltemetvék a legdicsőbb gondolatok és érzelmek. Föladatunk tehát állandóan föntartani a lelkesedést, míg hangjainkat távol hegyek és völgyek fogják visszhangozni. E materialistikus korszaknak szüksége van buzdításunkra, melynek czélja tanítani önzetlen emberbaráti szeretetet és az erkölcsi jónak dicsőítését. Ma mindenfelé közöny találkozunk ügyünk iránt, ez közönnyt szét kell oszlatnunk. Erre nézve erős fegyverünk a nyilvános összejövetel, melynek szava a nyilvánosság szava, már pedig a nyilvánosság hangja meg-ingatja a palotát, behatol a sirig és az Isten ítélőszéke is meghallja. Lehet, hogy fanatikuskoknak fognak bennünket a gyengék tekinteni, de ha a haza egész területén rendszeresen évenként ezekre menő meetingeket fogunk megtartani, ellenállhatatlan hatalmat fogunk gyakorolni. Kiváló egyének pezsgő életet varázsolnak a meetingekbe. Maga a külső megjelenés is tekintélyt ébreszt. Fenséges és követésre méltó példát tárnak előnkbe a britt mértékletességi meetingek.

A meetingeknek vagy közönséges összejöveteleknek föladata részint tanítás, részint a megoldandó föladatok tárgyalása. Hogy azonban a vonzerő és az érdeklődés fokozottabbá lehessen, nemes zenével és énekkel köthetők egybe. Rendezhetők továbbá tüntetések, melyek ragyogó és lelkesítő menetek, a végből, hogy az ügy ellenségeinek megmutatható legyen az egyesület külső megjelenésével az erő, melyet képvisel.

4. *Irodalom terjesztése.* A nemes irányú, jeles irodalom e propagandának leghatalmasabb és legbiztosabb eszköze. A hova el nem jut a nagy szónok, a philantróp varázshangja, a bátorító, oktató, örömet és bánatot hirdető mélabús hang, minden időben és minden helyen megjelenik a szerény elbeszélés, a tüzethányó röpirat, a szívelegítő és lélekápoló ifjúsági közlöny. E forrásból tápot nyer: gyermek, ifjú, nő és férfi, a szegény munkás

és a gazdag tőkepénzes, tudós, törvényhozó, szóval minden osztályú érdeklődő. A napisajtó hivatásánál fogva csak kivételesen foglalkozhatik ügyünkhöz tartozó kérdésekkel, melyeket ritkán szellőztet, attól félve, hogy elveszti olvasóit, kiket napjainkban a politika mellett holmi lófuttatások, bálók és mindenféle sűrűn ismétlődő botrányok érdekelnek leginkább. A mi föladatunk oly szellemű és izlésű közönséget teremteni, mely a nemzetföntartó komoly intézmények tanulmányozásától nem fog irtózni. Csak hatalmas, komoly irányú, lelkében egészen átváltozott közönséggel leszünk képesek eszményünket megvalósítani. Az itt vázolt sajtó benső barátja a társadalomnak és családnak, mert mindkettőtől igyekszik távol tartani halálos ellenségét, a jogtipró gonoszságot, mely életgyökereit fenyegeti. Elvünk megmenteni a gazdagokat attól, hogy gyermekeik koldusbotra ne jussanak, az élet nehézségeivel küzdő munkások millióinak megmutatjuk az Isten szeretetének útját és a balsors elleni védekezés törvényét.

A szellemi termékek, melyek terjesztését ajánljuk, könyvek, hivatalos közlönyök, röpiratok és különösen a gyermekek oktatását és nevelését előmozdító ifjúsági iratok.

De ha valahol, úgy e mezőn mutatkozik a gazdag, hatalmas egyesületek szüksége, mert különösen az ifjúság szerves oktatása és a nagy tömegek fölvilágosítása nagy anyagi áldozatot igényel, kivált az első időben, később egy-egy derék röpiratból százezrekre menő példányok fognak elfogyaszatni. Dicső a társadalom, melyben a munkásosztályok milliói mohón nyúlnak a nemes irányú szellemi termékek után, melyek árát meg is fizetik. Ekkor már ütött az eszme diadalának órája.

III.

A PAPSÁG.

A római birodalom bukása után, a mikor hadseregek által fölvert por eltűnt, számtalan égő város és község láthatáráról eloszlott a füstfelleg, a midőn az emberi áldozatok ezreit siratták az életben maradottak, mikor ezredéves kultúra büszke templomai és szobrai a sárban heverték, mikor siró szemekkel irtózva a pusztulás temetőjétől kétségbeesetten néztek a

gondolkozók a jövőbe: egy új csillagzat tűnt föl a láthatáron; ez a vigasztelő szent kereszt volt! E kereszt nekünk magyaroknak is mentő szellemünk volt akkor, mikor félve és gyűlöltetve az egész világtól egyedül állottunk a vérrel mosott földön, melynek minden barázdája egy magyar hőst takart. E kereszt nélkül a zivatarok rég elsepertek volna bennünket az élő nemzetek sorából. Ámde ez örökké életető erőt ezentúl még inkább szükséges imádnunk, mert új meg új és veszedelmesebb ellenségek ellen fog bennünket megvédeni. Azon kereszt szent jele alatt az evangéliummal kezökben ott jártak a félelmetes, kétségbeejtő romok közt a lelki pásztorok, a kik igyekeztek — és nem sikertelenül — erőt és bátorságot lehelni a kételkedőkre. És a sirokból új életet ébresztettek. A classikus műveltség emlékeit és nyelvét azon atyák átörökölték a késő nemzedékekre, sivatagokból virányokat alkottak, megvetették a mai társadalom alapját, mert Isten minden lépten velök volt.

Róma, melyet a barbárok is a hatalom forrásának ismeretek, a keresztényen világegyház fejei alatt folytatta a tekintély gyakorlását, megmaradt örökvárosnak, melyből öt világrész felé ragyog a katolikus összetartás és az erkölcsi hatalom áldásos szelleme. Az erény és igazság örei a conciliumok, mindannyiszor, a hányszor kellett összeültek és eltávolították a rendelkezéseket. A lelki pásztorok, püspökök és pápák bölcseségének és magas erényeinek köszönhette a középkor társadalmi haladását, sőt fönmaradását. A rengeteg egyházi vagyon nagy nemzeti czélok megvalósításának volt eszköze, a nyilvános jótékonyosság mezején a papság valódi keresztényen felebaráti szeretettel hozott áldozatokat, igyekezve a nyomor lealacsonyító járma alól fölszabadítani milliőkat.

És most vessünk egy rövid pillantást a mai viszonyokra, melyek nem igen vigasztalók. Nálunk, de másutt is, részint politikai, részint nemzetiségi érdekek ellentétbe hozzák a papságot a néppel. A papság ritkán áll elére oly emberbaráti mozgalomnak, a melynek nincs egyházi színezete, minél fogva vesztí befolyását a népre. A politikai küzdelmek, a melyek az egyház köréből indulnak ki, vagy vakbuzgóságot terjesztenek, vagy veszélyes visszahatást a vallásosság ellen. Mindenütt panaszkodnak a vallásosság iránti közöny miatt nemcsak a katolikus, hanem a protestans államokban is. Berlinben

1880-ban 26%-ka a protestáns gyermekeknek nem kereszteltetett meg.

Sajnos azonban, hogy eddig az alsó papság sok államban, ne említsem csak Oroszországot és Magyarországot, igen rosszul van ellátva. Ezért aztán Oroszországban oly szomorú esetek fordulnak elő, hogy a lelkész mindaddig eltemetlenül rothadni hagyja a halottat, míg a temetési díj előre meg nem fizettetik. Számos hasonló példával találkozunk egyébként Magyarországon is.

Angolországban, tehát a teetotalismus classikus honán kezdve mindenfelé nagy a panasz, hogy az alsó papság kebelében pusztít a mértékletlenség.

Oroszországban még az is hozzájárul, hogy a világi papság a közhatóságok titkos rendőre, minnek következtében teljesen elveszté a nép bizalmát. Mindezek oly tünetek, melyek lényegesen hozzájárultak az összes osztályoknál föltűnően terjedő vallásosság iránti közöny előmozdításához.

De vajon mért foglalkozom itt a papsággal? Azért, mert ez a leghivatottabb testület a gyermekvédelem egész mezején döntő missió teljesítésére. Az iskolából kikerült alsóbb néposztályú gyermekek további szellemi, erkölcsi és vallásos vezetése a lelkész állandó föladatát képezi. Újabb időkben a papság e föladatnak nem mindenütt felelt meg lelkesen, és bekövetkezett a közerkölcsiség elposványosodása, az erkölcsök eldurvulása. Ha a lelkész, a földbirtokos és a gyáros átengedik ifjuságunkat a korcsmárosnak — természetesen durva lényenyé kell fejlődnie. A gazdagoknak ezentúl több időt kell az alsóbb néposztályok gyermekeinek szentelni, mert saját érdekek és a korszellem így parancsolja. A jeles angol hölgyek régóta foglalkoznak a szegények gyermekeivel, hadd kövessék a nemes példát a többi népek hölgyei is. A midőn az elhanyagolt gyermek kezéről lemossák a szennyet, a legszebb foglalkozást teljesítik.

Folytassák Európa lelkészei ott, hol megkezdték a sötét századokban, a nemzetek legbecsesebb tőkéjének, a jellem tisztaságának, az emberbaráti szeretetnek krisztusi munkáját. Legyenek szövetségeseink a gyermekügyben és a mértékletlenség ellen indítandó keresztes hadjáratban. Fenséges föladat vár rájuk. Meg kell menteni az ifjuságot az iszákosság rettenetes következményeitől. Vigyázzunk: kor, társadalmi állás, nemre

való tekintet nélkül mindenütt pusztít e bűn. A keresztyénség kétségbeesett hangon folyamodik a papsághoz. A nagy embercsalád iránt, melynek Krisztus a feje, föladatunk, hogy ne magunkért, de érette és embertársainkért kell tanusítanunk szeretetünket, melynek élő példákban kell nyilvánulnia. Azon élő példa, melyre czélzok, szövetkezés velünk a nagy izgatás mezején. A szeretet, az egyesülés Krisztus nevében csodákat képes művelni, mint mívelt a régibb századokban is. Igyekezni kell arra, hogy a kegyelet, a jogtisztelet, az erkölcs megtisztulásának, Isten tiszteletének, mértékletes életrendszernek s az elhagyott gyermekek pártfogásának érzete hassa át a társadalmat.

Ha a papság erkölcsi ereje egész súlyával, békésen, állandóan és ellenállhatlanul fog hatni a társadalom lelkiismeretére, az áldásos következmények nem fognak elmaradni.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

(ötödik közlemény. *)

VII. FEJEZET.

Szövetség a szép és a különös közt.

Az öreg kapitány rendszerint annyira nem törődött unokája tetteivel, hogy Eustacia oly szabadon járhatott-kelhetett mindig, mint a madár; hogy-hogy nem, a legközelebbi napon mégis érdeklődés szállta meg az öreget s megkérdezte, miért sétált tegnap olyan késő éjszakán?

— Csupán kalandvágyból, nagyapám — felelt a leány, kifelé tekintve az ablakon szokott álmatag modorával, a mely oly sok erőt sejtetett maga mögött, valahányszor így sarokba szorították.

— Kalandvágyból? — az ember azt hinné, hogy egy dandyvel beszél azok közül, a kiket huszonegyben ismertem.

— Nagyon elhagyatott ez a hely.

— Annál jobb. Ha városon lagnánk, nem győznének szemmel tartani. Biztosra vettem, hogy itthon találak, mikor a *Jámbor asszony*ből hazajöttem.

— Nem titkolom, hol jártam. Kalandra vágytam, hát beálltam a farsangosok közé. Én játszottam a török lovagot.

— Micsoda? Csak nem talán? Ha-ha-ha! Jóságos Isten! Ezt már még sem hittem volna rólad, Eustacia.

— Most játszottam először, s bizonyosan utoljára is. Most már tudod, s ne felejtse el, nagyapa, hogy ez titok.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256. és 257. számaiban.

— Jó-jó. De Eustacia — csak nem — ha-ha-ha! Az ördögbe! hogy tetszett volna ez nekem negyven évvel ezelőtt. De leányom, többet efféle ne történjék! Készálhatsz felőlem éjjel-nappal, a mennyit tetszik, csak engem ne háborgass; de ilyet ne tégy többet.

— Miattam egy csöppet se aggódj, nagypapa.

Ezzel véget ért a társalgás. Egy-egy ilyenforma párbeszéd volt a legerősebb eszköz, a mit a kapitány Eustacia nevelésénél alkalmazni szokott, s ha mégis volt valami eredménye, ahhoz elég olcsón jutott az öreg. De Eustacia gondolatái messze kóboroltak a saját személyétől; és telve szenvedélyes, leírhatatlan nyugtalansággal egy valakiért, a ki előtt ő még csak egy pusztá név sem vala, neki indult a vadon fenyérnek, nyugtot nem találva sehol, mint Ahasverus a bolygó zsidó. Körülbelül egy fél mértföldnyire lehetett a lakásuktól, a mint nem messze tőle egy vízmosásból valami baljóslatú vörösség emelkedik ki előtte, tompán, fénytelenül, mint a láng napvilágnál. Nem Moloch volt az, nem is Mephistopheles, csupán Venn Diggory.

Idestova egy hónapja már, hogy ha valamelyik gazda új adag vörösfestéket akart vásárolni, s azt kérdezte, merre van Venn, ezt a választ nyerte: «az Egdon pusztán». Mivel pedig az Egdont nem annyira juhok és juhászok népesítették be, mint inkább vad ponnyk és tőzegvágók, s azok a lejtők, a hol a juhtenyésztéssel foglalkoztak, Egdon északi és nyugati részén terültek el, ennél fogva nem volt egészen világos, miért táboroz ő e helyen, mint Izrael népe a Sion tövében. Központi és némelykor kívánatos helyzet volt ez. De Diggory nem azért maradt a pusztán, hogy festéket adjon el, kivált meg ily késő szakában az évnék, a mikor az ő üzlettársai már többnyire téli szállásra vonultak.

Eustacia szemügyre vette ezt a magános embert. Wildeve elmondta neki utolsó találkozásuk alkalmával, hogy ez az az ember, a kivel Yeobrightné előhozakodott volt, hogy hajlandó elvenni Thomasint, sőt vágynak a kezére. A férfi alakja szép volt, arcza fiatal és szabályos, szeme ragyogó, értelme átható, helyzete pedig olyan, a melyet könnyen tehet kedvezőbbé, ha akarja. De mindezek mellett nem volt valószínű, hogy Thomasin elfogadja ezt a vándorló ifjút, mikor csak a kisújját kell kinyújtania olyan rokonért, mint Yeobright, s

mikor még Wildeve sem teljesen közönyös iránta. Eustacia hamar rájött, hogy ezt a versenytársat szegény Yeobrightné csak a huga jövőjén aggódva említette föl, hogy elhatározásra serkentse a másik kérését. Eustacia most a Yeobrightok pártján volt és a maga részéről is hozzájárult a nagynéne óhajtasához.

— Jó reggelt, kisasszony — szólt a festékes, levéve nyúl bőr sapkáját és semmi nyomát sem mutatva utolsó találkozásuk kellemetlen emlékének.

— Jó reggelt, festékes — felelt, nagy lassan emelve föl reá hosszú pillaktól árnyalt szemeit. — Nem tudtam, hogy maga itt közeliben tartózkodik. A szekere is itt van ?

Venn könyökével egy mélyedés fölé mutatott, a melyben hatalmas, biborindájú szederbokor ütött tanyát, akkora, mint egy sátor. A szederindák nem valami nagyon barátságosak ugyan, ha hozzájok nyúl az ember, de így tél kezdetin minden más bokornál alkalmasabb szállás ez, mert legkésőbbén hullatja el levelét. Venn sátorának födele és kéménye keresztül tetszett a bokor bozótos ágszövedékein.

— Tovább is itt marad, a közelben ? — kérde Eustacia érdeklődéssel.

— Igen, dolgom van itt.

— De nem csak festék-áruolni ?

— Azzal semmi köze.

— Yeobright kisasszonynyal ugy-e ?

A leány arcából és hangjából úgy látszott, hogy fegyveres békét óhajt, s a férfi mégis nyiltan felelt :

— Igen, kisasszony ; azzal.

— Talán a házasságuk miatt.

Venn elpirult a festékszenny alatt.

— Ne üzzön gúnyt belőlem, Vye kisasszony, — mondá.

— Hát nem igaz ?

— Semmiesetre sem.

Eustacia most már meg volt győződve, hogy a festékes csupán *pis aller* volt a Yeobrightné szemében, s hogy ez maga nem is tud semmit erre a magas állásra való előléptetéséről. — Csak úgy mondtam magamtól — jegyzé meg aztán nyugodtan ; és minden további szó nélkül indulni akart onnan, a mint jobb felé tekintve észrevette, hogy a kis kigyózdó ösvényen, mely épen hozzájok vezetett, egy alak törekszik fölfelé, a kit a keserőségig jól ismert. Hála az út kanyarulatai-

nak, az ember e pillanatban háttal volt felénk. Eustacia nyugtalanul tekintett körül. A találkozás elől csak egy módon menekülhetett. Vennhez fordulva kérdé:

— Megengedi, hogy egy pár percze leüljek a kocsijáiban? A part nagyon nedves.

— Szívesen kisasszony; majd helyet csinállok.

A leány követte a festékest a szedersátor alá a kerek tanyára, a melybe Venn fölhágott s a háromlábú széket épen az ajtó mellé tette.

— Ennél jobb helylyel nem szolgálhatok — mondá leszállva újra s visszavonulva az ösvényre, a hol föl s alá sétálva pipázgatott tovább.

Eustacia fölépett a szekerre, s leült a székre, a hol az út felől nem láthatták meg. Csakhamar közeledő léptek zaját hallotta s egy nem igen barátságos «adjon Istent», melyet a két ember váltott egymással, s aztán az egyik lépteinek elhaló nesztét, a mint az úton tovahaladt. Eustacia kidugta fejét a kocsiajtón, s a távozó alak háta és vállalai megvillantak előtte; s valami névtelen, tompa fájdalmat érzett, maga sem tudta, miért. Ilyen kínos érzés szokta megszállani a szívet, ha nemesebb indulatokra egyáltalán képes, a mint megpillantjuk azt, a kit egyszer szerettünk, de többé már nem szeretünk.

Mikor Eustacia leszállt, hogy távozzék, a festékes közeledett hozzá:

— Wildeve úr ment itt el, kisasszony — mondá csöndesen, s arczán meglátszott, azt várja, hogy Eustacia boszankodni fog, a mért nem találkozott vele.

— Tudom, láttam mikor jött fölfelé — válaszolt a leány — miért mondja ezt nekem?

Merész kérdés volt ez, tekintve, hogy a festékes ismerte Wildevehez való viszonyát. De Eustaciának elfogulatlan modora képes volt elnyomni azoknak a véleményét, a kiket maga alatt állóknak tartott.

— Örülök, hogy a kisasszony kérdezi ezt — viszonzá kurtán. — S most, hogy meggondolom, ez egybevág azzal, a mit a múlt éjjel láttam.

— Ah! mit látott?

Eustacia már szerette volna ott is hagyni a festékest, de kíváncsi is volt.

— Wildeve úr sokáig álldogált a Blackbarrown, egy kisasszonyt várt, a ki nem jött el.

— Úgy látszik, maga is ott várt.

— Igen, én is ott voltam. Örültem rajta, hogy csalódott. Ma éjjel megint ott lesz.

— Hogy megint csalódjék. Úgy áll a dolog festékes, hogy az a kisasszony ma már a helyett, hogy útjában állana Thomasin házasságának Wildevevel, inkább nagyon örülne, ha elősegíthetné azt.

Venn elbámúlt e vallomáson, ámbár nem mutatta. Az érzéseket akkor árulja el az arcz, ha a kapott válasz csak egy lépésre jár attól, a melyet vártunk; bonyolultabb esetekben, két vagy több lépés távolságnál már rendszerint eltitkolja.

— Értem, kisasszony — felelé.

— Hogy tudja maga, hogy Wildeve úr ma éjjel megint eljön a Blackbarrowra? — kérdezte Eustacia.

— Hallottam, a mint mondta magában. Ugyan mérges volt.

A leány arczán e pillanatban meglátszott, hogy mit érez; sötét, mély szemeit aggodalommal emelve a festékesre, rebegette:

— Istenem! mitevő legyek. Nem akarnám megbántani, de nem is óhajtom látni többé; és van némi apróság nálam, a mit szeretnék visszaküldeni neki.

— Ha ide adná azokat nekem a kisasszony és írna mellé egy pár sort, hogy nem akar vele beszélni többé, én elvégezném csöndben az egész dolgot. Ez lenne a legeggyesesebb.

— Jó lesz az — felelt Eustacia — jöjjön el hozzánk, én majd kihozom azokat magának.

Elindult s mivel a puszta bozontos bokrai közt csak rendkívül keskeny csapás vezetett, a festékes nyomon követte. Eustacia még jó távolról észrevette, hogy a kapitány az udvaron van, s látcsövével a láthatárt vizsgálja. Azt mondta tehát a festékesnek, várja meg itt, s egyedül ment be a házba.

Tíz percz múlva egy kis csomaggal meg levéllel tért vissza; ezeket átadva Vennek kérdezte:

— Miért vállalkozott maga olyan szívesen, hogy ezeket elviszi tőlem?

— Még kérdezheti ?

— Azt hiszem maga azt gondolja, hogy ezzel Thomasinnak szolgálatot tesz. Ma is úgy buzgólkodik még a házassága mellett, mint ezelőtt ?

Venn egy kicsit meg volt hatva.

— Szívesebben elvettem volna magam — mondá csöndes hangon — de most úgy érzem, hogy ha már azon másik nélkül nem lehet boldog, hát kötelességem mindent megtenni, hogy segítségére legyek, mint férjhez illik.

Eustacia érdeklődéssel nézte ezt a különös embert, a ki így beszélt. Mily sajtáságos szerelem az, a mely egészen ment az önzéstől, ettől a gyakran fő, olykor egyetlen alkotó elemétől a szerelmi szenvedélynek. A festékes önzetlensége annyira tiszteletet érdemlő volt, hogy éppen túlzott mértéke miatt nem nyert tiszteletet: Eustacia előtt majdnem képtelenségnek tűnt föl.

— Akkor végre mindketten egy véleményen vagyunk — mondá a leány.

— Egyen — felelt Venn komoran. — De nagyon szeretném, ha a kisasszony megmondaná nekem, miért érdeklődik most már úgy Thomasin iránt. A változás hirtelen jött és különös.

Úgy látszott, Eustacia nem tud hamarjában felelni.

— Azt nem mondhatom meg magának, festékes — válaszolt hidegen.

— Venn nem szólt többet. Zsebre tette a levelet s meghajtva magát, távozott.

A Blackbarrowra ráborúlt az éjtszaka, mikor Wildeve a lassan emelkedő úton haladva a sirdomb tövéhez ért. A mint megérkezett, közvetlenül a háta mögött egy alak kelt föl a földről. Eustacia követe volt az. Az alak vállára csapott Wildevének. A lázas ifjú kocsmáros és exmérnök összerendült, mint a Sátán az Ithuriel lándzsája érintésétől.

— A találkozás mindig nyolcz órakor van, itt ezen a helyen — mondá Venn — és itt vagyunk most is, mi hárman.

— Mi hárman ? — kérdé Wildeve, gyorsan körültekintve.

— Igen, ön, meg én, meg ő. Ez ő. — S e szavakkal odanyújtá neki a levelet és a csomagot.

Wildeve csodálkozva vette el.

-- Nem értem mit akar -- mondá. -- Hogy kerül ön ide? Itt valami félreértésnek kell lenni.

Mindezt tisztára megérti, ha a levelet átolvassa. Van lámpa is hozzá. -- A festékes meggyújtott egy hüvelyknyi faggyúgyertya darabot, és sapkájával védte a szél ellen.

Kicsoda ön? -- kérdezé Wildeve, szemügyre vévén rőtvrös társát a homályos gyertyafény mellett. -- Ön talán az a festékes, a kit ma reggel a halmon látam -- ej, hisz ön az, a ki...

Legyen szíves a levelet elolvasni.

-- Ha ön a másiktól jönne, nem volnék meglepetve -- mormolá Wildeve, miközben a levelet fölbontotta s olvasni kezdé. Arcza elkomorult.

Wildeve úrnak. -- Némi gondolkodás után arra a meggyőződésre jutottam, hogy nekünk egyszer és mindenkorra meg kell szakítanunk minden további érintkezést. Mennél tovább tünődöm, annál inkább belátom, hogy ismeretségünknek véget kell vetni. Ha ön az elmúlt két év alatt állandóan egyformán hű lett volna hozzám, most lehetne némi joga arra, hogy szívtelenséggel vádoljon; de ha nyugodtan meggondolja mit kellett nékem szenvednem, mikor cserben hagyott s mily némán türtem, hogy ön másnak udvarol, mennyire nem igyekeztem megháborítani önöket, azt hiszem, meg fogja vallani, hogy igazam van, ha most, midőn ön visszatér hozzám, a saját érzéseimet is megkérdézem. S hogy ez érzelmek nem olyanok az ön irányában ma, mint hajdanán, azt talán hibául róhatja föl, de szemrehányást e miatt aligha tehet, ha fontolóra veszi, hogyan hagyott el Thomasinért.

Azt az egypár apróságot, a melyet barátságunk korábbi szakában kaptam öntől, a levél vivőjére bízam. Igazán véve ezeket már akkor vissza kellett volna küldenem, mikor először hallottam az ön viszonyáról Thomasinnal. Eustacia.

A mint Wildeve az aláíráshoz ért, a tompa kábultság, melylyel a levél első felét olvasta, levertséggé erősödött.

-- Milyen bolonddá tartanak engem -- mondá boszúsan. -- Tudja maga, mi van ebben a levélben?

A festékes egy dalt dudolt.

-- Befagyott a szája? -- kérdezte Wildeve hevesen.

-- La-la-la-la . . . dalolá a festékes.

Wildeve a földre irányozta tekintetét, Venn lábai mellett, s aztán végig mérte a festékes alakját, melyet a gyertya fénye világított meg.

— Ha-ha-ha! Nos, azt hiszem, rászolgáltam, ha figye-gyelembe vesszük, hogy játszottam mind a kettővel — mondá végre magának, félig Vennek. — De a legeslegfurcsábbnak azt találom, hogy maga annyira elveszíti orra elől a saját érdekeit, hogy ezt a saját kezével hozza ide nekem.

— Az én érdekeimet?

— Persze. A maga érdeke az lett volna, hogy semmit se tegyen a mivel engem Thomasinhoz visszavezethetne, hiszen elfogadták magát, vagy legalább olyanformán áll a dolog. Yeobrightné mondta, hogy maga valószínűen elveszi. De így hát ez nem igaz?

— Boldog Isten! Hallottam efféjét, de nem hittem. Mikor mondta?

Wildeve dudolni kezdett, mint a festékes az imént.

— Nem hiszem most sem — kiáltá Venn.

— La-la-la . . . dadolá Wildeve.

— Oh Istenem! — milyen ügyesen tud utánozni! — mondá Venn megvetően. — Nos, megfogom tudni. Megyek egyenest Thomasinhoz.

Diggory heves léptekkel indult visszafelé. Wildeve szeme a megsemmisítő gúny kifejezésével követte, mintha nem is lenne több egy vad ponnynál. Mikor a festékes alakja már nem látszott, Wildeve is leszállt s bele merült a völgy sugár-talan homályába. Itt szabad folyvást engedett érzelmeinek.

— Így megalázva! — mondá magában. — Ez egyszer nagyon is messze ment a tréfájával. Most én a kettő közt hoppon maradjak? De majd meglátjuk. Nem is álmodja, hogy szavam akarom fogni! — Ezer darabra tépte a levelet, melyet kezében tartott.

Wildeve nehéz föladat előtt állott. Elveszíteni a két leányt — neki, mindkettőjük kegyeltjének — oly gúnynak látszott a sors részéről, a melyet nem tűrhetett el. Tisztességgel csak egy úton szabadulhatott: ha Thomasint elveszi. Akkor majd — gondolá magában — keserű és késő megbánás könnyeit fogja hullatni Eustacia. Nem volt csuda, ha Wildeve semmit se tudván arról az új férfiről, a ki a háttérben föltűnt, azt hitte, hogy Eustacia csak játékot űz vele. Ahhoz, hogy meg-

értse, hogy e levél nem csupán pillanatnyi fölindulás eredménye, s rájőjön, hogy Eustacia egyenesen Thomasinhoz akarja őt visszavinni, tudnia kellett volna, hogyan alakult át Eustacia gondolatvilága ez új alak befolyása alatt. Ki találhatta ki, hogy új szenvedély önzése tette őt nagylelkűvé, s egyik unokatestvér után való sóvárgás bőkezű adakozóvá a másik iránt, s hogy csak azért ad, mert minden áron nyerni akar?

Azzal az elhatározással folytatta útját, hogy megházasodik hamarosan, s meggyötri a büszke leány szívét.

Venn Diggory ezalatt visszatért a szekérhez, s megállva, gondolatokba mélyedten nézett a kályha tűzébe. Egy új látkör nyílt meg előtte. De bármily sokat ígérő volt is az a kilátás, hogy Yeobrightné őt szemelte ki unokahuga férjéül, magának Thomasinnak megnyeréséhez föltétlenül szükséges volt egy dolog, a lemondás erről a mostani, vad életmódról. Ebben nem látott semmi nehézséget. Takaros kis összeg pénze volt már lerakva egy közeli bankban, s két-három hó alatt teljesen visszatérhet a régi csapásra, a melyről csak akkor lépett le, mikor szerelmi ajánlatával kudarczot vallott. A tehenészetre adja magát, megtelepszik a puszta melletti rétségen, s ott bizonyára alkalmas otthont tud alkotni választottja számára.

Nem tudott másnapig várni, hogy Thomasint meglassa, s tervét kifejtse előtte. Nagysietve öltözete rendbeszedéséhez látott, egy rend ruhát húzott elő egy ládából, s vagy húsz percz múlva már úgy állt a lámpa előtt, hogy csak az arca árulta el rajta a festékest; erről nem lehetett a czinóbert olyan hamar eltüntetni. Aztán lezárva az ajtót, s még egy lakattal is megerősítve, útra kelt Blooms-End felé.

Épen a fehér kerítéshez ért, s kezét a kilincsre tette, a mint a ház ajtaja kinyílt, s mindjárt hirtelen be is zárult. Egy női alak surrant be rajta. Ugyanakkor egy férfi, a ki valószínűen a pitvarban álldogált a nővel, kifelé jött a házból, s csakhamar szemtől-szemben találta magát Vennel. Megint Wildeve volt.

— Serény ember, ugyan szaporán járt! — mondá Diggory gúnyosan.

— Maga meg lassan, a mint látni fogja — felelt Wildeve. — Aztán halkított hangon hozzátette: — s most már

vissza is fordulhat. Én megkértem a leányt és megkaptam. Ha-ha-ha! Jó éjtszakát, festékes! — Azzal Wildeve eltávozott.

Venn szíve nagyon elcsüggedt e szavakra, ámbár azelőtt sem volt valami nagyon tele reménységgel. A fehér palánkra támaszkodott, s úgy állt ott majd egy teljes negyedóraig határozatlanul. Akkor fölment a kerti úton, kopogtatott s Yeobrightné után tudakozódott.

Yeobrightné a helyett, hogy behivatta volna, kijött hozzá a pitvarba. Csöndes hangon beszélgettek aztán együtt tíz perczig vagy tovább is. A végén Yeobrightné visszament a házba s Venn szomorúan bandukolt vissza a pusztába. Mikor újra a szekérhez ért, meggyújtotta a lámpát, s fásult arczzal kezdte lefelé húzgálni magáról ünneplő ruháját, míg aztán vagy tíz perc múlva újra előtűnt a töről metszett és eltagadhatatlan festékes, a kit ezelőtt láttunk.

VIII. FEJEZET.

Egy gyöngéd szívről kiderül, hogy erő is van benne.

Ez estén a Blooms-End belseje, ámbár csinos volt és kényelmes, meglehetősen csöndes vala. Yeobright Clym nem volt otthon. A karácsonyi multság után néhány napra egy barátjához utazott, vagy tíz mértföldnyire onnét.

Az a homályos alak, a kit a festékes Wildevetől elválni s aztán hirtelen elsurranni látott, Thomasin volt. A szobába lépve ledobta köpenyét, mely csak hanyagúl fedte vállát, s aztán odament a lámpához, a hol Yeobrightné munkaasztala mellett dolgozott. Az asztal a tűz közelébe volt téve, úgy hogy egyik sarka a kandalló-zugolyba nyúlt.

— Nem szeretem, ha ily későn egyedül mégysz ki, Thomasin — mondá nénje nyugodtan, a nélkül, hogy munkájáról fölnezné.

— Csak az ajtóban voltam.

— Nos? — kutatta tovább Yeobrightné, megkapatva Thomasin hangjának változásától; s fürkészőleg tekintett reá.

Thomasin arca jóval pirosabb lett, mint valaha volt, s szemei csillogtak.

— «Ó» kopogtatott — felelt Thomasin.

Gondoltam.

Azt akarja, hogy az esküvő hamar legyen meg.

Valóban! Hát ily türelmetlen — s Yeobrightné vizsga szemmel nézett unokahugára. — Miért nem jött be Wildeve úr?

Nem akart. Néném nem szereti őt, azt mondja. Szeretné, ha holnapután esküdnénk egész magánosan; az ő templomukban, nem a mienkben.

Ah! És te mit mondtál?

Beleegyeztem — felelt Thomasin határozottan. — Most már gyakorlati leány vagyok. Szerelemben, miben nem igen hiszek. Bármily körülmények közt hozzá mennék, mióta mióta Clym levelét megkaptuk.

Yeobrightné kötökosarában egy levél hevert. Thomasin szavaira kivette azt, fölnyitotta, s némán olvasni kezdte, talán tizedikszer már a mai napon.

«Mit jelentsen ez az együgyű pletyka, a mit itt fecsegnek Thomasinról meg Wildeve úrról? Valóban lealázó lenne, hacsak egy hajszálnyi igaz volna is benne. Hol veheti magát ilyen vaskos hazugság? Azt mondják, ha az ember meg akarja tudni, mi újság otthon, menjen a szomszédba, s úgy látszik, én így jártam. Természetesen én állítom mindenütt, hogy nem igaz, de csakugyan boszantó, s nem értem, hogyan támadhatott. Nevetséges beszéd is, hogy olyan leányt, mint Thomasin, a menyegző napján cserben hagyhatnának.»

— Úgy van, — szólt Yeobrightné szomorúan, letéve a levelet. Ha azt hiszed, hogy hozzá tudsz menni, hát eredj. És mivel Wildeve úr azt kívánja, hogy ne legyen szertartás, hát ne legyen. Én semmit sem tehetek. Most minden a te kezében van. Az én hatalmam, hogy boldoggá tegyelek, véget ért, mikor a házból kiléptél s Budhmouthba indultál vele. — Aztán szinte keserűen folytatta: — Jóformán azt is megkérdezhetném, hogy miért kérsz tőlem ebben a dologban tanácsot? Ha meg esküdtél volna vele a nélkül, hogy nekem egy árva szót szólasz, akkor is bajosan haragudtam volna meg s egyszerűen azért nem, szegény gyermekem, mert okosabbat nem tehetsz.

— Ne beszéljen így néném; még jobban elcsüggedek.

Igazad van, gyermekem.

— Nem mentegetem Wildevét, néném. Mindenkiben van hiba, s én nem vagyok olyan vak leány, hogy őt tökéletesnek

tartsam. Valaha hittem, hogy az, de most nem hiszem. Ismerem állapotomat, s néném tudja, hogy tudom, mit kell tennem. Remélem a legjobbat.

— Úgy tesztek én is, s úgy fogunk tenni ezután is mind a ketten — mondá Yeobrightné fölkelve és megcsókolva Thomasint. — E szerint a menyegző épen azon a napon lenne, a mikor Clym hazajön ?

— Azon. Elhatároztam, hogy túl kell esni rajta, mikorra ő hazajön. Azután néném is bátran nézhet a szemébe, én is. Akkor már semmit sem tesz az, hogy titkolódtunk.

Yeobrightné helyeslőleg intett fejével s hallgatott; aztán hirtelen megszólalt:

— Kivánod, hogy én legyek a kiadód? Tudod, hogy szívesen megteszem, ha kivánod, mint megtettem volna a múltkor is. Ha már egyszer megakadályoztam a házasságotokat, ennyivel legalább tartozom.

— Nem volt szándékom most meghívni nagynénemet — felelt Thomasin vonakodva, de határozottan. — Csaknem bizonyos, hogy nagyon kellemetlen lenne. Jobb, ha csak idegenek lesznek ott, s rokonaim közül senki. Szeretném, ha így lehetne. Nem szeretném, ha nénémnek valami kellemetlensége lenne belőle, s tudom, hogy azután a mi történt, nem érezném jól magamat néném jelenlétében. Én csak unokahuga vagyok, s nincs rá szükség, hogy tovább is gondot okozon magának miattam.

— Nos, csakugyan legyőzött bennünket — mondá Yeobrightné. — Igazán úgy tűnik föl, mintha csak azért üzött volna ilyen játékot veled, hogy boszút álljon, a miért úgy megaláztam annak idején a templomban.

— Oh; dehogy, néném! — rebegé Thomasin.

Akkor nem szóltak többé a tárgyról. Csakhamar ezután hangzott föl a Venn Diggory kopogtatása; s Yeobrightné visszatérve a beszélgetés után a tornácra, hanyagúl jegyzé meg:

— Másik kérőd jelentkezett.

— Lehetetlen ?

— Úgy van; a fiatal Venn.

— Udvarolni akar nekem ?

— Igen és én azt mondtam neki, hogy elkésett.

Thomasin hallgatva nézett a gyertyalángba. «Szegény Diggory», mondá, s aztán dolgai után látott.

A következő napot teljesen az előkészület fizikai tennivalói foglalták le, mindkét nő igyekezett belemerülni ezekbe, hogy megfeleledkezhessenek azokról az érzésekről, a melyeket a helyzet keltett bennök. Néhány öltő ruhát, mit hoztak rendbe a Thomasin számára s gyakran foglalkoztak a leendő háztartás részleteivel, csakhogy a nem épen biztató jövőre ne kelljen gondolniok.

A kitűzött reggel elérkezett. Thomasin és Wildeve abban állapodtak volt meg, hogy csak a templomban fognak találkozni, így legalább meglesznek védve a kellemetlen kíváncsiságtól, a melynek okvetlenül ki volnának téve, ha az országúton s együtt mennének.

Yeobrightné s unokahuga együtt voltak a háló-szobában; a mennyasszony öltözött. A nap, a hol csak hozzáférhetett, tükörré tette Thomasin haját, a melyet ő mindig befonva viselt. A kalendárium szabta meg, hogyan fonja: mennél nevezetesebb nap, annál több fonat. Közönséges munkás napokon három ágra, rendes vasárnapokon négyre; május elsején vagy mulatságokon öt ágra osztotta. Egyszer évekket ezelőtt azt mondta, hogy menyegzője napján hét ágba viseli. Ma hétre fonták.

— Úgy gondoltam, hogy a kék selymet veszem föl — mondá. — Menyegzőm ez nekem, ha talán szomorú is egy kicsit. Nem mintha — sietett hozzá tenni, hogy valamely esetleges rossz benyomást eltörüljön — a menyegző maga volna szomorú, hanem az a kellemetlenség és zavar, a mi megelőzte.

Yeobrightné nagy lélekzetet vett, a mit bizvást sohajtásnak vehetett volna az ember, ha ő szilárdul föl nem teszi magában, hogy ne annak tűnjék föl.

— Szinte szeretném, ha Clym itthon volna — mondá. — Persze az ő távolléte miatt választottad ezt az időt.

— Egyrészt. Éreztem, hogy nem volt szép tőlem mindent elhallgatnom előtte; de mert azért tettem ezt, hogy meg ne búsítsam, úgy gondoltam végrehajtom a tervet egészen, s akkor adom tudtára a dolgot, mikor az ég már tiszta lesz.

— Ügyes kis leány vagy — mondá Yeobrightné mosolyogva. — Én szerettem volna, ha te vele . . . nem, semmitsem szerettem volna. Ime kilencz óra szakítá félbe; neszt hallván és léptek zaját a lépcsőn lefelé.

— Azt mondtam Damonnak, kilenczkor indulunk — szolt Thomasin kisietve a szobából.

Nénje követte. Míg Thomasin az ajtótól a kis ösvényen át a kertkapuig haladt, Yeobrightné habozva nézett utána, végre megszólalt:

— Szégyenlem mégis, hogy egyedül eresztelek el.

— Nem lehet másként — felelt Thomasin.

— De délután — tette hozzá Yeobrightné erőltetett vidámsággal — mindenesetre meglátogatlak benneteket és elviszem a kalácsot is. Ha Clym itthon lesz akkorára, talán ő is eljön. Meg akarom mutatni Wildevenek, hogy nem neheztelek rá. A mi történt, megtörtént, felejtjük el. Nos, Isten áldjon meg. Nem hiszek a régi babonákban, de mégis megteszem. — S azzal egy papucsot dobott a távozó leány után; ez visszanézett, mosolygott s aztán tovább haladt.

Néhány lépés után ismét visszatekintett Thomasin.

— Hívott, néném? — kérdezte remegő hangon. — Isten önnel.

S aztán a mint Yeobrightné megviselt, könnytől nedves arczára pillantott, valami ellenállhatatlan érzelemtől megkapatva visszafutott; nagynénje elibe jött.

— Oh, Thamsie, — szolt Yeobrightné sírva: — úgy fáj, hogy eleresztelek.

— Én — én — — kezdé Thomasin szintén sírva fakadva. De aztán elnyomva szomorúságát — Isten önnel, néném — mondá újra és visszament.

S akkor Yeobrightné látta, a mint egy kis alak tova húzódik a tüskés rekettye bokrok közt folytonosan kisebbedve, míg végre egyetlen halványkék pontnak tűnik föl a völgy semleges barna óriás szőnyegén, nem kíséri senki, nem védelmezi senki, egyedül a saját reménysége.

De a legbántóbb vonása a helyzetnek, hogy a férfi nem jelent meg a színen.

Thomasin és Wildeve azért tüzték ki a korai órát, a szertartásra, hogy Thomasin elkerülhesse a találkozást Clymmal, a ki ugyane reggel érkezett haza. Fájdalmas lett volna megvallani, hogy részben igaz az a hír, melyet Clym távollétében hallott, míg azt a lealázó helyzetet, melybe ő és nénje jutottak, a szerencsés kimenetel jóvá nem teszi. Csak ha még egyszer s ezúttal sikeresebben járúlnak az oltár elé, akkor

emelheti föl fejét s tulajdoníthatja az első kudarcot a puszta véletlennek.

Egy félórája lehetett, hogy Thomasin elhagyta Blooms-Endet, mikor Yeobright ellenkező irányból, az országút felől megérkezett és belépett a házba.

— Korán reggeliztem — mondá anyjának, miután köszönt neki — enném még egy-két falatot.

Újra reggelihez ültek tehát és Clym halk, óvatos hangon kezdett beszélni, nyilván azt képzelve, hogy Thomasin még nem jött le.

— Mi van abban a dologban a mit Thomasinról meg Wildeveről hallottam? — kérdé.

— Biz abban van sok igaz — felelt Yeobrightné nyugodtan — de most már minden jóra jött — remélem. S az órára nézett.

— Igaz?

— Thomasin most nála van.

Clym eltaszította magától a reggelit. — Így tehát csakugyan van botrány; ez a Thomasin baja. Ez tette beteggé is?

— Nem botrány, szerencsétlenség, mindent elmondok neked Clym. Ne haragudj, hanem hallgass meg és meg fogod látni, hogy a mit tettünk, a lehető legjobban tettük.

Aztán elbeszélte a mi történt.

Clym csak annyit tudott a dologból, mielőtt Párisból visszajött, hogy Thomasin és Wildeve vonzódtak egymáshoz, s ezt a vonzalmat nagynénje először el is tiltotta, azóta azonban Thomasin sürgetéseinek engedve, jobb szemmel nézte. Mindazáltal nagyon meg volt lepve és zavarva, mikor anyja az egyes részleteket is elmondta.

— S Thomasin elhatározta hogy az esküvőnek meg kell lenni, mielőtt te hazajössz — mondá Yeobrightné — hogy valamiképp ne találkozzék veled, miután olyan híreket hallottál felőle. Ezért ment most Wildevehez; úgy állapotok meg, hogy ma reggel lesz az esküvő.

— De nem értem az egészet — szólt Yeobright fölkelve.

— Ez teljességgel nem vall Thomasinra. Az világos, hogy miért nem írtak azután a szerencsétlen southertoni eset után. De miért nem tudatták velem az esküvőt, mikor először akart meglenni?

— Haragudtam akkor Thomasinra. Nagyon makacsnak

tünt föl előttem s mivel úgy találtam, hogy te esze ágában sem vagy, azt akartam, hogy ő se legyen neked eszed ágában sem. Éreztem, hogy ő csupán unokahugom s megmondtam neki, hogy felőlem férjhez mehet, de én nem elegyedem a dologba s téged sem háborgatlak vele.

— De hisz azzal nem háborgatott volna, anyám; ez hiba volt.

— Azt hittem, hogy zavarhatna ügyeidben, kikökkenthetne helyzetedből, valamikép árthatna terveidnek, azért nem is szóltam semmit. Természetesen, ha akkor rendesen megesküsznek, azt megírom egyszerre.

— Tamsin pedig férjhez megy, míg mi itt ülünk.

— Úgy van. Ha csak megint valami véletlen nem jön közbe, mint már egyszer. Nem lehetetlen, hisz a vőlegény ugyanaz.

— Igaz. S én hiszem, hogy úgy lesz. Helyes volt-e őt elereszteni? Hátha Wildeve csakugyan rossz ember?

— Akkor Wildeve nem fog eljönni, Thomasin pedig hazajön megint.

— Bizony anyámnak jobban utána kellett volna néznie.

— Hiába való beszéd az — felelt az anya szomorú és türelmetlen arcczal. — Te nem tudod Clym, mit szenvedtünk mi már itt hetek óta. Te nem tudod, mily halálos kín ilyen állapot egy nőnek. Te semmit sem tudsz azokról a keserű éjtszakákról, a miket mi e házban átvirrasztottuk, s azokról a majdnem bántó szavakról, a miket november ötödike óta egymással váltottunk. Ne adja Isten, hogy ilyen hét hetet kelljen még valaha átélnem. Thomasin ki se lépett az alatt a házból és én senkinek sem mertem a szemébe nézni s most kárhoztatsz, hogy meg hagytam neki tenni az egyetlen dolgot, a mi az egész bajt jóvá teheti.

— Nem — válaszolt Clym csöndes hangon. — Én nem kárhoztatom anyámat. De csak gondolja meg, milyen hirteleni dolognak tűnik föl nekem. Itthon vagyok, nem tudok semmiről semmit s egyszerre csak azt hallom, hogy Thomasin elment esküdni. Nos, elhiszem, hogy nem lehetett jobbat tenni. Tudja-e anyám — folytatá pár pillanat múlva, hirtelen ébredt érdeklődéssel tekintve vissza a saját múltjába — hogy egykor én szerelmes voltam Thomasinba? Igen, szerelmes. Milyen is a gyermek! S mikor haza-

jöttem és megláttam őt, úgy tetszett nekem, mintha sokkal jobban meg volna indulva, mint rendesen, s szinte fölújultak előttem azok a régi napok, kivált a mulatság éjjelén, a mikor rosszul volt. Mi azért csak megtartottuk a mulatságot . . . nem volt ez kegyetlenség iránta ?

— Az nem tett különbséget. Én hozzá készültem, hogy rendezek egyet, s miért legyen az ember komorabb, mint a mennyire szükséges. Ugyan szép istenhozott lett volna, ha azzal kezdjük, hogy bezárkózunk s a Thomasin szerencsétlenségét kitaláljuk előtted.

Clym elgondolkozott.

— Szinte jobb szeretném, ha nem is lett volna az a mulatság — mondá — és pedig más okból. De egy-két nap múlva majd megmondom. Most Thomasinra kell gondolnunk.

Mindketten hallgatásba merültek.

— Tudja mit, anyám — kezdé Clym újra s hangja még most is árult el valami szendergő érzést. — Nem szép dolog, hogy Thomasint így eresztjük el az esküvőjére s egyikünk sincs ott, hogy bátoritaná, vagy legalább egy szikrát törődnénk vele. Hiszen nem esett szégyenbe s mást se tett semmit, a mivel ezt érdemelte volna. Elég baj már az, hogy olyan sietve és szertartás nélkül kell meglenni az esküvőnek, miért maradjunk még mi is távol ? Szavamra, valósággal szégyenlem. Én elmegyek.

— Ezóta vége is van — mondá anyja sóhajtva — ha csak el nem késtek vagy Wildeve — —

— Oda érek, mire kifelé jönnek. Végre is nem helyeslem, hogy nem tudatta ezt velem anyám. S igazán, félig-meddig reménylem, hogy Wildeve nem ment el.

— Igen és tönkretette Thomasin jó hírét.

— Mesebeszéd; ez nem tenné tönkre.

Föltette kalapját s gyorsan elhagyta a házat. Yeobrightné arcán fájdalom tükröződött, s némán, gondolatokba mélyedve ült. De nem soká maradt egyedül. Pár percz múlva visszajött Clym s vele Venn Diggory.

— Már nincs miért oda mennem — mondá Clym.

— Megesküdtek ? — kérdezte Yeobrightné a festékes felé fordítva arcát, a melyben az óhajtnak és félelemnek különös vegyülete látszott.

Venn meghajtotta magát: — Igen, asszonyom!

— Mily különösen hangzik — mormolá Clym.

— Ezúttal hát nem csalta meg Wildeve — mondá Yeobrightné.

— Nem. S most már nincs árnyék a Thomasin jó hírnevén. Siettem is hirt hozni a tekintetes asszonynak, mivel láttam, hogy nincs ott.

— Maga hol járt ott? Hogy tudta meg? — kérdezte Yeobrightné.

— Egy idő óta itt tartózkodom a közelben, s láttam, mikor a templomba mentek — felelt a festékes. — Wildeve oly pontos volt, mint egy óra. Nem vártam volna tőle.

Azt nem füzte előadásához a festékes, a mint fűzhette volna, hogy ez az ő közelben való tartózkodása nem a véletlen műve: hogy mióta Wildeve újra visszatért Thomasinhoz, Venn, kinek az alaposág jelleméhez tartozott, elhatározta, hogy végére várja azt az epizódot, s valóban erősen szemmel tartotta e czélből vetélytársát.

— Ki volt ott? — kérde Yeobrightné.

— Majdnem senki. Én félre állottam és Thomasin nem vett észre.

A festékes a kert felé nézve beszélt, s hangja rekedt volt.

— Ki volt a kiadója Thomasinnak?

— Vye kisasszony.

— Csakugyan. Vye kisasszony. Ezt persze tisztességnek kell tartanunk.

— Ki az a Vye kisasszony? — kérdezte Clym.

— Drew kapitány unokahuga, Mistover Knapen.

— Egy kevély budmouthi leány — jegyzé meg Yeobrightné. — Nem valami nagyon kedvem szerint való. A nép boszorkánynak mondja; természetesen ez együgyű beszéd.

A festékes elhallgatta ismeretségét ezzel a szép tanuval, valamint elhallgatta azt is, hogy Eustacia azért volt ott, mert ő elment érte. Ezt már akkor megigérte, mikor értesült róla, hogy a házasság meg fog történni. Csak folytatta a megkezdett történetet:

— Én a templom kerítésén üldögéltem, a hogy megérkeztek; egyik egyik felől, másik másik felől; Vye kisasszony meg ott sétálgatott, a sirköveket nézegette. A mint beléptek, én is az ajtóhoz mentem, vágytam látni, mi történik, hisz olyan jól

ismertem a kisasszonyt. A csizmámat lehúztam, mert nagyon nyikorgott, s úgy mentem föl a karba. Akkor láttam, hogy a pap meg az egyházi már ott voltak.

— Hogy jutott Vye kisasszony ahhoz, hogy kiadó legyen, ha ő csak a temetőben sétálgatott?

— Mert más senki sem volt. S ő is bement a templomba, épen én előttem, de nem a karzatra. A pap, mielőtt hozzá kezdett volna, körülnézett, s mivel csak ő volt a közelben, intett neki, mire Vye kisasszony is odalépett az oltár elé. Aztán mikor a könyvet kellett aláírni, fölhajtotta a fátyolát és aláírta; s úgy látszott, hogy Thomasin köszönettel fogadja ezt a sziveséget. — A festékes elgondolkodva beszélt, mert eszébe jutott hogy kikelt Wildeve a színéből, midőn Eustacia fölvetette a sűrű fátyolt, mely teljesen ismeretlenné tette, s nyugodtan szemébe nézett. — És akkor — fejezte be szomorúan a festékes, — eljöttem, mert Yeobright Thomasin története véget ért.

— Én ajánlottam neki, hogy elmegyek — szólt Yeobrightné sajnálkozva. — De azt mondta, nem szükséges.

— Az már mindegy is — mondá a festékes. — Végre valahára rendbe jött a dolog. Az Isten adjon nekik boldogságot. Minden jót kívánok kigyelmeteknek.

Föltette sapkáját és elment.

E pillanattól kezdve, hogy a Yeobrightné házat elhagyta, sok hónapon át nem látták többé a festékest az Egdon pusztán. Tökéletesen nyoma veszett. A szedersátor, melynek indái alatt állott volt szekere, a következő reggelre üres lett, s alig mutatta egyetlen jel is, hogy valaki tanyázott ottan, kivéve néhány szalmaszálat s a tőzegen egy kis vörösséget; az első zápor elmosta azt is.

Diggory hire az esküvőről az előadott részletekre nézve szabatos volt ugyan, de kimaradt belőle egy jelentős pont, a mely elkerülte figyelmét, mivel egy kissé távol ült az oltártól. Míg Thomasin reszkető kézzel írta be nevét az anyakönybe, Wildeve diadalmas pillantást vetett Eustaciára, a mely nyilván ezt fejezte ki. «Ime bosszút állottam.» A leány suttogva felelt s Wildeve nem is sejtette mennyire őszintén: «Ön téved; szívemből örvendek, hogy Thomasin már felesége».

HARMADIK KÖNYV: AZ ELBŰVÖLÉS.

I. FEJEZET.

«Lelkem királyság én előttem.»

Clym képét nézve elképzelhette az ember, milyen lesz idők múltán a tipikus arc. Ha a művészet érne még egy classikus korszakot, Phidiasa talán ilyen arcokat teremtene. Hajdan, a művelődés tavaszán, mohó élni vágyás töltötte el az embert, ma azt tartjuk, hogy az élet olyan valami, a mibe bele kell törődni. E fölfogásnak végre úgy át kell hatnia az előbbre haladt fajok szervezetét, hogy kifejezését az arcokon új művészi iránynak fogják tekinteni. Már is érezzük, hogy a ki úgy él, hogy egyetlen vonása sem torzul el, s a szellemi működés semmi jegyet nem hagy rajta sehol, sokkal távolabb esik a modern értelmi élettől, hogy sem modern typusnak volna tartható. A physikailag szép emberek, az ifjú emberiség e dicsőségei, ma is csaknem anachronismusok már, s ki tudja, vajon valaha nem lesznek-e épen ily anachronismusok a szép asszonyok is.

Úgy látszik, hogy a csalódásokkal teljes századok sora örökre megdöntötte a hellén világnézetet. A mit a görögök csak sejtettek, mi tudjuk, a mit az ő Aischylosuk csak képzelt, a mi apró gyermekeink érzik. Az a régimódi megelégedés mindennel, mindinkább lehetetlenné válik, a mint a természeti törvények fogyatkozásaira rájövünk, s látjuk, hogy működésök következtében mily nyomorúságos helyzetbe jut az emberiség.

Azok a vonalak, a melyek az új fölfogáson alapuló eszményekre jellemzők lesznek, valószínűen hasonlítani fognak a Yeobrightéihoz. A szemléelő figyelmét ez arc, nem mint valami kép vonta magára, hanem mint valami írott lap, nem annálfogva, a mi volt, hanem annálfogva, a mit föltárt. Vonásai mint symbolumok voltak érdekesek; mint a hogyan tulajdonkép közönséges hangok érdekesekké válnak a beszédben, s önmagokban egyszerű alakok érdekesekké válnak az írásban.

Olyan fiú volt, a kitől vártak valamit. Mit, azt senki sem

tudta. Hogy sikert arat a maga útján, vagy elzúllik szinte a maga útján, egyformán valószínűnek tetszett. Csak az volt bizonyos felőle, hogy nem fog tétlenül maradni a körülmények közt, a melyek között született.

Így történt, hogy a szomszédos gazdák, ha a neve véletlenül szóba került előttök, e kérdést tették: «Yeobright Clym mit csinál?» Ha valakiről ösztönszerűleg így tudakozódnak: mit csinál? nem valószínű, hogy mint közülünk legtöbben, semmit se csináljon. Sejtjük, hogy járatlan úton halad, akár helyes az, akár nem. A jámbor remény az, hogy sikert arat. A titkos hit, hogy kudarcot vall. Öt-hat kényelmes gazdaember, a kik rendesen betekintettek a *Jámbor asszonyba*, ha épen arra vitt az útjuk, szívesen megpendítették ezt a tárgyat. Valóban, ámbár nem tartoztak a puszták lakosai közé, alig cselekedhettek volna másképen, míg hosszúszerű cseréppipáikat szítták, s az ablakon keresztül az Egdonra bámultak. Clym gyermekkorában annyira hozzátartozott a pusztához, hogy bajosan lehetett volna erre nézni, hogy ő is eszébe ne jutott volna az embernek. Így mindig föl-fölmerült e tárgy: ha vagyona s hírnévre tesz szert, annál jobb rá nézve; ha elbukik, annál jobb a mesélőre nézve.

Úgy állott a dolog, hogy túlságos messze szárnyalt a híre, mielőtt még hazuról elkerült volna. «Hiba, ha híred nagyobb a tehetségednél», mondja Gracian, a jezsuita. Hat esztendőskorában azt a bibliai rejtélyt vetette föl: «Ki viselt először nadrágot?» Hét esztendőskorában pedig megfestette a waterlooi csatát, vízfestékek hiányában tüzes lilium himporával és ribizlilével. Mire tizenkettedik esztendejébe fordult, két mértföldnyi területben ismételtek, mint művészt és tudóst. Okvetlenül van egy szikra tehetség abban az emberben, a kinek a híre három-négyezer yardnyira terjed annyi idő alatt, míg hasonló helyzetben lévő társaié hat-nyolczszázra jut el. Lehet, hogy Clym, épen mint Homér, részben helyzetének köszönhette hírnevét; annyi bizonyos, hogy híres vala.

Fölnövekedett és kilépett az életbe. Nagy kópé a sors, a mely Clive-ot mint írnokot, Gayt mint gyolcsost, Keatsot mint orvost indította el, s ezer más embert ezer más különös úton, ezt a szilaj, eleven, pusztai fiút pedig ékszerészinnassá tette.

Fölszemes részletesen előadnunk, hogyan került erre a pályára. Atyja halála után egyik szomszédos úri ember volt

szíves magára vállalni, hogy majd keres a fiúnak alkalmas helyet. S ez alkalmas hely Budmouth egyik ékszeres boltja volt. Yeobright nem nagy kedvet érzett ehhez a foglalkozáshoz, de nem volt mást mit tennie. Innen Londonba ment, aztán nemsokára Párisba, s ott maradt mindez ideig.

Mivel vártak tőle valamit, nem sokáig volt még otthon, midőn már nagy kíváncsiság vett erőt a pusztán, mi lehet az oka, hogy ilyen sokáig köztük időzik? A szabadság rendes ideje eltelt, s ő még most is ott volt. A Thomasin házasságát követő hét vasárnap reggelén meg is hányták-vetették e tárgyat, hajnyírás közben a Fairway háza előtt. A pusztá lakói mindig itt nyiratták magokat s mindig ennek a napnak ebben az órájában. Erre következett délben a nagy vasárnapi mosakodás s erre megint egy órával a nagy vasárnapi öltözködés. Az Egdon pusztán a vasárnap tulajdonképen az ebéddel kezdődött s bizony akkor is meglehetősen gyarló példánya volt annak az ünnepnek.

Ennek a vasárnapi hajnyírásnak Fairway volt a mestere. Az áldozat kabát nélkül ült egy tőkén a ház előtt, körülötte beszelgettek a szomszédok s tunyán nézegették, hogyan kél a szél szárnyára a lenyisszantott hajfürt s száll el szem elől mind a négy égtáj felé. Télen-nyáron egészen egyforma volt e jelenet. Csak ha nagyon lármás volt a szél, akkor húzták a szeglet mellé a tőkét.

Örökre eljátszotta volna minden becsületét, a ki panaszkodni mert volna, hogy ő fázik így, kabát s kalap nélkül a szabad ég alatt, míg Fairway valóságos igaz történeteket beszélt el az ollócsattogás között.

Ha valaki összerezzen, fölkiált, vagy egyetlen grimassal csinál, mikor a szerszám egy-egy kicsit megcsípi, vagy a fésű megkarcolja a nyakát, fajankónak tartották volna, a kinek fogalma sincs az illendőségről, hiszen Fairway ingyen állott szolgálatjukra. A kinek vasárnap délután vérzett a nyakszirtje. egyszerűen annyit mondott: «Tudja kigyelmed, megnyirattam magam».

Yeobright úgy került szóba, hogy észrevették, a mint a pusztán feléjük ballagott.

— A kinek másutt jól megyen a dolga, nem marad az

itt hetekig hiába — mondá Fairway. — Meglássátok, valami-
ben töri a fejét.

— Boltot nem nyit, az biztos — szólt Sam.

— Nem tudnám, miért hozta volna magával azt a két
írdatlan nagy ládát, ha itt nem akarna maradni. Hogy oszt'
mihez kezd, a jó Isten tudja!

Nem igen merülhettek bele a találgatásba, Clym köze-
lökbe ért s meglátva őket, feléjük fordult.

Egy perczre jól szemügyre vette arcukat, aztán minden
bevezetés nélkül így szólt:

— Kitaláljam-e, miről beszélgettek kigyelmetek?

— Tessék — felelt Sam.

— Rólam.

— No már azt sohse hittem volna — mondá Fairway —
de ha már rá tetszett jönni, megvalljuk, hogy csakugyan a
tekintetes úrról volt szó. Azon tanakodtunk, hogy ugyan miért
ögyeleg itthon, mikor olyan drágaság-kereskedő, hogy hét
ország vet határt a hírének.

— Megmagyarázom tüstént — felelt Clym váratlan
komolysággal. — Örülök, hogy alkalmam nyílik rá. Azért jöt-
tem haza, mert mindent fölgondolva, itt valamieskével többet
lendíthetek, mint máshol. De ezt csak mostanában láttam be.
Mikor először mentem el innét, azt hittem, nem érdemes ez a
puszta arra, hogy törődjék vele az ember. Azt hittem, nyomor-
úságos egy élet az itteni. Kenni a csizmát olajjal, a helyett,
hogy fényesítenék, kefe helyett seprűvel tisztítani a ruhát:
csupa nevetség. Így gondolkodtam.

— Beh jól tetszik mondani.

— Csalódnak kigyelmetek. Dehogy jól mondom.

— Engedelmet kérünk, azt tudtuk, most is így gondol-
kozik a tekintetes úr.

— Idő multával aztán nagyon elcsüggedtem. Rájöttem,
hogy oly emberekhez akarok hasonló lenni, a kik alig hason-
lítanak én hozzám. Olyan életet akartam élni, a melyik egy
szikrával sem jobb annál, a mit gyermekkoromban ismertem.
Csak épen másforma.

— Igaz a'; jócskán másforma.

— Bizony pompás hely lehet az a Páris.

— Nagy kirakatok, trombiták, dobok, itt meg szélben,
zimankóban, mindig az Isten szabad ege alatt élünk.

— Félre értenek kigyelmetek. Mondom: nagyon elbúsultam. De akkor még jobban, mikor azt is észrevettem, hogy az én foglalkozásomnál együgyűbbet, haszontalanabbat, asszonyoknak valóbbat soha sem látott senkisé. Ekkor elhatároztam, hogy fölhagyok velem valami okos dologra adom magam, még pedig azok között, a kiket legjobban ismerem, s a kiknek leginkább hasznára válhatok. Haza jöttem s így szándékszem kivinni a tervem. Iskolát nyitok, minél közelebb az Egdonhoz, hogy könnyen átjöhessek, mert az anyám házában meg éjjeli iskolám lesz. De először még tanulnom kell egy kicsit, hogy szégyent ne valljak. S most szomszédok mennem kell.

Ezzel újra neki indult a pusztának.

— Soh'sem lesz abból semmi — szólt Fairway — egy-két hét s más színben látja a dolgokat.

— Derék, jószívű fiatal ember ez a Yeobright úr — mondá egy másik — de én azzal tartom, jobban cselekedne, ha a maga dolga után látna.

II. FEJEZET.

Az új ösvény csalódáshoz vezet.

Yeobright szerette a maga fajtáját. Az volt a meggyőződése, hogy legtöbb embernek oly tudományra van szüksége, a melylyel inkább bölcsesség jár, mint jó mód. Inkább az egyének rovására akarta emelni a néposztályt, mint az egyeseket az osztály rovására; mi több, készen állott arra is, hogy elsőnek magát áldozza föl.

A mezei élettől a szellemi életig legalább két állomás van, gyakran sokkal több is. Ez állomások közül egy majdnem mindig a fölfelé való törekvés. Alig képzelhetünk oly embert, ki mikor a mezei élet nyugalmaiból ki akar emelkedni, hogy intellectualis életet éljen, közben valamikor ne a társadalmi előmenetelt tartaná szem előtt. Yeobright sajátsága épen az volt, hogy ebben az útjában is ragaszkodott az egyszerű, sőt sok tekintetben szükös és vad életmódhoz s nem tagadta meg teljesen műveletlen felebarátjait.

Oly keresztelő. János volt, a ki inkább azt prédikálta, hogy nemesedjünk, mint azt, hogy bűnbánók legyünk. Értel-

mileg a vidék jövőjében élt, azaz sok tekintetben lépést tartott a nagy városok gondolkodóival. Ez aránylagos előhaladottság következtében Yeobright szerencsétlenné volt mondható; a mezei világ még nem ért meg az ő számára. Az embernek csak részben szabad megelőznie korát. Egészen előtte járni a hírnévre végzetes dolog. Ha Fülöp harcziás fia szellemileg olyan elől jár, hogy vérontás nélkül akart volna civilizációt teremteni, kétszer olyan isteni hős lett volna, mint a milyen volt, de Nagy-Sándor híre soh'se született volna meg.

A hírnév igazi alapját a dolgokkal való bánni tudás képezi. Szerencsés propagandisták rendszerint azért arattak sikert, mivel a tan, a melyet formába öntöttek, már előbb élt hallgatóik agyában, a nélkül, hogy alakot tudtak volna adni neki.

Azt, a ki az æsthetikai haladásnak híve s a társadalmi elítéli, csupán oly osztály érti meg, a mely előtt a társadalomban való előhaladás már elveszté varázsát.

Talán igazságot hirdet, a ki a bucolikus világgal el akarja hitetni, hogy lehetünk műveltek a nélkül, hogy előbb gazdagoknak kellene lennünk, de egyúttal megkísérli fölzavarni a dolgoknak azt a rendjét, a melyhez az emberiség rég hozzá szokott. Yeobright azt prédikálva Egdon remetéinek, hogy nem szükséges vagyont szerezniök azért, hogy a derült bölcsességnek részesei lehessenek, olyan formán járt el, mint ha valaki azt vitatta volna a régi khaldeaiak előtt, hogy az empyræumba eljuthat valaki a nélkül, hogy az ether menyországán keresztül menne.

Helyes arányú volt-e a Clym tehetsége? Nem. A helyes arányú tehetségnek nincsenek sajátos hajlandóságai. Oly tehetség az, a mely bizonyára soha sem juttatja arra a sorsra az embert, hogy mint örültet elzárják vagy mint eretneket kiozzák vagy mint Istentagadót megfeszítsék. Másfelől nem érni el vele azt sem, hogy mint prophetát megtapsoljanak, mint lekipasztort tisztelettel környezzenek, mint királyért rajongjanak. Áldásai rendszerint; boldogság, középszerűség. Rogers költészetét, West képeit, North államférfiúi tehetségét hozza létre. Képessé teszi tulajdonosát arra, hogy gazdagságra tegyen szert, jól játszsza végig szerepét, méltóságosan lépjen le a színről, kényelmesen ágyában muljon ki s megkapja azt a tűrhető szobrot, a melyet gyakran meg is érdemelt.

Ez a tehetség soha sem engedte volna meg Yeobrightnak, hogy pályáját embertársai érdekében félbeszakítsa.

Yeobright csak ballagott előre, nem ügyelt a csapásokra.

Ha ismerte valaki a pusztát, Clym volt az. Jelenetei, lényege, illatai át meg áthatották. Szinte az Egdon termékének lehetett volna őt mondani. Az tárult először szeme elé, az foglalt el legnagyobb helyet ifjúkora emlékei közt. Az színezte életnézetét is.

Játékszerei kovakő-kések és nyilhegyek voltak, a melyeket rajta talált. Hányszor eltűnődött, miért «nő» olyan furesza formájúvá a kő; virágai, a biborharangok s a sárga rekettye szirmok; állatországa a kigyók, s vad lovak; társasága a pusztaság lakosai.

Változtassuk szeretetté mindazt a gyűlöletet, a melyet Eustacia az Egdon iránt érzett s előttünk lesz a Clym szíve. Mentében elmerengve nézte a tágas szintért s földerült.

Sok ember előtt olyan hely volt az Egdon, a mely emberöltökkel ezelőtt kicsúszott a maga századából s durva test módjára betolakodott a miénkbe. Elavult valami volt, kevesen szánták rá magokat, hogy tanulmányozzák. Hogy is történhetett volna máskép a négyszögletes szántóföldek, nyirt ösvények napjaiban, mikor a réteket is oly szabályosan öntözik, hogy a csatornák verőfényes napokon ezüst rostélynak látszanak.

A gazda, a ki földjét megkerülve, mosolygó ábrázattal nézte takarmány-vetését s aggodalommal leste szépen kél-e a gabona, vagy szomorúan sóhajtott föl, ha a répát valami féreg támadta meg, ha a puszta dombhátjaira egy-két komor pillantást vetett. De a mi Yeobrightot nézi, ő bizonyos barbár elégtételt érzett, mikor útja magasabb pontjairól széttéekintve látta, hogy az a néhány ember, a ki a puszta föltörését megkísérelte, egy-két év alatt elcsüggedt s szántóföldjeiket újra páfrány és rekettye birja.

Leereszkedett a völgybe s csakhamar elérte a Blooms-Endet. Anyja éppen a száraz leveleket szedegette az ablak virágairól. Úgy nézett fiára, mintha nem tudná fölfogni, miért marad oly sokáig otthon s arcza nem csak ma tükrözte ezt a gondolatot. Clym észrevehette, hogy az a kíváncsiság, a melyet a puszta lakói az imént tanusítottak, anyjánál aggodalomná erősödött.

De azért Yeobrightné nem kérdezősködött szóval, nem,

még akkor sem, mikor fia ládái megérkeztek s nyilvánvaló lett, hogy tulajdonosuknak nem sürgős az útja. Hallgatása hangosabban kért magyarázatot, mint a szavak.

— Nem megyek többet vissza Párisba — szolt Clym. — Legalább a régi állásomra nem. Fölmondtam.

Yeobrightné kínos meglepetéssel fordult felé.

— Gondoltam a ládákról, hogy valami baj van. Csodálom, hogy előbb meg nem mondtad.

— Azt kellett volna tennem. De nem tudtam, tetszésére lesz-e anyámnak a tervem. Egy-két részlettel még nem voltam tisztában. Egészen új útra térek.

— Bámulatba ejtesz, Clym. Hogy vágyhatsz jobb helyzetbe, mint a milyenben voltál?

— Könnyen. De nem is jutok jobb helyzetbe, sőt azt hiszem, rosszabbnak fogják azt mondani. Gyűlölöm mostani pályámat s szeretnék valami érdemeset is tenni, mielőtt meghalok. Tanító akarok lenni, a szegény, tudatlan emberek tanítója, a kikkel nem akar bajlódni senki sem.

— Nagy fáradsággal elértük, hogy jó csapásra juss s mikor már nem volna egyéb tennivalód, minthogy egyenesen haladj előre, akkor te a szegények tanítójává akarsz lenni. Tönkrejuttatnak az ábrándjaid, Clym.

Yeobrightné nyugodtan beszélt. De a ki olyan jól ismerte, mint fia, könnyen észrevehette, mily erős érzés rejlik szavai mögött. Yeobright nem felelt. Látszott az arcán, semmi reménye ahhoz, hogy anyja megértse. Ez a csüggettség mindig megszáll bennünket, ha ellenfelünk kívül esik a logika hatalmán, a mely kedvezőbb körülmények közt is igen durva eszköz a finomabb érvek közvetítésére.

Nem is került föl többé e tárgy, egészen az ebéd végéig. Akkor Yeobrightné úgy pendítette meg, mintha a reggeli társalgás óta nem is telt volna el idő.

— Aggodalom fog el fiam, a miatt, hogy ilyen gondolatok járnak az eszedben. Nem is álmodtam, hogy a magad jó szántából hátrafelé fogsz menni valaha. Azt hittem mindig, hogy egyszer a helyes útra jutva, te is előre törsz, mint minden férfi, a ki e névre érdemes.

— Nem tehetek másképp — felelt Clym szomorúan. — Utálom ezt a haszontalan mesterséget. Előre tör mindenki, a ki a férfi nevet megérdemli? Ugyan ki tékozolhatja affélével

az idejét, mikor látja, hogy a félvilág tönkre jut, mert nem akad senki, a ki megtanítaná, hogyan nézzen a szemébe annak a sok nyomorúságnak, a mely rá nehezül. Minden reggel fölkelek s látom, hogy az egész teremtett világ nyög és jajgat fájdalomában, mint Szent Pál mondja, én pedig, a kinek mindenre volna ereje, egészsége, csak árulgom a csecsebecsüket az asszonyoknak, gavalléroknak. Egész esztendőn keresztül évődtem ezen s most már nem bírok tovább ilyen életet élni.

— Mért ne bírnál? Hát más ember?

— Nem tudom. Azt tudom csak, hogy sok olyan dolog van, a mi másokat érdekel, engem nem. Kevéssel beérem. A finom csemegék nem nekem valók, nem szereznek semmi élvezetet. Nos, e fogyatkozást hasznomra kellene fordítanom; s mivel én el lehetek a nélkül, a mire más embereknek szükségök van, egyéb dolgokra költhetem azt, a mi effélékre elmegy.

Yeobright e sajátságok némely részét épen attól az asszonytól örökölte, a kivel beszélt s így, ha érvei nem is, érzései viszhangra találtak anyjában, bárhogy iparkodott is az fia érdekében ezt eltitkolni.

Kevesebb biztossággal beszélt.

— Pedig úr lehattél volna, csak kitartónak kellett volna maradnod. Vezetője annak a nagy üzletnek. Ki vágyhatna külön állásra? Tisztelet, bizalom környezetek volna. Azt hiszem, apádra ütsz; mint ő, te is bele kezdesz unni abba, hogy jól megy a dolgod.

— Nem — felelt Clym — ebbe nem untam bele, de abba igen, a mit te értesz rajta. Mikor megy jól a dolgunk, anyám?

Yeobrightné sokkal eszesebb asszony volt, hogysen hamarjában készült definitiókkal beérte volna s mint a Sokrates kérdése: «Mi a bölcsesség?» vagy a Pilátusé: «Mi az igazság?» Yeobright égető kérdése is felelet nélkül maradt.

A csöndet a kertajtó csattanása, kopogtatás és ajtónyitás szakította meg. Cantle Keresztély lépett be ünneplő ruhában.

Az Egdonon az volt a szokás, hogy be sem ment az ember teljesen a házba, már a történetébe belefogott, úgy, hogy a dereka felé járt a históriának, mire a gazda előtt állott. Keresztély, míg az ajtó nyílt kifelé, így szólott:

— Mégis csak furcsa, hogy nekem, a ki olyan ritkán húzom ki a házból a lábam, ma reggel ott kellett lennem.

— Hát valami ujságot hoz, Keresztély? — kérde Yeobrightné.

— Azt én, egy boszorkányról, már tessék megengedni, hogy ilyenkor állítok be: «No, mondtam magamban, már csak elbeszélem tüstént, tudom pedig, hogy még asztalnál ülnek». Isten engem, úgy reszkettem mint a levél, a kit a szél kerget. Vajon nem lesz-e valami veszedelem belőle?

— No, miről van szó?

— Ma reggel mindnyájan állottunk a templomban, mikor egyszer csak azt mondja a pap: «Imádkozzunk!» «No, gondolom magamban, mi a manóért ne térdelnék le?» Hát le is térdeltem, a többi ember is megtette ezt jó szívvvel a tiszteletes úrnak. Egy percz ha eltelt, hát, uramfia! olyan sikoltás hallatszott, mintha valakinek a szíve szakadt volna meg. Mindenki fölugrik, látjuk, hogy Nunsuch Zsuzsánna szúrta meg egy kötőtűvel Vye kisasszonyt; régóta fenyegetőzött már, hogy találja csak egyszer a templomban, de ritkán fordult ott meg Vye kisasszony. Hetekig várta Zsuzsánna az alkalmat, hogy vért ereszszen belőle s levegye a gyerekekről a varázst. Most osztán utánna ment a templomba, mellé ült s mihelyt alkalom adódott, beleszúrta a tűt a karjába.

— Istenem, beh szörnyűség! — mondá Yeobrightné.

— Oszt' úgy beledöfte, hogy a leány elájult; én meg gondoltam: lesz itt czifra dolog; elbujtam hát a bögő mellé s többet nem is láttam. Azt mondják, kivitték a kisasszonyt a szabad levegőre, de mire körülnéztek, Zsuzsánának hírehamva sem volt. Mekkora sikoltott az a szegény leány. A pap meg a miseingében fölcapta mind a két karját, csak mondta, csak mondta: «Üljetek le atyámiai, üljetek le!» Ült ám biz le az ördög. S mit tetszik gondolni, mire jöttem rá? Ruhát hord a pap a miseing alatt. Feketéllett a kabátja ujjja, mikor föltartotta a karját.

— Mily kegyetlenség! — szólt Yeobright.

— Valóban az — mondá az anyja.

— Bele nézhetne az országgyűlés — vélekedék Keresztély. — Azt tartom Humphrey jön.

Csakugyan az jött.

— Tetszett-e hallani mi az ujság? Látom, hogy igen.

Nagyon furesa, hogy mikor egdoni ember templomba megy, mindig előadja magát valami. Legutoljára Fairway szomszéd volt ott közülünk az őszen s épen az nap szólalt föl a tekintetes asszony a kisasszony házassága ellen.

— Aztán haza tudott menni az a szegény leány? — kérde Clym.

— Azt mondják, jobban lett s szerencsésen haza ért. De most már indulnom kell haza felé.

— Megyek én is — szólt Humphrey. — Majd utána járunk, mi igaz, mi nem, abban a mit beszélnek.

Mikor az emberek újra a pusztán voltak már, Clym nyugodtan így szólt anyjához:

— Hiszi-e már anyám, hogy egy tanító fölférne itt?

— Azt egészen helyénvaló dolognak tartom, hogy az egyik ember tanítóságra adja magát, a másik meg hittérítő lesz. De hogy te jöjj ide vissza s ezzel tönkre tedd minden tervemet veled, a kit én ki akartam emelni ebből a környezetből, ebből az életből, azt nem tudnám helyeselni.

Később benézett Sam, a tőzegvágó is.

— Kölcsön kérni jöttem volna a tekintetes asszonyhoz. Tetszett hallani úgy-e mi történt azzal a szép leánynyal?

— Hallottuk Sam, elmondták már vagy tizenketten.

— Szép leánynyal? — szólt közbe Clym.

— Az a, takaros lyány — felelt Sam. — Az egész pusztát azt mondja, hogy soha különösebb dolgot, mint hogy egy ilyen kisasszony ide mi közibünk jöjjön élni.

— Barna vagy szöke?

— No, láttam vagy húszszor, de azt meg nem tudnám mondani.

— Barnább Tamsinnál — mormogta Yeobrightné.

— Oszl' nem törődik a senkivel, semmivel a világon.

— Hát csak szomorkodik? — tudakozta Clym.

— Úgy mélázgat magában, nem is jár emberek közé.

— Talán valami vállalkozó természetű lyány?

— Nem tudnám, hogy az volna.

— Nem szokott-e a fiúk közé állani s velök játszani, hogy valami mulatságra tegyen szert ezen az elhagyott helyen?

— Nem a.

— Teszem a farsangosok közibe?

— Oda sem. Nagyobbra is lát. Inkább azt tartom, hogy másutt jár az esze, nagy urakon meg úri nőkön, a milyeneket sohse fog ismerni, kastélyokon, a milyeneket sohase lát.

Yeobrightné úgy vette észre, hogy Clym nagyon is érdeklődni kezd s azért boszúsan vágott közbe.

— Sam, maga többre tartja, mint a mi. Én azt mondom, hogy a melyik leány csak lustálkodik, nem sok kedves lehet azon. Sohase hallottam, hogy Vye kisasszony, akár magának, akár másnak hasznára lett volna. A jóra való leányokat nem tartják boszorkányoknak még az Egdonon sem.

— Bah! ez nem bizonyít semmit — szólt Yeobright.

— Hát én az effélékhez nem értek — mondá Sam — várjunk, idő multával majd kiderül, miféle. Én tulajdonképen egy jó hosszú, erős kötélért jöttem volna. A kapitány vedre beleesett a kútba, nem tudnak vizet meríteni; ma mindnyájan itthon vagyunk, hát gondoltuk, majd kiveszszük mi nekik. Három kötelet toldtunk már össze, de nem ér fenékg.

Yeobrightné azt felelte, hogy elviheti akármelyik kötelet s Sam kifordult, hogy a színben utána nézzen. Mikor már elmenőben volt, Clym hozzácsatlakozott s elkísérte az utczaajtóig.

— Soká marad-e itt az a fiatal boszorkány a Mistoveren?

— Úgy hinném, jó soká.

— Gyalázat, hogy ilyeneket tesznek vele. Hogy fájhatott neki . . . a lelke még jobban, mint a karja.

— Csunya dolog volt biz a'. Olyan csinos leány pedig. Be kellene nézni hozzájok. A tekintetes úr messzi földről jött, meg hát mutatósabb legény is, mint már ez a mi fajtánk.

— Mit gondol, vajon volna-e annak kedve gyerekeket tanítani? — kérdé Clym.

Sam fejét rázta.

— Nem úgy nézem én azt.

— Mindegy, csak úgy eszembe jutott. Csakugyan el kellene mennem hozzájok, akkor megbeszélhetnénk ezt is. Ez bizony nem lesz könnyű dolog, mert nem valami jól vagyunk velök.

— Megmondom én, hogy jöhet el a tekintetes úr — felelt Sam. — Ma este hat órakor próbáljuk meg kihúzni a vedret. Tessék velünk tartani. Vagyunk ugyan vagy öten-hatan hozzá, de a kút mély, lesz ott szükség emberre, ha ugyan nem tetszik

restelni az ilyen munkát. A kisasszony is bizonyosan ott körül lesz majd.

— Meggondolom — mondá Yeobright s azzal elváltak.

Sokat is tünődött rajta, de a házban nem volt többé szó Eustaciáról. S így egyelőre rejtély maradt előtte, hogy egy személy-e a babona regényes vértanuja s az a mélabús farsangos, a kivel a holdvilágon beszélgetett.

III. FEJEZET.

Egy kopott dráma első fölvonása.

A délután szép volt, s Clym kiment az anyjával a pusztára, egyet sétálni. Arra a magas gerinczre érve, a mely a Blooms-End völgyét a Shadwater völgyétől elválasztotta, megállottak s körültekintettek. Az egyik oldalon a *Jámbor asszony* tünt föl a pusztá alacsony peremén, másik felől a Mistover Knap emelkedett a távolban.

— Elmegy Thomasinhoz. anyám? — kérdé Clym.

— El, de neked nem szükséges most velem jönnöd — felelt Yeobrightné.

— Akkor én itt eltérek. Megyek a Mistoverre.

Anyja kérdő tekintettel fordult felé.

— Segítek kihúzni a vedret — folytatá Clym. — Nagyon mély a kút, esetleg hasznom' veszik. Aztán Vye kisasszonynyal is szeretnék találkozni; nem azért mert szép, más okom van reá.

— Hát csakugyan elmegy?

— Arra határoztam.

Elváltak.

— Hiába minden — mormolta Yeobrightné, a mint Clym eltávozott. — Bizonyára találkozna. Bárcsak az a Sam is más háznál kedveskedne az újságaival, nem az enyémnél.

Clym távolodó alakja mind kisebb és kisebb lett, a mint az útjában eső halmokon föl és alászállott.

— Gyöngéd szíve van — mondá anyja magában, míg szemével kísérte — máskép nem volna semmi baj benne. Hogy' megy, Istenem!

Valóban Clym oly torony iránt hatolt át a rekettyén,

mintha halálos veszedelem elől menekülne. Anyja mélyet sóhajtott, s visszafordult. A szürkület ködfátyol-képekké kezdte már alakítani a völgyeket, de a magaslatokon még ott játszottak a téli nap sugarai, s ráestek Clymre is, a ki hosszú árnyékát taposva haladt előre a tengeri nyulak és a fenyűrigók között, a melyek mindnyájan érdeklődve szemlélgették.

Midőn közelibe ért annak a rekettyeborította gátnak és ároknak, a mely a kapitány házát védte, hangokat hallott, a miről rájött, hogy a munka már kezdetét vette. Az oldalajtónál megállapodott, s betekintett.

Őt vagy hat tagbaszakadt férfi állott a kútnál; egy kötelet tartottak, a mely a kút hengeréről a mélységbe nyúlt. Fairway, egy kisebb kötélrabbal az egyik oszlophoz kötve, a kút szája fölé hajolt s jobb kezével a lecsüngő kötelet fogta.

— Csöndesség fiúk — szólt Fairway.

A beszélgetés megszűnt s Fairway karikába forgatta a kötelet, mintha vaját köpülne. Egy pillanat múlva tompa csobbanás hallatszott a fenékről, a kötél mozgása átment már a vasmacskára is.

— Húzzátok — szólt Fairway, s a többiek kezdtek fölfelé hajtani a kötelet a hengerre.

— Úgy látszik fog valamit — mondá az egyik.

— Akkor csak rajta — szólt Fairway.

Gombolyították hát a kötelet tovább, s egyszer csak hallhatóvá lett a visszacsepegő víz szabályos csip-csupja. A zaj mind erősebb lett, a mint veder súlya érezhetőbbé vált, s csakhamar százötven lábnyi kötél volt fölhúzva.

Ekkor Fairway meggyújtott egy lámpát, kötéltre kötötte, s óvatosan leereszté a kútba. Clym közelébb ment s letekintett a mélységbe.

A mint a lámpa lejebb és lejebb haladt, sajátos mohek és furcsa nedves levelek ötlöttek szembe a kút oldalán; ezek nem ismerik az esztendő változó szakait. Végre összezilált kötélcsomóra esett a fény és egy vederre, a mely himbálódzott a nyirkos, sötét levegőben.

— Csak a szélén fogta meg, vigyázva! — szólt Fairway.

Nagy óvatossággal vonták fölfelé s már alig egy ölnyre volt tőlük, úgy jelenve meg előttük, mint egy föltámadó jó barát. Két három kéz nyúl utána, s akkor egyszerre csak meglibben a kötél, a henger megszalad, a két hátulsó ember hanyatt

esik, a kútból zuhanás zaja hallatszik, s aztán egy éles csattanás. A veder eltűnt újra.

— Az ördög kapja el! — mondá Fairway.

— Le azt a macskát megint! — szólta Sam.

— Úgy megmeredtem már, mint a kos szarva, mióta állok itt, két rét görnyedve — szólta Fairway fölállva, s olyat nyújtózkodott, hogy minden porcikája recsegett belé.

— Pihenjen egy kicsit Timotheus — mondá Yeobright. Majd odaállok én.

Ismét leeresztették a vasmacskát. A mint ez a mélyen fekvő vizet elérte, egy csókhöz hasonló csobbanás ütötte meg a fülüket; erre Yeobright letérdelt, a kút fölé hajolt s mint az előbb Fairway, ő is körözni kezdett a vasmacskával.

— Kössenek egy kötelet a derekára, baj éri — kiáltott egy lány, aggodalmas hang valahol a fejük fölött.

Mindenki megfordult. Egy leány volt az, a ki megszólalt. A felső ablakból nézte őket, a melynek táblái a nyugati ég biborfényében tündököltek. A leány ajkai nyitva voltak, s úgy látszott, elfeledte, hogy hol van.

— Kötelet kötöttek hát a Clym dereka körül, s azzal folyt a munka tovább. A második kísérletnél érezték, hogy a súly, a mit fölfelé vonnak, csekély; egy kötelet fogtak ki, a mely valahogy leesett a vederről. Hátra dobták az összekavarodott kötelet, Yeobright helyét Humphrey foglalta el, s megint lebocsátották a vasmacskát.

Yeobright tünődve húzódott vissza a kihalászott kötél-csomó mellé. Egy pillanatig sem volt kétségben a felől, hogy a leány fönt egy és ugyanazon személy az ő mélabús farsangosával. — Milyen jó a szíve! — mondá magában.

Eustacia, a ki elpirúlt, midőn észrevette szavai hatását, behúzódott, s Yeobright hiába nézegette sóváran az ablakot. Míg ő ott álldogált, Humphreyék szerencsésen fölhúzták a vedret. Egyikök aztán bement, hogy megkérdezze a kapitánytól, mit csináljanak vele meg a kötelekkel. Kiderült, hogy a kapitány nincs otthon, ennél fogva Eustacia jelent meg az ajtóban. Ekkor már méltóságos nyugalom ömlött el rajta és semmi jel sem mutatott arra az eleven életre, a mely azokban az aggodalmas szavakban úgy elárulta magát.

— Lehet-e ma este vizet meríteni? — kérdé.

— Nem, kisasszony, kiesett a veder feneke. Ma már

nem is tudunk rajta segíteni, hát megyünk haza, de holnap majd elnézünk megint.

— Hát nem lesz vizünk — mondá halkán Eustacia, s elfordult.

— Küldhetek én a Blooms-Endről — szólt Clym előre lépve s megemelve kalapját, míg a többiek útnak indultak.

Egymásra pillantottak, s úgy, mintha mindketten arra a néhány perczre gondolnának, a mit a holdfényes udvaron együtt töltöttek. A leány arczán a nyugodt szilárdságot kellem és melegség váltotta föl: olyan volt, mint mikor a ragyogó dél egypár pillanat alatt méltóságos alkonyattá változik.

— Köszönöm, nem igen lesz rá szükség — felelt Eustacia.

— De ha nincs vizük?

— Csak én nem tartom annak — szólt fölpirúlva, s úgy vetve föl hosszú pilláktól árnyékolt szemét, mintha e föltekintés meggondolást kívánó cselekedet lett volna. — De nagyapám azt mondja: jó az! Itt van ni.

Néhány lépést haladt előre, Clym követte. Mikor a gát szögletéhez értek, oly könnyedséggel szökött föl, a mely bágyadt mozdulatai után sajátságosnak tetszett. Könnyű volt észrevenni, hogy látszólagos lankadságának nem a gyöngeség az oka.

Clym is föllépett, s ott a gát tetején egy fekete kör ötlött a szemébe.

— Hamu? — kérdé

— Az — felelt Eustacia. — November ötödikén mi is raktunk egy kis tüzet, annak a nyoma.

E helyen lobogott volt az a tűz, melyet Wildeve előcsalogatására gerjesztett.

— Ilyen a mi vizünk — folytatá Eustacia, s egy követ hajított a tóba, a mely úgy terült el a gát túlsó oldalán, mint egy nagy szemfehér szemcsillag nélkül. A víz megcsobbant, de most nem jelent meg Wildeve, mint akkor. — Nagyapám azt mondja — szólt újra a leány — hogy ő húsz esztendőnél többet töltött a tengeren, kétszerte rosszabb vizen, s azt tartja, hogy meg lehet ezt inni szükség esetén.

— Annyi bizonyos, hogy ebben az évszakban tiszta e tócsák vize. Csak most töltötte meg őket az eső.

Eustacia fejét rázta.

— Meglenni csak megvagyok valahogy ebben a pusztaságban, de pocsolóyából nem iszom.

Clym a kút felé tekintett, a mely már el volt hagyva, minthogy az emberek hazamentek.

— A forrás messze van — szólt kis vártatva, de mivel ön ezt a vizet nem szereti, meg próbálok meríteni egy kicsit. Azzal a visszament a kúthoz. — Azt hiszem, sikerül, ha ezt a dézsát leeresztem.

— De ha már az embereket sem akartam fárasztani, önnek se engedhetem meg jó lélekkel, hogy bajlódjék vele.

— Nem fáradság ez nekem.

Ezzel a dézsát egy hosszú kötélre erősíti, s újjai közt csúsztatni kezdi lefelé. De csakhamar megállította.

— Előbb oda kell kötnöm a végét valahova, különben kötél is, dézsa is odaveszhet — mondá Eustaciának, a ki mellette állott. — Meg tudná tartani egy perczig, vagy kiáltsak a cselédnek?

— Meg tudom — felelt a leány. Clym átadta neki a kötelet, maga pedig keresni kezdte a végét.

— Ereszthetem? — kérdé Eustacia.

— Messzire nem igen — mondá Clym. — Sokkal nehezebb lesz, meglátja.

Eustacia azonban nem fogadott szót. S egyszerre csak, míg Clym a megkötéssel bajlódott, fölkiáltott:

— Nem tudom megfogni.

Clym odafutott, s ő is csak úgy tudta már megállítani a vedret, hogy a kötél egy részét egyik oszlop köré csavargatta; a veder zökkent egyet, s nem haladt tovább.

— Magsértette a kezét? — kérdé.

— Igen.

— Nagyon?

— Nem hiszem — kinyitotta a tenyerét. Az egyik vért; a kötél lehorzsolta róla a bőrt. Eustacia zsebkendőbe pólyázta.

— El kellett volna eresztenie. Miért nem tette?

— Ön azt mondta tartsam addig... Ma már másodszor kapok sebet.

— Oh, hallottam róla. Szégyellem is magam szülőhelyem miatt. Nagyon megszúrta az az asszony Vye kisasszony?

Oly résztvevő volt a hangja, hogy Eustacia lassan föl-

hajtotta a ruháját s megmutatta fehér karját. Mint pároszi márványon a rubin, úgy tűnt föl rajta egy eleven piros foltocska.

— Íme — szólott, s oda tette az újja hegyét.

— Czudarság volt tőle — mondá Clym. — Nem bünteti meg a kapitány?

— Épen ezért ment el hazulról. Nem is tudtam, hogy ilyen hírben állók.

— S elájult? — kérde Clym úgy tekintve arra a kis biborszín foltra, mintha szerette volna egy csókkal meggyógyítani.

— El; nagyon megijedtem. Régóta nem voltam a templomban. Most már megint nem megyek, Isten tudja meddig, talán soha. Nem merek többet eléjök kerülni. Úgy-e borzasztó szégyen az ilyen eset? Akkor szerettem volna meghalni, most már nem törődöm vele.

— Én épen abban járok, hogy ezeket a pókhálókat eltszíttsam — szólott Yeobright. — Nem volna-e kedve segítségemre lenni, a leányok tanításával. Sok hasznot tehetnének itten.

— Nem igen van kedvem. Nem nagyon szeretem felebarátaimat. Néha épen gyűlölöm őket.

— Én mégis azt hiszem, hogy ha meghallgatná a tervem, érdeklődnék is iránta. Gyűlölni a népet, hasztalan dolog; ha már gyűlöl valamit, azt kellene gyűlölnie, a mi létre hozta őket.

— A természetet érti? Már is gyűlölöm. De a tervét szívesen meghallgatnám akármikor.

A helyzet már most véget ért s válniok kellett. Clym érezte ezt s Eustacia épen bucsúzni akart: a fiatal ember mégis úgy nézett reá, mintha volna valami mondani valója. Talán ha Párisban nem él egy ideig, sohasem ejtette volna ki azokat a szavakat.

— Mi már találkoztunk — szólott kelleténél jóval nagyobb érdeklődéssel szemlélve a leányt.

— Nem ismerem be — felelt Eustacia.

— De hihetem a mit akarok.

Igen.

— Ön elhagyatottnak érzi itt magát.

— Nem állhatom ki a pusztát, csak mikor virágzik. Kegyetlen zsarnokom.

— Komolyan beszél? Engem fölvidámit, erősbit, s megnyugtat. Szívesebben lagnám e dombokon, mint bár hol a kerek ég alatt.

— Művésznek tetszhetik, de én sohase boldogultam a rajzolással.

— S nem messze innen van egy érdekes druida kő is; — erre egy kavicsot dobott abba az irányba. — Jár-e gyakran oda?

— Hirét se hallottam. Azt tudom, hogy Budmouthban van egy szép sétány.

Yeobright elgondolkozva nézett a földre. — Ez sokat jelent — mondá.

— Valóban sokat — felelt Eustacia.

— Emlékszem, én is épen így epekedtem a városi zaj után. Öt év Londonban vagy Párisban teljesen kigyógyítaná önt ebből a bajból.

— Istenem, beh jó orvosság lenne. De most már megyek be uram, s beragasztom a karomat.

Elváltak s Eustacia eltűnt a mind sűrűsödő árnyékban. Úgy tetszett neki, új életre ébredt. Múltja kopár volt, most kezd élni. Mily hatást tesz e találkozás Clymra, azt csak később vette észre. Yeobrightnak leghatározottabb érzése haza menet az volt, hogy terve mennyire megszépült. Egy bájos leány szövődött belé.

Haza érkezve, fölment a szobába, a mely dolgozója volt, s azzal töltötte az estét, hogy ládáiból kiszedte a könyveket, s a polczokra rakta őket. Aztán egy ládikából egy lámpát és olajos korsót vett elő; meggyújtotta a lámpát, rendbe szedte az asztalt s így szólt: — Most már hozzá láthatok.

Másnap már hajnalban kelt s reggeli előtt két órát olvasott lámpavilágnál; olvasott egész reggel, egész délután. Napszálltakor fáradtnak érzé a szemét, s hátradőlt a karszékbén.

A szoba a ház homlokán volt, s a völgybe nézett. A téli nap hanyatló sugarai a kerítésen túl a pusztá gyep-szegélyére vetették a ház árnyékát jó messze el a völgy fenekére, a hova a kémények körvonalai s a lakot szegélyező fák csúcsa hosszú sötét czik-czakkokat rajzolt.

Mivel egész nap dolgozott, elhatározta, hogy jár egyet a halmokon alkonyat előtt; s a házat elhagyva neki vágott a pusztának Mistover felé.

Másfél óra múlva jelent meg ismét a kertajtóban; az ablaktáblák már be voltak zárva s Cantle apó is haza ment, a ki a nap folytán trágyát talicskázott szét a kertbe.

A szobába lépve, látta, hogy anyja, a ki sokáig várt reá, már megvacsorázott.

— Hol jártál Clym? — kérde Yeobrightné tüstént. — Miért nem szóltál, hogy még valahova?

— Sétáltam a pusztán.

— Összeakadsz Vye Eustaciával, ha arra kószálsz.

Clym egy pillanatig hallgatott.

— Igen, ma is találkoztam vele.

Mintha csak azért szólalt volna meg, mert a becsület úgy kívánta.

— Gondoltam.

— Nem légyott volt.

— Persze, az ilyen találkozások sohasem azok.

— De nem haragszol úgy-e anyám?

— Valami jó kedvem sincsen. Haragudni nem haragszom, de ha meggondolom, miféle kolonc szokta akadályozni útjokban a sokat igéző embereket, aggodalom fog el.

— Szép tőled anyám, hogy így érzel. De biztosítlak, hogy miattam nincs miért aggódnod.

— Ha rád s új bogaraidra gondolok — folytatá Yeobrightné egy kicsit élénkebben — természetes, hogy nem lehetek olyan nyugodt, mint egy esztendővel ezelőtt. Hihetetlennek tetszik előttem, hogy ilyen könnyen elszédítsen egy pusztai leány téged, a ki Párisban annyi szép asszonyt, leányt láttál. Épen úgy sétálhattál volna másfelé is.

— Egész nap tanultam.

— Helyes — felelt Yeobrightné derültebben. — Végre is, azt hiszem, hogy mint tanító is viheted valamire, ha már föl-tetted magadban, hogy meggyülölöd mostani pályádat.

Yeobrightnak nem vala kedve a véleményt megingatni, ámbár épen nem az volt a szándéka, hogy az ifjúság nevelését csak lépcsőnek használja a följebb-följebb emelkedéshez.

Nem érzett semmi ilyen vágyat. Az ifjúságnak arra a pontjára jutott, a melyen által látja az ember, mily vigasztalan az emberiség helyzete, s épen ezért a becsvágya egy időre kialuszik.

Franciaországban ilyenkor nem egy ifjú öngyilkossá

lesz. Angliában sokkal helyesebben, vagy esetleg sokkal helytelenebbül járnak el.

Sajátságosan észrevehetetlen volt most az a szeretet, a melyet Clym és anyja tápláltak egymás iránt. A szeretetről el lehet mondani, hogy minél kevésbé földi, annál tartózkodóbb. Mikor elmulthatatlan, olyan mély, hogy mindenféle nyilvánítása valósággal kínos. Így volt náluk is.

Ha valaki beszélgetéseket hallotta volna, bizonyára így szólt: «Mily hidegek egymás iránt».

Fia elmélete s az a vágya, hogy jövődjét tanításra szentelje, Yeobrightnéra nem maradt hatás nélkül. Hogyan is lehetett volna máskép, hiszen Clym egy rész volt ő belőle?

Clym kétségbeesett affelől, hogy anyját érvekkel megindíthatja, s szinte fölfedezésnek látszott előtte az, hogy megindíthatja valami magnetismusnál fogva, a mely úgy fölötté áll a beszédnek, mint a beszéd az üvöltésnek. Úgy érezte, könnyebb lesz anyjával, legbensőbb barátjával elhitetni, hogy az aránylagos szegénység nemesebb pálya lesz a mostaninál fia számára, mint magát rábírní, hogy ezt elhitetni megkísértse.

Gyakorlati szempontból annyira igaza volt az anyjának, hogy elfogódott a szíve, arra gondolva, hogy más nézetre terítheti. Yeobrightné mélyen látott az életbe, pedig sohasem elegyedett belé. Akad oly ember, a kinek azokról a dolgokról, a melyekről ítéletet alkot, nincs ugyan tiszta fogalma, de tiszta fogalmai vannak e dolgok egymáshoz való viszonyairól.

Blacklock, e vakon született költő, pontosan le tudott írni látható tárgyakat. Sanderson tanár, a ki szinte világtalan volt, kítünő fölolvadásokat tartott a színről.

A társadalmi téren az asszonyok rendelkeznek ilyféle tehetséggel. Ők meg tudják figyelni a világot, a melyet nem láttak soha. S föl tudnak becsülni oly erőket, a melyekről csak hallottak. Ez a képesség az intuitio.

Mi volt a nagyvilág Yeobrightnének? Egy nagy tömeg, a melynek irányai észrevehetők, de lényege megismerhetetlen. Mintha távolból látta volna, olyanformán, a hogy mi azokat a csoportokat látjuk, a melyek Sallaert, Van Alsloot és más képviselők vásznait borítják: tömérdek alak, taszigálódva, ide-oda folyva, bizonyos irányokban haladva; vonásaikat azonban nem veheti ki a szem, oly sok minden ötlük elébe.

Könnyű volt észrevenni, hogy erős hajlandósága van a reflexióra. Mozdulataiból szinte ki lehetett olvasni, mily saját-ságokat kapott a természettől, s hogyan módosultak, csenevészték el ezek a kedvezőtlen körülmények között.

E mozdulatok alapjokban méltóságosak valának, ám-bár valósággal távolról sem voltak méltóságosak, s volt valami bennök a biztosságból is, a nélkül, hogy igazán biztosak lettek volna. Valaha rugalmas lépteit ellankasztá az idő, s a mostoha viszonyok nem engedték, hogy kiváló jellemvonásai kialakulhassanak.

Egy pár nap múlva ismét történt valami, a mi egy vonással határozottabbá tette Clym sorsának körvonalait.

Egy sírt ástak a pusztán s ott volt Clym is, a ki néhány órára föl hagyott a tanulással. Délután Keresztély arra felé jött haza, valami útból, s Yeobrightné kikérdezte.

— Hát ástak egy gödröt s abban találtak egy pár edényt, olyat, mint a virágcserep, hegygyel voltak lefelé; oszt' mind-egyikbe csontok voltak. Az emberek széthordták őket, de én ugyan nem szeretnék egy házban aludni velök. Hányszor megesik, hogy a halott fogja magát és utána megy a csontjainak. A tekintetes úr is kapott egy cserépcsontot, haza akarta hozni, de az Isten máskép rendelte. Bizonyosan megtetszik örülni neki, hogy meggondolta a dolgot s elajándékozta az edényt is, a csontokat is. Még jól tetszett vele járni, tekintetes asszony.

— Hát elajándékozta?

— El. Vye kisasszonynak. Az él-hal az ilyen csontokért-mikért.

— Vye kisasszony is ott volt?

— Azt hiszem ott.

Clym nemsokára hazaérkezett, s anyja különös hangon így szólt neki:

— Elajándékoztad azt az urnát, melyet nekem szántál?

Yeobright nem felelt; sokkal jobban látta, mily irányú az anyja érzelve, hogysem igenlőleg válaszolni tanácsosnak tartotta volna.

Elmúltak az esztendő első hetei. Yeobright tanult is ugyan otthon, de sokat is sétált s útja mindig a Mistover és Blackbarrow közt eső táj egyik pontja felé vezetett.

Elérkezett a márczius hava, s egynémely apró jel arra

mutatott, hogy a puszta ébredezni kezd téli álmából. Ez az ébredezés szinte macskaszerű volt, olyan lopva jött. Az Eustaciáék háza mellett elterülő tó, a mely teljesen elhagyatottnak, kihaltnak látszott, oly szemlélő előtt, a ki mozgott s bármily kis zajt keltett, nagy elevenséget árult el, ha egy darabig csöndesen nézegette az ember.

Egy félénk állat-világ kelt létre benne. Kicsike ebhalak, gyíkok bukkantak föl a víz színére s uszkáltak versenyt; mintha apró ruczák hápogtak volna, hallatszott már a békák ühmge-tése is, a melyek párosan, hármanként igyekeztek a száraz felé. Fönt poszméhek csapongtak az élénkülő világosságban, zümmögésök úgy hallatszott föl, s halt el, mint a *gong* hangja.

Egyik ilyen este épen e tótól ereszkedett alá Yeobright a Blooms-End völgyébe. Sokáig állott ott csöndesen egy más valakivel, s hallhatta volna a természet föltámadásának halk neszt, de nem hallotta.

Gyorsan haladt lefelé s léptei rugalmasak voltak. Mielőtt anyja udvarára bement volna, megállott, s mélyet lélegzett. A világosság, a mely egyik ablakból épen rá esett, elárulta, hogy arca neki van pirúlva s a szeme ragyog.

De valamit nem árult el, a mi pecsétként volt az ajkára nyomva. Annyira érezte e pecsétet, hogy alig mert belépni a házba, úgy tetszett neki, anyja megszólíthatja: — Miért ég úgy a szájad, fiam?

De azért csak bement. A thea már készen volt és ő leült szemben az anyjával. Yeobrightné nem sokat beszélt, s a mi fiát illeti, ott a halmon épen most történt valami s épen most hangzottak el oly szavak, a melyek képtelenné tették arra, hogy valami henye tárgyat megpendítsen. Anyja hallgatsága baljóslatú volt, de ő nem látszott törődni vele. Tudta, mi az oka, de nem volt módjában, hogy tegyen róla.

Nem egyszer megesett mostanában, hogy alig egy-két szót szólva üldögéltek egymás mellett. Végre Clym megszólalt, úgy tetszett, végére akar menni a dolognak.

— Öt napja már, hogy jóformán szó nélkül ülünk az asztalnál. Mi ennek a haszna, anyám?

— Semmi — felelt az rezgő hangon — de jó okom van reá.

— Nem lesz, ha mindent tudodra adok. Már előbb sze-

rettem volna szóba hozni e tárgyat, s örülök, hogy most fölvetődött. Az az ok természetesen Vye Eustacia. Megvallom, hogy találkoztam vele s jó sokszor.

— Tudom s aggódom is, Clym. Te csak tékozolod itt az idődet s egyedül ő miatta. Ha ez a leány nincsen, eszed ágába sem jut tanítóságra adni magad.

Clym mereven nézett anyjára:

— Tudja anyám, hogy nem úgy van — mondá.

— Oh, tudom, hogy már előbb is forgattál ilyfélét a fejedben, de nem hajtottad volna végre soha. Beszélni róla megjárta, megtenni igazán nevetséges. Én bizonyosra vettem, hogy egy-két hónap alatt belátod, mily oktalanság volna így fölálldozni magad s ekkorára már rég Párisban léssz s egy vagy más dolog után látsz. Azt értem, hogy az ékszerészkeedés nem tetszik, magam is azt tartottam mindig, hogy nem olyan embernek való foglalkozás az, a milyen te vagy. De most, mikor látom mennyire félre ismered azt a leányt, kétség fog el, vajon egyéb dologban tudsz-e helyesen gondolkozni.

— Mi tekintetben ismertem félre?

— Nem láttad meg, hogy lomha s elégedetlen. De ez még nem minden. Ha még olyan jó leány volna is, hogy párját kellene keresni, pedig egyáltalán nem olyan, miért akarod te most bárkihez is lekötöni magad.

— Vannak gyakorlati okaim — kezdé Clym s csaknem abban hagyta, mert érezte, mily összezúzó érveket lehetne fölhozni ez állítás ellen. — Ha iskolát nyitok egy művelt asszony megbecsülhetetlen lesz reám nézve.

— Micsoda? hát valóban el akarod venni.

— Korai dolog volna még erről határozottan nyilatkozni. De gondolja meg anyám, mily szembeszökő előnyökkel járna az Eustacia . . .

— Ne hidd, hogy pénze van. Egy árva fillérje sincsen.

— Kitünő nevelésben részesült, kitünő háziasszony lenne belőle az iskolában. Az igazat megvallva változtattam egy keveset a tervemen, épen anyámra való tekintetből, s azt hiszem, meg lehetne elégedve vele. Nem ragaszkodom többé ahhoz a szándékomhoz, hogy paraszt gyerekek számára elemi iskolát nyitok. Okosabbat is tehetek. Inkább a gazdafiúk részére állítok egy jó iskolát, akkor a tanítás mellett magam is

levizsgálhatom. Elérhetem, hogy fölszentelnek. Ily módon oly asszony segítségével, mint ő . . .

— Oh Clym!

— Remélem végre olyan iskolám lesz, a melynél nem igen akad különbség a környéken.

Yeobright oly hévvel ejtette ki ezt az «ő»-t, a mely egy anyával szemben erős meggondolatlanság volt. Bajosan van olyan anyai szív az ég alatt, a mely az érzelem ez időszakos elárulását zokon ne vette volna.

— El vagy vakulva Clym — mondá Yeobrightné hevesen. — Szerencsétlen nap volt az reád nézve, a melyen először megláttad azt a leányt. Tervezgetésed csak kártyavár, azért építetted, hogy igazold azt az esztelenséget, a mely erőt vesz rajtad s oktalan helyzetekben megnyugtasd magad.

— Nincs igaza anyám — felelt Yeobright határozottan.

— Van lelked azt állítani, hogy én itt hazudozom neked, mikor nincs egyéb vágyam, mint az, hogy a késő bánattól megmentselek. Szégyeld magad Clym. S mindez csak azért a leányért van, azért a haszontalan fruskáért.

Láng csapta meg a Clym képét, fölállott. Kezét anyja vállára tette, s oly hangon, a mely sajátságos vegyülete volt a parancsnak és kérésnek így szólott:

— Hagyjuk el. Olyat találnék mondani, a melyet mindketten megbánnánk.

Anyja már fölnyitotta a száját, hogy valami keserű igazsággal válaszoljon, de fia arczára tekintve, jobbnak látta, elhallgatni, a mi ajkán lebegett. Yeobright egyszer-kétszer végig sétált a szobán s aztán szó nélkül kiment. Tizenegy óra volt, mire visszakerült, ámbar egy lépésnyire se távozott a kertből. Anyja már lefeküdt. Az asztal meg volt terítve, s lámpa égett rajta. Clym hozzá se nyúlt az ételhez, bezárta az ajtókat, s fölment a szobájába.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

TINÓDI HALÁLA.

Sebők, a lantos, a mint poroszkált
Eger felé fakóján,
Portyázó spáhik ütöttek rajta
Egy domb kapaszkodóján.
Irgalmas pórok félhalva lelték,
S bevitték durva kólyán.

Rossz szalmaágyon hánykódik lázban,
Enyhet az éj se hoz rá;
Agyában árnyak zszibongva járnak,
El-elváltozva torzzá,
S verseket mormol s kezével mintha
Lantot pengetne hozzá:

«Jaj szegény ország, bús Magyarország
Van szörnyű siralomban.
Pogánynak préda. Bolond keres csak
Galambot a solyomban . . .
Villámló kardok . . . Hej, mit akartok?
Nincs pénz a tarsolyomban . . .

«Magas part üsse udvarbirákat,
Üsse, a hol csak vannak;
Miért nem adnak magamnak jó bort,
Szénát, zabot lovamnak.
Lám úri rendek reám figyelnek,
Nagy becese van szavamnak.

«Én jó uramnak, Török Bálintnak
 Vagyok lantos deákja ;
 Hóst, nála jobbat és bajnokabbat
 Anya nem szült világra ;
 Sötétben fénylő szép csillagunk ő,
 A daliák virága . . .

«Sírhatsz Fejérvár, Lajost szegényt már
 Viszik nyugvó helyére.
 Király a vajda, nevetnek rajta,
 Száz kéz mutat feléje :
 A koronája nézd csak, hogy billeg,
 Nem termett a fejére.

«Magyar magyarra mért törsz agyargva
 A két király kegyéért ?
 Csókolja János király a szultán
 Ruhájának szegélyét ;
 Dúl a tatárhad . . . De várhatd, várhatd
 Vendég király segélyét.

«Füst, láng csap égre, elsápad fénye
 A félénk csillagoknak ;
 Rémes világgal, vérszinű lánggal
 Égő falvak lobognak ;
 Halók hörgése hallik s nyögése
 Pányván hajtott raboknak !

«Hős volt, erős volt. Török Bálintot
 Erő nem ejtheté meg.
 Most özvegy, árva siratja vesztét,
 Meg ez az árva ének.
 Csel törbe vitte. Magyar, ne higyj te,
 Hitetlenek hitének.

«Félre viszályunk ! Mind harcra szálljunk,
 Hazánkért halni készek.
 Kopjára, kardra, csak rajta, rajta,
 Végvári jó vitézek !
 Itt a pogány ni, aprítani, vágni
 Beh szörnyü kedvet érzek» ! —

Sebők, a lantos, felszökken félig,
 Vad lángtól átnyilalva,
 Fakó szemével meredten bámúl
 A holdsütötte falra;
 De vére buggyan, egyet hörög még,
 És hátra csuklik — halva.

VARGHA GYULA.

VELED!

Tavasznak im megint örül
 Erdő, mező, csalit,
 S a kis bogár fejünk körül
 Zsong-bongja dalait.
 Fűvön, tavon csillám ragyog,
 S a rajzó képzelet
 Hozzád ragad s veled vagyok,
 Veled, lyánykám, veled!

A lassu órák lépteit,
 Számlálnom is nehéz;
 S virágokon lépdelve itt,
 Szemem távolba néz.
 De fénysugár mit ér nekem
 Völgy és halom felett?
 Köd és homály ül szívemen,
 Ha nem vagyok veled!

A szeretőnek évszaka
 Nem jár a nap szerint,
 Ha a szerelem csillaga
 Rá éji fényt derít.
 Nincs semmi fény, nincs semmi láng,
 Nem látva tégedet,
 De újra fényes a világ
 Veled, lyánykám, veled!

LECKY után, angolból

SZÁSZ KÁROLY.

HÁROM MONOGRAPHIA.*)

A millennium alkalmából ugyan csőstül hullott ránk az áldás. Alig volt vármegye, melynek közönsége ne óhajtott volna valamely irodalmi művel az ezredéves mult megörökítéséhez járulni. Megbízásokat adtak jónevű íróknak, kik — mindegyik a saját módszere szerint — legjobb tehetségekkel iparkodtak föladatukat megoldani.

Ebből azt a hasznot is várhatta monographia-irodal- munk, hogy végre megszületik a mintakép, a melyet szem előtt kell tartani a monographiának, hogy igazán jó legyen. Hát ne tudnók még most sem, melyek a jó monographia mellőzhetetlen föltételei? Sajnos, ha az eddigi kísérletekre nézünk, be kell vallanunk, hogy bizony nem tudjuk. Itt is áll a latin közmondás, hogy quot capita, tot sensus. Hiába dolgoztatta ki újabban a történelmi társulat a monographia-írás szabályait (l. *Századok* 1894 369. l.) s adott utasításokat a szerzőknek, mit kell művök keretébe befoglalni, s a mi még fontosabb, mit kell abból kizárni, módszer dolgában a legnagyobb eltéréseket látjuk. Egyik író azt hiszi, hogy az általa tárgyalt terület általános története az, melyet a lehető legszé-

---

*) 1. *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. Irta Márki Sándor. Első rész: A legrégebb időktől a török hódításig. Arad, 1892. Második rész: A török hódítástól napjainkig. Arad, 1895.

2. *Békésvármegye története*. Magyarország ezredéves fönnállásának ünnepére Békésvármegye törvényhatósági bizottságának megbizásából írta dr. Karácsonyi János. I. köt. Békésvármegye általános története. II. és III. köt. Különös rész. Gyulán, 1896.

3. *Csongrádvármegye története*. Irta dr. Zsilinszky Mihály. Első rész. Buda-Pest, 1897.

leesebb körű apparátussal kell kidolgoznia, a másik a részletekre fekteti a súlyt; van, a ki oklevelekkel véli boldogítani olvasóit s ismét, a ki azt hiszi, hogy az özönvíz előtti dolgok elbeszélésével kell kezdenie monographiáját stb.

Pedig minden vármegyei monographia mintegy magától ozslik két részre. Az egyik az általános rész; ebben a vármegye mint egész viszi a főszerepet, mily viszontagságokon ment át területe a legrégibb időktől kezdve, kik voltak azok, kik fejlődésére akár mint tisztviselők, akár mint birtokosok vagy lakosok hatottak s miben, hol nyilvánult e hatás; minő események mentek végbe területén s miben állott ezeknek, ha csakugyan volt, országos jelentőségök? Itt kell helyet foglalnia mindannak, a mit a részletes történet kizár magából; tehát a vármegyei területnek s határainak, vizeinek s hegyseégeinek története is itt tárgyalandó. Azután ide tartozik a fő- és alispánok, szolgabírák, esküdtek, királyi emberek stb. névsora is. Ellenben a monographia részletező felét a várak, városok, falvak, puszták stb. története töltse ki. Itt helyet találhat minden csip-csup adat, mely a birtokviszonyok, politikai, egyházi és iskolai állapotok történetére világot vet. A legnagyobb fontosságú körülmény természetesen az, hogy az eltűnt telepek helye pontosan megállapíttassék s a helynév eredete kideríttessék.

Különösen az alföldi vármegyék területe gazdag eltűnt helységek dolgában. Itt a másfélszázados török uralom úgyszólván tabula rasát csinált s nagy bajjal lehet csak a határrészek s dűlők alapos föl kutatásával egy-egy helység holfekvését pontosan megállapítani. Szerencsére épen az alföldi vármegyék fejtettek ki nagy buzgóságot monographiájok megírásában; egymásután jelentek meg a legközelebbi években Arad, Békés, Csanád, Csongrád és Temes vármegyék monographiái s tették próbára szerzőik jártasságát a topographia terén.

A Csanád és Temes vármegyéről szóló művek ismertetését, minthogy ezek története bizonyos értelemben másirányú volt, mint a Marostól északra fekvő területé, máskorra hagyva, ezúttal csak a másik három vármegye monographiáit vesszük vizsgálat alá. Nézzük, miként feleltek meg a szerzők a nehéz föladatnak, melyet magokra vállaltak.

Arad vármegye monographusa Márki Sándor, ki még

1885-ben nyerte megbizását. Tehát mintegy tíz esztendei időköz állott rendelkezésére; untilg elég arra, hogy a vármegye történetét illető adatokat lelkiismeretesen összegyűjtse s földolgozza. Két hatalmas kötete csakugyan arra mutat, hogy sokat gyűjtött, és csak azt kell sajnálnunk, hogy művében nem sorolta föl a levéltárakat, melyekből merített. Azt látjuk, hogy az országos levéltár anyagát meglehetősen hasznára fordította; de semmi nyomára nem akadunk annak, hogy a gróf Erdődy-család galgóczi levéltárának kincseit is értékesítette volna, holott mint tudjuk, e levéltár tartalmazza az Arad vármegye történetében oly nagy szerepet játszott Losonczy-család okleveleit. Úgy tetszik nekünk, hogy a gróf Forgách-család levéltárát sem zsákmányolta ki eléggé (mert a mit Csánki Dezső művéből átvész, azt nem mondhatjuk kutatásnak); hasonlókép nem nézte át a nemzeti muzeum oklevélgyűjteményét és kéziratárát sem, pedig ezekben is tömérdek becses adatra bukkant volna.

Azonban művének beosztását sem lehet szerencsésnek mondanunk. Márki a vármegye általános történetét össze akarja egyeztetni a részletekkel, a mi sehogy sem sikerül neki. A városok és helységek sorozatát beleilleszti az általános történet keretébe, röviden névszerint is megmondva birtokosaikat; ebből, mint alább meglátjuk, tömérdek *confusio* származik. Azután ezt a sorozatot még egyszer összeállítja, mikor a török uralom alatti viszonyokat tárgyalja. A családokkal meg épen három helyen foglalkozik; előbb a török hódítás kora előtti, azután a török hódítás kora alatti, végre az újabbkori családokat sorolja föl. S a mi még nagyobb hiba, a birtokviszonyokat nem az egyes helységeknek tárgyalja, hanem épen a családok történetének keretébe illeszti. Így azután nem csoda, ha könyvében a családok mintegy 15 nyomtatott ívet töltenek be.

Részletesen és behatóan ír a vármegye őskoráról s itt a leletekre nagy gondot fordít. De a népvándorlás és a honfoglalás korának elbeszélésében néhány naivitása szemet szúr. Így Zimánd és Szent-Anna közt földalálni vélni az avar ringeket (I. 38), az Ördögárka nevű sánczokat egyenesen avar munkának tartja (I. 43), a gypü ősnémet *hegin* nevét földtalálja a *Hegenháza* nevében (I. 45), a Bécs és *Csesztöreg* nevekből is az avar népre von következtetést (I. 45). Termé-

szetesen Anonymus elbeszélését is készpénznek veszi s igyekszik adatait értékesíteni (I. 48—55). Az országos levéltárban őrzött (Dipl. oszt. 22,990 sz. a.) egyik XVI. századi oklevélben előfordulnak ezek az aradmegyei puszták: Essewwilagh, Almatheleke; e két nevet összefoglalja s alkotja belőlök az *Ősvilághalmateleke* kifejezést, pompás érvet formálván ekként belőle a pogányvallásra. (I. 57). A *Zábrány* helynév szerinte annyi, mint *Ábrány*, vagyis személynév (I. 57); holott ez a szl. zabran = tilos. Szerinte az egykori *Pőr-Székely* helynév a székelyek aradmegyei szereplésére utal (I. 57); de e név diplomatikai formája *Bor-Székely* (I. Csánki II. 30) s így jelentése is egészen elütő.

Önkényes föltevés, hogy Ajtony alvezérei közt Orod vagy Arad nevű is lehetett (I. 59) s alább: «Arad vármegyének heros eponymosa szent Istvánnak egyik híve, valamely Arad nevű vitéz» (I. 60). A Maros-Duna közön Márki szerint kezdetben öt vármegye volt: Arad, Krassó, Horom, Temes és Torontál. (I. 94). De ez sincs így; a csanádi egyházmegye főesperességi kerületeinek beosztása tanít meg bennünket, hogy ezek a vármegyék a következők voltak: Arad, Temes, Keve, Sebes és Krassó. 1280-ban az egresi monostort a kúnok támadása ellen nem a Rátold-nemzetség négy tagja védelmezte (I. 108), hanem Bölényfő András (báró Perényi cs. levéltára).

A munka topographiai részében is sok a botlás. Ahhoz az állításhoz, hogy Fellak várát a XVI. század elején *Czefresdnek* nevezték (I. 117), holott ennek külön szereplése kimutatható; hogy Felgedus erősség volt (I. 118), hogy a bizerei monostor a mai Glogovác helyén feküdt (I. 74., 119.), holott a középkori térképek mind a Maros balpartján tüntetik föl: legalább is jókora merészség kell. Bodorlak, szerző egyik állítása szerint a mai Mondorlak, csekély váráról csak a XVI. században szólnak (I. 120); de hogy hol, azt nem mondja meg. Különben is e helységgel meg van akadva; egy helyen (I. 196) azt írja, hogy a mai Mondorlak helyén feküdt, másik helyen meg (I. 210) Monostorlakáról is ezt mondja. Melyik hát a helyes meghatározás? Donáttornyát a mai csanádvármegyei Tornyára helyezi s jegyzetben neki támad Csánkinak, ki igen helyesen a Szentés melletti Donát pusztával egynek veszi; «holott minden adat összehasonlítása a mellett szól — úgymond Márki, — hogy csakis a mai Torna

táján feküdhett» (I. 185—186). Az adatok összehasonlítása azonban épen séggel nem neki ad igazat.

Mint kolozsvári egyetemi tanár megtekinthette volna az erdélyi muzeum levéltárában a Csanád-nemzetség 1256. évi osztálylevelét s ez esetben nem írt volna Bolókeréket Balogkereké helyett (I. 196), Szurakrévet pedig Homokrév (a mai Mokrin) helyett (I. 217), mely utóbbiról azt is tudja, hogy nevét ma is őrzi a Sura-völgy, Vingától délkeletre. Hasonlóképen nem látta az országos levéltárban azt az oklevelet, mely Bozegyházról beszél s nem Botegyházról, mint szerzőnk (I. 196). Ellősfalvában meg teljesen félreismeri a szó előrészét; *Ellős* ugyanis nem *Illés*, (I. 199), hanem *Ehellős* = *Achilles*. Eperjes-Fejéregyházat, mely Nagy-Iratossal volt határos, Temes vármegyébe helyezi (I. 200). A helységek közt felsorol egy *Evesth* nevű falut, (I. 200), melynek helyes alakja az erdélyi múzeum levéltárában levő oklevélben *Erint-* vagy *Eriithnek* hangzik (a XVI. századi adólajstromokban is *Ewrynth*); ebből lett a későbbi *Irinta*. Hasonlóképen hibás másolat után ír *Háromoltáromot* (I. 203) *Háromoltárú* helyett.

A békésvármegyei Kerekgyházat, melynek birtokosai a gyulai uradalom földesurai, a Marótiak, Hunyadiak, Patócsiak voltak, alaposan összezavarja a Laczkfiak hasonló nevű ősi fészkeivel, mely a Maros-Aranka közön feküdt (I. 206). A csanád-vármegyei Bökényfalva nevét, melyet 1562-ben új adomány czimén kapott a Cséfi- és Vizesi-család, Kökényfalvára torzítja el s Bodrog és Hodos vidékére helyezi (I. 208). Félreérti a XVI. századi adólajstromnak e kifejezését: «Stephani Abranfy pauper» (tudniillik az Ábránfi István jobbágya szegény), mikor azt írja, hogy «Panádon 1561-ben az Ábrahámfiak szegényebb ága volt a földesúr hat portával» (I. 212). 1463-ban az aradi káptalan előtt Szilágyi Erzsébet nevében gazdatisztjei, Teleki Varjas János és Csirai Benedek tiltják Mátyás királyt egy csomó alföldi falu eladományozásától; ezeket Márki három ízben is úgy tünteti föl, mintha ők a magok nevében tiltakoztak volna s e szerint ők voltak volna a kérdéses birtokok földesurai (I. 295, 320, 336). Más alkalommal is megesik rajta egy-egy félreértés; szerinte 1487-ben Nagy János tiltotta Szokoli János csanádi püspököt s a Dóczyakat, hogy Munár, Gedes és Kakat falujokat eladják (I. 299). A dolog épen megfordítva áll; az orsz. ltár dipl. oszt. 19232. sz. oklevele szerint

ez utóbbiak nevében tiltakozott a zádorlaki plébános — szomszédság jogán, — hogy Nagy János e falvakat el ne idegenítse. Tévedés az is, hogy a Debreczeni Dózsa-család Péterben Csanádnak 1404—1423 közt egy püspököt adott (I. 303). Ekkor Marczali Dózsa volt a csanádi püspök s ennek vikáriusa Lippai Péter kanonok. A kettő összezavarása nyilvánvaló. Tamás püspököt (1350—58) pedig, ki a híres Telegdi-család sarjadéka volt, megteszi a Szapolyai Benedek fiának (I. 333).

Ha lelkiismeretesen megnézi a Dipl. oszt. 10711. sz. a. őrzött, 1418. augusztus 24-én kiállított oklevelet, bizonyára nem irt volna Bozas helyett Borost, Haromfylev h. Humfilót stb. (I. 346). A latin constructio nem értésére mutat, hogy e kifejezést *Andreas Johannis* (János fia András) András-Jánosra, a *Fabianus Paulit* (Pál fia Fábían) Fábían Pálra fordítja (I. 371, 378). A Kerekegyházi Laczkfiak a csanádi székesegyházban az elhunyt hívek oltárát alapítják; Márkinak szinte jobban esik, ha ez alapítványt a szűz Mária oltárát gondozó csanádi olvasókanonoknak juttatja (I. 411). Egy helyen azt mondja: «1517-ben javában kutatta az aradi káptalan, mi bírta rá a huszita (!) Jaksicsokat, hogy tiszteletlenül kiásatták szent Miklósnak a vizesi határban levő képét» (I. 514). Ha az illető oklevelet figyelmesen elolvasta volna, észre kellett volna vennie, hogy semmi egyéb nem bírta őket erre, mint az, hogy egy jó darab földet a magok számára elfoglaljanak. Egyébiránt a Jaksicsokról azt is tudja, hogy Nagylakon templomot emeltek a huszitáknak (I. 514). Kár, hogy az oklevelet nem idézi, a melyből ezt az adatot merítette.

Nagy baj az is, hogy a birtokos családok nevét is többször elferdíti. Ez a hiba onnan származott, hogy elmulasztotta megnézni a dicalis lajstromokat s megelégedett holmi megbízhatatlan másolatokkal. Asszonylaka (I. 192), Ság (I. 213) és Szentmiklós (I. 318) 1561-iki földesurának *Kassay* Jánost mondja; holott *Kátay* János volt az; Basarágon *Bánúry* Pétert szerepelteti (I. 193), helyesen pedig *Bánrévi* Pétert kellett volna írnia. Ellősfalva földesurai közt felsorolja többek között a *Báldy* és *Baráthszegi* családot (I. 199); holott ezek becsületes neve *Bagdy*- és *Barchiay* (Barcasai)-nak hangzott. *Zagyvay* Simon nevét egyszer *Zagyva* (I. 202), másszor meg *Ragyvay* (I. 331) alakban közli. Kasza egyik birtokosa szerinte

Pilethy (I. 296); helyesen *Figedy*. A *Zeleméri*-családot Kindeden is (I. 207), Szombathelyen is (I. 217) megteszi *Szeleményinek*, a *Paksi* (Paxy) családot pedig Ötvenablakon *Papfynak* (I. 211), a *Vasvári*-családot Gábon *Varsányinak*. Csála, Cserfalva és Jászpél egyik birtokosa szerinte *Pásztorthy* (I. 197, 204), helyesen azonban *Pásztói*. Ezt a hibáját később észrevette s a II. kötet 172. lapján ki is igazította. Vajha idejekorán észrevehette volna a többieket is!

Márki monographiája felöleli Zaránd vármegyét is, de ezzel elég mostohán bánik el. A teljesség igényével felsorolja összes helységeit is; de ha kezünkbe vesszünk egy XVI. századi dicalis conscriptiót, legott észreveszszük, hogy sorozatából egész sereg helység kimaradt. Így *Gyula* vára zarándvármegyei tartozékai közül hiányzanak: Szerhet, Alabián, Gyórke, Boldogfalva, Szent Benedek, Karádrév, Bereczkfalva, Bánhodos, Rekettye; *Boros-Jenő* tartozékai közül: Pinkovicza, Monostor, (Felső- és Kis-) Köved, Pákászszeg (Pakazygh), Magyaros, Kalocsa, Keselaka, Sebesőr, Ternova, Csomótelek; *Világos* vár tartozékai közül: Sonkolyos, Bolgárfalva, Bertond, Ribicse, Masztaga, Kristyór, Kamona, Borczova, Sztrihalom, Sulgovcza, Tekeres-Csíg, Alsó-Bereztúr, Alsó- és Felső-Tilód, Alsó- és Közép-Fözegy, Bergelnya; végre *Deszni* vár tartozékai közül: Bernik, Dulcsin, Kis-Lastyúr, Sztarkanfalva, Ignafalva, Szalasonfalva, Sebes és Kakucs. Csak egy fogásra 45 hiányzó helység!

A második kötet előszavában azt mondja a szerző, hogy a községek történetét helyesebbnek találta a Lóczy Lajos tollából utólag megjelenő első kötetben, azaz a föld- és helyrajzi részben közölni. Ha erre csakugyan rá keríti a sort, ajánljuk, hogy a hiányokat lelkiismeretesen pótolja ki. A monographusnak a legkisebb részletet sem szabad figyelmen kívül hagynia; annál kevésbbé olyat, mely a topographia teljességét érinti.

Meg kell adni, hogy művének hátralevő részében vagyis a második kötetben sokkalta több adatot összehalmoz, mint az elsőben. Különösen nagy szorgalommal búvárolta át a nyomtatásban megjelent kútfőgyűjteményeket, úgy hogy számos fejezete túlterhelt s a sok adathalmaz miatt nem átlátszó. Előadása azonban gondos, bár egyes szók archaistikus használatára (részént, szerént) némi affectáltságra mutat.

A nagy műhöz összefoglaló tárgy- és névmutatót csatolt, de ennek nem sok hasznát lehet venni, mert szerfölött hézagos. Azonban illusztrációk dolgában annál pazarabb; a kik azt tartják, hogy ezek a monographia lényeges kellékei, e tekintetben meg lehetnek vele elégedve.

Igazságtalanok lennének, ha a mű egyik-másik kitünően sikerült részletét ki nem emelnék. A Dózsa-lázadás történetét, melyhez a müncheni állami levéltár ismeretlen adatait használja föl, igen érdekesen írja meg. Hasonlóképp sok becses adatot használ föl a marosi szerb határőrvidék szervezésének s a Pero-lázadásnak történetéhez. Általában az újabb korszakról sokkal jobb és hívebb képet állít az olvasó elé, mint a régi időkről.

Mindent összefoglalva, végeredményül kimondhatjuk, hogy művének első fele hiányosabb, gondatlanabb, mint második fele. Amaz sok részében el van sietve, pótlásokra, igazításokra szorúl; ellenben emez sok jó oldala mellett is túl van terhelve s nehézkes. Módszere azonban mindenképen elveendő s épen nem kívánatos, hogy ebben követőkre találjon.

E tekintetben sokkal magasabban áll a Karácsonyi munkája Békés vármegyéről. Három kötetre osztotta művét; az első kötet a vármegye általános történetét tárgyalja, a második a helységek történetét adja, végül a harmadik a családokkal foglalkozik. Ez tehát a legtermészetesebb beosztás; bár ugyanazon adatok háromszor való csoportosítása méltán kifogásolható.

Mint lelkiismeretes történetíróhoz illik, Karácsonyi pontosan beszámol a levéltárakról, melyekből adatkészletét merítette. Ebből egyszersmind a felől is meggyőződhetünk, mennyi fáradtság és türelem kívántatott ahhoz, hogy a vármegye történetét megalkossa. Különösen meg kellene őt dicsérnünk, ha ez magától értetődő nem volna, hogy a bajor állami levéltár *Brandenburgicáit* minden irányban kizsákmányolta. Nem szólva a budapesti orsz. levéltárról, gazdag aratása volt a gyulai Gaál, a báró Harruckern, Nadányi, gróf Teleki-család levéltárában stb. De hibáztatnunk kell őt azért, hogy az orsz. levéltárban őrzött nádori donációs könyveket is föl nem használta, holott ezekben is nagyon sok adat található.

Elismerve Karácsonyiról azt, hogy világos fejű s kritikával dolgozó történetíró, ki kell emelnünk két fogyatkozását.

Az egyik, hogy nem tud a felekezeti szemponton felül emelkedni, a mennyiben ott, a hol az egyház befolyását a vármegye megalakulására, a protestantismus terjedését a katholicismus rovására fejtegeti, nagyon kiérzik belőle az egyházi ember; a másik fogyatkozása, hogy nem philologus. Helynévmagyarázatai szerencsétlenek; például *Gerla* nevét, melynek ősi alakja *Gerla-monostora*, az ószláv *grlo*, torkolat, folyomány szóból véli megfejthetőnek. Pedig a *Gerla* szó itt épen úgy személynév (hiszen torkolat vagy folyomány csak nem építhetett monostort!), mint a szepesmegyei Gerlachfalva vagy a sárosmegyei Gerlavágása helynevekben. *Edeles* szerinte egyeredetű a dunántúli *üdüllő* szóval (?); de lehetők tartja, hogy a szegedvidéki *edeleg-bedeleg* (ténfereg, ácsorog) tájszóból keletkezett s ez esetben szállást, tanyát jelent (II. 89). Holott ez is ősi magyar személynév. A *Szeghalom* helynevet barna színű halomnak magyarázza (II. 291). Elfelejtí, hogy ily jelentésben régi nyelvünk a *szeg* szót tisztán csak emberre vagy állatra alkalmazta (v. ö. *Nyelvtört. Szótár*); ellenben itt a *szeg* szó jelentése *angulus, szeglet*. A *Körös* nevét az irodalmi használattal ellentétben mindenütt *Körözsnek* írja, mert azt hiszi, hogy így népiesebb. De ha igazán népiesen akarná írni, akkor a *Kerezs* alakot kellene használnia.

Említettük az imént, hogy a felekezetiség kírí a munkájából. Különösen a reformatio tárgyalásánál látszik, mennyire nem kedve szerint való dolog e kérdést feszegetnie. Brandenburgi György örgrófról azt akarja bebizonyítani, hogy ő a protestantismus elterjesztésében Békés vármegyében semmit sem tett. Abban teljesen igaza van, mikor ezt mondja: «Nem szabad gondolni, mintha a vármegye lakossága mintegy varázsütésre elbagyta volna a katolikus hitet vagy épen már 1550 körül az egész vármegye protestáns lett volna» (I. 189). Dr. Venczell Antal esztergomi kanonok gyűjteményében van egy jegyzék, mely 1552-ből való s folsorolja a váradi püspökség azon plébániáit, melyek a tridenti zsinatra utazó egyházi követek költségeire adakoztak. Megmondja ez a jegyzék azt is, mely plébániák nem akartak semmit sem adni (qui penitus nil solvere voluerunt). Benne van Békés vármegyének majdnem mindegyik plébániája; s ime, a békési főesperességben mindössze 12 plébános fizet, 27 meg nem, a szeghalmiban 13 fizet, kilencz pedig nem. Mi egyebet mutat ez, ha nem

azt, hogy a fizetni nem akaró lelkészségek már protestánsok voltak? Azt is állítja Karácsonyi, hogy a békésiek első protestáns papjának, Ozorainak 1535-ben megjelent munkájában nagyon kevéssé tér el a katolikus hit ágazataitól (I. 188). Vagy rosszul olvasta el vagy nem vette észre, de az úrvacsoráról való tanítása már egészen protestánsnak mutatja Ozorait.

Egyébként művének jelességei szembeötlők. Futólagos, de a laikus olvasót teljesen kielégítő fejezetben áttekintését adja a honfoglalás kora előtti időknek; azután a vármegye kiterjedésére, határainak koronként való változásaira, fölosztására vonatkozó adatokat csoportosítja. A fölosztásra nézve abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy XVI. századi adólajstrom föntartotta a szolgabírói járások kiterjedését s ezeket Karácsonyi a művéhez csatolt térképen is föltünteti.

Mint alapos történetíró, teljesen mellőzi Anonymus meséit; de annál világosabb képet fest a várszerkezetről. Mátyás király korától kezdve már igen részletessé válik s a XVI. század elejének történetéhez alaposan kizsákmányolja a müncheni levéltár adatait. Kapcsolatos képét adja a gyulai uradalom történetének s mikor Gyula az 1552—66. évek közt országos jelentőségre emelkedik, a zavaros viszonyokat kiváló történeti érzékkel rajzolja. Meg kell vallanunk, hogy nagy gonddal dolgozta ki a közműveltségre, igazságszolgáltatásra, birtokviszonyokra, népességre stb. vonatkozó fejezeteket is s az újabb kor (a törökök kiűzetése után) ecsetelésében is mindenütt az alapos történetíró áll előttünk.

A második kötet az egyes helységek történetét tárgyalja. Sajnálunk kell, hogy e részben a mai s nem a régi vármegyei területet tartotta szem előtt. Az elszakadt helységek történetét a többiek közé fölvenni nem tartotta azért czélszerűnek, mert a vármegye közönségét nem érdeklik s különben is azon megyék történetében tárgyalandók, a melyhez most tartoznak. E fölfogás azonban a történetírás szempontjából nem helyes. Például Királyság és Fábiansebestyén helységek történetét mindenki Békés vármegye monographiájában fogja keresni, mint a melynek kebelében valamikor virágzó községekké fejlődtek. A szerző e fölfogása okozta, hogy művében hiába keressük Ványa, Donáttornya, Ecseg, Homokszállása, Gada, Bodzás stb. helységeket. Egyébiránt az általa tárgyalt helységeken a birtokviszonyokat biztos kézzel s nagy szakértelem-

mel feszegeti; nem afféle «említettik»-módszert követ (mint monographusaink nagy része), hanem hol kész adatokkal, hol elmés combinatiókkal tisztázza az egyes birtokosok váltakozását. Pontosan meghatározza az eltűnt helységek fekvését is, s ha megesik is rajta, hogy a két esanádvármegyei Komlós adatait összezavarja (II. 326), melyek egyike most a békésmegyei Tót-Komlós, ez inkább annak tulajdonítható, hogy más vármegye területére kellett kirándulást tennie.

A harmadik kötetben, mely a birtokos családok történetét foglalja magában, jeles genealogusnak bizonyul. A családokat három csoportba osztja; az elsőbe azokat, melyek 1695-ig, a másodikba, melyek 1695—1848-ig szerepeltek s végül a harmadikba az ugyanez időszakban előforduló birtoktalan nemes családokat. Némi különczködéstől azonban itt sem tud szabadulni; az Ábrahámfi-családot következetesen Ábránfy néven emlegeti, megkülönbözteti a Patóczi-családot a Patóczi-tól s végül a régi családok nevét mindig *y*-nal írja. Egyik-másik kisebb nemesi családnál megelégszik azzal, hogy az olvasót az illető helység történetére utasítja, a hol nevök előfordul. Ez kényelmes, de monographia-írónál kifogás alá eső eljárás.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy műve gazdagon van illusztrálva. A második részben bemutatja az egyes helységek látképét s közli, ha van, régi és új pecsétjök lenyomatát. Az illusztratiókon kívül mellékeli a vármegye 1550. évi térképét is, bár ennek kivitele nem látszik elárulni nagy pontosságot.

Mindent összevéve, a Karácsonyi monographiája érdekes munka s Békés vármegye közönsége meg lehet vele elégedve. A könyv külső kiállítása ugyan meglehetősen pongyola (Békés-Gyulán nyomtatott) és sajtóhibákban sem mondható szegénynek.

Hazai monographia-irodalmunkban mindenkor az első közé fog tartozni s e helyre nemcsak lelkiismeretessége következtében tarthat számot, hanem szabatos előadásánál fogva is.

Utóljára hagytuk Csongrád vármegye monographiáját, melynek megírására Zsilinszky Mihály vállalkozott. Majdnem rá csúszott a tollunk, hogy bele ugrott. Mert az egész munkán elejétől-végig készületlenséget, rendszertelenséget és minél kevesebb levéltári kutatást tanúsít a különben jeles szerző.

Oly könnyedén siklik át műve egyes fejezetein, mintha csak valamely napilap tárczarovatának kereteit tartaná szem előtt. Könyvének egyes részeiben annyi a gondatlanság és a felületesség, hogy hajlandók vagyunk arra a föltevésre, mintha munkájába mások kontárkodtak volna bele. Lelkiismeretes történetíróról, minőnek Zsilinszky eddigi munkáiban bizonyult, e munka elolvasása után nem tehetünk föl egyebet. Már erre utal az előszó is, hol egyik munkatársának köszönetet mond, mint «kinek a mohácsi vész előtti kor földolgozásában legtöbb érdeme van». Hát nem azt jelenti-e ez, hogy a mohácsi vész előtti kort nem egészen a szerző dolgozta föl?

Azonban az ekként általánosságban kimondott vádakat be is kell bizonyítanunk. Lássuk tehát a részleteket.

Legelső fogyatkozása, hogy a gróf Károlyi-család budapesti levéltárát egyáltalán nem méltatta semmi figyelemre. Pedig ebben özöne van a Csongrád vármegye történetére vonatkozó adatoknak. De nem használta föl a gróf Keglevics-család levéltárát sem, melyhez ugyan bajosan is férhetett volna hozzá, minthogy Zágrábban őrzik; azonban mindenesetre hozzá férközhetett volna az e levéltárról készített pompás elenchesokhoz, melyeket a nemzeti muzeum kéziratára fol. lat. 2201. és 2255. számok alatt őriz. Ez a család örököse lévén a sövényházi Móricz és a híres Mágócsi-családoknak, fenmaradt levéltárában rendkívül nagy számmal vannak Csongrád vármegyére vonatkozó oklevelek. E két levéltár átkutatása nélkül teljes lehetetlenség elképzelnünk Csongrád vármegye történetét. De számtalan adatot talált volna az orsz. levéltárban levő Nádasdy-levéltár és a kamarai levelezések közt is, melyeket szintén nem tartott érdemeseknek kiaknázni.

A Kalán nemzetségbeli Nána comes végrendeletét Fejér megbizhatatlan és hibákkal teljes szövege után idézi (56. l.), holott az orsz. levéltár Dipl. oszt. 604. sz. a. megnézhetette volna eredetijét. Téves állítás, mintha a kunok 1280-iki rablóhadjáratában a Csanád nemzetségbeli Tamás ispán IV. Béla 1247-iki évi kiváltságlevelét mentette volna meg (66. l.); ilyen kiváltságlevele nem is volt a nemzetségnek. Hanem igenis megvolt az 1256. évi osztálylevelél s ezt mentette meg Tamás ispán. Hasonlóképen tévedés azt állítani, hogy a marosontúli főesperesség átnyúlt a Tisza jobb partjára is (31. l.),

mert erre épenséggel nincsen semmi adat. A Csák-nemzetség ősi jószágai sem Arad, Csanád és Zaránd vármegyében voltak (72), hanem a Dunántúl; itt csak várföldeket kapott Ugrin érsek és öcscse, Miklós ispán. Zentát is a Csanád nemzetség birtokának mondja (72. l.), holott e nemzetség csak a Zentával szemközt, Csanád vármegyében esett Zentarév vagy Kis-Zenta falut bírta.

«A rácok — úgymond egy helyen — daczára annak, hogy a görög-keleti egyházhoz tartoztak, csak úgy tartoztak a katolikus egyháznak a tizedet megfizetni, mint a magyarok» (76. l.) Ez is elárulja, hogy a szerző kezében nem fordult meg egyetlen tizedlajstrom sem, hol lépten-nyomon láthatta volna e megjegyzést: «Rasciani sunt, decimis non tenentur». De ismernie kellene az 1481. évi III. és IV. törvényczikket is, mely világosan rendeli, hogy a rácok mentek legyenek a tizedfizetés alól, minélfogva az alispánok ne kényszerítsék őket rá úgy, mint másokat.

Az első kötet lehozza a vármegye történetét a szatmári békéig. Minthogy a helységek részletes történetét — úgy lát-szik — nem szándékozik külön is kidolgozni, miként Márki, ő is sorozatukat az általános történet keretébe illeszti be. De itt is Csánki és Pesty művei a főforrásai. A mohácsi vész előtti korban sohasem tartoztak Csongrád vármegyéhez ezek a helységek: Batida, Csomorkány, Demeng, Derekegyház, Rétke t (e három a csanádmegeyi Nagylak közelében!), Fecskés, Ferged, Gorzsa, Hegyes, Kopáncs, Kutas, Mágócs, Sámson, Szent-Király, Szent-Mihály-utczája, Újváros, Hód-Mező-Vásárhely, Királyság; s mégis úgy tárgyalja őket, mintha kezdettől fogva Csongrád vármegye tartozékai lettek volna. IX. Bonifác egyik bullája említi a Csanád városában fennállott Szent-Erzsébet-templomot; ezt ő Szent-Erzsébet falu templomának teszi meg (124. l.).

Másutt is könnyen félreérti vagy félremagyarazza az okleveleket. Így Fergeden 1450-ben megteszi Hunyadi János tiszteinek a Makófalvi Péter s János és Gyarmati Vajdafi Miklós három biráját (132. l.); Szent-Királyon pedig szerinte a Szentkirályiaknak ez időben Kakas Pál volt a gazdatisztje. Holott a valóság szerint a Kakas Pál birája volt Ábrahámfia István (l. Teleki: *Hunyadiak kora* X. 256.).

Vakon utána írja a Márki tévedését, hogy tudniillik az

aradi káptalan 1517-ben keresetet indított a Jaksicsok ellen, mert szent Miklós szobrát kiásatták s kidöntötték (227); hogy Jaksics Péter özvegye Anna asszony lett volna 1530-ban (!) a Körös és Maros közt levő vidéknek térítője stb.

A helyett, hogy az eléggé meg nem becsülhető XVI. századi dicális lajstromok alapján felsorolta volna a vármegyei helységeket, birtokosaikkal és portáikkal egyetemben, megelégedett holmi értéktelen másolatokkal, melyek alapján a 240—243. l. botrányos módon elferdíti az egyes birtokosok nevét.

Néhány rikitó ferdítést — nem akarván sok helyet pazarolni — bemutatunk, mindenüvé zárjelbe oda tévén a helyes névalakot. Szerinte Sz.-Királyon Boka Imre özvegye a földesúr (*Bika*), Szentesen Forray Tamás (*Tornyai*), Farkon Gróczay vagy Krucsay Pál (*Farki*), Szeren Lassánti János (*Saffarics*), Vásárhelyen Kozár Benedek özvegye (*Kosár*), Bökényen és másutt Mecsey Gáspár (*Niczky*), Vásárhelyen egy másik birtokos Ocskay László (*Csáky*), Mártélyon Okányi András (*Csányi*), Csomorkányon Szelevényi László (*Zeleméri*), Derekegyházon Tarczy Tamás (*Tornyai*), Tésen Vértessy Mihály (*Werty*) stb. *Zagyvai* Simon neki Anyáson Sagintai, Csekén Ságvári, Körtvélyesen meg Sávai Simon!

Mind e lényegbe vágó hibákat azzal a naivsággal látzik a szerző elkövetni, mely ajkaira ilyenféle fölkiáltásokat csal: «Oh, az ember története fölötte tanulságos!» (8. l.)

Ezek után nem lep meg bennünket, ha önálló fölfogást és a történeti tények helyes magyarázatát is hiába keressük a munkában. Elfogadja Salamon Ferencznek azt a hypothesisét, hogy Attila főhadiszállása Szeged vidékén volt (18. 19. l.), de e kérdés fölvilágosításához mivel sem járul hozzá. Kézpénznek veszi, hogy Árpád és vezérei Szer mellett gyűlést tartottak (44. l.); de azt nem tudja, hogy Szer neve az ószl. ozero szóból származott. Abban a részben, hol a török hódoltsággal foglalkozik, csupa általánosságokat, a történeti kézikönyvekből eléggé ismert dolgokat tárgyal; sehol részletekre nem akadunk, a melyekre ily munkának a fősúlyt kellene helyeznie. Nem emeli ki az 1552. és 1596. évi török pusztítások iszonyúságait, a mikor az alföldi vármegyék s köztük Csongrád vármegye helységeinek legnagyobb része tönkrement. Nem szól arról sem, hogyan került függésbe a vármegye az erdélyi

fejedelemségtől; csak futólag érinti e dolgot a 233. lapon, hol a birtokviszonyok tárgyalásába kezd.

A Csanád-nemzetség 1337. évi osztálylevele említi Makófalva (a mai Makó város) közelében a *campus Hod* mezőjét. Ez talán Had-mező, mint a hogy ugyanott előfordúl a *Hoduth* (Hadút vagyis országút) is. Ezt a szerző roppantúl szeretné összekötni a Hód tavával. Egyik helyen ezeket mondja: «Hód-mező nevű nagy mezőség Csanád vármegyében a Marostól északra feküdt s a Hódtóig húzódott. Rajta kis erdő is állott, mely Eresztény nevet viselt». Ezt az erdőt is említi a mondott oklevél, de szintén Makó mellett. Ugyanott azt jegyzi meg, hogy Vásárhely régen nem a mostani helyén, hanem a félhold alakú nagy tónak déli partján — Makó felől — állott (89. l.). Mindebből az ri ki, hogy Vásárhelynek akár akarja, akár nem, a Csanád nemzetség osztálylevelével kell minden áron összhangba kerülnie.

De azt hisszük, eléggé kimutattuk, hogy Csongrád vármegye monographiája, enyhén szólva, el van sietve. Olyan hibák fordulnak benne elő, melyeket csak újabb lelkiismeretes kutatás és átdolgozás volna képes eltüntetni. De e végből az egész munkát át kellene dolgozni.

Meg kell még emlékeznünk a könyv illustrációiról; de ezekről sem nyilatkozhatunk kedvezően. Nagy részének semmi köze a vármegye történetéhez; mert például mit keres a 184. lapon Kanizsa (tudniillik a zalavármegyei Nagy-Kanizsa) ostroma, föl nem foghatjuk. Talán azért van ott, mert Csongrád vármegyében is volt egy Kanizsa. Az az 1827. évi térkép pedig, mely a kötet végére van illesztve, halvány fogalmat sem nyújt a régi Csongrád vármegyéről, melynek területe jó mélyen benyúlt hajdan a mai Bács-Bodrog vármegye testébe.

AZ ÚJABB ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE.★)

Gosse nem könnyű föladatot oldott meg, midőn a modern angol irodalom történetét a *Short Histories of the Literatures of the World* számára, mely vállalatnak ő a szerkesztője, megírta. Nem az irodalmi adatok száraz, rövid fölsorolása ez, mint a mű címéből következtethetné az olvasó. Hanem egy minden tekintetben önálló eredeti munka, mely úgy élvezetes irányba, mint könnyen áttekinthető voltánál fogva nagy kelendőségre számíthat.

A tárgy óriási s nem csekély érdem, hogy 408 lapon érdekes, bár rövid vázlatát tudja adni a szerző Anglia újabbkori irodalmának. Magától érthetőleg a szaktudósnak semmi újat nem nyújt. A nagyszabású angol irodalomtörténetekkel, minők például Ten Brink alapos munkája vagy Jusserand érdekes műve, nem állja ki a versenyt. Mutatványokat, melyek oly érdekessé teszik Wülcker népszerű modorú munkáját, már a térhiány miatt sem adhatott. Sok helyen valóban meglepő az az eredeti fölfogás, mely Gosse ítéleteiben nyilvánul. Gosse igen szigorú bíró. Örömet látszik találni a hagyományos irodalmi nagyságok hírnevének megnyirbálásában. Mint valami fiatal giant-killer (óriás-ölő) ront neki az irodalmi pantheon nagy alakjainak. A gyöngye oldalak föltalálásában nagy mester. Rosszakarató kritikus módjára legszívesebben időzik a híres írók gyöngébb termékeinél.

Mintha csak a régi *Quarterly Review* s az *Edinburgh Review* kritikusaik szelleme támadt volna föl benne. Kiméletet alig ismerő modora olykor a durvasággal határos. Oly modor ez, mely mint azt Giffordnál Jeffrey-ről szólva maga megjegyzi: a bírálónak

---

★) *A Short History of Modern English Literature* by E. Gosse (London, 1898.)

jól esik, a szerzőnek fáj, a közönséget meg kissé mulattatja (it gives satisfaction to the reviser pain to the author a faint amusement to the public). Osztatlan elismeréssel kevés írónak adózik. Gáncsolásaiban néhol nagyon elragadtatja magát s túlságba megy, így például az emberiséget megvető cynikus swiffet dühödt majomnak (an infuriated ape) nevezi. Szerinte Carlyle-nek minden jeles tulajdonságai mellett nagy hibája, hogy igazságtalan az emberi törekvésekkel szemben, s mint a mérges kutya (he barks at mankind like an ill-tempered dog) ugat az emberiségre, ha az veszteg áll, de még dühösebb, ha mozogni látja.

Kicsinylőleg említi Byront. Költészete, úgymond, szenvedélyes, ragyogó, de ez a ragyogás nem csillagfény, a fáklya lángja ez inkább. Különcz nagyíri egyénisége, legendaszerű hősie alakja, színészkedő tehetsége, mely őt félig bohóc, félig arkangyal színben tünteti föl, mindez hozzájárult, hogy páratlan varázst kölcsönözzön a költőnek. Formai tekintetben költeményei nem érik el azt a tökélyt, mely Milton, Shelley vagy egy Tennyson műveit jellemzi. Browningról nagyobb elismeréssel nyilatkozik. Azt a körülményt, hogy verseit későn méltatták figyelemre — melynek okáról sokan vitatkoztak — Gosse úgy magyarázza, hogy az leginkább onnan ered, hogy Browning gondolatmenetét nehéz követni. A költő nem ügyel arra, vajjon az olvasó képes-e könnyen követni eszméinek gyors fordulatait. Ezért költeménykötete fárasztó olvasmány. Jól jellemzi Shelleynek az angol költészet leglégiőbb s romlott korának salakjától teljesen ment és a természet fölötti pantheistikus világban szárnyaló költészetét. Tehetsége nem követte kora költészetének fejlődését idegenszerűen különös maradt az s leszámítva a hatást, melyet versszakainak csillogó szépsége az olvasó idegeire gyakorolt, befolyása nem volt hasznos. Igen különös, hogy egy atheista persa költőnek, a cynikus Omer Khejjám-nak, jutott a szerencse, hogy Fitz-Gerald remek fordításában új eredeti elemet vigyen be a hatvanas évek angol költészetébe. Szerinte a dal művészetében a Coleridge által alkotott eszményhez legközelebb a költő, Rossetti Krisztina jutott. Dickensről, kit az újabb angol kritikusok érdemén alúl ócsárolni szoktak, azt mondja, hogy regényalakjai dróton mozgatott bábokhoz hasonlítanak. *Dombey és fia* megható jeleneteit melodramatikus érzégesnek nevezi. Dickens regényhőseinek csak külalakjuk hű realis leírása kölcsönzi a természethű látszatot, de nincs meg bennök a lélek, a lüktető benső élet. Walter Scottnak történeti regényeit, úgymond Gosse, manapság már alig olvassa

valaki Anglián kívül. George Eliotban hibáztatja, hogy hűtelen lett eredeti hivatásához, vele született tehetségéhez s bölcsészeti és társadalmi kérdések feszegetésével tette nehezkessé utolsó regényeit. Az előbbinél úgy látszik jobban megfelelt Gosse ízlésének Thackeray iránya.

Thackerayt pár szóval jellemezni, így ír Gosse, nehezebb, mint bármely más hasonrangú író. Valódi halmaza ő az ellenmondásoknak; irálya pongyola s modora mégis kiválóan választékos. Realista s mégis elragadja minden romantikus érzelm, előítélet csalóka délibábja; cynikus, kinek könny ragyog szemében; pessimista, ki mindenkiről a legjobbat teszi föl. Alig tud elég dicsérő szót találni a jeles angol író Jane Austen magasztalására. Sem az idő romboló hatása, sem a divat változása nem volt képes csorbítani a lángeszű író hírnevét, ki a maga körében épen oly magas helyet tölt be, mint akár Wordsworth, Coleridge vagy Scott. Rég belátták, beismerte azt Macaulay is, hogy Jane Austent egyedül Shakespeare-rel hasonlíthatni össze.

Az egykor annyira bálványozott Macaulay-ról nem éppen kedvező ítéletet mond. Szerinte a nagy írók között legkevesebb szellemessége és képzelő tehetsége van. Az emberi ismeretek csaknem minden terén tud mulattató, tanulságos, sőt kimerítő is lenni, de megelégszik az élet külsőségeivel, melyeket bámulatosan tud rajzolni. A szívhez azonban nincs szava s a lélek hurjait nem tudja rezgésbe hozni.

Dicséri Herbert Spencert a jelenkori Angolország legnagyobb gondolkozóját, ki szerinte korának nagy elméi közül legtöbb befolyást gyakorolt a külföld bölcsészeti eszméire. A pozitivistá bölcsész Comte Agoston álláspontjából kiindulva következtetéseiben jóval messzebb ment nálánál. Ő az individualismus első bajnoka Európában, ki a mindent elnyeléssel fenyegető socialismusnak bátran oda dobja a keztyűt. Irályát azonban, mely meglehetősen száraz, kevés ihletett helyet kivéve, Berkeley és Hume-nál kevesebbre becsüli. Ruskine-t, ki mindent a szépzészet szempontjából akart átalakítani, az emberiség egyik nagy jótévőjének nevezi, mert az a legboldogabb élet, melyben az illusio az uralkodó elem. Bajosan volt még ember a világon, ki oly sok elmét a szép ösztönszerű keresésére tudott volna buzdítani és mégis intellectualis tehetsége nem volt tökéletes, az életnek több oldala rejtve maradt előtte. Arany-trombitái remek terjedelmes hangjokkal feledtették el csupán, hogy zenekarából néhány fontos hangszer hiányzott.

Walter Paternek kiváló műgonddal kidolgozott prózáját kiemelve, elmondja, hogy írójának határozott célja az elvont eszmék életre keltése s hogy hű maradt kedvencz, Novalistól kölcsönzött mottójához «philosophieren ist vivificieren.»

Egy visszapillantást vetve az angol költészet fejlődésére századunkban Gosse, ki meri mondani, hogy a romanticismus eredeti rendszere egészen 1892-ig minden gyökeres változás nélkül száz év óta fennáll.*)

Munkája utolsó fejezetében igen helyesen egy tájékoztató könyvszemlét ad a szerző, hol a legfontosabb kritikai szöveg-kiadásokat s egyéb irodalomtörténeti segédeszközöket röviden ismerteti. Két irodalomtörténeti szemelvény-könyvet ajánl különösen, mint jó bevezetést az irodalom tanulmányába a művelt közönségnek. Humphrey Ward által szerkesztett *English Poets* (1880—92) öt kötetben, és a hasonló terjedelmű *English Prose Selections*-t (1893—97) Sir Henry Craik-től.

Újabb időben a régi angol költészet kutatása nagy sikereket ért el így Skeats remek *Chaucer* kiadása hat kötetben (1896) minden megelőző szöveg recensiot feleslegessé tesz. Mindent összevetve, Gosse műve méltán sorakozik az irodalomtörténeti series megelőző köteteihez, melyekben a tudomány kitünően van népszerűsítve.

KÉGL SÁNDOR.

---

*) Up to 1892, certainly, we can affirm the maintenance, without radical change of any kind the original romantic system. *A Short History of modern English Literature.* 385. l.

É R T E S I T Ő.

A Honvéd-világból. Irta Zalár József, Buda-Pest, Franklin-társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda. 1898. Ara füzve 3 korona, kötve 5 korona.

Költők és történetírók jól teszik, ha szabadságharczunk emlékeivel minél buzgóbban s minél gyakrabban foglalkoznak. Keressék az igazságot az események elfogulatlan hű rajzolásában, lelkesüljenek és lelkesítsenek szabadságért vívott küzdelmünk dicső példái-
val. Alig félszázad választ el bennünket azon nagy időktől. Még élő tanúi és részesei vannak köztünk nemzetünk örök emlékü erőfeszítésének. Még a közvetlen tapasztalat és visszaemlékezés is segítségére jöhet az események hű rajzolásának. Mégis mennyi eltérés, sőt ellentét a megtörtént dolgok előadásában, mennyi ferdeség a fölfogásban, elfogultság az ítéletben, mindenek fölött mily gyakori félreismerése, sőt semmibe vevése a múlt idők kiáltó tanulságainak! Nem akar hallani a szántszándékkal bedugott fül, nem akar látni a behúnyt szem. Az igazság érzetén erőt vesz a szenvedély, az őszinteséget megtántorítja, vagy elnyomja az egyéni gyöngeség és a jelen viszonyok által befolyásolt irányzat.

• Szabadságharczunk folyamára nem volt valamely érezhető hatása a költészetnek. Ha nem hallgatott is el fegyverzaj közt a múzsa, de se minőség, se mennyiség tekintetében nem alkotott mélyebb és terjedelmesebb hatású műveket. Kivéve Petőfi egy pár ódáját és harci dalát. Szűk körű zengését inkább csak a szokott olvasóközönség hallgatta és érezte, mint a csatamezőn fegyverrel harcolók serege. Sőt az olvasóközönség is harci események, rohamok menetére és fordulataira figyelt inkább, mint a költők tüzes és buzdító dalaira. Különösebb hatás nélkül maradt és csak-

hamar megszűnt magának Aranynek a miniszterium megbízásából kezdett azon vállalkozása is, hogy lelkesítő dalokat ír a honvédseregek számára. Vitéz honvédeink a Rákóczy-induló és a Marseilles hangjai mellett rohantak az ellenségre s menetközben nagy részt régibb ismert népdalokat dalolgattak.

Harczaink szerencsétlen vége után már csak az emlékezésé lett az a csodás honvéd-világ, melynek nagyszerű és változatos küzdelmei szemünk láttára zajlottak le. Fátyolt kötött lantjára a magyar múzsa s mint a zsidók a babiloni fogságban, «hegedünket függesztettük fűzfákra». Csak félve és elburkolva nyerhetett olykor hangot a múlt dicsőítése, vagy a jobb jövő reménye. Örvendünk, ha most, midőn semmi akadályja nincs már az eszmék és érzelmek szabad nyilvánításának, egy-egy költő előszeretettel melegíti föl a múlt emlékeit.

Zalár József nem rég egy egész kötet költeményt bocsátott közre, melynek tárgyát legnagyobb részben a honvéd-világból merítette. Ezt a címet (*A honvéd-világból*) adta versei gyűjteményének is. Már előhangja mutatja, mily lelkesedéssel, szinte elragadtatással veszi kezébe lantját, hogy a honvéd-világ egyes képeit megénekelje. Ez a lelkesedés hatja át többé-kevésbé az egész gyűjteményt. De ha az előhang mintegy ízeletetője gyanánt szolgál az egésznek, már egyelőre is azt sejtethetjük, hogy dagály és keresettség lesz uralkodó a reánk váró költemények hangjában. Csak néhány sort írunk ide egy folytatásban a mint tárgyát, vagy költeményei forrását apostrofálja.

«Honvédvilág, arany világ! ifjú tavasz, piros virág! még a nyár is, még a tél is, csak tebenned él, remél, hisz; téged ural az egész év (!) Szent előtte a honvéd név. Ifjúságod turul szárnyán fonlebegsz mint a szivárvány. Déli bábnak te vagy álma, napod a hó csillogása. És hiába aluszik ki, elhunytát nem hiszi senki; mert mikor már künn nem éghet, biztos helyre gyűjti fényed» stb.

Az ekként cifrázott előhangból csak annyit gondolhatunk elöttünk levő gyűjteményre tartozónak, hogy maga a költő is járt a honvédvilág vérmezőin, bár e részben alig van nyoma a közvetlen hatásnak a gyűjtemény egyes darabjain; elmélázott a vérmező virágain s a mint az előhangot végzi: «vértengernek piros gyöngye (!) temetőnek téli zöldje! vérvirágnak, téli zöldnek, minden szálán áldás, könnyek. Szakasztottam egy-két szálát, összekötöm bokrétának: nem tudom, nem hült-e szerte, nem hervadt-e el kezembe». Mindjárt kimondhatjuk, egyébként méltányoló véleményünk

mellett is, hogy bizony ebben a bokrétában sok az elhervadt virág, melyekben hiányzik a szín, az illat és az élet.

Úgy látszik bizonyos időrendet akart követni a darabok egymásután sorozásában. Kezdi *Pestmegye utolsó követválasztásával*, melyen Kossuthot követnek választották s így mintegy az ő szellemi védnöksége alá helyezi költői virágbokrétáját. Az után következnek időrendben: *Márczius tizenötödike*, *Az első honvéd*, *Csehországban búsúlnak a huszárok*, *A bán* és így tovább. Bár az így alkalmazott sorrendre a szerző talán némi súlyt helyez, az események egybefüggő láncolatát ez egyáltalában nem érezteti. Már ez első darabok olyan forma hatással vannak reánk, mintha elhagyogatná szerzőnket az ihlet és költői szárnyalás, mintha csak történetírója volna a kisebb-nagyobb eseményeknek s nem költője, mintha régebben félretett följegyzéseit most szedegette volna elő, hogy versekbe foglalja, most, mikor oly távol vagyunk a megénekelt tárgyak közvetlen benyomásától, most, mikor a múzsa csak röpke mosolyt vet már agguló barátjára, kire mint ifjúra talán örömesebb és gyakrabban vetetegette azt.

Megvalljuk, ez a hatás és vélemény kísér bennünket a gyűjtemény elejétől végeig. A mi az egészben soha nem csökken, az a bálványozásig fokozódó lelkesülés és magasztalás, melylyel szerzőnk a honvéd-világ és annak dicső fegyvertényei s küzdelmei iránt el van telve s melyben leginkább — és méltán — részesíti a harmadik és kilenczedik honvédzászlóaljot s annak hős vezérét Damjanichot. De a dicsőítés közben se Damjanichnak, se a történeti hűségnek nem igen használ akkor, midőn azt mondatja a hős vezérrel «a vérivó ráczokhoz, a kegyetlen vérebekhez»:

De ha megmoczczantok, a míg visszatérek,
Akkor nincs kegyelem, akkor jaj tinétek!
Itt e kard kezemben véretektől ázik,
Erre eszküszöm, hogy kiírtlak egy szálíg.

S hogy ne legyen több rácz ezen a világon,
Sirotokon kardom a szivembe mártom,
Ekkép boszúlom meg, hogy rácznak születtem,
Most előre honvéd, a németek ellen. (29. lap).

Ezt az ádáz, bizarr fenyegetést Damjanichnak se tolla, se ajka nem bocsátotta világgá. Nem egyéb az, mint az elkeseredett harczok hevében született mende-monda, a mint Hegyesy Márton a har-

madik zászlóalj alapos történetírója is csak «legendának» állítja könyve 92-ik lapján.

Sok apró emlék zsibongván körül a szerzőt, gyakran oly jelentéktelen mozzanatot is megénekel, mely arra vagy nem érdekes, vagy csak különös költői erővel lett vona költeménynyé teremthető. Ilyen többek közt, mert bizony számosan vannak — az *Alvó honvédek* (30. l.) *Bogrács körül* (33. l.) *Honvédek vizen át* (67. l.) *Honvédek a réten át* (78. l.) Mindenik egy-egy parányi rög, melyet nem lelkesít meg a lélek fuvallatta. És elhigyjük-e és szépnek tartjuk-e az olyan szertelenséget, minő a *Gyerek-tűzér* című darab végén állittatik, hogy a golyó elszakította a fiu egyik lábát, de ő :

«Nagy nehezen féllábra kapott,
Megragadá a lábdarabot,
És fenyegetve fölkiabál,
Míg befejezte — a halál».

Nem tartható különösnek, ha az a dalmok, a ki a honvéd-világ emlékeibe ily előszeretettel elmerül, földidézi sírjaikból a szabadságért elvérzett hősöket, hogy Budára, egyenest a Szent György-térre vonúljanak, «kik aztán ott, a mint megpillantják az ellenség büszke szobrát, átkozódva futnak vissza jel nélküli sírjaikba», hanem a költő utánok dörgi: «honvédárnyak! ne fussatok, törjön ki szent haragotok; nyújtsátok ki túlvilági csontkezetek' boszút állni. Honvédárnyak! mit vártok még? Azt a szobrot zúzzátok szét! S romját porát is utána szórjátok le a Dunába». Ha érthetőnek mondhatni is ezt a szenvedélyes elkeseredést a Henzi szobra ellen, ép akkor, midőn emlékszobrot kíván a költő a magunk hőseinek: de nem volt arra szükség, hogy keserű hangjából a haza jelen közviszonyainak is juttasson, s a hol módját ejtheti, sötét szemüvegen át szemlélje azokat.

Arad című erőteljes szép versében az aradi honvéd-emlékszobor ünnepélye alkalmából visszapillant a nemzet múltjára. Elismeri, hogy él a hon, melyet a vértanúk holtnak hittek; él, él, de még csak fél az életünk, a haza üdve még csak édes álom . . . Fönn pörlő szellemek, lenn tanítványi meddő bölcseségnek (ez alkalmasint a Deák Ferencz bölcsesége!) csak a szív tudja, célhoz mi vezet (!): a ti zászlótok, vértanú-vezérek! (241. l.). Mi úgy gondoljuk, hogy a vezérszerepet még a vértanúk zászlója alatt is inkább csak az észnek kellene adnunk, mint a szívnek: mennyivel inkább akkor, midőn békés napokban küzdünk a haza boldogításáért, midőn

honvéd-költőnk szerint is fönn van már a mi napunk «bár még arczát sűrű felhők eltakarják s melegében nincs erő».

A megénekelte tárgyak sorába illőnek s a költő hangulatából és lelkesedéséből természetesen folyónak találjuk, hogy Kossuthot ismételten dicsőíti nemcsak a honvéd-világ idejebeli szerepléseért, hanem az előbbi és a későbbi időkre vonatkozólag is, általában. Méltó dicsőítés. Szívesen járulunk ahhoz magunk is az igazság bizonyos mértékeig, kivált ha a magasztalás szép költeményben történik. De a banális tömjénezésnek, vagy a túlzó rajongásnak barátjai nem lehetünk. Sokat köszönhetni, valóban sokat azon nagy névnek a nemzet alkotmányos szabadságának kivívása és biztosítása körül, de nem mindent. Hatása és varázsa ma sem szűnt meg, de észrevehetőleg mérsékli és mérlegeli a tények hatalma és a higgadt megfontolás.

Költőnk azonban túlfeszített húrokon zengi róla a dicső-hymnust a kápolnai honvédemlék leleplezésekor, midőn így szól: «hogy nem lett e föld népünk temetője, hogy fölkelte és jár a sír magyara (!) hogy újra forr, küzd s bizik a jövőbe s ha a jövőben czélt ér valaha: csodaműve ez a nagy bujdosónak, övé, az a teremtető lehelet, az ő ajkáról jött s jön az a szózat, mely föltámasztja a holt tetemet» . . . És aggódva sohajt föl: «mi lesz belőlünk, hogy ha már nem él? . . . lelke kikél a sírból s még nagyobb csodát tesz majd hatalma ott; búcsút jár a nép oda világvégig s nem lesz dicsőség e földön nagyobb». (216. l.). Tehát, úgy látszik, neki köszönhet a nemzet mindent, a mi közelebbi története folyamán becses volt, van és lesz. Erről a dalról is elmondhatni, hogy abban a kevesebb több lett volna.

Prózai részletei és hangja daczára is érdekes a kis elbeszélés, mely Damjanich búcsújáról szól. (130. l.) Egy oláhnemzetiségű csonka honvéd megy Damjanich aradi börtönébe, hogy elbucúzzék halálra ítelt hős vezérértől, a ki kölesönös érzékeny szóváltások után Gorgeiről is véleményt mond az ifjú honvédnek, még pedig azt, hogy: «nagy katona volt ő, nagy vezér, nagy elme s hős, de vértanúnak hideg, büszke lelke (!) Önbizalom nélkül (!) bizott az ellenben; hogy ne csalatkozzék majdnem lehetetlen; de tudom, ha minket halálra ítéltek, eldobja magától a kegyelem-éltet». A mint általában kételkedünk a gyűjtemény dalaiban foglalt események kivétel nélküli hitelességén: alig hihetjük, hogy az a vélemény valóban Damjanichtól származik. Csak visszhangja az annak a világosi «bűnbak-históriának», mely legelőször a «nagy bujdosó» mesteri

tolla alatt nyert életet. Az áruló Judást akasztófára üldözte gyötrő lelkiismerete. Ugyan mért kövesse példáját az, a kit tetteiért nem vádol a lelkiismeret? S ugyan ha Görgei eldobja magától azt a «kegyelem-életet» — a mi sokkal könnyebb lett volna rá nézve a «megmaradt életnél» — nem azt következtették volna-e abból is a bűnbakot keresők, hogy nem bírta elviselni bűne súlyát? . . . Öröklött mese, melyet hol szándékosan, hol csak vaktában, vers és próza még mindig utándúdolgat; itéletét pedig hallgatva készíti az igazságos történelem.

Általában azt mondhatni, hogy a szoroson vett honvéd-világból való költemények nem sok szerencsével vannak megalkotva. Egyhanguság s bágyadság ömlik el rajtok. Sok a száraz elbeszélés, kevés a költői melegség. Alantjáró prózaiság váltakozik az üres föllengéssel. Gyöngébb darabjai közé számíthatók azok az arczkép-félék is, melyeket a gyűjtemény vége felé *Vasvári Pál*, *Degré*, *Csányi*, *Teleki*, *Batthyány* és *Petőfi* címek alatt rajzol. Egyikben az emelkedés hiányzik, másokban az elevenség. Sokkal megkapóbbak s helylyel-közzel valóban szépek azon költemények, melyek a honvéd-világgal vagy ilyen csekély, vagy éppen semmi, összeköttetésben nincsenek s melyek többnyire a költő egyéni érzelmeit tolmácsolják. Ezekben már valóban neki hevül az író lelke s éreztetni bírja az olvasóval a mit ő maga érez s az objectiv darabkákra is rá leheli a költőiség melegét. Ilyenek: *El innen, kedves* (146. l.) *A holtan hazatért fiú* (172. l.) *Női szív* (182. l.) *Hol van az a régi zászló?* (211. l.) *Emlékezés Tisza-Füredre* (249. l.), mely kissé zila szerkezete daczára a színezés elevensége és az érzelem közvetlensége által kellemes hatást gyakorol. Föltűnő, hogy mihelyt a szerző a honvédvilág képeiről önmagához közelebb férközik s mintegy magából merít, a múzsa mindjárt nyájasabbá válik iránta.

Előnyeül említhető, hogy a népies dalformákat előszeretettel használja. De nem mindig tudja azokat népies tartalommal betölteni. Mérték, rhytmus, rím nála nagyon fogyatékos. Ez utóbbira elég neki, egyetlen egy önhangzó egyformasága, pedig ez még nem assonance.

Az egész gyűjteményt tekintve szívesen méltányolják a czélt, a törekvést és lelkesedést, mely szerzőnket a honvéd-világ egyes képeinek és mozzanatainak versekbe foglalásánál vezérelte. Buzdították a haza fölvirágzása és függetlensége iránti hű vágya s szabadságharcunkból megőrzött emlékei és benyomásai. Lehet, hogy némely rokonszenves hírlap jóslata szerint, e gyűjteményből fogja

szívni a serdülő nemzedék a honvéd fegyverek dicsőségének csodálását s a haza szabadságának szeretetét. Lehet, a mi valószínűbb, hogy ez a gyűjtemény is, ép úgy, mint a *Kuruczdalok*, észrevehető hatás nélkül fog idővel elmerülni irodalmunk folyvást növekvő áradatában. Mi azzal a véleménynyel zárjuk sorainkat, hogy a honvéd-világ e versekbe foglalt képei által költői irodalmunk megnyírásgben igen, de értékben nem gyarapodott. —z.

A socialis kérdés megoldása. Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalismus alapján. Írta Dr. Gaal Jenő. 301 lap. 1898.

Szerző e kissé amerikaiás cím alatt 1896-ban megjelent könyvét, új borítéklappal ellátva, minden változtatás nélkül újra kiadta. E metamorphosisra bizonyosan az a körülmény készítette, hogy a socialismus hazánkban égető napi kérdéssé válván, célirányosnak tűnhetett föl a gondolkodó közönség figyelmét újonnan a korszerű tárgyra irányozni.

A könyvnek az a vezéreszméje, hogy a socialis kérdés megoldható a patriarchalismus, magyarul, az atyáskodás szellemével, vagyis azzal a jóakarattal, melyet a munkaadók és a társadalom felsőbb osztályai törvényes kötelességök mértékén túl is tanusítanak a munkások és általában az alsó osztályok iránt, valamint azon összes intézkedésekkel, melyek ama jóakaratra kifolyásai. Ez a vezéreszme, bármily vonzó legyen is önmagában véve, kevesebbet mond, mint a mennyit mondani látszik. Tény, hogy ha a munkaadó és a munkás elemek közt mindig patriarchalis szellem uralkodik vala, a társadalmi súrlódásoknak az a halmaza, melyet közönségesen socialis kérdésnek nevezni, be nem következhetett volna; valamint tény az is, hogy ha a kölesönös patriarchalis hangulat a viszálykodó elemek közt uralkodóvá lenne és megfelelő tetekben is nyilvánulna, a socialis kérdés megoldhatónak mutatkozna. Csakhogy — és épen ez a bökkenő! — ez azt föltételezné, hogy a munkaadó és a munkás rétegek tagjai kivétel nélkül a magasztos társadalom-erkölcsi elvre emelkedjenek és saját egyéni és rétegbeli érdekeiket korlátolják, háttérbe szorítsák. Lehetséges-e ez? Azt hiszem, nem. Az emberek közt mindig az érdek játszott a főszerepet; ez magyarázza meg a folytonos súrlódásokat és az ismétlődő válságokat. Kiválóbb gondolkodású és nemesebb érzésű egyének tevékenységök indító okává tehetik az altruismus szelle-

mét, de az emberek roppant többségét mindig az egoizmus vezeti. Az önérdeknek nagymérvű korlátozása csak törvényes intézmények közvetítésével remélhető, de így is csak akkor, ha a törvények alkotására mérvadó tényezők és a társadalom uralkodó rétegei a korlátozás szükségességéről meggyőződtek. Mily halvány reményt nyújthat ilyenformán a socialis kérdésnek megoldása a szerző formulázta patriarchalismus szellemében, azt főképen annak megfontolása tanúsítja, hogy az orvoslás épen azoktól a társadalmi elemektől függ, a melyeknek érdekei leginkább korlátozást igényelnek. És, bármily nehezen essék is kimondani, történetileg bebizonyítható tény, hogy nagy társadalmi reformok rendszeren súlyos társadalmi surlódások, nehéz válságok eredményei, melyek kiküzdésénél gyakran az erőszak is döntő szerepet játszik. Azért azt remélni, hogy a patriarchalismus, mint a törvényes kötelességek mértékén fölül önkénytelenül nyilatkozó közszellem, általánosan uralkodó társadalom-erkölcsi elvként jusson diadalra: ezt az emberi természet ismerete által nem támogatott optimismusnak vélem. Szerző gyakorlati ember, adatok gyűjtésére és részletezésére van hivatva, de bölcselő elmének épenséggel nem mondható; könyve, végső elemzésben, egy nagy általánosságra megy ki. A könyv mélyebb hatást nem tehet, sőt mindenféle nyomtalanul fog eltűnni; minthogy a különben általánosságban megvalósíthatatlan alapeszme nincs úgy tárgyalva, a hogy eszményi minősége megkívánná.

Mindezek ellenére a könyv hasznos könyv; hasznossá teszik egyes részletei, melyeket szerző gyűjteményes munkákból és hivatalos összeállításokból dicséretes lelkiismeretességgel összeböngészett. Azok a fejezetek, melyek a munkaadók teendőit, továbbá az ipari és a mezőgazdasági munkások érdekében világszerte szórványosan tett jótékonyági és jóléti intézkedéseket tárgyazzák és a munkások helyzetét ismertetik és a mely fejezetek a könyv nagyobb részét foglalják el, tanulságosak, helylyel-közzel érdekfeszítők és az ismertető előadás világosságánál fogva könnyen olvashatók.

Üdvös dolgok vannak az utolsó fejezetben is megérintve; ezt a fejezetet szerző *„feladataink”* fölírással látta el. Különös megfontolást igényel, minthogy a patriarchalismus alapeszméjének betetőzését képezi és minthogy összefoglalása akar lenni azoknak a rendszabályoknak, melyekkel szerző a társadalmi békét a patriarchalismus alapján helyreállíthatni véli. Emberséges bánásmód;

gyors bíráskodás munkaadó és cseléd közt; a munkaalkalmak szaporítása, vízszabályozások, talajjavítások, út- és vasútépítkezések által; az ipar fejlesztése, különösen a fölvidéken, Erdélyben, a székelyföldön és az alföld egyes vidékein; a mezőgazdasági munkáviszonyok javítása, a tengeri földek feles vagy harmados művelésénél a divó u. n. robot vagy uzsora eltörlése által; czélszerű telepítés országos áldozatkészség mellett; czélszerű és méltányos munkás-szerződések kötése és hű megtartásuk; megyeszerte és pedig községenként munkások részére betegsegélyző és nyugdíjat adó egyletek föllállítása; a közhatósági személyeknek emberséges bánásmódja; a munkások szervezkedése; fogyasztási és hitelszövetkezetek alakítása: a tanonczügy czélszerű rendezése; az iparhatósági megbizottak eljárásának komoly gyakorlása és ellenőrzése; iparos segédegyletek czélszerű alakítása; megfelelő munkáslakások építése; balesetek elleni kötelező biztosítás: ezek tennék, szerző szerint, földadatainkat. A sorozat igen tarka, de még folytatni lehetne. A földadatok szórványosan, kisebb-nagyobb mérvben már meg vannak valósítva; de fölötte kétes, vajjon általánosabb megvalósításuk helyreállítaná-e a társadalmi békét. A radicalisabb eszközöktől szerző idegenkedik és egész fölfogásából, újnak látszó máza mellett is, bizonyos ósdi szellem villan keresztül. Munkáját egyoldalú protectiós hajlam lengi át, mely a történeti szellemmel rossz lábon áll. Alapjában eltévesztett irányzat és legkevésbbé fogadnák el azok, a kiknek érdekében szerző alkalmazandónak vélné. Hogy például csak egyet említsek, szerző azt kívánja, hogy a munkások szervezkedését nem kell akadályozni, de egyleteiket két irányban ellenőrzés alatt kell tartani; még pedig a hatóságok ügyeljenek arra, hogy az egyletek működésökkel alapszabályaik keretén belül maradjanak és az értelmiség igyekezzék azokra erkölcsi befolyást gyakorolni. — A szervezkedés szabadsága és a kettős ellenőrzés kiáltó ellenmondás. A közhatóságok ellenőrzése sűrű zaklatást von maga után. A socialis kérdést rendőri rendszabályokkal fojtsák el azok, a kik azt hiszik, hogy velök elfojthatják, de azt velök megoldani lehetetlenség. A túlságos ellenőrzés aprólékos beavatkozást szül és növeli az idegenkedést, fokozza az elkeseredést. Az értelmiség által gyakorlandó erkölcsi befolyás szerzőtől meg nem határozott általánosság, annyi mint szép — semmi. Az «értelmiség» nem áll magasabb erkölcsi színvonalon, mint azok, a kiket szerző befolyása által ellenőriztetni kíván.

Általában ilyen részletekhez tapadó és csak nagyjából álta-

lánosító szellem lengi át az egész munkát, kiváltképen azokban a részeiben, melyekben szerző önálló akar lenni és vezéreszméjének megalapítását tartja szem előtt. A könyv, fő célzata szempontjából, csak halvány kísérlet számba jön; ámbár egyes, még pedig a tényleges viszonyokat ismertető részletei tanulságosak és érdekesek.

Joób Lajos.

Die ungarische Verfassung geschichtlich dargestellt. Mit einem Anhang: die wichtigsten Verfassungsgesetze. Von Dr. S. Radó-Rothfeld. Berlin, Puttkammer u. Mühlbrecht. 1898.

Ismeretes, hogy a külföldi ujságok és könyvek minő balvéleményeket terjesztenek a magyar politikáról és történetről. A balvéleményekben egyenlő része van a rossz indulatnak és a tudatlanságnak, e két édes testvérnek. A rossz indulatot ellenségeink és jó szerencsénk táplálják; jó szerencsénkről nem mondhatunk le mások kedvéért, de gyöngíthetjük ellenségeink rágalmainak hatását, ha közéletünk multját és mai állapotát megismertetjük a külfölddel.

Ily érdemes munkára vállalkozott az előttünk fekvő német könyv szerzője, a ki a szép földadatot sikerrel oldotta meg. Magyarország alkotmányát ismerteti abból a fölfogásból indulva ki, hogy ez alkotmányt csak a történetből érthetjük meg. Nem csupán az intézményeket rajzolja, hanem elbeszéli az egész történeti fejlődést a honalapítástól Bánffy kormányáig. Természetes, hogy a szerző csak a főbb mozzanatokra szorítkozik. Munkáját a felületes olvasó talán futólagosnak gondolja. De a járatosabb észreveszi, hogy a lényegesebb vonások e kiemelése tapintattal és gonddal végzett munkának eredménye. Főcélja a szerzőnek az, hogy megbecsültesse az idegennel a mult dicsőségét és a magyar faj államalkotó tehetségét.

Nagy anyagot tárgyalván szűk téren, természetes, hogy itt-ott nem elég körülményes. Például az 1848 előtti időkről szólván megemlíti, hogy a hadügy és a külügy 1526 óta közös ügyek voltak. A két állam közt, úgymond, szerződés tárgya volt e két ügy, a melyek szerződésszerű természetét csak az homályosította el, hogy folyton megújult a kísérlet Magyarország és Ausztria viszonyának reálunióvá való átalakítására.

Meg kell erre jegyeznünk, hogy a régi magyar törvények a

hadügyet még közös ügynek sem tekintik. Az 1608-iki törvények igen határozottan kiemelik a magyar hadügyek teljes önállóságát a Kárpátoktól az Adriáig. A hadügynek vezetője a nádor, a tisztségek a magyarokat és horvátokat illetik. Csak a győri főkapitányság maradhat az idegenek kezén, de még e főtiszt is a nádor hatósága alá tartozik. Igaz, hogy a viszonyok és a törvények közt nagy volt a különbség. A császári haditanács nem törődött az 1608-iki törvényekkel s megnyirbálta a nádor hatáskörét. A rendek sokáig hivatkoztak az alaptörvényre, de végre kénytelenek voltak a törvényben is elismerni, hogy a magyar végvárakban helye van az idegennek is.

Igen hasznos fejezete a szerző munkájának az, mely a nemzetiségekről szól. Szépen fejt ki itt, hogy az absolutismus negativ úton igazolta a magyar nemzeti állam jogosságát a nemzetiségi föderatív állam kísérletének hiábanvalósága által. Csak attól tartunk, hogy az idegenek nemzetiségi politikánk ellen fordíthatnák azt a mondást, hogy «Az assimilatio, a nemzeti egység a jövő eszméje! A szabad állam polgárának büszke önérzete le fog győzni minden faji különbséget.» Vajha legyőzné. Egyelőre sok a füstje nemzetiségi politikánknak, a Széchenyitől kijelölt úton már messzebb értünk volna. De az igaz, hogy ezt itthon kell hirdetnünk s nem a külföldnek szánt könyvben.

Reméljük, hogy a meleg hangon és okosan írt könyv gyarapítani fogja külföldi jóakaróink számát.

F.

A positivismus népszerű előadásban. Monier Camille után átdolgozta és bevezetéssel ellátta Kun Sámuel. Buda-Pest, Révai Leo könyvkereskedése, 1897. Ára 1 frt.

A magyar philosophiai irodalom az utóbbi évtizedekben kiváló érdeklődést és rokonszenvet tanúsított Comte Ágoston és philosophiája iránt, nagyobb, mint az újkori philosophiai rendszerek bármelyike iránt. A *Magyar Philosophiai Szemle* a 80-as évek végén sorban földolgozta a positiv philosophia egyes tagozatait, s azóta is az *Athenaeum* többször közölt reá vonatkozó ismertetéseket, tanulmányokat. Másfelől Kozári Gyula két munkában is (*Korunk bölcselete*, Pécs, 1892 — és *La loi des trois états d'Aug. Comte*, Bruxelles, 1895) igyekezett annak alapelveit meggyöngíteni, a mi szintén csak hatása mellett bizonyít. Most,

Comte Ágoston születésének századik évfordulója alkalmából (1898 január 19.) Kun Sámuel, a positivizmus egyik buzgó híve és terjesztője hazánkban, s a magyar positivista gyülekezet feje, a múlt év végén lefordította és kiadta Monier C. főntezímzett művét, hogy ezzel a positivizmus eszméit szélesebb körökben is ismeretessé tegye, elterjessze, s így a positivista gyülekezetnek, mely a francia és angol gyülekezetek mintájára hazánkban is megalakult, s tudományos és vallásos célokat követ, híveket szerezzen. Ha e cél indokolttá teszi is e füzet közrebocsátását, tudományos szempontból sokkal jobban szerettük volna Comte saját művének (például a bevezetésnek) lefordítását, hogy egyszer már Comte saját szavait is hallhatnók magyarul, ne csak mindig a commentátorokét.

Magát a tulajdonképeni művet az átdolgozóznak egy Bevezetése (1—16. lap) előzi meg, melyet szerzője a *budapesti positivista kör* egyik ülésén olvasott föl s a melyben a positivizmus fontosságáról, Comte életéről és fejlődéséről, a positivizmus árnyalatairól, s végül e mű céljáról és a positivista vallás mivoltáról találunk ismertetést. Főlöszleges megjegyeznünk, hogy az egészet a mester iránti kegyelet, a positivizmus világhódító jelentőségébe vetett hit hatja át. A buzgó pártember és vallástag gyöngeségétől persze ő sem ment, a mennyiben a Littré-Mill-féle positivista árnyalattól, a mely megállapodva az objectiv módszernél, vagyis a *Cours de philosophie positive*-nél nem követte a mestert a második, a subjectiv módszerbe, vagyis a vallásos korszakba, megtagadja a positivista nevet s ezt csak az orthodox-iskola számára foglalja le, a mely híven követi Comte-ot minden evolútiójában. Legyen szabad itt két tollhíbat kiigazítanunk : Comte nem 1815-ben, hanem 1814-ben ment Párisba, s főműve három utolsó kötetének itt jelzett címét (*Physique sociale provisoire*) mi a *Cours de philos. positive*-ban sehol nem találtuk, hanem az csak *Physique sociale* nevet visel, de még ha szerepelne is a harmadik szó, annak provisoire francia alakot kellene viselnie.

A szerző rövid előszóban fejtegeti műve célját. Itt a következő merész állítást találjuk : «Alig vonható kétségbe, hogy a theologizmus korunkban mindinkább talajt veszít, egyre hanyatlik, sőt bátran lehet állítani, hogy teljes és végleges kiküszöbölése immár folyamatban van». Ha tudjuk, hogy a positivisták a theologizmus alatt a természetfölötti lénybe vetett hitet, vagyis az Isten-hitet értik, tehát szerzőnk itt az Isten-hit elenyésztéről, kiküszöböléséről beszél : akkor állítását hiú ábrándképnek kell nyilvánítanunk, mert az emberi szív soha nem fog megszűnni eszményeket alkotni s azo-

kat a való világon túl keresni, lélekben az ismeretéstől föl az ismeretlen felé szállani, a természet- és embervilág titokszerű vagy nagyszerű nyilvánulásai iránt szent borzalmat érezni s azokat magasabb erőkkel összeköttetésbe hozni. Ezt semmi positiv tudás, semmi positiv módszer ki nem írhatja belőle. Máskülönben ez a szerzői előszó egészen fölösleges, mert ugyanezeket az átdolgozói bevezetésben is olvastuk, de meg zavart is okoz, mert itt Monier C., egyebütt pedig Kun S. szerepel a mű írója gyanánt (95, 105. lap).

A mű négy részre oszlik: I. a positiv módszerről, II. a positiv tudományok, III. a sociologia, IV. a morál. Előadása kiterjed Comte egész rendszerére, vagyis úgy a tudományos, mint a vallásos rendszerre, s mindkettőről hű, megbízható képet nyújt, úgy hogy e művet igazán alkalmas bevezetésnek tekinthetjük Comte műveinek tanulmányozásához. A mű nyelve könnyed, világos; a mű népszerű és népszerűsítő jellegével kissé ellentétben áll a francia vagy francziás kifejezések gyakori használata, mint: vág, appreciálhatta, complet, notoriusság, ergotirozó, incubatio, résuméje, convenientiák, coteriák, materiale, vulgarisatorius, kathedersophia, revialni, superstition nélkül, explikálják, intensivitas; a nem-e korcsalak is előfordul egy párszor.

Némi kifogás gyanánt az előadás hűsége ellen csak azt hozhatjuk föl, hogy a Comte-féle híres három állapot gyanánt a fetisizmust, theologismust és a positivismust adja elő (63—68. lap), holott Comte első leczkájében theologiai, metaphysikai és tudományos vagy positiv állapotot, az 51-ikben theologiai, metaphysikai és positiv philosophiát említ; az 52—54-ikben aztán fölosztja a theologiai állapotot fetisizmusra, polytheizmusra és monotheizmusra, s az 55-ikben a metaphysikai korszakról beszél. Más tételek, mint a nyelv eredetére vonatkozó állítás (58. lap), vagy a Gall tanaira való hivatkozás és alapvetés (74—77. lap) megfelelnek ugyan a Comte szellemének és tanításának, de viszont a mai tudomány által sok tekintetben túlhaladott álláspontot képviselnek. Úgy látszik, az orthodox positivisták, a mester iránti túlságos kegyeletből, nem mernek a Comte tanain változtatni, a minék a tudományos mozgalmaktól való elszigeteltségökre, elmaradottságokra kell okvetlenül vezetnie, a mi aztán az egész positivismusnak sírját ásná.

L—s.

A «Magyarország» igazságszeretete.

A *Magyarország* című napilap május 12-iki számának irodalmi rovatában *A feledékeny Akadémia* felülírással a következő vádat emelték a M. Tud. Akadémia ellen :

Az öreg emberek rendszeren nagyon jól emlékeznek minden régebbi dologra, néha azonban még a legkomolyabb urakkal, az akadémikusokkal is megtörténik, hogy megfélemedeznek olyan dolgokról, a mire emlékezniök kellett volna. Így az I. osztály ezidén a Bulyovszky-díjat Gyulai Pál költeményeinek javasolta kiadni, s a plenum ki is adta, noha ezeket a költeményeket 1873-ban már a Marcziányi-jutalomban részesítették. Az alapító levél szerint a díj, valamely a lefolyt négy év alatt nyomtatásban megjelent, jutalmat nem nyert, a szépirodalmat emelő, eredeti magyar műnek utólagos jutalmazására fordítandó. E mű lehet óda, vagy másnemű költemény, regény vagy beszély, esetleg tárczasorozat, vagy akár kötött, akár kötetlen beszédben írt jeles vigjáték.

Most azután, hogy feledékeny voltukat be ne kellessék vallaniok, kezdik magyarázgatni ezt a dolgot, a melyet magyarázni egyáltalán nem lehet, miután *négy év óta Gyulai Pálnak nem jelent meg verses kötete*, tehát semmi czímen sem nyerhette meg a díjat. Így hát nem marad más hátra, mint hogy az Akadémia belássa feledékenységét és Gyulai Pál visszaadja a 400 forintot.

A hirlapok egy része így a nagygyűlések idejében szokta kiönteni dühét az Akadémia ellen, többnyire nagyhangú förmedvényekben, miket már senki sem vesz komolyan. Ezekre válaszolni valóságos időfecsérlés lenne.

A főntebbi kis cikket, minthogy concret vádat foglalt magában, nem volt szabad válasz nélkül hagynom, s ez okból a *Magyarország* szerkesztőségéhez az itt következő levelet írtam :

Tisztelt Szerkesztő úr!

A *Magyarország* irodalmi rovatvezetője azt írja a tegnapi számban, hogy Gyulai Pálnak négy év óta nem jelent meg verses kötete s így az Akadémia csakis feledékenységéből ítélhette neki az utólagos Bulyovszky-jutalmat.

Utalva az *Akadémiai Értesítő* májusi füzetében foglalt hivatalos jelentésre, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a feledékenység bizony a rovatvezető úr részén van. Gyulai Pál *költeményeinek* harmadik ki-

adása ugyanis 1894-ben jelent meg; azóta pedig négy év még nem folyt le.

E sorok szíves közlését tisztelettel kérem. Buda-Pest, 1898. május 12-én.

Válaszomra, mely a május 13-iki számban jelent meg, a rovatvezető úr a következő megjegyzést tette:

Erre a levélre csak ez a válaszuk:

Az Akadémia szabályai azt mondják: Új műnek nem tekintetők a második kiadások. Ebből semmiféle logikával nem lehet ki-sűtni azt, hogy a harmadik kiadás már ismét mint új kötet szerepelhet. Ezek után ismét csak azt jelenthetjük ki, hogy az utolsó négy év óta Gyulainak nem jelent meg olyan verses kötete, a mely jutalmazható lett volna. Szívesen konstatáljuk azonban, hogy az Akadémia nem feledékeny — hanem nem ismeri a saját szabályzatait.

E sorokban a rovatvezető úr, egyet fordítva a dolgon, új vádat emelt az Akadémia ellen, tudniillik azt, hogy «nem ismeri a saját-szabályzatát». Az új vád új nyilatkozatra kényszerített, melyet az itt következő levélben küldtem el a *Magyarország* szerkesztő-ségének:

Tisztelt Szerkesztő úr!

Tegnapi nyilatkozatomra írt válaszában a *Magyarország* iro-dalmi rovatvezetője most meg már azt állítja, hogy az Akadémia sza-bályzata szerint második vagy harmadik kiadás egyáltalában nem nyerhet jutalmat. Szeretném, ha a rovatvezető úr a szabályzatból az idevágó szakaszt idézné. Kitűnnék abból, hogy pusztá második kiadás nem nyerheti ugyan el a kétszáz aranyas nagyjutalmat; arról azonban szó sincs, hogy bővített új kiadás ne nyerhetne jutalmat. Még az aka-démiai nagyjutalmat is elnyerheti (példa rá Arany János Költeményei, a melynek mind az I., mind a II. kiadása nagyjutalmat nyert) nem-hogy a Bulyovszky-félet el ne nyerhetné, mikor ez utóbbi, a rávonat-kozó szabályzat értelmében, egyetlenegy költeménynek is odaitélhető.

Végezetül egy szép kérésem van a tiszteit rovatvezető úrhoz. Legyen olyan jó, engedje meg az Akadémiának legalább azt a csekély kis örömet, hogy saját szabályzatát talán még is csak jobban ismeri, mint ő. E kérésem egyszersmind utolsó szavam ez ügyben.

Buda-Pest, 1898 május 13-án.

A *Magyarország* szerkesztősége e válaszat azonban nem közölte, valószínűleg azért, mert akkor szégyenszemre be kellett

volna vallania, hogy rovatvezetője vagy tévedett, vagy rágalmazott. Ezt pedig egy *igazságszerető* hirlap csak nem vallhatja be!

Szily Kálmán.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Kornél ifj. Nemzeti ideál. Magyarország közéleté az ezredik évforduló korszakában. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. XXXI. 404 l.) 3 frt.

Berecz Károly. A régi «Fiatal Magyarország». (Emlékezések, vázlatok.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 191 l.) 1 frt 20 kr.

Bodnár Zsigmond. A jog keletkezése és fejlődése s néhány apróság. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 177 l.) 50 kr.

Cherbuliez Viktor. Vagyonszerzés után. Regény. Francziából fordította Fluck Jolán. I. II. kötet. (Legjobb könyvek. I. évf. 13. 14. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády. (8-r. 171. 198 l.) kötetje 50 kr.

Dobozi István. A községi közigazgatás kézi könyve. Elméleti és gyakorlati útmutató a községi közigazgatás minden ágában, különös tekintettel a m. kir. belügyminiszternek a községi jegyzői szigorlatot szabályozó rendeletére. A legújabb törvények alapján. Ötödik bővített és újonnan átdolgozott kiadás, három kötet. Buda-Pest, 1898. Pallas. (8-r. XI, 503, XII, 492, VIII, 511 l.) 10 frt.

Éble Gábor. Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza. Levéltári hiteles okiratok nyomán. Buda-Pest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. 169 l.) 2 frt.

Ecseri Lajos. Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 240 l.) 2 frt 50 kr.

Fayer László. Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. II. kötet. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. XVI, 543 l.) 3 frt.

Havas Rezső dr. Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásában, tekintettel Fiuméra. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 29 l.) 50 kr.

Heimburg W. Tollen Lóri. Regény 2 kötetben. Fordította Schleiming Bella. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 16—17. kötetje.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 180, 179 l.) Egy kötet 50 kr.

Kupa Árpád. Képzelt királyok. Történeti regény. 2 köt. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 9. 10. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 163, 160 l.) Kötetje 50 kr.

Láng Lajos. A nemzetiségek Magyarországon és Ausztriában. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 76 l.) 60 kr.

Lindner Ernő. Petőfi Sándor «Talpra magyar»-ja. A költő korábbi és későbbi harczdalaival eredetiben és német átköltésben. Buda-Pest, 1898. Athenæum, (8-r. 31 l.) 50 kr.

Malcomes Gizella báróné. Aktuális kérdések. Buda-Pest, 1898. Politzer Zs. (8-r. 111. l.) 1 frt.

Marczali Henrik. Az Árpádok és Dalmácia. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 5. sz.), Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 106. l.) 1 frt.

Marschalko János dr. A bírósági ügyvitel szabályai. A lajstrom-rendszeren alapuló új járásbírószági ügyviteli szabályok által megváltoztatott alakjukban. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 434 l.) 2 frt 80 kr.

Márkus Dezső dr. Felső bíróságaink elvi határozatai. 1870—1897. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. II. kötet. Kereskedelmi törvény. Váltótörvény. Csódtömeg. Sommás eljárás. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 480 l.) 3 frt 50 kr.

Maurer János. A szőlő helyes metszése. A szőlők főbb metszési módjait tárgyaló segédkönyv. Kassa, 1898. Vitéz A. (16-r. 96 l.) 1 frt.

Meliórisz Béla dr. A magyar alkotmány biztosítékai. (Államtudományi tudori értekezés.) Buda-Pest, 1898. Eggenberger (8-r. 144 l.) 2 frt.

Mihalkovics Géza. Az ember anatómiája és szövettana. I. rész. Általános szövettan és a mozgószervek anatómiája. (Csonattan, szalagtan és izomtan.) Az új anatómiai latin műnyelv használatával. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. VIII, 527 l.) 8 frt.

Mikszáth Kálmán. Egy választás Magyarországon vagy a körtvélyesi csin. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 74 l.) 1 frt 50 kr.

Minke Béla. Balaton. Költemények. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 143 l.) 2 frt.

Molnár István. A fatenyésztés különös tekintettel a községi faiskolákra és befásításokra. 91 ábrával. Buda-Pest, 1898. Nágel O. (8-r. 303 l.) 50 kr.

Németh Antal. Betűsoros tájékoztató a középiskolai rendeletek, szabályzatok, utasítások között. 3. bővített kiadás. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 112 l.) 80 kr.

Nuszbek Sándor ifj. Hófehérke. Költői elbeszélés. B.-Gyula, 1898. Dobay J. (8-r. 90 l.) 1 frt.

Oláh György. Munkásügyünk. B.-Gyula, 1898. Dobay J. (16-r. 98 l.) 30 kr.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (16-r.)

- 1041—1052. szám. *Elliot György.* A vízi malom. Regény két kötetben. Eredeti angolból fordította Váczy János. (468, 464 l.) 1 frt 20 kr.
1053. „ *Br. Jósika Miklós.* Bornemissza Anna. Beszély. (44 l.) 10 kr.
1054. „ *P. Corn. Tacitus.* Agricola élete. A latin eredetiből fordította dr. Csiky Kálmán. (62 l.) 10 kr.
- 1055—1056. „ *Lazarillo de Tormes élete.* Spanyolból fordította Gombocz Zoltán. (87 l.) 20 kr.
1057. „ *Ráskai Gáspár.* Egy szép história az vitéz Franciscóruól és az ő feleségéről. 1552. Szilády Áron bevezetésével. (60 l.)
- 1058—1059. „ *Almásy Tihamér.* Czigány Panna. Népszínmű 3 felv. (106 l.) 20 kr.
1060. „ *Fazekas Mihály.* Ludas Matyi. Komikai elbeszélés. Bevezette Tóth Rezső. Az 1817-iki kiadás rajzaival. (56 l.) 10 kr.
- 1061—1062. „ *Br. Kemény Zsigmond.* Két boldog. Beszély. (65 l.) 20 kr.
- 1063—1064. „ *Kozma Andor.* A szabadság ünnepére. Színi költemény 3 képben. (53 l.) 20 kr.

Prém József. Adorján báró. Színmű 4 felvonásban. A nemzeti-színház Porzolt-pályázatán 1000 koronás jutalmat nyert. 2. javított kiadás. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 98 l.) 1 frt.

Rákosi Viktor. Verőfény. Buda-Pest, 1898. Budapesti Hirl. (8-r. 237 l.) 1 frt 50 kr.

Reca Dezső. Az élet-regény. Regény két részben. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 148, 124 l.) 2 frt.

Rió. Betyárok. Történetek az alföldi rablóvilágból gróf Ráday korában. Szeged, 1898. Gönczi J. (8-r. 192 l.) 1 frt.

Sylvester dr. A parasztsocialismusról és mezőgazdaságunk egyéb bajairól. Közgazdasági tanulmány levelekben. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 52 l.) 40 kr.

Szabadságharczunk emléke. Nemzeti díszmű. Szerkesztette Boross Vilmos. Heyer Arthur tollrajzaival. Buda-Pest, 1898. Schenk F. (8-r. 190 l.) 3 frt.

Szelid elbeszélések. Ford. Nyisznyay István. Eger, 1898. Szolcsányi Gy. (8-r. 439 l.) 1 frt 50 kr.

